

વિજ્ઞાપન

એતદેશીય સાર્વજનિક પુસ્તકાલય પ્રવૃત્તિના પુરસ્કર્તા સ્વ. શ્રી. મોતીભાઈ ન. અમીનના માનમાં વડોદરા રાજ્ય પુસ્તકાલય મંડળે સ્મારક ભંડોળ એકઠું કરીને પ્રત્યેક વર્ષે આવતી તેમની પુણ્યતિથિએ આત્મભોગ્ય વિવરણ એકેકા શિષ્ટ મંથ પ્રસિદ્ધ કરવાનું ઠરાવેલું છે.

તે મુજબ શ્રી. મો. ન. અમીન સ્મારકમાગાના ત્રણ પુષ્પો (૧) સ્વર્ગોત્થુ દોહન (૨) ભારતના સંતો (૩) અમારી ધન્ડુનું શિક્ષણ-આજ મુખીમાં પ્રસિદ્ધ થઈ ચૂક્યાં છે. અને આજે એવા પુષ્પ તરીકે 'દીનબંધુ'નું પ્રકાશન જાહેરમાં મુદ્રાતી તક સમિતે છીએ.

પ્રસ્તુત પ્રકાશન જીવનચરિત્ર વિવરણ હોઈ તેમાં જન્મે અંગ્રેજ હોવા છતાં હિંદને પોતાની માનુષ્યમિત્રીને હિંદીઓને ન્યાય અપાવવા સારુ વિવિધ જુએથી ઉપાકાર સી. એફ. એન્ડ્રૂઝ સાહેબના પ્રેરણાત્મક જીવન પ્રસંગો ગુંથવામાં આવેલા છે. એન્ડ્રૂઝ સાહેબને 'ભારત ભક્ત' અને 'દીનબંધુ' એવાં બે નિરૂદ્ધિ હિંદી જનતા તરફથી ભાવપૂર્વક અર્પણમાં આવેલાં તે કેટલાં યોગ્ય હતાં તેની ખાતરી આ પુસ્તક સાઘંત વાંચનાર દરેકાઈને થવા વગર નહિ રહે એમ માનીએ છીએ.

પુસ્તકોમાં જીવનચરિત્રનાં પુસ્તકો સ્વર્ગસ્થને ખાસ મહત્તા હતાં એટલે આ પ્રકાશનથી સ્વર્ગસ્થને આત્મા સંતુષ્ટ થશે એવી આશા રાખીએ છીએ.

શિયાળાજ
વડોદરા
તા. ૧૫-૧-૪૬

}

મોતીલાલ ડા. દેસાઈ
અધ્યક્ષ
વ. રા. પુ. મંડળ

:: અનુક્રમાંલુકા ::

૧. જન્મ અને બાળપણ	૧
૨. વિદ્યાર્થી જીવન	૯
૩. દીન-દુઃખીની સેવા અને ધર્મ પ્રચાર	૨૯
૪. કેમ્બ્રિજમાં નોકરી	૪૯
૫. સેન્ટ સ્ટીવન્સ કોલેજમાં પ્રોફેસરી	૬૩
૬. મહાત્મા મુન્શીરામ સાથે પરિચય	૯૮
૭. હરિયાઈ સફર	૧૪૨
૮. શાન્તિનિકેતનમાં	૧૮૨
૯. એન્ડ્રૂઝે કુલીપ્રથા કેવી રીતે બંધ કરાવી ?	૨૧૬
૧૦. પંજાબમાં મિ. એન્ડ્રૂઝનું કાર્ય	૨૩૧
૧૧. પૂર્વ આફ્રિકામાં મિ. એન્ડ્રૂઝનું કામ	૨૬૪
૧૨. એન્ડ્રૂઝ સાહેબની વિચારસરણી	૨૮૧
૧૩. રહેણી કરણી ને સ્વભાવ	૩૧૩
૧૪. શ્રી. એન્ડ્રૂઝના જીવન પર એક દૃષ્ટિ	૩૨૬

જન્મ અને બાળપણ

ભારતના ઉદ્ધારની દિશામાં ભારતની સક્રિય સેવા કરાજે ડેટલાંક પરદેશી મિત્રો ભારતમાં આવી વસેલાં તેમાં સી. એફ. એન્ડ્રૂઝ સાહેબની ગણના સુખે થઈ શકે. એમનું 'પૂરુ' નામ ચાર્લ્સ ફ્રીઅર એન્ડ્રૂઝ હતું. એમનો જન્મ ઇંગ્લેન્ડના ઉત્તર ભાગમાં આવેલા કાલોર્થલિ નગરમાં તા. ૧૨ ફેબ્રુઆરી સને ૧૮૭૧ માં થયો હતો. એમના દાદા જોન એન્ડ્રૂઝ એક સુપ્રસિદ્ધ શિક્ષક હતા.

એમના વખતમાં વિદ્યાપતમાં શિક્ષકો તૈયાર કરવા માટે એક કોલેજ સ્થાપવામાં આવી હતી. જોન એન્ડ્રૂઝ એ કોલેજ સ્થાપનારામાંના એક હોઈ એ પોતે કોલેજના મુખ્ય અધ્યાપક બન્યા હતા.

સરળ સ્વભાવ અને વિદ્વત્તાને લીધે જોન એન્ડ્રૂઝનું નામ ચારે તરફ ફેલાયેલું હતું, એ એટલા બધા સીધા હતા, કે કોઈપણ દિવસ પોતાના વિદ્યાર્થી ઉપર હાથ સરખો ઉપાડતા નહોતા. કહેવાય છે કે એક વખત એમના ડેટલાંક વિદ્યાર્થીઓએ એમની પાસે જઈને કહ્યું : "આપ અમારા ઉપર હદથી વધારે કૃપા રાખો છો. આપ આ નેતરની સોડીયી અમારી ખજર જરાજરા લેતા રહો તો ઠીક !"

શિરતી ધર્મના જે પંથમાં એ હતા તે પંથની ડેટલીક વાતો ન ગમી. એટલે એમણે એ ધર્મ છોડી દીધો. પોતે બીજા ધર્મમાં

જોડાયા. પરંતુ આમ કરવાથી એમને થતું ભારે આર્થિક તુકસાન વેઠવું પડ્યું. તદ્દન ઝરીય હાલતમાં તેઓ આવી પડ્યા. છતાં એ હિંમત હાપી નહિ.

એક વખત ફરસગધી ઉપરથી પસાર થતાં જોન એન્ડ્રૂઝનો પગ લપસ્યો ને એમને ભારે ઈર્ષ્ય થઈ. એ-ઈર્ષ્યને લીધે જ એ મૃત્યુ પામ્યા.

એમનો ચહેરો મંઘીર અને પ્રભાવશાળી હતો. લોકો એમને માનપૂર્વક જોતા હતા. શિક્ષણકારોમાં એમની ભારે નામના હતી.

એન્ડ્રૂઝ સાહેબના પૂર્વજો સેક્સનવંશી હતા. પરંતુ તેમની માતાના પૂર્વજો કંઈ અંશે કેલ્ટિકવંશી હતા. કહેવાય છે કે સેક્સન-વંશી અંગ્રેજો મહેનતુ હોય છે; અને કેલ્ટિકવંશી મોટે ભાગે આદર્શ-વાદી હોય છે. એથી જ એન્ડ્રૂઝ સાહેબના જીવનમાં એ બંનેનું મિશ્રણ આપણને જોવા મળે છે. એઓ અસાધારણ પરિશ્રમી અને પૂરેપૂરું આદર્શવાદી હતા. જેમણે એન્ડ્રૂઝ સાહેબને સવારના ૬ થી રાતના ૬-૧૦ વાગ્યા સુધી અખંડ-આરામ લીધા વગર કામ કરતા જોયા હશે તેઓ કહી શકશે કે એન્ડ્રૂઝ સાહેબમાં પરિશ્રમ કરવાની કેવી અજબ શક્તિ હતી ! તેમનાં લેખો અને પુસ્તકોમાં કલ્પનાશક્તિ અને ભાવના અમર લાગણી અનેાખી જ તરી આવે છે. આનું કારણ એમનું કેલ્ટિકવંશી લોહી જ છે.

એન્ડ્રૂઝ સાહેબના પિતાનું નામ જોન એડવિન એન્ડ્રૂઝ અને માતાનું નામ મેરી શાર્લોટ હતું. જ. ઇ. એન્ડ્રૂઝને પાંચ પુત્ર અને નવ પુત્રીઓ સુગા ૧૪ સંતાનનો વસ્તાર હતો. તેમાંનાં અગિયાર જીવતા રહ્યા હતા.

એન્ડ્રૂઝ સાહેબ એ દયાલુ સંતતિમાંના ચોથા પુત્ર. એમનાં ચાર ભાઈ અને છ બહેનો જીવિત હતાં. તેમાંની બે બહેનો -યુઝિલેન્ડ-

માં પરણી હતી. એન્ડ્રૂઝ સાહેબના પિતા પણ પહેલાં શિક્ષકનો જ ધંધો કરતા હતા.

જેવી રીતે પિતામહ જોન એન્ડ્રૂઝે પોતાના ધાર્મિક વિશ્વાસમાં ફેરફાર થવાથી ખીંખે ધર્મ સ્વીકાર્યો હતો, તેવી જ રીતે પિતાશ્રીએ પણ પોતાનો ધર્મ અંત કરણને અનુકૂળ નહિ આવવાથી છોડી દીધો. હવે અને જેવી રીતે એન્ડ્રૂઝ સાહેબના પિતામહને ધર્મ છોડતાં જે જે મુશ્કેલીઓમાંથી પસાર થવું પડ્યું હતું તે તે મુશ્કેલીઓમાંથી પિતાશ્રીને પણ પસાર થવું પડ્યું હતું.

આગળ જતાં વાંચક જાણી શકશે કે શ્રીયુત એન્ડ્રૂઝ સાહેબને પણ પોતાના ધાર્મિક મતમાં ફેરફાર કરવો પડ્યો હતો. અને એ કારણથી એમને અનેક માનસિક વેદનાઓ ભોગવવી પડી હતી. આવી વિચિત્ર ઘટના લાગત તથા પેઢીઓથી આ એન્ડ્રૂઝ વંશમાં આશ્વત્થી આવેલી છે.

પોતાના અંતઃકરણની આજ્ઞા માનીને એન્ડ્રૂઝ સાહેબના પિતામહ, પિતા અને પોતે ત્રણેયે પોતાનો ધાર્મિક પંથ છોડી દીધો અને લીધે એમને માથે અનેક અડચણો આવી પડી છતાં એ તમુ પણ ડગ્યા નહોતા.

એન્ડ્રૂઝ સાહેબના પિતા જે પંથના અનુયાયી હતા તે પંથને ઈર્વિંગાઈટ્સ (Irvingites) કહે છે આ પિતાનો સંપ્રદાય સંપ્રદાય સ્થાપનાર એડવર્ડ ઈર્વિંગ હતા. આ પંથવાળા એમ માને છે કે : પરમાત્માએ ખ્રિસ્તીઓને વિશેષમાં વિશેષ અને અસાધારણ શક્તિ આપી છે. જેવી કે : 'દરદીઓને પોતાના પ્રભાવથી સાજાં કરવાં, બવિધ્વવાણી સંભળાવવી વગેરે.' એ શોકો માને છે કે વર્તમાન યુગનો અંત લાવવા થોડા જ વખતમાં ઈશુખ્રિસ્તનો જન્મ થશે.

બાધ્યાવસ્થામાં ચાલ્યાં એન્ડ્રૂઝને તેમના પિતા ધર્મ સંબંધી
શિક્ષણ આપતા હતા. એન્ડ્રૂઝ સાહેબના
ચાલ્યાવસ્થા પોતાના જ રજામાં તે વખતનું વર્ણન
વાંચવા જેવું છે.

“બાળપણમાં મારાં માબાપ મને ધાર્મિક વાતો કહ્યા કરતાં
હતાં. મારા મન ઉપર એની ભારે અસર થવા કરતી હતી.

બાળપણથી જ હું માનતો થયો હતો કે : હવે પ્રભુ-ધર્મને
જન્મ થશે.

એકલો બેઠો બેઠો હું ધણી જ વાતો વિચારી કરતો હતો.
કષ્ટનાના ઘોડા દોડાવ્યે જતો, સ્વપ્ન પણ મને પુષ્કળ આવતાં. ધણું
કરીને હું એમ જ વિચારી કરતો હતો કે ઈશુ આ ભૂમિ ઉપર ફરી
અવતાર લેશે.

આ સિદ્ધાંતને માનનારા એમ પણ માને છે કે, પ્રભુ ઈશુ
આવતાં જ મહાદાં જીડી જીભાં થશે. જે રસ્તે થઈને હું મારી નિશાળમાં
જતો હતો તેની પથમાં એક સ્થળ એવું આવતું હતું કે, જ્યાં
મહાદાં દટાતાં હતાં. જ્યારે જ્યારે હું તે સ્થળ પાસે થઈને પસાર
થતો ત્યારે ત્યારે મને વિચાર આવતા કે હમણાં જ આ દટાયેલાં
મહાદાં જીડી બેઠાં થશે અને પ્રભુ ઈશુ હમણાં જ આવી પહોંચશે.
અને આ કથસ્તાનનું નામ નિશાન પણ જુઠુંસાઈ જશે. આ સિવાય
ન જાણે કંઈ કંઈ કષ્ટનાઓ મારા મનમાં લીટી હતી. ઈશુ ભગવાન
પધાર્યો પછી શા શા બનાવો જનશે, એની કષ્ટનાઓથી હું મનમાં ને
મનમાં દિવ જાતી જતો.

આ બધી વાતો મને સાવ સાચી લાગતી હતી, કેમ કે ધાર્મિકતા
અને કષ્ટનાશક્તિએ મારામાં જોડાં મૂળ ધાત્મા હતાં. મારી કષ્ટના-
શક્તિઓથી ઠાઠાક વાર હું પોતે પણ જીતીને એટલે પાતું
વાળા વાળાને જેવા લાગતો કે મહાદાં જીડીને ક્યાંય બેઠાં તો નથી લઈ
અર્થાત્ પરંતુ ઠાઈ ઠાઈ વખત મને મારી કષ્ટનાની વાતોથી મન

પણ આવતી, અને હું પ્રભુની પ્રાર્થના કરતો કે; ‘હે પ્રભુ! તે દિવસો જલ્દી આવો!’

જ્યારે ચાલ્હો એન્ડ્રૂઝની ઉંમર છ વરસની હતી, ત્યારે એમને તાવ આવ્યો. એ માંદગી એટલી બધી મયંકર માંદગી વધી ગઈ કે ડોક્ટરોએ આશા છોડી કહ્યું : ‘ભાગ્યે જ એ બચે!’ છ મહિના સુધી પથારી-વશ રહેવું પડ્યું. કોઈ વખત જરા આરામ જેવું લાગે, તો કોઈ વખત એકદમ બીમારી વધી પડે ને હાલત ખરાબ થઈ જાય.

એ માંદગી વખતની વાત કરતાં એન્ડ્રૂઝ સાહેબ બહુ વાર કહેતા કે, ‘મારી માએ એ માંદગીમાં ભારે ચાકરી કરેલી. એના પ્રેમભાવ વડે જ હું બચવા પામેલો. મારા પગમાં ભારે પીડા થતી હતી. મારી મા પગ ઉપર જીન વોટાળ્યા કરતી હતી. કેટલીક વાર હું જેમાન બની જતો. એ વખતે જે ડુઝ્પ દર્દ થતું તે હજી પણ મને સાંભરી આવે છે. મારા કુટુંબીઓએ અનેક વાર મારા જીવનની આશા છોડી દીધી હતી.

એક વિચિત્ર બનાવને લીધે મારી માંદગીએ પલટો ખાવો. એ બનાવ મારી નજર સામે ખડો છે.

એક દિવસ જ્યારે હું પથારીમાં ખેડોશ દશામાં પડ્યો હતો, ત્યારે કોઈએ મારી સામે-મેજ ઉપર એક સફેદ ફૂલ લાવીને મૂકી દીધું. મને ખબર નથી કે એ ફૂલ શેનું હતું; પણ એટલી ખબર ચોક્કસ છે કે તે ફૂલ સફેદ અને સુંદર હતું. એ મનોહર ફૂલ નેઝને મને ખૂબ આનંદ થયો હતો. પથારીમાં આંખ બિઝડતાં જ મેં એ ફૂલ જોયેલું. મારી બા કહેતી હતી કે માંદગીમાં મને કોઈ પણ વસ્તુ સારી લાગતી નહોતી. પણ જ્યારથી પેલું સફેદ ફૂલ જોવામાં આવ્યું ત્યારથી મારી માંદગી દિનપ્રતિદિન ઓછી થવા લાગી. એન્ડ્રૂઝ એ માંદગીમાંથી બિઝડ્યા તો ખરા પણ ખૂબ નિર્મળ થઈને. કમજોરી

એટલી વધી ગઈ હતી કે થોડું વધારે ચાલવામાં આવતાં ચાકી જવાતું હતું, અને હાંફ ચઢી આવતો હતો. ઘણું કરીને એ માંઝીથી એમની કલ્પનાશક્તિ વધી ગઈ.

બેઠા બેઠા અનેક જાતની કલ્પનાઓ એ કપી કરતા, બાળ-પણથી એમને વાંચવાનો બારે શોખ હતો. મુસાફરીનાં તો કેટલાંય પુસ્તકો એમણે વાંચી કાઢ્યાં હતાં.

એન્ડ્રૂ સાહેબ કહે છે કે : મારી બા મને વાંચવાની મના કરતી હતી. 'બેટા ! હવે ન વાંચીશ, બહુ વાંચ્યું. હવે વધુ વાંચીશ તો તારી તાંકુરતી બનશે.' એમ જતાં હું વાંચવનું છોડતો નહિ.

એન્ડ્રૂ સાહેબના પિતા ધનવાન નહોતો, એ ખરું. પણ ખાવાપીવાનું એમને જરાપ દુઃખ નહોતું. સને ફૌન્ટેનિક આફત ૧૮૮૦-૮૧ માં કે ત્યારે ચાલી એન્ડ્રૂની અને ગરીબાઈ ઉમ્મર ૯-૧૦ વરસની હતી, તે વખતે એક બપોર બનાવ બન્યો. એને ધીરે કુટુંબ આફતમાં સપડાઈ મર્યું, એન્ડ્રૂ સાહેબ એ વિષે કહે છે કે : ત્યારે મારી ઉમ્મર નવ વરસની હતી, ત્યારે એક બનાવ એવો બન્યો કે જેની અસર મારા જીવન ઉપર જખરી પડી.

માર્ગ બાના નામ ઉપર કંઈક પૈસા ટકા હતા. એના વીધનો મુખ્ય દરદી બારે કુટુંબીઓ. અમારા કુટુંબનો એ દોરત હતા; અને પિતાજી એના ઉપર સખા ગાર્થ જોટણું હેત રાખતા હતા. એમને તેનો પૂર્ણ જરોમો પણ હતો.

એક વખત પિતાજીને ખજાર પડી કે દરદી મદાયથે માનાની તમામ મિલકત સદાની રમતમાં ગુમાવી દીધી છે. એમણે તરત જ બેંકના મેનેજરને તાર કપો ને પૂછ્યું : 'મિસિસ એન્ડ્રૂના નામ ઉપર બેંકમાં કેટલા રૂપિયા જમા છે ?'

બેંકમાંથી જવાબ મળ્યો : ‘ એક પાઈ પણ જમા નથી ’

આ જવાબ સાંભળીને પિતાજીને બપોરે આઘાત થયો. માતાના પૈસાનો મિત્રે જ ગેરઉપયોગ કર્યો ? પિતાજી આઘાતથી બેઠી શક્યા પણ નહિ. બાએ બધી વાત મને કહી. બાને પૈસા ગયા તેની બહુ દ્રિફ્ટ નહોતી, પણ પિતાજીને આઘાત પડ્યો. તેથી એ બારે વિમાસણમાં પડી ગઈ. સંધ્યા થઈ. અમો સૌએ બેગાં મળીને સમૂહ-પ્રાર્થના કરી. પિતાજીએ બાઈબલનો નીચેનો ભાગ વાંચ્યો.

“ જો મારો કેઈ દુસ્મન આવી રીતે વિશ્વાસઘાત કરે તો હું એ સહન કરી શકન, પરંતુ આ કામ તે—મારા ઓળખીતા મિત્રે કર્યું કે જેના ઉપર મારો અધિક વિશ્વાસ હતો. ”

આટલું વાંચીને પિતાજી બિસ્ફુલ શાંત થઈ ગયા. મેં જોયું કે આ વખતે એ આંખમાંથી સરી જતાં આંસુ રોકવા પ્રયત્ન કરી રહ્યા હતા. ત્યાર પછી અમે સૌએ ઘૂંટણિયે પડીને પ્રાર્થના કરી.

પિતાજીની તે દિવસની પ્રાર્થનાની મતલબ એ હતી કે : ‘ હે પ્રભુ ! મારા મિત્રે જે અપરાધ કર્યો છે તે બદલ તેને માફ કરજે ! એના હૃદયમાં એવી પ્રેરણા કરજે કે તે પોતાની ભૂલને સમજીને પશ્ચાત્તાપ કરે, અને ઊંચામાં ઊંચી રીતે પોતાની જિંદગી પૂરી કરે ! ’

પિતાજીની આ પ્રાર્થના એન્ડ્રૂઝ સાહેબને જિંદગી ભર પાલ રહી હતી. વધારામાં એમના પિતાજી ઘરનાં બધાંને વખનોવખત સમજાવ્યા કરતા હતા કે, ‘ જુઓ તમે બધાં મારા મિત્ર તરફ દેવ બાવ રાખશો નહિ, હું માનું છું કે એણે ઘેર પાપ કર્યું છે. પરંતુ મને આશા છે કે આગળ ઉપર એ પોતાના પાપને પસ્તાવો કરશે. ’

ત્યારે બીજા લોકો પિતાજીને કહેતા કે ‘ આપ એના ઉપર મુકામો ચલાવો તો ઠીક ’ ત્યારે, તેમને પિતાજી ધમકાવી કાઢતા કે, ‘ મારે દાવે એવું કામ કદાપિ નહિ થાય. ’ શિખામણ આપનાર

સાંત પડી જતા. આ વાતથી મને ખૂબ બહુવાનું મળ્યું. મારા હૃદયમાં પિતાજી માટે પ્રથમ કરતાં પણ વધારે માન વધી ગયું. અને માતાજી તરફ પણ શ્રદ્ધાભાવ વધી ગયો. કારણ એ પણ પિતાજીની વાતને પૂરેપૂરી અનુસરી રહી હતી.

આ બનાવ અમારા માટે, આશીર્વાદ સમાન બન્યો. આ બનાવથી કુટુંબનો પરસ્પરનો સ્નેહ સંબંધ વધુ મજબૂત બન્યો. પરંતુ સર્વોત્તમ દેવી કૃપા તે એ થઈ કે અમે બધાં પૂરેપૂરાં ગરીબ બની ગયાં. એટલી બધી મરીગાઈ આવી મઈ કે ખાવાને સૂકી રોટલીના પણ સાંસા પડવા લાગ્યા.

મરીજ લતામાં ઘર બદલવું પડ્યું. લાઠીબાંધુએને બહુવાનાના અર્થ માટે માતાપને કેટલાંય વર્ષો સુધી બારે તકલીફ વેઠવી પડી.

વિદ્યાર્થી જીવન

નવ વરસની ઉંમર: સુધી એન્ડ્રૂઝને માતાપિતાએ ઘર આગળ જ ફેળવણી આપી. ત્યાર પછી એમને નિસાળમાં મોકલવામાં આવ્યા. વર્ષમાં એ સૌથી નાના હતા, પરંતુ શુદ્ધિતા તેજ હોવાથી બહુવા ગણવામાં સૌથી આગળ તરી આવતા. નવ વરસથી પચીસ વરસ સુધી અભ્યાસ કરી કેમ્બ્રિજ વિશ્વવિદ્યાલયની છેલ્લી પરીક્ષા પાસ કરી એમણે ૨૫ બહુતર પૂરું કર્યું.

હોશિયાર હોવાથી એમને ધનામે અને રોકાશરથીપે વારંવાર મળતી રહેતી હતી તેમ સરીર નાજુક હોવાથી માંદગી પણ વારંવાર આવી પડતી હતી. માતાજીને એમની ખૂબ કાળજી રાખવી પડતી. બા પણ એમને બીજાં છોકરાં કરતાં વિશેષ ચાહતાં.

છગ્ગડમાં ઠંડક ખૂબ પડે છે. આવી ઠંડીમાં માની બરાબર સંભાળ ન હોત તો એન્ડ્રૂઝ જેવા નાજુક બાળકથી બાગ્યે જ જીવી શકાત.

એન્ડ્રૂઝ સાહેબ કહે છે કે: ‘મારી નાજુક તનિયતને લીધે જ મારી મા મારા ઉપર અધિક પ્યાર કરતી હતી. બાથી વિખૂટા પડતાં મને ખૂબ જ વસમું લાગતું હતું. વળી, ઉપદ્રવી સ્વભાવનો હોવાથી ઘણી વાર હું આશ્વત્થમાં દુઝાઈ પડતો. સ્વભાવ જ મારો એવો

હતો કે, ત્યારે હું કોઈ પણ નવી ચીજને જોતો ત્યારે તે સંબંધમાં બહુ જ પડપૂછ કરતો. એટલું બધું પૂછવા કરતો કે સાંભળનાર કંટાળી જતા હતાં. ચીજો પણ અહુ જ તોડફોડ કરતો હતો. બીજાંની સુંદર ચીજો તોડવા ફોડવાથી મારા પર ધણી વાર આપત્તિ આવી પડતી હતી. આવે વખતે મારી મા મારો પકડ લેતી હતી; કેમ કે તે મારો સ્વભાવ બરાબર જાણતી હતી, બીજાં બધાં મારા મનને જોળખી ચક્રાંત નહોતા. ફરેક વાન જાણવાની મારી તમજા હતી. એથી જ બીજાં ખિજવાઈ જઈ કહેતાં; ‘જબરો ખેપાની છોકરો છે. એનાથી તો અમે બધાં જ યાદીને કંટાળી ગયાં.’

માતાશ્રી માંદગી સંબંધમાં એન્ડ્રૂ સાહેબ કહેતા કે ‘એક વખત મારી મા બહુ જ બીમાર પડી ગયાં. માતાની માંદગી એ વખતે હું ૭-૮ વરસનો હતો. મા મર્મવતી હતી એટલે એ બીમાર પડી ગઈ હતી. ડોક્ટર તપાસવા આવ્યા હતા, હું માની માંદગીના ઓરડા બહાર અંધ ઉભરાતી અંધે ચિંતા કરતો જોઈતો હતો કે : ‘રખેને મા મરી જાય !’ કોઈએ કહ્યું નહોતું કે મા ખૂબ બીમાર છે; પણ મને જ વહેમ ગયો હતો.

ડોક્ટરે ઓરડામાં જઈને બારીમારણાં બંધ કર્યાં. હું ખૂબ ગભરાયો. મને ધણું કે જરૂર મારી મા મરી ગઈ. એ વખતે મારી મોટી બહેને બારીને મને ધમકાવ્યો. ‘જીડ, અહીં બેગીને શું કર્યું કરે છે ?’ હું એનો જવાબ આપી શક્યો નહિ આ વખતે હું એટલો બધો દુર્ગંજ બની ગયો હતો કે મને વારંવાર ચક્રી આવવા લાગી. અશક્તિને લીધે મૂર્છા પણ આવી જતી.

નવ વરસની ઉંમરે એન્ડ્રૂ સાહેબ ને નિયાગમાં દાખલ થયા તેનું નામ હતું ‘ફ્રિંગ એન્ડ્રૂ’ રફલ ઓફ નિયાગમાં દાખલ થતાં જ એમને એક રહેઠાણશીપ મળી. રફલ દીની માફો

ઉપરાંત માસિક રૂા ૧૫) મળવા લાગ્યા. સ્કૂન છોડીને જ્યારે કોલેજમાં દાખલ થયા ત્યારે વાર્ષિક રૂપિયા ૭૫૦) ની ચાર વરસ માટે સ્કોલરશીપ મળી કોલેજમાં ચાર વરસ લખ્યા કેડે વાર્ષિક રૂા. ૧૨૦૦) ની સ્કોલરશીપ એમને મળી મતલબ કે મિ. એન્ડ્રૂઝની ફેળવણી પાછળ મામાપને પદરનેા કંઈ જ ખર્ચ કરવો પડ્યો નહિ, સ્કોલરશીપમાથી જ એ પોતાનો ખર્ચ પૂરો કરતા અને ભાઈભાડુઓને પણ મદદ કરતા.

નિશાળમાં એન્ડ્રૂઝને એમના સોગતી છોકરાઓ ખૂબ પગવતા હતા, કેમ કે વર્ષમાં એ સૌથી નાના હતા એન્ડ્રૂઝ કહે છે કે; અમારા વખતમાં શિક્ષકોને મોટા મોટા વર્ગો લખાવના પડતા આ વર્ગો સાથે નેતરની સોટી વડે જ કામ લેવાનું શિક્ષકોની સત્તા પણ સોટીથી જ સચવાતી એન્ડ્રૂઝ સાહેબ જનની જતદી હોવાના વર્ગોમાં ચડતા મયા અને ધનામો પણ મેળવતા મયા પરંતુ વર્ગોમાં તો એ કામના નાના ને નાના જ રહ્યા એટલે મોટા છોકરાઓ એમને અનેક રીતે પગવતા એટલું જ નહિ પણ હાથપગ મુદ્દા દેતી વાર મચરડી નાખતા આથી એ બહુ જ અડગાતા

નિશાળના હેડમાસ્તર રેવરણ્ડ એ. આર. નાર્ડી ખૂબ બના માણુમ હતા, એ ટ્રિનિટી કોલેજના ફોટો હતા. એન્ડ્રૂઝ સાહેબ એમના વર્ષમાં મયા ત્યારે મોટા છોકરાઓની પગવણી મળી ગઈ એટલે એમને એ તરફની નિર્ગત યઈ હેડમાસ્તર સાહેબ મોટા વિદ્વાન અને સાહિત્યપ્રમી હતા એમના વિષે એક વાન એન્ડ્રૂઝ સાહેબ ઘણી વાર કહેતા, તે નીચે પ્રમાણે -

“ એક વખત હેડમાસ્તર સાહેબે પોતાનું લખેલું ‘ સોફિસ્ટિકનું મત્તુ ’ એ નામે જ્ઞાત વચ મા વાચી સબજાગ્યો પોતે કહ્યું કાગળના હતા છતાં સોફિસ્ટિકના મત્તુના આ વાચન દરમ્યાન એમની આખ-માથી આસુની ધારા દડદડ વહેવા લાગી છટે મોટે ગડી જ પડાયું

શેડા વખત સુધી બોલી ચકાવું પણ નહિ. એ જોઈ આખો વર્ગ સ્તબ્ધ બની ગયેલો.”

એન્ડ્રૂએ લેટિન અને ગ્રીક ભાષાની કવિતાઓ રચવાનો આરંભ શોખ હતો. અશ્વિતનો એમને ઠંડાળો હતો. પણ સાદિસના ખૂબ શોખીન હતા. પોતાનો એ શોખ પોષવા ખાતર કલાકોના કલાકો તેઓ પુસ્તકાલયમાં ભરાઈ રહેતા.

વિદ્યાર્થીઓએ એમની વાંચવાની આ પ્રવૃત્તિ જોઈને એમને ‘પ્રોફેસર’ની પદવી આપી દીધી હતી. બહુ જ વાંચવાની ટેવથી એ જરા નીચા નમીને ચાલતા હતા, એ જોઈને છોકરાઓ કહેતા : ‘લ્યો આ આબ્બા પ્રોફેસર સાહેબ !’

નિશાળના વિદ્યાર્થીઓ એક માસિક પત્રિકા કાઢતા હતા. એન્ડ્રૂના એક મિત્ર એના સંપાદક હતા, અને એ પોતે એના સહાયક હતા.

આ બંને સંપાદકોને પત્રિકાની ખૂબ ચિંતા રહેતી. એન્ડ્રૂ ફોર્જિંગ અને ચિત્ર વિદ્યામાં બહુ કુશળ હતા. એટલે આર્ટિસ્ટીકમાંથી એમને અનેક ધનામો મળ્યા હતાં. દરરોજ સાંજે એ આર્ટિસ્ટીકમાં જતા. ત્યાંના પ્રિન્સિપાલ એમના કામથી એટલા બધા ખુશ હતા કે એક વખત એ જાતે એન્ડ્રૂના પિતાજી પાસે ગયા અને બોલ્યા : “આ છોકરાને આપ ચિત્રકાર બનાવો, નિશાળનું સિદ્ધાન્ત બધ કરી દો ! અમે એને ચિત્રની રહસ્યરશ્મિ પણ આપશું. એ અત્યુત્તમ ચિત્રકાર બનશે.” એણે જની પણ એવી જ ઇચ્છા હતી. પિતાજી નિશાળના હેડમાસ્ટર મિ. બાર્ડ સાહેબને મળ્યા, એમની સલાહ પૂછી. પણ હેડમાસ્ટરે એ વાત કબૂલ રાખી નહિ. એમણે જવાબ દીધો : ‘આપ એને અમારી નિશાળમાં જ બલુવા દો !’ આખરે હેડ માસ્ટર સાહેબની સલાહ માન્ય રાખવામાં આવી, અને એન્ડ્રૂ ત્યાં જ બેસ્યા.

ઉમ્મર વધતા એન્ડ્રૂઝમાં હિંમત આવવા લાગી ક્રિકેટ રમવાનો શોખ ખીલ્યો. સ્કૂલની ક્રિકેટ ટીમમાં જોડાયા એક વખત સ્કૂલની પાર્ટીને રમવા ખીજે કોર્ટ ઠેકાણે ક્રિકેટ રમવા જવાનું થયું એન્ડ્રૂઝ પણ એ પાર્ટીમાં ગયેના હતા વિદ્યાર્થીઓએ પોતાને માટે એક ધંધાપદો ડબ્બો રોકી લીધા હતા, ડબ્બો રહેલે લાઈનના એક ખૂણા ઉપર જુદો જ રાખ્યો હતો. એન્ડ્રૂઝ રહેલે સડક ઓળંગીને એ ડબ્બામાં જવા ધારતા હતા. પ્લેટફોર્મ ઉપરથી એ કૂદકો મારનાની તૈયારીમાં હતા એવામાં ખીજી બાજુથી એકસપ્રેસ ગાડી જોરથી દોડી આવી રહી હતી એન્ડ્રૂઝના મનમાં થયું કે આ ગાડીની સામે જ કૂદીને પેની તરફ ચાલ્યો જઈ ? એ ધમ્મા રોકવાનું બહુ દાણ થઈ પડ્યું એ વખતે એક સેકન્ડ માટે પણ રોકાવું એમને બારે લાગ્યું મનની વિદ્યજતા એટલી બધી વધી અંધ કે હાથ ચઢી આવી જો એ વખતે એમણે કૂદકો મારીને દોડવાની શૂન કરી હોત તો તો સીધા મોતના મોમાં જ જઈ પડ્યા હોત

મિ એન્ડ્રૂઝના સ્વભાવમાં એક વિચિત્રતા હતી. વેગમધ દોડી આવતી કોઈ પણ ચીજને વગગી પડવાનું મન એમને થઈ આવતું પ્લેટફોર્મ તરફ દોડી આવતી આગગાડીને જોતા બરાબર એમના મનમાં એ આગગાડીને બેગી પડવાની ઊંચી પ્રગટી હતી. મતિને જોઈને તેની સાથે ‘મળી જવાને તે તલપાપડ બની જતા. પાણીના ધોધને જોતા પણ એવો જ ભાવ તેમના દિલમાં ઉભરાવા લાગતો.

આગળ પર પૂર્વ આફ્રિકાના પ્રવાસી બાર્થોની હાલત જોવાને એન્ડ્રૂઝ સાહેબને જવું પડ્યું ત્યારે ત્યાં એક મોટો જળધોધ ‘રિપન્ટ વોટરફોલ’, નામનો એક પ્રચંડ જળધોધ જોવાને એ ગયેલા. એ ઠેકાણે વિક્ટોરિયા ન્યાંઝા સરોવરનું પાણી નાઈલ નદીના મૂળ આગળ ધણી જ ચાઈથી પડે છે એન્ડ્રૂઝ ત્યાં જોયા હતા અને

એમની એમેર પાણીના નાના મોટા ઘોષ પડી રહ્યા હતા. તે જોઈને તેમનું મનજ ચક્રાર્થ ઊઠ્યું, અને એ ઊડતા પાણીના 'સિકરો' સાથે ભળી જવાને કૂદી પડવાની ઊર્મિ તેમને થઈ આવેલી. એને દબાવી રાખતા એ-ટ્રેન્ક સાહેબને ભારે મુશ્કેલી પડેલી. એ-ટ્રેન્ક સાહેબે ધણી વાર મિત્રોને મોઢે આ વાતો કરેલી.

મતિની સાથે મળી જવાની મિ એ-ટ્રેન્કની આ વૃત્તિ બીજા બાબતોમાં પણ કામ કરતી જણાઈ આવી છે. શાંતિનિકેતન વિદ્યાલયની સેવા દરમિયાન તેઓ ત્યાંના કામોમાં અવિરત મંડવા રહેતા, પરંતુ શાંતિનિકેતનમાંથી બહાર નીકળતાં બરાબર એ બધું જ એ ભૂલી જતા, અને બહારની પ્રવૃત્તિઓમાં તદાકાર બની જતા.

બાપણે માટે એ ઠેરઠેર રખડતા. આજ અમદાવાદ તો કાંચે મુમર્ક, પરમ દહાડે પુના તો પેરે દહાડે મદ્રાસ એમ હિંદનાં પશ્ચાત્તર મોટા જામોમાં એ અનેક વાર ધૂમી વળેલા. ઉત્તરથી દખ્ખણ અને પૂર્વ-પશ્ચિમનું એક મોટું નમર એવું નડોતું કે જ્યાં એ-ટ્રેન્કનાં પમલા ન થયાં હોય, કોઈ વાર પૂર્વ સરાજની બુલેથ અંગે તો કોઈ વાર મિરમીટિયા આદોષન અંગે જુદીજુદી પ્રવૃત્તિઓમાં એ રસ લેતા અને જે તે વખતે જે તે પ્રવૃત્તિ સાથે અનુકૂળ તદાકાર બની જતા. એ પણ એમની મતિ જોઈ તેની સાથે ભળી જવાની ઉત્કટ વૃત્તિનું પરિણામ છે.

એ-ટ્રેન્કના રૂઢલના બહુતરનાં છેલ્લાં એ વરસ ખૂબ આનંદમાં પીત્યાં હતાં, કેમ કે હેઠભારતર સાહેબની એમના ઉપર ભારે મહેરબાની હતી.

અમિમદામની ધાંધલિયા જિંદગી એમને મમની નડોતી, તેથી શહેરથી આઠેક માર્ગદ [૨] આવેલા બાગમાં એ ઘણી વાર જતા. આમ જીવનની સરજતા અને સ્વર્ગતના એમને ખૂબ મમની.

પૈમ્બોક કોલેજમાં લાંબુના હતા તે વખતે ધર્મની ગાયતમાં

એમના વિચારોમાં ભારે પલટો આવ્યો. સૌથી પહેલો પ્રશ્ન પેમ્બ્રોક કોલેજમાં એમના મનમાં એ જિનો થયો કે : 'બાઈ-અધ્યયન અને ધર્મ-બલ શંકા વગરનું છે કે નહિ? ખૂબ શ્રદ્ધામાં પરિવર્તન ખૂબ વિચારના અંતે એમણે બાઈબલ શંકા વગરનું છે એમ માનવાનું છોડી દીધું. મિ. એન્ડ્રૂઝના પિતાનું અને પીળ કરોડો ખ્રિસ્તીઓનું શ્રદ્ધાપૂર્વક એવું માનવું છે કે : બાઈબલનો પ્રત્યેક શબ્દ ઈશ્વરપ્રેરિત છે. મિ. એન્ડ્રૂઝે એ શ્રદ્ધા સદાને માટે છોડી દીધી, એ કહે છે કે :

“એ વિશ્વાસ-શ્રદ્ધા છોડી દીધા પછી મને એમ થતા લાગ્યું કે, હું એક પ્રકારની મનની પીડાથી મુક્ત થયો છું.” વાંચકોને એ સાંભળીને અચંબો થશે કે જનવિખ્યાત કવિવર રવીન્દ્રનાથ ઠાકુરના પિતા દેવેન્દ્રનાથ ઠાકુરની ઈશ્વરીય શ્રદ્ધામાં પણ એવો જ ફેરફાર થઈ ગયો હતો. પહેલાં એ વેદોને શંકા વગરના અને શુદ્ધ ઈશ્વરપ્રેરિત માનતા હતા. પણ પાછળથી એમણે એ વિચારો છોડ્યા હતા.

એન્ડ્રૂઝને કોમેન્ટનાં વરસો દરમિયાન અનેક ધનામે મળતાં હતાં-આંદ મળતા હતા; છતાં એમનું મન ધાર્મિક બાબતોમાં ઘેરું વિચાર કરતું થઈ ગયું હતું.

ચાર વગસ પછી છેલ્લી પરીક્ષા વખતે એન્ડ્રૂઝે પિતાનો ધર્મ સંપ્રદાય છોડ્યો.

હિંદુ તરફ બાળપણથી જ એમનું દિલ યોંટાયું હતું. એ બહુ નાના હતા ત્યારે વારંવાર તે કથા કરતા કે :

હિંદુસ્તાન તરફ “મા” હું હિંદુસ્તાન જઈશ.” નાનપણમાં એન્ડ્રૂઝને બહુવા મળ્યું કે હિંદીઓ ભાત ખાય છે, એટલે તે પણ મા પાસે ભાત રંધાવીને ઘણી વાર ખાતા. એન્ડ્રૂઝ કહે છે કે “ત્યારે હું ભાત

ખાવા બેસતો તારે મારી મા કહેતી, ‘ચાલો ! તું કોઈ દિવસ હિંદુસ્તાન જરૂર જવાનો.’”

કોલેજના અણતર વખતે દિંદનાં દર્શન કરવાની એમણે તીવ્ર ઇચ્છા થઈ આવી હતી. એમનો એક બાર્નિંગ્સ મિ. બેસિસ વેસ્ટકોટ કેમ્બ્રિજના મિશન તરફથી પાદરી થઈને દિલ્લી આવ્યો ત્યારે એમણે તેમની સાથે આવવા વિચાર પણ ગોઠવ્યો હતો.

મિ. બેસિસ વેસ્ટકોટ ડરહામના પાદરી હતા. ઇંગ્લંડના મોટા મોટા પંડિતોમાં એમની અણતરી થતી. સ્લોયતની સ્વર રમઝોમાં મિ. એન્ડ્રૂ એમને ત્યાં જતા, ને રહેતા. બેસિસ સાહેબ દર્શનશાસ્ત્રના શાના અને ઉદાર દિલના હતા. ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાન અને ધર્મ માટે એમને ખૂબ માન હતું.

‘દુનિયાના ઇતિહાસમાં દિલ્લું શું સ્થાન છે ?’ એ ઉપર મિ. વેસ્ટકોટ ખૂબ વિચાર કર્યો હતા. તેઓ કહેતા હતા કે : “ભારત વર્ષ એશિયાનું મગજ છે. વિચાર ત્યાંથી જ પેદા થાય છે.” એ માનતા હતા કે જે એ પ્રજાઓએ દુનિયાના ઇતિહાસમાં ઉમેરો કરી વણી મદદ કરી છે તે જ દેશે ભારત અને ઝીસ છે.

એક દિવસ એમણે એન્ડ્રૂને કહ્યું : “ભારત જ એશિયાની નેતામોરી કરશે, જાપાન કદાપિ નહિ કરી શકે, ભારતે જ ચીન અને જાપાનને વિવેકના પાઠ પઢાવ્યા હતા. એશિયાની એકતા કરનાર ધર્મ એ બૌદ્ધધર્મ કોનો અને બૌદ્ધ ધર્મનો જન્મ ભારતમાં થયો હતો.”

પાદરી સાહેબનું કહેવું હતું કે, ભારતવર્ષના વિચારો જ બાઈબલનો અર્થ સારી રીતે કરી શકશે. તેમનો મત હતો : “અમે જે પશ્ચિમ દેશના રહેવાસીઓ છીએ તે મેંટ જોનના ધર્મ પુસ્તકને નહિ સમજી શકીએ. વખત આવ્યે ભારત એનો અર્થ સમજાવશે.”

મિ. એન્ડ્રૂ પાદરી સાહેબની સાથે ફરવા જતા હતા. તે વખતે હિંદુસ્તાન સંબંધી જ વાતો ચર્ચાયા કરતી હતી. પાદરી હોસિયાર, ધર્મોત્તમા અને પવિત્ર હતા, હિંદુકાળ અને બૌદ્ધકાળ ઉપર એમને પ્રેમ હતો. જર્મનીના અનેક તત્ત્વજ્ઞોનાં અનેક પુસ્તકો એમણે વાંચ્યાં વિચાર્યાં હતાં. પ્રોફેસર મેક્સમૂલર સાથે એમને ગાઢી મિત્રતા હતી. તેઓ વારંવાર એ પ્રોફેસરનાં વખાણ કરતા હતા.

આ પાદરી દોસ્તની ખૂબ અસર એન્ડ્રૂ ઉપર થઈ. મિ. એન્ડ્રૂના બીજા સાથી તે પ્રોફેસર ઈ. જી. બ્રાઉન. સેક્રાએ એમનું નામ પરિચયન બ્રાઉન પાડ્યું હતું. કારણ કે એ પરિચયા એટલે કે ઇરાનમાં ધણે વખત રહ્યા હતા, અને એમની સંગે ફારસીના અનેક વિદ્વાનો પણ રહેતા હતા. તેઓ ઇરાનના રાષ્ટ્રીય આંદોલનના મોટા પક્ષપાતી હતા. તેઓ ફારસી, તુર્કી અને અરબી ભાષા સહસ્રાટ બોલી શકતા હતા. ઇસ્લામ ધર્મ ઉપર તેમને ધણે પ્યાર હતો. તેઓ કહેતા હતા કે : "ઇસ્લામ ધર્મની સભ્યતા યુરોપીય સભ્યતા કરતાં જુદા પ્રકારની છે, અને તે જીંવી જાતની છે."

પૂર્વના દેશો માટે એમના હૃદયમાં બારે માનની લામણી હતી. પૂર્વના દેશોમાં મુસાફરી કરવાનું પણ એમને ખૂબ મમતું, વાતીઓ કહેવામાં તો એ એકા હતા. મિ. એન્ડ્રૂ રાતના બાર બાર ને બે બે વાગ્યા સુધી મી. બ્રાઉનના પ્રવાસની મનોરંજક વાતો સાંભળવામાં મશગુલ જન્યા રહેતા હતા.

મિસર દેશની સ્વતંત્રતાને એ વખાણુતા હતા. જે વખતે ફ્રાંસે, ઉત્તર આફ્રિકામાં આવેલું મોરોક્કોનું બક્ષણ કર્યું ત્યારે મિ. બ્રાઉને એ અન્યાયનો પાત્રો વિરોધ કર્યો હતો. આ બાબતમાં બહુ જ ઓછા અગ્રિજોનો સાથ એમને મળ્યો હતો; છતાં ન્યાયની બાબતમાં એમણે ફ્રાન્સની લૂંટણીનીતિ સામે વિરોધ ઉઠાવ્યો હતો.

પ્રોફેસર બ્રાઉન સાહેબ ઈ. સ. ૧૮૯૦ થી પેમ્બ્રોક કોલેજમાં

કે ત્યાં શ્રી. એન્ડ્રૂઝ બહેલા ત્યાં અધ્યાપક તરીકે કામ કરતા હતા. એમનું રહેઠાણ એન્ડ્રૂઝ સાહેબની ખોલી સામે જ હતું.

પ્રોફેસર બ્રાઉન સાહેબે ઇસ્લામ મતનું જે ચિત્ર એન્ડ્રૂઝ સાહેબ સામે ખડું કર્યું હતું તે ખ્રિસ્તી ધર્મપુસ્તકોમાં હોય છે એના કરતાં તદ્દન ગુફું જ હતું. યુરોપના ઇતિહાસની જાનતમાં પણ એન્ડ્રૂઝને એમણે સાચા વિચારો આપ્યા હતા.

આરત-સભ્યતાએ યુરોપિયન લોકોના બુદ્ધિવિશ્લેષમાં જે મદદરતો ભાગ બજાવ્યો હતો તે, અને એ આરત-સભ્યતાએ જે રીતે વિજ્ઞાનનાં બીજા યુરોપની જમિમાં વાવ્યાં કર્યાં, એ જાણી શકો. પ્રોફેસર બ્રાઉન સાહેબે મિ. એન્ડ્રૂઝને સારી રીતે સમજાવી દીધી તેઓ કહેતા હતા કે યુરોપ એ જાતિઓનું ઝણી છે, “એક તે અરબ જાતિ અને બીજી મીઠા જાતિ.”

ખ્રિસ્તી પાદરીઓ પૈકી જેઓ દિલમાં રહીને પાછા ફરતા, તેઓ મિ. એન્ડ્રૂઝ આગળ દિલ સંજોગથી ખ્રિસ્તી મિશનરી- ધર્મી જ ખોલી વાતો ઉપજાવી શકી રહ્યાં હોયું મારત્ત કરતા હતા.

મિ. એન્ડ્રૂઝ કહેતા : “જે ઉદાર મનના સદ્ગુણોએ મારા વિચારો પર ભારે અસર કરી. એક હરદાયના પાદરી સાહેબે અને બીજા પ્રોફેસર બ્રાઉન સાહેબે પરંતુ ભારતમાંથી પાછા ફરતા મિશનરી-એનો પણ મોટો ધક્કો પ્રભાવ મારા મન ઉપર પડવા પામેલો. એ મોટો ભારત સંજોગી જે વાનો કળ્યા હતા તે જાણી જ શકાય જાણુથી જ ભરેલી હતી. એ મોટામાં કેટલાક અણ માણસો પણ હતા, મોટા મોટા પંડિતો પણ હતા. એમાંના ધણીએ વખાણવા યોગ્ય સ્વ. સંસ્કાર પણ કર્યો હતો. પરંતુ જ્યારે કેઈ મિશન ગમે ધર્મપ્રચાર સંજોગી વાનગીત થઈ ત્યારે એમની વાનો દાખમાં અને સંકુચિત બની ગઈ. ભારત સંજોગી સંકુચિત રૂપે દાખરવામાં જવા જ એમના

ચતા. એમને મોટે કદી હિંદ સંબંધી વાતો નીકળતી નહોતી. બધાં જ એમ કહેતાં હિંદ એક અંધકારમય દેશ છે, કે ન્યાં દરેક જાતના કુચુંણો બધાં છે. ન્યાં પ્રકાશનાં જોયાર કિરણો જ નજરે પડે છે અર્થાત્ લોકો જ્ઞાનહીન છે. એક પાદરો મારા ખાસ દોસ્ત હતા. એ હિંદ અને હિંદી વિદ્યાર્થીઓની નિંદા કરતાં કરતાં એક વાર એમણે એમ કહ્યું હતું કે; ‘એમનામાં અક્રમ ખૂબ હોય છે. આ મિશનરીઓ ભારતની ઓઝો, અસ્પૃશ્યો, વિધવાઓ વગેરે સંબંધી કશુંક કયાઓ ફેલાવ્યા કરતા હતા. પણ હિંદમાં આવ્યા પછી મારી ખાતરી થઈ છે કે એ વાતો ખરેખર એકતરફી હતી. આ વાતો એકલા પાદરીઓ ફેલાવતા હતા એટલું જ નહિ, પણ ઓ પ્રચારકો સુદ્ધાં મીઠું મરચું બમરાવીને વાતો પ્રચારમાં મૂકતી હતી.

મિ. એન્ડ્રૂઝના પિતા જૂના વિચારના હતા. એ ખ્રિસ્તિય, સરકારના ન્યાયમાં અને હિંદના ઇતિહાસની

પિતાજીના વિચારોની ખાતરમાં એકતરફી વિચાર ધરાવતા હતા.

અસર બાળપણના સંસ્કારોને લીધે મિ. એન્ડ્રૂઝ પણ એવા વિચારોને માનતા હતા. એ કહેતા :

“પિતાજી ધણા પાકા કોન્ઝર્વેટીવ હતા. એમને જે જાતની કેળવણી મળી હતી તે અનુદાર પાઠીના વિચારોની મળી હતી. તેઓ પહેલા નંબરના દેશબક્તા હતા, પરંતુ એમની દેશબક્તિ સંકુચિત હતી. નાનપણમાં હું પણ એવા જ વિચારનો હતો. પરંતુ આગળ જતાં પિતાજીના વિચારમાં બહુ ભારે પથ્થો થઈ જવા પામ્યો હતો.

ખ્રિસ્તિય લોકો હિંદીઓ સાથે આટલું બધું બૂરું વર્તન ચલાવે છે, એ વાતનું વૃદ્ધાવસ્થામાં એમને ખૂબ જ દુઃખ થતું હતું.”

મિ. ગોખલેની પરવાનગીથી મહાત્મા ગાંધીજીને મદદ કરવા સારુ મારે દક્ષિણ આફ્રિકા જવાનું થયું. અને તે વખતે હું ફોજના ભારતવાસીઓની દશા જોવા ફોજદોષ પણ ગયો એ સમાચાર જાણીને

મારા પિતાજી ખૂબ પ્રસન્ન થયા હતા. તેઓ મારા આવા કામોમાં પૂરેપૂરા મળતા હતા. પરંતુ ભ્યારે હું નાનો હતો ત્યારે એ પક્કા ‘અનુદાર દળવાળા’ હતા. એટલે સુધી કે ઉદાર મતવાદી મિ. ગ્લેડસ્ટનને એ કાક વિરોધ કરતા હતા. ગ્લેડસ્ટનના ‘હોમરલ’ના વિચારને અથોગ્ય સમજતા હતા; અને સિટિય રાજ્ય પ્રત્યે એમને અનન્ય ભક્તિભાવ હતો. એમનું ચોક્કસ માનવું હતું કે : ‘આ દુનિયામાં સર્વોત્તમ વસ્તુ જે કાર્પ હોય તે તે સિટિય સામ્રાજ્ય જ છે.’ મને એ સિટિય સામ્રાજ્યની ખૂબીઓ સમજાવ્યા કરતા હતા, અને તેનાં વખાણ કરતાં ધરાતા નહોતા, એઓ મને હેરિડિંગ્સ અને ક્લાઇવ સંબંધી વાર્તાઓનાં પુસ્તકો વંચાવ્યા કરતા. મને અચ્છી તરફ યાદ છે કે, એક વખત એમણે મને એક ચિત્રોવાણું પુસ્તક વચિત્રા આપ્યું હતું. એ પુસ્તકમાં સિટિય સામ્રાજ્યે ટૂંકી ટૂંકી બહાદુરી વાપરીને સિટિય સસ્તનતનાં બી રાખ્યાં તેનું રીકકું વર્ણન કર્યું હતું. એ પુસ્તકમાં ઘણાં અન્યાયપૂર્ણ યુદ્ધોની વાર્તાઓ પણ હતી. અંગ્રેજોએ ચીનમાં ટૂંકી જળરદસ્તીથી અશ્રીય ધુસાડ્યું તેનાં વખાણ કરેલાં હતાં. અને એ માટે લડવા પડેલા યુદ્ધનું વર્ણન પણ આપ્યું હતું.

એ પુસ્તકમાં એક ચિત્રાકર્ષક છબી પણ હતી. એ છબીમાં અંગ્રેજ જળસેના ચીની નૌકાઓ ઉપર હા કરતી અને કબજો કરતી બતાવી હતી.”

“નાનપણમાં મગજમાં જે અસત્ય વાતો ધર કરે છે, એને કાઢતાં ઘણી યુરોલી પડે છે. બાળપણમાં મને એકપણ વાત એવી બતાવવામાં નહોતી આવી કે : અંગ્રેજોએ ભારતમાં કંઈપણ અન્યાય કર્યો છે. મારા મગજ ઉપર એક જ વાત સમેટ ચર્પાઈ હતી કે : દુનિયામાં કાર્પપણ પ્રથમલીય વાત હોય તે તે અંગ્રેજોને ભારતમાં રાજ્ય કારમાર છે.

પિતાજીની બાળકમાં તો આ જાતની માન્યતા એ નબો પામિક

વિશ્વાસરૂપ બની ગઈ હતી. તેમાં એમનો દોષ જરાય નથી, કેમ કે તેઓ અનુદાર મંડળમાં ઊછર્યા હતા. અને સાચેસાચ એઓ એમ માનતા હતા કે : 'દેવી બ્રિટિશ સામ્રાજ્યનો મહિમા અનંત છે !' પણ હિંદુસ્તાનમાં આવ્યા પછી બધો વાતો નજરે જોઈને, અહીંની ખરેખરી હાલત અને અંગ્રેજોની કપટનીતિ સંબંધી તમામ વાત પિતાજીને મેં પત્રમાં લખી જણાવી ત્યારે એમને ખૂબ જ નવાઈ લાગી. 'જ્યારે હું આવી બધી જૂની વાતો, યાદ કરું છું ત્યારે મને થાય છે કે કોસેજમાં પહોંચ્યો ત્યાં સુધી ઉદાર જીવનના રાજનૈતિક વિચારો સંબંધી મને કંઈ જ ગતાગમ પડી નહોતી. હું પિતાજીના વિચારોનો પૂજારી હતો, અને એ પોતે જૂના વિચારના અનુયાયી હતા.

પિતાજી બર્મિંગહામના રાજનૈતિક નેતા હતા, અને સારા બાપજીકાર પણ હતા. હું તેમના વિચારોમાં રંગાર્થ ગયો હતો. તોપણ કોસેજમાં ગયા પછી મોરો વિચારોમાં કેટલોક ફેરફાર થઈ ગયો હતો. અને 'મજૂરદળ'ના પ્રશ્નોનો વિચાર ક્યાં પછી મેં પિતાજીના કેટલાક જૂના વિચારોને ઊડથા પણ હતા, તોપણ ઈ. સ. ૧૯૦૪ માં હિંદુસ્તાનમાં આવ્યો ત્યાં સુધી હું એ જૂના વિચારોની સાંકળમાંથી પૂરેપૂરો મુક્ત થયો નહોતો."

આ પ્રમાણે જ્યારે મિ. એન્ડ્રૂઝ કોસેજમાં બચ્ચતા હતા ત્યારે ભારત વિષે એમના વિચારો ગોટાળાખર્ચો અને અનિશ્ચિત હતા. એક તરફથી ડરહામના લોર્ડ ગ્રિસપે તેમને હિંદુઓના અતીતકાળનો મહિમા બતાવ્યો હતો, અને પ્રોફેસર બ્રાઉન સાહેબે તેમને મુસ્લિમ સભ્યતાનું જરાજર બાન કરાવ્યું હતું; પરંતુ બીજી તરફથી ખ્રિસ્તી મિશનરીઓએ ભારતના ધોર અધિકારનું-કલંકનું કાળું દર્શન કરાવ્યું હતું. મિ. એન્ડ્રૂઝને એવો કોઈ જ ઉદાર પાઠરી નહોતો મળ્યો કે જે એમને હિંદુ સંબંધી સાચી વાતો સમજાવે.

સને ૧૮૧૫ માં મિ. એન્ડ્રૂઝ પરીક્ષાની તકમાર તૈયારી કરી રહ્યા હતા, ત્યારે એમના જીવનમાં એક પિતાજીના સમ્પ્રદાયનો ભારે ક્રાન્તિ ચર્ષ. પિતાજીના ધાર્મિક વિચાર્યાગ અને જાતિ-રોમાં એમનો જે અડીખમ વિશ્વાસ હતો તે માંથી ઘટ્ટિયાર ઊડી ગયો. પિતાજી તે માનતા હતા કે પુત્ર એમના ધર્મનો પ્રચારક બને. પણ એમણે તે પિતાજીને ૨૫૪ સંભળાવી દીધું કે ‘હું સંપ્રદાયનો પ્રચારક થવા ઇચ્છતો નથી.’ એમના આ ૨૫૪ હિતરથી બહુ જ અરાધ પરિણામ આપ્યું. એમને જાતિભાઈઓમાંથી અલગ કરી નાખવામાં આવ્યા. આ સંમંધમાં એ પોતે કહે છે કે : “જેટલી મુશીબત મને એ વખતે પડી એટલી આખી જિંદગીમાં કદી જ પડી નથી.”

જાતિ બહિષ્કારનો અર્થ અને તેનું પરિણામ પણ મિ. એન્ડ્રૂઝના શબ્દોમાં સંભળવું ઠીક પડશે. એઓ કહે છે કે : “અમારે ત્યાં કેવળોમાં એક વિશેષ પ્રકારની પૂજા થાય છે, જેને પવિત્ર ઐગતિ કહે છે, એ અત્યંત પવિત્ર મનાય છે. જે કોઈ આ “હોલી-દેવગુનિયન”-પવિત્ર સંમતિમાં એકઠા થાય છે તે પોતાના પાપો મારે પસ્તાવો કરે છે, અને હંમેશાં પવિત્ર જીવન જીવવાના શપથ લે છે.

સદાચારી માણસો જ એમાં ભેગા થાય છે. કાષ્ટપિણુ દુરાચારી એમાં પેસી જવા ન પામે એ બાબત ખાસ ખ્યાન રાખવામાં આવે છે. જેમના અરિયમાં કાષ્ટપિણુ દુષણ હોય છે તે આપ મેળે જ અજાગ રહે છે. મારા માતાપ વરસોથી એ પૂજામાં ભાગ લેતાં આવ્યાં હતાં. કેમ કે મારા પિતાજી ‘અવિનાઈટ’ સંપ્રદાયના મુખી હતા. એથી જ એ સંપ્રદાયનાં ધર્મી માણસો એમનાં અનુયાયી બન્યાં હતાં. ‘અવિનાઈટ’ સંપ્રદાયની ધણી વાતો હું માનતો નથી.”

એવો વિચાર મેં જેવો જાહેર કર્યો કે તરત જ મારો બહિષ્કાર પાકારવામાં આવ્યો. હવે હું એ પ્રાર્થનામાં બળી શકતો નહોતો. મારા આ મતપરિવર્તનથી મારી બાના હૃદયને બારે આઘાત થયો. એ વખતે મને થોડોધણો સંવેધે જે કંઈ હતો તો તે એ કે આ કામ મેં મારા અંતરાત્માને અનુકૂળ થઈને કર્યું હતું.

હિંદમાં શાંતિથી તરછોડાયેલા લોકોની જે દશા થાય છે તેવી મારી પણ થઈ. એક મોહું દુઃખ તો મને એ હતું કે, પિતાજીને આ વખતે હૃદયની કમળેરીતું દરદ લાગુ પડ્યું હતું. તેથી મારા આ પગલાથી પિતાજીના હૃદયને આઘાત ન પહોંચે એ બાળતની ચિંતા મને ખાસ રહ્યા કરતી. તેમના હૃદય ઉપર ભોગભોગે અસર થાય તો તેમનું હૃદય ખંધ પડી જાય અને એમના મોતનું કારણ હું બચાઉં. પિતાજી આ દિવસોમાં મારી સાથે મારા મતપલટા સંબંધી વાદ-વિવાદમાં ભિતચો કરતા. ચર્ચાનો જેસ એમના મંદ હૃદય માટે સારો નહિ. એટલે હું એવી જ તદબીર કરી કરતો, કે જેથી વાદ-વિવાદનો પ્રસંગ જ ન ઊભો થાય.

પિતાજી તો કાંઈ પણ પ્રકારે મારા બહિષ્કારના દુઃખનો ધૂંટડો ગળી ગયા, પરંતુ મારી મને એ ખૂબ સાથ્યું. પહેલાં પ્રત્યેક રવિવારે હું મારી માતા સાથે ઉપરોક્ત પૂજામાં જતો હતો. પિતાજી પણ જતા હતા, પરંતુ હું તો હંમેશાં માતાજીને પડખે જ ઊભો રહેતો. આ વરસોથી બન્યા કર્યું હતું, પણ મારા બહિષ્કાર પછી ન્યારે ન્યારે રવિવાર આવતો, ત્યારે ત્યારે માતાજીને અત્યંત દુઃખ થતું. હું એમની સાથે દેવળમાં જઈ શકતો નહોતો, તે વારંવાર ઉચ્ચરતાં હતાં કે : ‘આવો બનાવ મારા ઘરમાં કદી બન્યો નથી.’ આ બધી મુશ્કેલી મારી પરીક્ષાના એકાદ અઠવાડિયા પહેલાં ઊભી થઈ હતી.

એક વાર છ અઠવાડિયાં સુધી મેં બધું જ ભણવા ગણવાનું

બંધ કરી દીધું, અને એ જ વિચાર કર્યો કર્યો કે : ‘ અર્વિમાર્ષદ સપ્રેમ્ય ઉપરની શ્રદ્ધા મારા અંતઃકરણને અતુલ્ય છે કે નહિ ? ’

હ અઠવાડિયાં લગી લાગટ વિચાર કર્યા પછી મેં મારા વિચાર માતાપિતાને જણાવી દીધા. ત્યાં નિશ્ચય પર આવતાં પહેલાં મારે બપોરે માનસિક વેદનાઓ વેઠવી પડી. મારી કસોટીના આ વખતે મને મિ. બેસિલની બારે મદદ હતી.

આ ધર્મમંથનને લીધે બચવા કરવામાં મારે અડચણ પડતી હતી. મારા એ બધા મિત્રે મને સલાહ આપી કે ‘ પરીક્ષાની વાત તરત માટે મારે છોડી દેવી અને ધર્મના મૂંચવાડનો નિવેડો પ્રથમ આણી દેવો. ’ પરંતુ ફેલોશીપ ભરી કરવાને મારું દિલ ચાલતું નહોતું.

ફેલોશીપ મેળવવાને એઓ પાત્ર ગણાતા કે જેમનું પહેલું વિદ્યાર્થીજીવન પણ બહુ કળકળતું નીવાયું હોય, અને એ ઉચ્ચ પરીક્ષામાં પણ સર્વોત્તમ નીવડ્યો હોય.

અત્યારસુધી મેં જે સજાતા મેળવી હતી તે આ હતી. બી. એ. માં પ્રથમ વર્ગમાં પ્રથમ નંબરે કુ ઉત્તીર્ણ થયો હતો. મીક અને હેટિંગના વિષયો મેં માન (એનર) સાથે પાસ કર્યા હતા. યુનિવર્સિટીનાં બે મોટાં ઇનામો મેળવ્યા હતા. એક તો યુનિવર્સિટીની રજીસ્ટરશીપ અને બીજું એક નિબંધમેળન બદલનું ઇનામ.

પરીક્ષા વિદ્યાર્થીઓની પાછલી શરણતા જાણીને પણ નંબર આપે છે. આ ધાર્મિક અડચણને લીધે ઉચ્ચ પરીક્ષામાં મને ફર્સ્ટ-ક્લાસ મેળવવાની આશા નહોતી રહી. કેમ કે એ દિવસોમાં આખો દહાડો ધાર્મિક વિચારો જ આવ્યા કરતા હતા. તેથી મારા ખારા મિત્ર મિ. વેટ્ટોગ્રાટની સલાહના જવાબ તરીકે મેં પૂછ્યું : ‘ ‘ આ પરીક્ષામાં ક્વિસોલોજમાં પ્રથમ વર્ગમાં જે પાસ ન થવાય તો ફેલોશીપ મળવી મુશ્કેલ થઈ પડે, આ બાબત આ મૂંચવણમયો પ્રથ

મને મૂંઝવણમાં નાખી રહી છે. એ ગૂંચવણનો ઉકેલ કરવાનું કામ થોડાં અઠવાડિયાં બુલતવી રાખું કે હમણાં જ નિકાલ આણી દઉં ? કહો હું શું કરું ? ” મિ. વેસ્ટકોટે બાકબલ ખોલી નીચેનું વાક્ય બતાવ્યું : “ સૌથી પ્રથમ તમે પરમાત્માના રાજ્ય અને તેના ધર્મની પ્રાપ્તિને માટે પ્રયત્ન કરો, બીજી બધી દુનિયાદારીની ચીજો તો તમને ફરી આપોઆપ મળી રહેશે. ”

વધુમાં તેમણે ઉમેર્યું : “ જો તમે તમારા અંતરના પ્રશ્નને પાછળ રાખીને પરીક્ષાની સફળતાના પ્રશ્નના ઉકેલ પાછળ મંડરી. તો એનો અર્થ એવો થશે કે તમે પરમાત્માના રાજ્યના પ્રશ્નની કેંકડી કરી રહ્યા છો. ” મેં કહ્યું : “ શું આ સલાહનો પરીક્ષાના છેડા સુધી નિકાલ નહિ જ આવે ? ”

મિત્રે કહ્યું : “ મારી માન્યતા તો ચોક્કસ એવી છે કે તમે પરીક્ષાની જરાય દરકાર ન કરો. પ્રથમ એ ધાર્મિક ગૂંચવણમાં પ્રશ્નનો તોડ કાઢી નાખો. અગર તમે મારી સલાહ નહિ માનો તો આપણી મિત્રતામાં વાંધો પડી જશે. ”

“ મેં આ વાત ઉપર ખૂબ ગંભીરતાપૂર્વક વિચાર કર્યો. આખરે મારા અંતરક્રમાંકે પણ એ વાત કબૂલ રાખી. મેં એવો નિશ્ચય કર્યો કે : “ પ્રથમ ધેર જઈને અવિગમિત ધર્મને તિલાંજલિ હર્ષ આવીશ. એમાં બલે મને તેટલા દિવસો ખમડે. પરીક્ષાની પરવા કરવી નથી. ”

જ્યારે આ વાત મારા શિક્ષક મહાશયોએ જાણી ત્યારે તેઓ બધા જ નારાજ થયા. તેમણે મને મૂખે કહી હસી કાઢ્યો. પરંતુ એક શિક્ષક કે જેમને માટે મને મારે માન હતું તેઓ એ બધાથી જુદા પડ્યા. તેમનું નામ મિ. ગ્રામર હતું. એ ડોક્ટર વેસ્ટકોટના જમાઈ થતા હતા, મારો નિશ્ચય માતાપિતા આગળ જાહેર કરવાને હું આવ્યો સાર પહેલાંનાં મારાં છ અઠવાડિયાં આવો જ ચિંતામાં

પસાર થઈ ચૂક્યા હતાં. પરીક્ષાને હવે માત્ર ત્રણ આવાડિયાં જ બાકી રહ્યાં હતાં. હું એટલો જાણી શકું છું કે મને કયો સમજ પડતો નહોતો. વાંચવા લખવાની મહેનત કરવાનું મને જરાય મન થતું નહોતું. મેં મારો નિશ્ચય માતાપિતાને જણાવી દીધો અને એમનો ધર્મ છોડી દઈ દળવો બન્યો. ત્યાર પછીનાં ત્રણ આવાડિયાં સુધી મેં ખૂબ આરામ લીધો અને દરરોજ ત્રણ ત્રણ કલાક પરીક્ષા આપવાનાં પુસ્તકો ઉઘાડવા મંડ્યો. ગોખલપટ્ટીનો હું કંદર વિરોધી છું. મારું મહત્તમ માનવું છે કે પરીક્ષાના દિવસે નજીક આવતાં જે વિદ્યાર્થીઓ ઘેર પરિશ્રમ પૂર્વક પોતાના મનજનને ખરાબ કરી નાખે છે, તેઓ ઘણી બારે ભૂલ કરે છે. પરીક્ષા થઈ ત્યારે મારું મગજ તદ્દન સાફ ને ચાંતે હતું. મેં જ્યાં પ્રશ્નોના જવાબ સારી રીતે લખ્યા. પરિણામ એ આવ્યું કે હું ફર્સ્ટ ક્લાસમાં વિશેષ સન્માન સાથે પાસ થયો.”

આ પરીક્ષામાં પાસ થવાથી કોલેજમાં વ્યવસ્થાપક મંડળના ૧૧ આગેવાનોમાં મી. એન્ડ્રૂઝ ઉમેરાયા. કેમ્બ્રિજ યુનિવર્સિટીની કોઈપણ કોલેજની ફેલોશીપ મેળવવી એ કંઈ હોંસીખેલની વાત નથી. એ યુનિવર્સિટીની ફેલોશીપ એ જ વિદ્યાર્થી મેળવવા બાબતમાં અને છે કે જે યથાર્થ વિદ્યાર્થી હોય. આપણે અહીં ભારત દેશમાં ફેલોશીપ એટલી બધી સોંધી ને સહેલી બનાવી દેવાઈ છે કે ન પૂછો વાત. અહીંના ફેલોશીપ મેળવનારા મોટે ભાગે એવા હોય છે કે જેમનામાં વિદ્વતાને નામે બસ મોટું મીઠું હોય છે.

મી. એન્ડ્રૂઝ કોલેજ જીવન ઉપર વિચાર કરતાં એ વાત તરફ આપણું ધ્યાન ખેંચાય છે. પ્રથમ કોલેજ જીવન ઉપર એ કે તેઓ પોતાની તેજ બુદ્ધિને લીધે વફ દરિયાઈ કોલેજના એક રત્ન સમાન હતા. અને બીજી વાત એ કે તેમના કોલેજ જીવનનો મોટો

બાપ તેમના ધર્મસંબંધી ગૂંચવણભર્યા પ્રશ્નનો ઉકેલ કરવામાં પીત્યો હતો. આ ધાર્મિક પ્રશ્નોને લીધે એમને એટલું બધું માનસિક દર્દ સહન કરવું પડ્યું હતું કે કદી કદી તો એ છેક જ નિરાશ બની જતા. જે બાપતો પર એમને પ્રયત્ન પૂરેપૂરી શ્રદ્ધા હતી તે બાપનો સંબંધી હવે તેમના દિલમાં ઘણી ઘણી શંકાઓ ઊઠવા લાગી. મુખ્યત્વે કરી એ પ્રશ્નોએ તો એમને ખૂબ ખૂબ હેરાન કરીનાખ્યા હતા. એક પ્રશ્ન તો એ હતો કે : “શું આત્માને અનંત વખત સુધી કંડ કંઈ શકાય છે? અને નરક જેવી કંઈ જગ્યા છે? બીજો પ્રશ્ન એ હતો કે શું બાપમલને પ્રત્યેક શબ્દ સાચો ?” મિ. એન્ડ્રૂઝના પિતાજીનું દહપણે માનવું હતું કે પાપી આત્માઓને સદાને માટે નરકમાં નાખવામાં આવશે, બાપમલ ખરેખર શંકાથી પર છે. પરંતુ આપણા ચરિત્રનાયક એન્ડ્રૂઝ સાહેબને એ બંને સિદ્ધાંતો ઉપરથી વિશ્વાસ ઊઠી ગયો હતો. એ સંબંધમાં તેઓથી કહે છે કે : “મારા પિતાજી બાપમલ બિલકુલ શંકારહિત છે, હરેક બાબતમાં એ આધારભૂત છે એમ માનતા અને જે સોઢા બાપમલમાં શંકા લાવતા તેમને એ ચરિત્રબદ્ધ સમજતા હતા. અર્વિમાર્ષટ સંપ્રદાયનો મેં લાગ કયો એથી એમને એટલું દુઃખ ઊપજેલું એટલું જ દુઃખ બાપમલ સંબંધી મારી શંકાના સિદ્ધાંતથી પણ ઊપજેલું.”

મારા પિતાજી ફલીલ કરતા કે : “મને લાગે છે કે તારા આચરણમાં ક્યાંક ને ક્યાંક ક્ષતિ હોવી જોઈએ, નહિ તો બાપમલને શંકાથી પર બચવાનું તું શે છોડી દે? તને તારી પોતાની સૂક્ષ્મ-શુદ્ધિનું અભિમાન છે. એવી રીતનું અભિમાન કદી ન રાખીશ, કેમ કે અભિમાન રાક્ષસી સ્વભાવનું પ્રતોબન છે.” ખરી રીતે વાત એમ હતી કે ન્યાંસુધી હું એવો વિશ્વાસ રાખતો રહ્યો કે બાપમલનો પ્રત્યેક શબ્દ સત્ય છે; ત્યાંસુધી મારી શુદ્ધિ ગુલામીની જંજીરમાં જકડાએલી રહી હતી. એ શ્રદ્ધાને તિલાંજલિ આપવાથી જ મારી શુદ્ધિ સ્વતંત્ર થઈ.

બાઈગલ સંકારહિત છે એમ માનવું મેં છાડી દીધું, તેની સાથે જ આત્મા અનંતકાળ સુધી દંડ ભોગવી રહી છે એ વાત પણ સહેવાઈથી છૂટી ગઈ. મેં મારા મનમાં કહ્યું કે : “બાઈગલમાં ત્યારે એમ લખ્યું છે કે કેટલાક આત્માઓને અનંતકાળ સુધી નરકની સજા ભોગવવી પડશે. ત્યારપછી બાઈગલ સંકારહિત છે જ નહિ એમ મનાય જ શી રીતે ?”

આ પ્રકરણ સમાપ્ત કરતા પહેલાં એક વાત રજૂ કરવાની છે. તે એ છે કે : શ્રી ઓન્ડ્રૂ પિતાજીની આજ્ઞા પાળનાર પુત્ર તરીકે રહ્યા છે; પરંતુ જ્યાં આમળ પિતા અને અંતઃકરણની આજ્ઞા વચ્ચે વિરોધ ઉપસ્થિત થયો ત્યાં આમળ તેઓ નમ્રતાપૂર્વક પિતાજીને અળગી કરી અંતરાત્માની આજ્ઞાને જ વશ થતા.

કોલેજ જીવન પૂરું કરી પછી શ્રી ઓન્ડ્રૂએ નિર્ધન મજૂરામાં રહી, તેમના જેવું જ જીવન જીવીને જે મોટું કામ કર્યું. તેની વાત આપણે હવે કરીશું.

દીન-દુઃખીની સેવા અને ધર્મપ્રચાર

કોલેજના દિવસો પૂરા કર્યા પછી મિ. એન્ડ્રૂએ લગભગ ચાર વરસ સુધી ગરીબ દુઃખિયા સોફોની સેવામાં વિતાવ્યાં. એ ચાર વર્ષ મોટે ભાગે એમણે બે ઠેકાણે પૂરાં કર્યાં હતાં.

(૧) સંડરલેન્ડ (૨) વાલવર્થ (દક્ષિણ પૂર્વ લંડન)

કોલેજ છોડીને તરત જ સંડરલેન્ડમાં કામ શરૂ કર્યું. આ વખતે એ ધર્મપ્રચારક બન્યા નહોતા. વાલવર્થ ધર્મપ્રચારક બન્યા પછી ગયા હતા. આ બંને રથે રહેવાથી એમને ખૂબ અનુભવ થયા.

મિ. એન્ડ્રૂની પ્રવૃત્તિ ખાસ કરીને ધાર્મિક હતી. એમને રાજનૈતિક પ્રવૃત્તિ તરફ ખાસ ઝેંચાણ નહોતું. પ્રાર્થના, ઈશ્વરભક્તિ, ધ્યાન, અને સ્વાધ્યાયમાં એમનું મન જોડેલું સહેલાઈથી પરોવાતું, એટલું રાજનીતિની દૃઢ વાતોમાં લાગતું નહોતું.

દીન-દુઃખીઓ તરફ એમનો ખૂબ ભાવ હતો, અને એમની સેવા કરવાની પણ ઉત્કટ ઇચ્છા એમનામાં હતી, હિંદમાં આવવાનો વિચાર પણ એમના મનમાં હતો. પરંતુ તે પહેલાં દીન-દુઃખીઓની સાથે રહી તેમની સેવા કરવાનું પણ એમણે નક્કી કરી રાખ્યું હતું. એ પોતે કહે છે કે : “મેં એ નક્કી કર્યું હતું કે જો હું ગરીબોની વચ્ચે રહીશ તો તેમના જેવો જ થઈને રહીશ; એમનાથી અનોખો થઈને નહિ. મેં મારા હૃદયથી વિચાર્યું કે પ્રભુ-ઈશુ પોતે નિર્ધન

લોકોની વચ્ચે નિર્ધન થઈને રહ્યા હતા, અને જેઓ ખ્રિસ્તી પ્રચારકો થઈને પોતે પ્રજા ઈશુના આદર્શનું પાલન કરતા નથી. તેઓ સાચા પ્રચારક કદી જની શકવાના નથી. ગરીબોની વચ્ચે જાતે અમીર બનીને રહેવું; અને ધર્મોપદેશક હોવાનો દાવો કરવો એ વાત ઈશુના આદર્શને પહોંચવા માટે તદ્દન બેહુદી છે — પ્રભુનું અપમાન કરવા જેવી છે.”

એ જમાનામાં વિશ્વાયતમાં મજૂરોને આઠવાડિયે રૂ. ૨૫. શિલિંગ પગાર અપાતો હતો. મિ. એન્ડ્રૂએ દર આઠવાડિયે ૧૦ શિલિંગમાં શુભરાત કરવાનું નક્કી કર્યું; કેમ કે તેઓ અવિવાહિત હતા. આમ કરવામાં એમને ઘણી મુશ્કેલી વેઠવી પડતી હતી, એટલે લગ્ન કે મોટે ભાગે એમને લગભગ જૂખ્યે પેટે જ સુધી રહેવું પડતું હતું. નિયત કરેલા એ ૧૦ શિલિંગમાંનો એક એક પેન્સ ખૂબ વિચાર-પૂર્વક એમને વાપરવો પડતો, કેમ કે વધારે ખર્ચ થઈ જાય તો પેટ પૂરતો ખોરાક મેળવવાનું અસંભવ થઈ પડે તેમ હતું. જે માણસ મિ. એન્ડ્રૂએ માટે ખાવાનું બનાવતો હતો તે હમેશાં ચિંતામાં રહેતો હતો કે કંઈ એઓ જૂખ્યા ન રહે.

મિ. એન્ડ્રૂએ કેમ્બ્રિજ વિશ્વવિદ્યાલયની જાતી પરીક્ષા પાસ કરી હતી એટલે સારી મોજાદાર નોકરી મળી શકે તેમ હતી, અને પોતે મોજથી જીવન વિતાવી શકે તેમ હતા; છતાં એમને ધનવાન થવા તરફ જરાય ધ્યાન નહોતું આપ્યું. એમને લક્ષ્મીનંદન થવું અમતું નહોતું.

ગરીબો સાથે વસવાટી એમને ઘણા સરસ અનુભવો થયા. પોતાની આ તપશ્ચર્યાને પરિણામે, મજૂરોને પોતાનું પેટ જરવાને કેટલી મુશ્કેલી વેઠવી પડે છે, તેનો સચોટ ખ્યાલ તેમને આવી મથો.

ચાર વરસ સુધી મજૂરોની આફત જ એ રહ્યા. લંડનની આ કોર તપશ્ચર્યાને પરિણામે એમને ખૂબ સફળતા મળી. આફ્રિકામાં—ફીજીના શુલાઓ વચ્ચે કે પંજબના માર્શલ લેકના અત્યાચાર વખતે

એ ત્યાં ત્યાં રખડ્યા, ત્યાં ત્યાં જવું મળ્યું તેવું ખાઈને પોતાનું કામ કર્યે ગયા.

હિંદી યુવકોએ મિ. એન્ડ્રૂઝના જીવન ઇપરથી બોધ લેવો ઘટે છે કે-નિર્ધન મનુષ્યોની સેવા કરવાની ધચ્છા થાય તે પહેલાં નિર્ધનની પેઠે જીવન વિતાવવું. જોઈએ, કે જ્યાં નિર્ધનોની મુશ્કેલીઓનો ખ્યાલ આવી શકે.

મરીબો વચ્ચે રહેવાથી મિ. એન્ડ્રૂઝને ઘણા મરીબો સાથે મૈત્રી થઈ હતી. મજૂરદળનાં મંડળોમાં પણ એ જોડાઈ ગયા હતા. એમને મજૂરોની મુસીબતો જોઈને થયું હતું કે : ‘બિચારા મજૂરો કંતાકો સુધી શરીર જીર્ણ કરી નાખીને મહેનત કરે છે છતાં એમને પેટપૂર અનાજ મળતું નથી; ત્યારે પૂંજવાળા સદા રમી રમીને લખપતિ-કરોડપતિ બની જઈ મોજ ઉડાવે છે. આ તર્કાવતને તેઓ અસહ્ય અને અન્યાયપૂર્ણ માનતા હતા.

મજૂરોના આગેવાનો મિ. એન્ડ્રૂઝને કહ્યા કરતા હતા કે : “જૂઓ મિ. એન્ડ્રૂઝ આ પૂંજવાળા મજૂરોનું લોહી ચૂસી ચૂસીને બારેમાં બારે લાભ મેળવે છે; ત્યારે આ બિચારા મજૂરો માટે લૂખો સડો રોટલાનો ટૂકડો જ ખાતી રહે છે.” આ વાત સમજવી એન્ડ્રૂઝ માટે સહેલી હતી; કેમ કે એ પોને ૧૦ શિલિંગમાં અઠવાડિયું ખેંચી કાઢતા હતા. તેથી જ એમને સમજતું હતું કે : પૂંજવાળા અત્યંત અન્યાયપૂર્ણ વર્તન ચલાવી રહ્યા છે.

મિ. એન્ડ્રૂઝ પોતાના જાત અનુભવો લખતાં લખે છે કે : “લોહી મને પૂછે છે કે તમારા જીવનનો સર્વોત્તમ સમય કયો ?” હું તેમને ઝટ જવાબ દઈ દઉં છું કે, “કેમ્બ્રિજ યુનીવર્સિટી છોડ્યા પછીનાં ચાર વર્ષ એ જ મારી જિંદગીનો સર્વોત્તમ સમય છે.” કેમ્બ્રિજ વિશ્વવિદ્યાલયમાં હું ૬ વર્ષ રહ્યો. સને ૧૮૬૫ માં મારું

બહુતર ખલાસ થયું. તે પછી હું ટાઈન નદીને કિનારે ધર્મપ્રચાર કરવા ગયો. ”

ઈસ્લાંની ઉત્તરે સંડરલેન્ડ નામનું એક મોટું શહેર છે. ત્યાં વહાણો બને છે. ચારે તરફ જ્યાં જુઓ ત્યાં કારખાનાં જ કારખાનાં નજરે પડે છે.

ત્યાં આખો વખત ખૂબ જ ધમાક મચી રહેતી જણાય છે.

એન્ડ્રૂઝ સાહેબ કહે છે કે :—

“સંડરલેન્ડના મોકવિયરમાઈથ નામે મહોલ્લામાં મારે ધર્મપ્રચારનું કામ કરવાનું હતું. ત્યાં એક દેવળ હતું. આ ધર્માલિયા નગરમાં આ દેવળ એ એક જ યાત્રિનું સ્થાન હતું. બાકી તો બીજો બધે ઠેકાણે રાતદહાડો ખટાખટ ને ધમાધડના અવાજે આવ્યા કરતા હતા. જ્યાં વહાણો બનતાં હતાં ત્યાં હજારો મજૂરો કામ કરતાં હતાં. એ મજૂરોની જિંદગી ખૂબ અતીતિમય ને દુરાચારી હતી. એ છુતાર રમતા હતા, હાફ પીતા હતા, મહોમાઈ ખૂબ લગતા હતા, બાંધિયાર પણ બંધાર રીતે ચાલતો હતો. દર યનિવારે મજૂરોને આવાડિયાનો પગાર મળતો હતો. મજૂરોમાં કારીગરો પણ હતા. તેમને તો મારે પગાર મળતો હતો; પરંતુ સામાન્ય મજૂરોને કોઈક મળતો.

ધનિઓનો એક જ ઉદ્દેશ હતો કે : કેઈપણ ભોગે જલદી જલદી વહાણ તૈયાર થઈ જાય. મજૂરોને પેટપૂર ખાવાનું મળે છે કે નહિ, એ કેવી રીતે રહે છે, એમનું વર્તન કેવું ખરાબ થઈ જાય છે, એ તરફ ધનવાનો જરાય ખ્યાન આપતા નહોતા.

સંડરલેન્ડમાં રહેવાથી એ વાતો જરાજર સમજાઈ. ખોળની નિંદા કરતા પહેલાં આપણે એની પરિસ્થિતિનો ખ્યાલ કરવો જોઈએ. ખોજ વાત એ પોતાનાં શહેરોની પરિસ્થિતિ સારી રાખવાનું અને તેને સુધારવાનું કામ પૂરેપૂરી રીતે જાણ કરવાની ફરજ રાખતી છે. કારખાનામાં વહાણ બનાવતાં હતાં તેના દરવાજા બહાર જ હારનાં

પીઠાંની હારની હાર હતી. દિવસભરના ચાક્યા પાક્યા મજૂરો દરવાજા બહાર નીકળતા, અને સાથે જ શણગારેલી દારૂની દુકાનો નજરે પડતી. એ આકર્ષણ માટે સહેલું નહોતું. કારખાનું છૂટતાં જ મજૂરોનાં ટાળેટાળાં દારૂને પીઠે એકઠાં થઈ જતાં હતાં. એ જોઈ મને વિચાર રૂઝી આવતો કે જો મારે જ આવી રીતે આ મજૂરોની પેઠે ધણા વરસ સુઝી કામ કરવું પડે તો હું આ મોહક દુકાનોથી બચી શકું કે નહિ? અગર મારે સવારથી સાંજ સુધી જરાય આરામ લીધા વગર લાલ લાલ મરમ મરમ લોહું ટીપ્પા કરવાનું હોય, તો દારૂની જરૂર ન પડત? હું સાંજે દારૂ ન ઢોંચત? અગર મારે એ મજૂરોની પેઠે અમાનુષી જીવન જીવવું પડત તો હું ચારિત્રબદ્ધ થયા વગર રહી શકત ખરે કે?

આ સવાલોના જવાબ મારું મન આપી દેતું હતું કે : જો મારે પણ એમની પેઠે જીવવાનું હોત તો હું પણ એમના જેવા જ દુરાચારી બની જાત. એ હાલતમાં સદાચારી રહેવું એ મારા જેવા માટે પણ અસંભવ હતું. અને સાથે જ વિચાર આવતો કે “પુરુષ અને સ્ત્રી મજૂરો કામ કરી કરીને થાકી ગયાં હોય, મન એમનું નિર્મળ બની ગયું હોય, એવે વખતે મનોહર દારૂની બાટલી એમની સામે મૂકવામાં આવે એ શું બચાંકર અન્યાય અને ઘેર પાપ નથી? શું એ દુરાચાર નથી? અને બિચાર બતાવનારો સીધો રસ્તો નથી?

સંડરલેન્ડના એ દસ્યનું અત્યારે હું જ્યારે સ્મરણ કરું છું અને જ્યારે હું હિંદની વર્તમાન મિયોની દશા જોઉં છું ત્યારે મને ખરેખર હાર્દિક દુઃખ થાય છે.

પશ્ચિમના દેશોના પ્લેગ-ચેપ હતભાગી [હૃદમાં પણ રાક્ષસીરૂપે પ્રવેશી શક્યો છે. પ્રાચીન કાળનાં એનાં ધાર્મિક અને સામાજિક બંધનો ટૂટી રહ્યાં છે, અને દારૂનો ચેપ

અહીં પણ પૂરબોસથી ફેલાઈ રહ્યો છે ધાર્મિક અને જ્ઞાતીય બંધનોને લીધે હિંદે આવા દુરાચારોને અટકાવનામાં સફળતા મેળવી હતી યાશ્રિમાત્મ સંસ્કૃતિને પરિણામે એ બંધનો શિથિલ બનતાં અધ પાતના ગર્તામાં ગળ્યડી રહ્યો છે.

વગ્સો સુધી હિંદમાં દારૂનું નામ નિશાન નહોતું હવે એ પૂર્વના સરકારો પાછા લાવવાનું કામ કાણુ થઈ પડ્યું છે પરંતુ આઠામાં આજુ એટલું તો આપણે કહી ચક્રીએ કે, જ્યાં ગરીબ મજૂરો વસે છે તે સ્થાનોની પરિસ્થિતિને સુધારવા પ્રયત્ન કરીએ હિંદી કારખાનામાં દારૂની ખદી વધતી જાય છે બીજા મરીબાધને લીધે ગર્ભવતી સ્ત્રીઓને પણ પેટપોષણ માટે મજૂરી કરવા જવું પડે છે, એનું પરિણામ એ થાય છે કે જે બાળકનો પ્રસવ થાય છે તે અત્યંત નિર્ગળ હોય છે એ આપણી એ દરજ્જા નથી કે આપણે એમના તરફ ધ્યાન આપીએ ?

સંડરલેન્ડમાં જે અનુભવો અને થયા તેથી આ બાગતની તો મને ખાતરી જ થઈ ગઈ જ્યારે હું ત્યાં કામ કરતો હતો ત્યારે મેં ત્યાંના મજૂરોના બાળકો માટે એક મહાન ખોલ્યું હતું એ બાગકો બહીઓમાંથી ગરમ ગરમ લોડું કાઢીને વહાણ બનાવવાને ઠેકાણે લઈ જતાં હતાં આખા દહાડાના થાક્યાં પાક્યાં એ છોકરાં રાતને વખતે મારે ત્યાં આવતાં હતાં પ્રથમ તો અમે બધાં ફાવે તેવી આડી અવગી રમતો રમતા, પછી બધાં ગોળ ફૂડાનું વગી મેસી જતાં એ વખતે હું એકાઠ વાતોં સમજાવતો, અમે અમારા મહાનું નામ જનરલ ગોરડન કવન ' એવું રાખ્યું હતું ત્યાં જોત છપર ' જનરલ ગોરડન ' સાહેબની છબી ટાંગી રાખી હતી, જેમાં જનરલ સાહેબ બેઠ પર મેસીને લાલ રોપી પહેરી રેતીના રખા થઈને જતા હોય એવો દેખાવ હતો.

એ વખતે એ છોકરાંમાં એક મારો ખાસ મદદમાર હતો, તેનું

નામ જેક જેમલિખ હતું જેકના જીવનમાં એક ભારે કાન્તિ થઈ હતી પહેલાં એ સુઝામાજમાં ખૂબ પંકાતો હતો. આખા શહેરમાં એની ખરામરી કરી શકે તેવા તો મર્યા માઠ્યા જ માણસો હતા. આખા જિવનમાં એની હાક વાગતી. એનું માર્થુ પથ્થર જેવું કઠણ હતું, અને એનો ઠોસો લોહના લકા જેવો હતો.

એક દિવસે જેકે દારૂ પી શીધો, અને નસામાં ને નસામાં રાગીઓની મેવા કગતી એક પરિચારિકાનું અપમાન કર્યું એ જોઈને મિ અર્મસન કે જે એ સેવિકાઓનો સરદાર હતો, તેણે જેકને ઉઠાવીને પટકી દીધો. જોનારાઓના મનમાં હતું કે, હવે જેક અર્મસનને ઠોસાનો સ્વાદ અખાડ્યા વગર રહેશે નહિ. પરંતુ જેકે જીઠીને ખિલકુત શાંતિપૂર્વક અર્મસન સાથે પ્રેમપૂર્વક હસ્તધૂનન કરી કહ્યું 'બસ, હવે હું આપનો દાસ છું' એ વખતથી જેકે દારૂ પીવો છોડી દીધો, અને નિયમિત તે દેવગમા જવા લાગ્યો. આ બનાવ બન્ધા પછી જેક તફન બદલાઈ જ ગયો. પોતે દારૂ છોડ્યો, ઠોસામાજ છોડી; એ ઉપરાંત ખીજ ઓને દારૂ છોડવાને સમજાવવા લાગ્યો.

દારૂની વિરુદ્ધ બોલતી વખતે જેકના આમળ દોસ્તોએ—દારૂડી-આઓએ કેટલીયેવાર એના હડહડતા અપમાન કર્યા. પરંતુ જેકે પોતાની શાંતિ ન છોડી.

એક વખત એક દારૂડીઆએ દારૂની છૂટી ગાટલી જેકને મારી; માન ઉપરથી પડપડ લોહીની ધારા વહેવા માંડી. જેકે ધાર્યું હોત તો મારનાગ્ની બેઝી પકડીને ઠોસે ઠોસે એનો વા કાઢી નાખત; પણ એણે જાણે કાઈ જ બન્ધુ નથી એવી અપૂર્વ શાંતિ પકડી રાખી ઠોસામાજમાં કેટલીય વાર ધનામે મેળવનાર જેકે શાંતિમાં જ સર્વોત્તમ વિજય માન્યો.

હું સંડરસેન્ડ રહેતો હતો ત્યારે મારા એકલાનું અકવાડિક ખર્ચ ૧૦ શિલિંગ રાખતો હતો, મને થતું હતું કે ૧૮ કે ૨૦ શિલિંગ પમાર મેળવનાર મજૂર સ્ત્રી, બાળકો અને કુટુંબીઓનો ખર્ચ શી રીતે નભાવતો હશે ?

ત્યારે ત્યારે મારા ૧૦ શિલિંગ વપરાઈ જતા અને બૂખે પેટમાં બિલાડાં બોલતાં ત્યારે ત્યારે મને મજૂરોની પેટપીડાનો પૂરેપૂરો ખ્યાલ આવતો.”

સંડરસેન્ડમાં કામ કર્યા પછી એન્ડ્રૂઝ સાહેબ લંડન પાછા ફર્યા અને ધર્મપ્રચારક બન્યા. એન્ડ્રૂઝ એમની ઘાલવર્થમાં મજૂરો ન કોલેજના મિશનમાં જોડાઈ ગયા; અને સાચે નિવાસ અને લંડનની દક્ષિણ-પૂર્વમાં આવેલા વાલ્થર્થનામના અનુભવ મહેાસ્તામાં કામ કરવા લાગ્યા.

આ નવીન પ્રવૃત્તિ સંબંધમાં એન્ડ્રૂઝ સાહેબ કહે છે કે : “ અહીંના માણસો બેપરવા અને નકામા ખર્ચાળ હતા. મનમોઝ પણ હતા, એમની વસ્તી ૫ હજાર માણસોની હતી. એમણે શર-આતથી જ આગી દોગ્ગી કરી હતી અને મારા ઉપર વિશ્વાસ રાખતા હતા. એએ નાં એમને ઘેર સર્ક જતા; અને એમના સુખદુઃખની વાતો કરીને મારી સહાનુભૂતિ મેળવી લેતા. એમના કુઃખોનું બરાબર વર્ણન કરવું, ખૂબ કઠણ છે. તેઓ બિલકુલ દુઃખી હતાં. એમના ઉપર મહાનમાલિકો અને દલાલોનો બારે અત્યાચાર હતો. એ પોતાનું દુઃખ જૂલી જવા દાગની બાટલીઓ ઉડાવ્યે રાખતા હતા. દરેક પોળને નાકે નાકે દાગનાં પીઠાં હતાં. જે ધન બાળખચ્યા માટે વપરાતું જોઈએ તે ધન એ પોતામાં પડોંચી જતું હતું, સી અને પ્રુપે. દાર પીને કુરાચરણી બન્યે જતાં હતાં. મને તેટલી મુશીબતમાં હોય, છતાં હું જતો ત્યારે એવો અચૂક હસી પડતો અને એક બે હાસ્યજનક કિસ્સાઓ સંબળાવી દેતાં.

દર રવિવારે મેં એમને માટે એક વર્ગ શરૂ કર્યો હતો. એ વર્ગમાં એક બારે મળ હતી. આવનારાંઓનો મોટો ભાગ ખિરસાકાતરુઓ અને ચોરોનો હતો. એમનાં નામ હતાં : જીંજર, સોસેજ, મિલ્કી, પંચર, રમાઈદિ વગેરે.

મારા વર્ગમાં તો એ કંઈ લુચ્ચાઈ કરી ચકતાં નહિ, પરંતુ વર્ગ બહાર મયાં કે વિશ્વાસ યોગ્ય રહેતાં નહિ.

ઠાઈનું મજબું કાતરું હોય, ઠાઈની કંઈ ચીજ ખૂંટવી લીધી હોય કે ઠાઈનું કંઈ ચોરી લાગ્યાં હોય. બસ આજ એમની દર-રોજની ધમાલ હતી. હું મારું ઘર ઉપાડુંજ રાખતો હતો. ઠાઈ ચીજને તાળામાં રાખતો ન હતો. બીજાં બધાં ઉપર અવિશ્વાસ રાખીને દરેક ચીજને તાળામાં રાખવા કરતાં મેં દરેક ઉપર વિશ્વાસ રાખવાનું યોગ્ય ધાર્યું. એની મુંદર છાપ પડી. એ બધાં મને એમનો દોરત ગણવા લાગ્યા. એઓ મને એમના પૈકીનોજ ગણવા લાગ્યાં.

વર્ગમાં હું કહી ધાર્મિક બાબતો કરતો નહોતો. ફક્ત તોફાની મહાસાગર, મધ્ય આફ્રિકા અને ન્યૂ ગિનીનાં નરમાંસ ખાનારાં સંબંધી વાર્તાઓ સંભળાવ્યા કરતો. મેં કહી એમને ધમકી કે મારની ખીક નથી બતાવી. એ લોકો મારી પાસે આસીને એમની છાંનામાં છાની વાતો પણ કહી જતાં. ચોરી કરવાની વિવિધ રીતો પણ મને સમજાવી દેતાં. હું એમની એ ગુપ્ત વાતો પોલીસને જણાવી દઈશ એવો તો સ્વપ્નમાં પણ એમને ખ્યાલ નહોતો. મેં પણ એમની સાથે કદાપિ વિશ્વાસઘાત કર્યો નહોતો. મારી બેપરવાઈ પર એ હસ્યા કરતાં હતાં; અને મારા વ્યવહારથી ખુશ થઈને એઓ માંહોમાંહે કહેતાં : એ-ફૂજ તો બલો માણસ છે, તેનાથી કાઈ પણ વાત છાની રાખવા જેવી નથી, એ સીધો માણસ છે માટે એને દગો પણ ન દેવો જોઈએ. ”

મને યાદ છે કે મારા વર્ગમાં બહુનાર એક જણે મારી એક

વસ્તુ ઉપાડી લીધી; અને ખિરસામાં છુપાવી દીધી, એનું કારણ ખીજું કંઈ નહિ પણ એનો સ્વભાવ હતો. પડેલી ટેવ હતી. વર્ગ પૂરો થયો ત્યારે એણે એ વસ્તુઓ અને પાછી આપી દીધી, મેં એમની સામે ઉપદેશક બનવાની કોશિશ નામે કરી નહોતી.

ઉનાળામાં અમે સમુદ્ર કે જંગલોનો પ્રવાસ ગોઠવતાં હતાં. અને અંદરોઅંદર એમ નક્કી કર્યું હતું કે આ પ્રવાસમાં કોઈ એ કોઈનું ખિરસું કાપવું નહિ, કે ક્યાંયથી પણ ચોરી કરવી નહિ. ન્યારે એ કોઈ સુંદર દુકાન આગળ ચર્ચને નીકળતાં હતાં ત્યારે મારી પાસે આવીને ખૂબ પ્રશ્નામત કરીને કહેતાં : મિ. એન્ડ્રૂ એક વાર, બસ વધારે નહિ એક વાર રમ આપો. અને પછી જુઓ કે અમે આજે કેવી રીતે જીઠાવી લાવીએ છીએ.' આવે વખતે હું ખૂબ કઠોર થઈને રમ આપતો નહિ. એટલે મુંઝાઈને તેઓ યાંત રહેતા ખરાં, પણ તકડગી કરવાને અને ખિરસાં કાપવાને એમના હાથ સળવળી રહેતા, એ તો સાદું દેખાઈ આવતું હતું.

વાલવર્થમાં કામ કરીને ૧૧ વર્ષ વીત્યા પછી ન્યારે હું સીમલા પાસે સનોવર હતો ત્યારે એક ધણે મળનો પ્રસંગ બની ગયો. હું ઉનાળાને લીધે લાં ગયો હતો. -

એક દિવસ હું મારા ઝોરડામાં બેઠો હતો, એવામાં એક ફોજનો માણસ મારી પાસે આવીને દસવા લાગ્યો. એ હસીને બોલ્યો : 'દલો! મિ. એન્ડ્રૂ અને જૂલી મયા શું?' મેં એના સહેજ તરફ જોયું. જોતાં જ મને વાલવર્થ યાદ આવ્યું. મારો વર્ગ સાંભળ્યો. હું મારી ખુરશી ઉપરથી એકદમ જીંચો અને ગંડા જ મેં એનો હાથ પકડી લીધો. મેં કહ્યું : 'જિંમર! તું અહીં ક્યાંથી? તને તે માર કેવી રીતે વીસરી ચક્ર?'

જિંજર ખૂબ આનંદમાં હતો, તે મારી સામે જ બેઠી ગયો.

એણે એની જૂની વાતો સંભળાવવા માંડી. વાત એમ હતી કે એણે લૂંટફાટ કરી હતી, એટલા માટે પોલીસે એનો પીકેટ પકડ્યો હતો. જિજ્ઞરે આશ્ચર્ય બચવા માટે લશ્કરી ભરતીમાં પોતાનું નામ લખાવ્યું; અને લશ્કરી ટુકડી સાથે હિંદુસ્તાન નીકળી આવ્યો, જિજ્ઞર બેન્ડમાં વાજુ વમાડ્યો હતો. એની આ નોકરીમાં એને સારી રીતમાત બદલ એક સર્ટિફિકેટ પણ મળ્યું હતું. મેં 'એને પૂછ્યું : 'માર્ક! તેં મારો પતો શી રીતે મેળવ્યો?' તેણે જવાબ દીધો : 'મેં તમને એક દિવસ મારા બેન્ડના ઘોરડાના દરવાજામાંથી જતા જોયા હતા. જેવો હું નીચે આવ્યો તેવા જ તમે કપાય ચાલ્યા ગયા હતા. પછી તો મેં તમારી શોધ ચાલુ રાખી. છેવટે તમે અહીં ખાર માર્કલ છેટે મને મળી ગયા.'

તે સાંજે જિજ્ઞરને ખાર માર્કલ આવીને પાછા જવું હતું. જતાં જતાં એણે મને પોતાને ત્યાં આવવા માટે નિમંત્રણ આપ્યું. એનું બેન્ડ સમાધૂમાં હતું. શું ખાર માર્કલ આવીને એક વખત એને ત્યાં ગયો. જિજ્ઞરે મારું ખૂબ સ્વાગત કર્યું. ટૂંકડીનો રમોષયો જે જે ચીજો રાંધી જાણ્યો હતો તે તે તમામ એણે મારા માટે તૈયાર કરાવી હતી, અને જિજ્ઞર મારી સાથે ખડે પગે જિમ્મો જિમ્મો કોઈ વખત આ ચીજ તો કોઈ વખત પેલી ચીજ જતાવી જમવા અતિ આમંત્ર કરતો હતો. એ વખતે એને ના પાડેલી એ મારે માટે એક વિક્રમ પ્રશ્ન થઈ પડ્યો. વચ્ચે વચ્ચે જિજ્ઞર વાલવર્યના સોમતીઓની વાતો સંભળાવતો હતો. કોઈને અત્રા કદખાનાની સજા મળી હતી; તો કોઈ ફોજમાં જોડાયા હતા. એક બે મૃત્યુશરણ પણ થયા હતા. જિજ્ઞરની આ વાતથી મને ખૂબ દુઃખ થયું, પરંતુ જિજ્ઞરની આ વખતની રિયલિ જોઈને મને આનંદ પણ થયો.

ન્યારે મેં જિજ્ઞરની રમ લઈ પાછા જવા માંડ્યું ત્યારે જિજ્ઞર બોલ્યો : 'મિ. એન્ડ્રૂઝ જુઓ, મારી મા દરેક અકવાડિયે પોલીસને

ખગર મોકલ્યા કરે છે. ન્યારે ન્યારે એ ખગરો મારી પામે આવશે ત્યારે ત્યારે એ હું તમને પહોંચાડતો રહીશ.’

મને એના સમાચારની કશી જ જરૂર નહોતી; છતાં જિજ્ઞરની એ મહેરબાનીને હું અસ્વીકાર કરી ચક્રો નહિ. થોડા દહાડા પછી જિજ્ઞર લંડનના ગુન્હેમારોની હકીકત પહોંચાડવા લાગ્યેલ છતાં મેં કહી જ એ સમાચાર પત્રોને ઉપાડીને વાંચ્યા નથી. ‘ધન્યવાદ.’ એટલા ચબ્બો લખીને આવેલા પત્રો પાછા મોકલી દેતો હતો.

થોડા દિવસ પછી એ ટૂંકડી દક્ષિણ આફ્રિકા જીપડી ગઈ. એટલે જિજ્ઞર પણ ત્યાં ગયેલ ફરી ડેઈ પણ દિવસ એની સાથે વાતચીત કરવાનો પ્રસંગ મને નથી મળ્યો, છતાં એ દિવસની યાદ મારાથી કદી જુલાતી નથી, કે ન્યારે હમને હસતે જિજ્ઞરે આવીને મને પૂછ્યું હતું : ‘હલ્લો ! મિ. એન્ડ્રૂઝ મને જુલો ગયા ?’

આવો જ એક પ્રસંગ કલકત્તામાં બન્યો હતો. ઈ. સ. ૧૯૦૬ માં કલકત્તાની કોંગ્રેસ ભેગાં હું દિલ્લીથી ત્યાં ગયો હતો. એ વરસે કોંગ્રેસના પ્રમુખ શ્રી. દાદાભાઈ નવરોજી હતા. એમને હું બકિંગહામથી ભેગો હતો. ડોર્નવાલીસ રફોર્ટમાં એકસહઈ મિત્રાનું મકાન છે. હું ત્યાં જિભો હતો. લોકોએ ક્યું કે : ‘આપ રાષ્ટ્રીય ચળવળ ઉપર કંઈક બોલો.’ મારું એ બાવણ ટાઉનહોલમાં થવાનું હતું. એ બાવણની બહેરાત મોટા મોટા અક્ષોમાં મકાનની એક ભીંત ઉપર ચોંટવામાં આવી હતી. એ ખગર વહાણની લરકરી ટૂંકડીમાં કામ કરનાર એક છોકરાએ ભેઈ. એ ટેકાલું મેગવીને હું ન્યાં જિતયો હતો ત્યાં એ આવ્યો. એ છોકરાનું નામ રમાઇવર હતું. એ પણ મારી વાતચીત સૂચનો જૂનો વિદ્યાર્થી હતો. રવિવારે એ પણ ચોર, ખિરસાકાતરુ અને ઉઠાડીમીરોની નિરાશમાં આવ્યો હતો. એ છોકરો પાંચે ઠમ અને બારે મરકરો હતો, એથી જ હું એને જુલો નહોતો, ન્યારે તે મને ધણે વખતે કલકત્તામાં મળ્યો ત્યારે મને ખૂબ જ આનંદ થયો.

વહાણની લશ્કરી ટુકડીમાં કામ કરતે એના ગુણોમાં જે ફેરફાર થયો હતો તે જોઈને મને ખૂબ નવાઈ લાગી. બિંજર અને સ્માર્થલર બંને સરખા બની ગયા હતા, એ બંનેએ દારૂ છોડ્યો હતો. પરંતુ એક વાત જોઈને મને ખૂબ નવાઈ લાગી કે હજી એ બંનેની જૂની ફગવિશ થોડીધણી બાકી રહી ચર્ષ હતી.

વાલવથામાં કેટલાય લોક કેવા કેવા દુરાચરણ આચરતા હતા તેમાંના થોડાંક કહેવા જેવાં છે.

‘એક રાત્રે મેં એક શરાબીને જૂરી હાલતમાં પડેલો જોયો. હું તેને ઉપાડીને મારે ઘેર લઈ ગયો. મેં એને મેડાના ઓરડામાં સુવાડી દીધી. સવારે ઊઠ્યો ત્યારે જ એને માથમ પડ્યું કે પોતે ક્યાં સૂતો છે ? એ ધણે શરમાઈ ગયો, મારી સામે એ હાથ જોડીને પસ્તાવો કરવા લાગ્યો. એ જખરો ને મજબૂત હતો. એ પહેલાં લશ્કરમાં નોકરી કરતો હતો એટલે એ સમયની એની રહેણીકરણી હજી સુધી કાયમ રહી હતી. એનાં કપડાં મેલાં ને ગંદાં ચર્ષ મ્યાં હતાં. મેં મારાં ચોખ્ખાં કપડાં એને પહેરાવ્યાં, પછી અમે બંને સાથે ખાવા બેઠા ત્યારે એણે ધીમે ધીમે એની આત્મકથા ઉઠેલવા માંડી,

એ ત્રણ ઠેકાણે લશ્કરી ટુકડીઓમાં નોકરી કરી આવ્યો હતો. મિસર, દક્ષિણ આફ્રિકા અને હિંદુસ્તાનમાં રમણી આવીને છેવટે પાઠો લાંડન ભેગો થયો હતો. એની પડતી દસાનું કારણ એની બેરી હતી. સ્ત્રી રૂપાળી હતી, એને એ ખૂબ ગાહનો હતો. સ્ત્રીને દારૂ પીવાની ટેવ હતી. એણે જ એના ધણીને દારૂ પીવાની લત લાગુ પાડી હતી. ધણા દહાડા સુધી તો એણે દારૂ ન પીધો; પરંતુ આખરે સ્ત્રીના પ્રેમને વશ થઈ એણે દારૂ ગટગટાવવા માંડ્યો. હું એની સાથે એની સ્ત્રીને જોવા એને ઘેર ગયો. ત્યાં મેં જે બયાનક દેખાવ જોયો એ હું કદી બુલી શકીશ નહિ.

સવારના સાત આઠ વાગ્યા હતા, પરંતુ પેલી સ્ત્રીએ એટલો

અંધો દારૂ ગટમટાવ્યો હતો કે, તેણી બરાબર બોલી શકતી પણ નહોતી. અત્યંત હૃદય ચીરી નાખે એવી વાત તો એ હતી કે એક રૂપાણું છોડતું એની સોડમાં હતું અને બીજાં ત્રણ છોકરાં ઓરડામાં આબોટતાં હતાં, એ છોકરાં બિચારાં તદ્દન ખરાબ હાલતમાં હતાં. ઓરડામાં કંઈજ સરસામાન નહોતો. પતિ પત્નીએ દારૂ દીયવામાં બહુજ વેચી સાટીને પૂરું કરી નાખ્યું હતું. દક્ત એક અટાર્મનો દુકડો ખાસી રહી ગયો હતો; એના ઉપર પેલી સી છોકરાંને લઈને પડી રહેતી, ઓરડામાં દારૂની બદબો આવતી હતી. એ સીની પાસે દારૂની અર્ધી બરેલી ખાટલી પડી હતી. હું આ કંપારી વધુટે તેવો દેખાવ ઝાઝી વાર ભેઈ શક્યો નહિ. તરત હું સ્વયંસેવિકાઓ પાસે ગયો, અને એમને બધી વાતથી વાકેફ કર્યો. સ્વયંસેવિકાઓ ખાગીને પોતાની સાથે લઈ ગઈ. હું પેલા સરાખીને પાછો મારી સાથે લઈ ગયો. એને નોકરી અપાવી. દારૂ પીવાની લત છોડી દેવાથી એની સ્થિતિ સુધરી ગઈ. આખો દહાડો નોકરી કરે અને રાત્રે મારી પાસે આવે. સેવિકાઓએ પેલી સી અને છોકરાંને સંભાળ્યાં. થોડા દહાડામાં કુટુંબની હાલત સુધારા પર આવી.

પાંચ વરસની છોકરી જે પહેલાં તદ્દન મંદી ગોખરી રહેતી હતી, તે સેવિકાઓની સિખવણી અને સંભાળથી સુંદર રહેવા લાગી. એ છોકરી બધી સુંદર હતી. અમારી બધાંની નેમ હતી કે દરે એ કુટુંબ સુધરી જશે, પરંતુ અમારી આશા ધૂગમાં મળી ગઈ.

એક વખત એ માણસ દરરોજના નિયમ પ્રમાણે મારે ત્યાં આવ્યો નહિ. મને વહેમ પડ્યો. હું તરત જ એને ત્યાં ગયો. જઈને ભેજ હું તો સી સરાખના કેરમાં બેમાન પડી છે અને બિચારાં ખાગી રડી રહ્યાં છે. નાની ખાગીએ કહ્યું કે મારા બાપા આવ્યા અને એમણે મારી માને દારૂ પીતાં ભેઈ. ભોંત જ એ નારી મવા. રાત્રે મેં એને દારૂના પીડા પામે આબોટનો ભેયો. બિચારી સ્વયં-

સેવિકાઓએ ખીજ વખત પ્રયત્ન કરી જોયો, હાલત કંઈક સુધરવા લાગી. પરંતુ થોડા દહાડા પછી એક વખત અમે પાછાં એને ત્યાં ગયાં ને જોયું તો જાને ધણીધણિયાણી ધર ખાતી કરીને ક્યાંક બાગી ગયાં હતાં. ત્યાર પછી મેં એમને કદી જોયાં નથી. ઘડનની બારે વસ્તીમાં એમનો પત્તો લાગે તેમ નહોતો.

આવી જ ખીજ એક દયાજનક કથની છે. એક વખત મારે ત્યાં એક માણસ આવ્યો. દેખીતો એ બહો માણસ જણાતો હતો. આવ્યો તે વખતે એ ઘણો શૂખ્ખો થઈ ગયો હતો. મેં એને મારા એરડામાં બેસાડ્યો અને એને મારે ખાવાનું અને ચા લેવા હું ખીજ એરડામાં ગયો. ખાઈને એ ચાલ્યો ગયો.

થોડા દિવસ પછી જોકે છું તો ચાંદીનાં જે વાસણ કે જે દેવળમાં પ્રાર્થના વખતે ઉપયોગમાં લેવાતાં હતાં તે ન મળે ! મને એ માણસ ઉપર વહેમ સરખો ન ગયો, એક વખત રાતના બાર વાગ્યા પછી મારા બારણા બહારથી કંઈક અવાજ આવતો સંભળાયો. બારણું ઉઘાડીને જોઈું છું તો એ જ મહાશય દારૂના નશામાં ચકચૂર હાલતમાં એક હાથમાં ચાંદીના વાસણ સાથે ઊભેલા જણાય છે. દેવળનું એ પવિત્ર વાસણ બાંધી તોડીને ખરાબ કરી નાંખ્યું હતું; અને ખીજ વાસણને વેચીને દારૂના શીયા ખાતી કર્યાં હતાં. મેં વિચાર્યું કે શું કરવું ? આખરે મને લગ્યું કે પોલીસને સોંપીને શિક્ષા કરાવું. મેં એને પોલીસ/ચોક્કા ઉપર મોકલી આપ્યો. ખીજે દિવસે મુકદ્દમા ચાલ્યો, મારી જુગાની થઈ. એ માણસ જૂનો ચોર હતો. કેટલીય વાર જેલનો સ્વાદ ચાખી આવ્યો હતો. મેં જુગાની આપતાં આપતા મેજિસ્ટ્રેટને કહ્યું : "એને બને તેટલી જાજામાં જોઈ શિક્ષા કરજો !"

એને એક મહિનાની સાદી કેદ અને થોડા રૂપિયા દંડની સજા ઠેકાઠ. દંડની રકમ તો મેં મારા ગળવામાંથી બરી દીધી. જ્યાં

સુધી એ જોલમાં રહ્યો ત્યાં સુધી હું એને મળવા અને જોઈતું કરતું આપવાને જતો. આમ અવરજવરથી અમારી બંને વચ્ચે સંબંધ વધી પડ્યો. મેં એની સાથે કેટલાય કલાકો માળ્યા હશે. જોલમાં એ ખુશદિલ રહેતો. એ મને કહેતો કે, ‘અહો, રહેવાથી હું દારૂના આકર્ષણથી બચી જાઉં છું, કેમ કે જોલમાં દારૂ કપાંથી મળે ?’

એણે એની પાછલી જિંદગીની ઘણી ઘણી વાતો મને કહી સંભળાવી. તેણે કહ્યું : ‘હું એક ખાનદાનનો નજીરો છું; પરંતુ જુમાર રમી રમીને મેં મારી આ દુર્દેશા કરી નાખી છે. રેસના થોડા દોડાવવાની ચરતને મને ખૂબ નાહ હતો. એથી જ મારું સત્યાનાથ વળી ગયું છે. દુઃખ આવતાં વેસા ખૂટતાં દુઃખને વિસારે નાખવા હું ધીમે ધીમે દારૂ પીતાં શીખ્યો.’

એક બેંકના એક ઉપર મારા પિતાની જતાવડી સહી કરીને મેં એક વટાવી ખાધો હતો. એ વાત પત્રકારતાં અને મારી ખરાબ આનંદલગત જાણતાં પિતાજીએ મને ધરમાંથી કાઢી મૂક્યો. જેવી ચોરી આપને ત્યાંનાં ચાંદીનાં વાસણોની કરી હતી એવી તો મેં કેટલીયે ચોરીઓ કરી નાખેલી; અને કેટલીયે વાર જોલખાનાની હના ખાઈ આવેલો.’

આવી રીતે એણે મને એના દિલની વાત કહી સંભળાવી, પરંતુ એક ખાનત એણે મારાથી ઠેક લગી છુપાવી રાખી હતી. તે બીજું કંઈ જ નહિ પણ એના પિતાનું નામ અને ઠેકાણું.

એક દિવસ એણે મને કહ્યું : ‘મિ. એન્ડ્રૂઝ ! હવે હું ઝાઝા દહાડા જીવી રાહો છું નહિ, કેમ કે મને કામ લાગુ પડ્યો છે અને મારાં બન્ને ફેક્સાં ખરાબ થઈ ગયાં છે.’ એ સાંભળીને મને ખૂબ દુઃખ થયું. ડોક્ટરી તપાસ કરાવતાં માલુમ પડ્યું કે, ખરેખર ! એને કામ લાગુ થયો હતો. ઘણી તપાસ કરીને છેવટે લંડનની કાય-રોગીઓની એક ખાસ ઇસ્પતાનમાં એને દાખલ કરાવ્યો. ૬૮

આઠવાડિયે હું તેને જોવા જતો. એ વર્ષ પછી એ ત્યાંને ત્યાં જ મૃત્યુ પામ્યો.

મરતાં પહેલાં એ મને કહ્યા કરતો હતો. 'મિ. અન્ડ્રૂઝ ! ત્રીસ વરસ પહેલાં મેં મારી ખારી માતાનું ઘર છોડ્યું હતું. તે પછી કંઈ પણ આનંદમાં મારા દહાડા ગયા હોય તો તે આ ઇસ્પતાલમાં. મરતાં સુધી એણે એના પિતાનું નામ અને ઠેકાણું ન બતાવ્યાં તે ન જ બતાવ્યાં.'

આ દૃષ્ટાંતોથી એમ સમજવાનું નથી કે વાલવર્ધનો મારો અનુભવ આવી જ હૃદયવેધક વાતોથી ભરપૂર હશે આવી વાતો થતી હતી, તે ઉપરાંત કેટલીક આનંદદાયક બીનાઓ પણ બનતી હતી. ગરીબોની ભક્તમનસાઈ જોઈને હું આશ્ચર્યમુગ્ધ બનતો. પરોપકાર વૃત્તિ એ તો એમનો કુદરતી ગુણ હતો. જ્યારે કોઈ જીને પ્રસવ થવાનો હોય ત્યારે આડોશીપાડોશી ભેગાં થઈ જતાં. તે એના ધરને સાફ કરતાં, બાળકોની સંભાળ રાખતાં, ધરધણી માટે ખાવાનું બનાવતાં, સૌથી વધારે ખૂબીની વાત તો એ હતી કે આટલું બધું કામ કરવા છતાં એમના મનને એમ થતું નહોતું કે અમે ઉપકાર કરીએ છીએ. આવાં કામ અને મદદ તો એમને માટે રમત જેવી વાત હતી.

એવી ધણી જીઓ મારા જોવામાં આવી હતી કે જેનાથી પોતાનાં બાળકોમાં સંભાળી રાખતાં નહોતાં. એને પોતાના ધણી માટે રાતદિન પરિશ્રમ કરવો પડતો. તેવી જીઓ પણ પાડોશીનું કોઈ બાળક માતા વગરનું અનાથ થતું તો તેને એ પોતાના ધરમાં રાખી લેતી, અને યથાશક્તિ તેનું પાલનપોષણ કરતી.

સૌથી વધારે મજા તો મને બાળકો સાથે પડતી. વાર્ષિક હિસાબને દિવસે હું ધણી બાળકોને લઈને સહેર બહાર મામડામાં ફરવા જતો. કોઈ કોઈ વખતે એ બાળકોની સંખ્યા પાંચસો ઉપ-

રાતની થઈ જતી હતી એ પાયસો બાળકોને લડનના આડી-
ધોડા, ટ્રામ મોટર અને મીઠા અવરજવરમાંથી સાચવીને રેલેસને લઈ
જવા, આડીમા બેસાડવા, વચ્ચે વચ્ચે એમની સમાજ લેવી,
મામડામા સાચવીને ફેંકવા, અને પાઠાં એ પાયમોય તોડાની
બારમોને સીધે સીધા ઘેર પહોંચાડવા—આ મધું કામ આણુ વિષ્ટ
ન હતું આખો દહાડો બાળકોની ભાતભાતની ફરિયાદો સામળવી
પડતી. ઠાઈ વખત ઠાઈ છોકરો આવીને કહેતો ‘ઓહ મિ એન્ડ્રૂઝ’
અમારી દાદીમાને ભૂત ઉઠાવી ગયો છે। થોડી વારે આવી બીજે
કહેતો. ‘એન્ડ્રૂઝ’ અમારો ન્યોર્ન નીમાં પડી ગયો।’

પ્રભુકૃપાએ મારી સાથેનું ઠાઈ બાળક બોવાયું નહોતું હા,
ઠાઈ ઠાઈ વખત ઠાઈ બાળક ગરતામા ખેન જોવા બિંધુ ગહી જતું,
તો તેને શોધવામા મારે આખી રાત ડિયાલુ પડતું રાતને વખતે
ઠાઈ બાળકની મા કે બાપ મારે ત્યા આવતા, ઠાઈ કહેતું અમારો
રાગ ગહી ગયો છે ને ઠાઈ કહેતું અમારી સાગ ઘેર આવી નથી
એવે વખતે ચાકયો પાકયો પધારીમાંથી બીડીને હું એમને શોધના
નીકળી પડતો ધણીખરી વખત રેલ્વે સડક પાસે બાળકો મગા જતા
ધણુંખરુ રાતના બાર વાગ્યા પછી મને બિંધવા મળતું. મારા એ
દિવસો ખૂન ચિતામા વીતેના, છતાં બાળકો સાથેની એ મોજ
આમળ ચિતાનો એ બાર દિશાનમા નહોતો કાનધેના માગકો
ખુશ થતા થતા મારી પાસે આવતા અને ખૂન પ્રેમપૂર્વક એમનો
કોમળ હાથ મારા હાથમા મૂકીને કહેતા ‘ઓહ મિ એન્ડ્રૂઝ’
અમને કેવો આનંદ પડે છે। અમે કેવી મોજ કરી રહ્યા છીએ।’
એ વખતે મારું હૈયું આનંદથી નાચ્યો બિંધતું જ્યારે તેઓ સડક
ઉપર થઈને પાઠા ફરતા હતા ત્યારે કૂદતા કૂદતા ઢેકાણા વગરના
જોડકાણાં માતાં હતાં ત્યારે તો હું પેટ પકડીને ઢસી પડતો. સામળા
હા એક નમૂનો—

ડેઝી ! ડેઝી ! કહે ન તું,
 ડેવી મઝા ! ડેવી મઝા !!
 અર્ધદીવાનો બન્યો છું,
 તારા પ્રેમ પૂરણ હું થ !
 લાવી ચકીય નહિ ઘોડાગાડી,
 દમામદાર લગન મણાશે નહિ;
 છતાં દીપીયુ આપણે નહિ
 બે બેઠકી પામ ગાડી પર ?
 ડેઝી ! ડેઝી ! બોલને તું
 સાચો જવાબ દેને તું !+

વાલવર્થમાં રહેનારાઓ અને કામ કરનારાઓના ડ્રવનમાં ઉત્સાદપ્રેરક વાત એક તે. એ દત્તી કે અમારા બધાનાં હૈયા પ્રિયતી ધર્મના સેવાભાવથી પૂરેપૂરા રંગાયેલાં હતાં. બે એમ ન હોત તે આવડી કહેાડી પરિસ્થિતિમાં કામ કરવાનું ખૂબ જ કઠણ થઈ પડત. "

જે વખતે મિ. એન્ડ્રૂઝ વાલવર્થમાં કામ કરતા હતા તે વખતે કેમ્બ્રિજ વિશ્વવિદ્યાલયની ત્રણે કે બેનેએ એમને ફેતોગ્રાફ આપવાનું કહેણ મોકલ્યું હતું. પગલું ગઈએની વચ્ચે ગ્લેવુ એમને એટલું બધું જ્ઞાન આપનારું થઈ પડ્યું હતું કે એમણે એ કહેજોને સામાર અરવીકાર કયો દતો. અસાધ્ય રીત કામ કરતાં એન્ડ્રૂઝને

+ Daisy, Daisy, give me your answer true,
 I am half crazy, all for the love of you,
 It won't be a stylish marriage, I can't
 afford a carriage
 But we'll look nest, upon the seat of a
 bicycle made for two.

સ્વભાવ જ એવો પડી ગયો હતો કે કામ આગળ શારીરિક તંદુરસ્તીની પરવા જ એમને નહોતી રહેતી.

વાલવર્થમાં મજૂરવર્ગની બેળાં આમ મજૂરજીવન જીવતાં જીવતાં ત્રણ વર્ષ થઈ ગયાં. તળિયત લયડવા લાગી. જીજીન્યર લાગુ પડ્યો. મમજ કમજોર થવા લાગ્યું. ડોક્ટરોએ સલાહ આપી કે- 'તમે લંડનમાં એક દિવસ પણ જી-૧ રહેશો નહિ.'

એટલે ઉપટે નાઈલાજે એમને કેમ્બ્રિજમાં મોકરી સ્વીકારવી પડી. નવેમ્બર સને ૧૮૯૯ માં એમની પોતાની પેમ્બ્રોજ કોલેજમાં એ ફેલો તરીકે જોડાયા.

કેમ્બ્રિજમાં નોકરી

કેમ્બ્રિજમાં આવ્યા પછી એમની તબિયત બરાબર સુધરી ગઈ. અહીં એ 'થિયોલોજીસ્ટ' અધ્યયન કરતા હતા, અને ધર્મના ઇતિહાસ ઉપર કોલેજમાં વ્યાખ્યાનો આપતા હતા. એમનું વલણ મુખ્યત્વે કરીને પૂર્વના દેશોના ધર્મો તરફ ગયું હતું. યુનિવર્સિટીના પુસ્તકાલયમાં જઈને કલાકોના કલાક સુધી ધર્મવિષયક પુસ્તકો વાંચ્યા કરતા હતા. સાથી એકીવખત બાર પુસ્તકો લેર મળે એવી એમને પરવાનગી મળી હતી.

'પૂર્વના ધર્મિન ઇન્ડિયા' એ નામની પુસ્તકમાળાનાં તમામ પુસ્તકો એમણે વાંચ્યા હતાં. મેક્સમૂલર અને બીજા લેખકોનાં પણ પુસ્તકો તેઓ બરાબર જોઈ ગયા હતા. મજૂરોના પ્રશ્ન તરફ પણ તેઓ ખાસ ધ્યાન આપતા રહેતા. મજૂરોના આગેવાનોને એ મળતા; અને એમને કોલેજમાં બોલાવીને નવયુવક વિદ્યાર્થીઓ આગળ તેમનાં બાષણો અપાવતા. આવાં બાષણો આપવા આવનારા પૈકી હિંદુ દિલ્હી માહનાર મિ. કેમર હાર્ડી સાથે એમને ઓળખાણ થઈ ગયું. તે પછી વર્ષો બાદ મિ. હાર્ડીનું દિલ્હી બાષણો કરવા માટે પધારવાનું થયું ત્યારે તેઓ દિલ્હીમાં મિ. એન્ડ્રૂઝના અતિથિ બન્યા હતા.

ત્યારે એન્ડ્રૂ કેમિજનમાં રહેતા હતા, ત્યારે એમને માથે ફેટલીક વિટ'બણાઓ પડી ગઈ હતી. જે અધ્યાપક મિત્રોને એ પ્રેમપૂર્વક ચાહતા હતા તે ચારેય મિત્રો એક પછી એક સ્વર્ગવાસી થયા એન્ડ્રૂ સાહેબ કહે છે કે : “વિશ્વવિદ્યાલયના જીવનમાં એજ ચારેય સંજ્ઞાનો મારા આદર્શ તરીકે હતા, અને મેં મારા હૃદયે પણ એમનાં ઉદાહરણો ધ્યાનમાં રાખીને ઘડ્યાં હતાં.”

આ અરસામાં જ એમની મોટી બહેન બર્બર માંઝગીમાં પટકારી પડી. એને ક્ષયરોગ લાગુ પડ્યો. બહેન પાછળ પાછીને મૂકે પૈસા વેડફી નાખવા પડ્યા. ડોક્ટરોના કહેવાથી એને સ્વિક્લેન્ડ મોકલવી પડી. ત્યાં એ એકાએક મૃત્યુ પામી.

મિ. એન્ડ્રૂ કહે છે કે : “મારી બહેન પાછી ધર્મશ્રદ્ધાળુ હતી. એનું વર્તન અને સ્વભાવ ખૂબ નમ્ર હતાં. એના મૃત્યુથી મને કારી ધા લાગ્યો એના મૃત્યુ બાદ એણે લખેલી ફેટલીક સુંદર કવિતાઓ મારા જોવામાં આવી.”

આપણે જોઈ ગયા છીએ કે એન્ડ્રૂને બાળપણથી જ હિંદ તરફ ભક્તિભાવ હતો. ત્યારે એ કેમિજનમાં હિંદમાં આવવાનો અધ્યાપક હતા ત્યારે એમણે હિંદમાં આવવાનું વિચાર લગભગ નક્કી કરી નાખ્યું હતું. એ હિંદમાં કેમ આવ્યા? હિંદમાં પ્રવાસ કેવો થયો? વગેરે હકીકત એમના પોતાના જ શબ્દોમાં કહેવી ઠીક પડશે. એ કહે છે કે :

“હિંદમાં આવવાનો મારો વિચાર પકાઠો થયો, ત્યારે ઘણા માણસોએ એ વાતનો વિરોધ કર્યો.

મારી સાથે કામ કરનારા મારા કરતાં જૂના અધ્યાપકો મને ઉપરાઉપરી સલાહ આપવા લાગ્યા કે મારે કેમિજનમાં જ રહેવું કોલેજના મુખ્ય મુખ્ય આગેવાનોએ પણ એમના જોવું જ કહ્યું :

‘તમે અહીં રહીને ખૂબ કામ કરી ચક્રશે, તમે હિંદમાં જશો નહિ.’ પરંતુ ડૉ. રાયલ કે જે કવીન્સ કોલેજમાં કાર્યકર્તા હતા, અને જે વેસ્ટ મિનિસ્ટરના ડીન હતા, તેમણે મને કહ્યું : “જો તમારું મન હિંદમાં જવાને હા પાડવું હોય, તો તમે એકદમ જાઓ. તમારી ઉમ્મર વધતી જાય છે. અહીં જેટલો વખત છગ્ગંડમાં ગાળશો તેટલો જ મુશ્કેલી ત્યાંની બાપા શીખતાં લાગશે. એ સિવાય તમારે ત્યાંની હવાપાણી પણ માથે કરી લેવા પડશે. ઉમ્મર વધી જશે તો તમારા માટે હિંદની હવા અડચણકર્તા થઈ પડશે. જો હિંદમાં પરોચવાનો મોકો હોય તો અત્યારે જ છે. પાંચ વર્ષ પછી બધી વાત બદલાઈ જશે.”

માર્ગ માતાપિતા પણ મને હિંદ જવા દેવા રાજી નહોતાં. પિતાજી પરદેશમાં ખ્રિસ્તી ધર્મ-પ્રચારકોને મોકલવાની વાતને નકામી સમજતા હતા. તેઓની દલીલ હતી કે : “ક્રિશ્ચિયન વિશ્વવિદ્યાલયની આરી સારી નોકરી છોડીને તું મોટી જૂલ કરી રહ્યો છે. તારી લિનલિ માટે અહીં જ સારું ક્ષેત્ર પડ્યું છે. તો પછી હિંદ જઈને તું શું વિશેષ કરવાનો છે ?

મારી માની ઇચ્છા પણ એવી જ હતી કે છગ્ગંડમાં જ રહું. પરંતુ માતાએ કોઈ દિવસ મારા હપગ આ બાજુનામાં દબાવ્યું નથી કર્યું. અમારા કુટુંબનું કોઈ પરદેશ રહેવા મથું નહોતું; અને સૌથી પ્રથમ જ હું પર બદલે જવાને તૈયાર થયો હતો. બપોરે હું એ બધી જૂની વાતોને વાદ કરું છું ત્યારે અને એમ લાગે છે કે એ વખતે મારા હૃદયમાં ખ્રિસ્તી ધર્મ પ્રચાર કરવાની ઉત્કટ ઇચ્છા હતી; અને એટલા માટે જ હું હિંદ આવવા તૈયાર થયો હતો. હૃદયે કહ્યું છે કે : “જાઓ, અને સંસારના તમામ લોકોમાં બાઈબલનો ફેલાવો કરો.” મેં એવી જ મારા મનમાં નક્કી કર્યું હતું કે હૃદયની આજ્ઞાના પાલન માટે મારે હિંદમાં જવું જ. જો

મારા હૈયામાં ધર્મ-પ્રચારની લાગણી નહોતી તો હું કદાપિ હિંદમાં આવવા પ્રેરાયો ન હોત.

પ્રથમથી અને જણાવવામાં આવ્યું હતું કે હિંદ અગાનરૂપી અધિકારથી છવાયેલો દેશ છે 'એ અગાન દૂર કરવાનો એક જ રસ્તો છે અને ખ્રિસ્તી ધર્મ પ્રચાર અને બાઇબલનો પ્રકાશ, એ વખતે હું કદર પાદરી હતો. મેં મનમાં નહોતું ક્યું હતું કે હિંદનો ઉદ્ધાર કરવો હોય તો ખ્રિસ્તી ધર્મનો ફેલાવો કરવો જ રહ્યો. મેં એટલેય વિચાર એ વખત નહોતો કર્યો કે જે લોકો ઈશુને માનતા નથી તેમને ખ્રિસ્તી બનાવીને તેમનો શી રીતે ઉદ્ધાર કરી શકાશે?

મેં એ અરસામાં વાંચ્યું હતું કે 'પૂર્વ આફ્રિકાનાં યુગાન્ડા પ્રાંતમાં ખ્રિસ્તી ધર્મનો ફેલાવો ખૂબ ઝડપભેર થઈ રહ્યો છે. મારા મનની મુરાદ હતી કે યુગાન્ડાની પેઠે જ માર્ક દિવસ આપો. હિંદુસ્તાન દેશ ખ્રિસ્તી ધર્માનુયાયી બની જશે. ભારતના આધ્યાત્મિક બળની તે વખતે અને સુદલ ખબર નહોતી. ભારતીય પ્રજાના નૈતિક સદાચાર સંબંધમાં પણ હું કશું જ જાણતો નહોતો.

માગે આજે માગે તો માત્ર હિંદુસ્તાનથી પાછા ફરેલા ખ્રિસ્તી પાદરીઓનો ઊભી કરેલી જુદી માલ વમરની વાતોનું ચિત્ર જ તરવરી રહ્યું હતું. આમ છતાં કેમ્બ્રિજના એક મુયોબ્ વિદ્વાન કે જે બૌદ્ધ ધર્મના જોડા અભ્યાસી હતા અને જેમણે ભારતના બૌદ્ધ ધર્મના ઇતિહાસનું સારી રીતે મનન કર્યું હતું, તેમણે તો મને કહ્યું જ હતું કે—“ધર્મોના ઉત્પત્તિસ્થાન સમા હિંદમાં ધર્મપ્રચાર કરવા જવું” એ કોલસાની ખાણોથી ઉભરાતા ન્યૂકેસલમાં બહારથી કોલસા લઈ જવા જેવો વ્યર્થ પ્રયત્ન છે.”

એમણે વિશેષમાં એમ પણ કહ્યું હતું કે ‘Sermon of the mount’ માને ‘ઉપદેશબૂમિના આદર્શ’નો બહુ બહુ પડે-

લેથી ભારતભૂમિનો જીવન-આધાર બનેલો છે.” મને એ વખતે એ વાતોનો ખ્યાલ સરખો નહોતો. મને તો માત્ર એટલો જ ખ્યાલ હતો કે એક હજાર વર્ષ થયાં હિંદમાંથી જૌહર ધર્મ નાશ પામે છે; અને એના નાશને લીધે હિંદમાં બ્રહ્માચાર બાપી મર્યાદા છે; સાચી વાત તો એ છે કે હિંદથી પાછા ફરેલા પાદરીઓની વાતોએ દોરેલા બિહામણા ચિત્ર આગળ પાદરી વેસ્ટ કોટ, પ્રાઇસર બ્રાજિન, તથા મેક્સમૂવર જેના મહાતુઆવોના કરેલ વિચારોની છાપ મારા મન ઉપરથી લગભગ જીંસાઈ ગઈ હતી. કારણ એનું એ હતું કે હિંદથી પાછા ફરેલા મિસનરીઓની વાતો તરફ ખ્યાન આપ્યું હતું અને તેનું મનન પણ પ્રુકળ ક્યું હતું. તેમના સહવાસમાં પણ હું મહિનાઓના મહિનાઓ રહ્યો હતો. એકની એક વાતના પારાયણે મારા મગજપરની હિંદ વિષેની સારી છાપ જૂંસી નાખી હતી. ડોક્ટર ફરકુદર અને પૂનાના મિ. મેકનીકલ જેવા બિહાર પાદરીઓ એ સમયે બહુ જ થોડા હતા.

મેં હિંદ આવવાની તૈયારી કરી અને હું માતાનાં દર્શન કરવા બર્મિંગહામ ગયો. મારા પરદેશ જવાનાં ભારતનો પ્રવાસ. કારણે માનું હૈયું દુઃખાયું. કેમ કે એ બીજાં બર્મિંગહામ કરતાં મને વધારે ચાહતાં હતાં. પછી હું ફોર્મને મળવા ગયો. એ પિતાજીનાં સૌથી વડીલ બહેન હતાં. એમણે લગ્ન કર્યાં નહોતાં. હું એમને મારી મા જેવાં સમજતો હતો. તે બીજા બધા બત્રીજઓ કરતાં મને વિશેષ ચાહતાં હતાં. ન્યારે મેં ફોર્મને કહ્યું: ‘ફોર્મ! હું હિંદ જઈ છું’ ત્યારે તો એ બિચારા અત્યંત બની ગયાં.

મારી માડી ન્યારે ડેવરથી જીપડી ત્યારે ફોર્મ એમના ઘરની ખારીમાંથી મને જોઈ રહ્યાં હતાં. માંદા હોવાથી એ બિચારા સ્ટેશન

સુધી પણ આવી ચડ્યાં નહોતાં. હું હિંદમાં પહોંચ્યો ત્યારે એમણે
જે પત્ર લખ્યો હતો તેમાં લખ્યું હતું કે :

‘તું નીકળ્યો તે દિવસે મારો આખો વખત મેં પ્રાર્થનામાં
ખાળ્યો હતો. એકસપ્રેસ ગાડી ડાવરથી તને લઈ જતી હતી ત્યારે
મને એવું લાગતું હતું કે એ મારો પ્રાણ લઈને દોડી રહી છે.’

એ વારંવાર મારી સાથે પત્રવહેવાર કર્યો કરતાં હતાં, હું પણ
દર અઠવાડિયે અચૂક જવાબ આપ્યા કરતો હતો. એક માને અને
ફાઈને.

હિંદમાં આવતા પહેલાં હું વાલ્ધવર્ચ પણ ગયો હતો. માખાપના
વિયોમના દુઃખ ઉપરાંત વાલ્ધવર્ચનાં ગરીબ લોકોએને હોડતાં મને
વિશેષ દુઃખ થતું હતું, એ બધાં મને ખૂબ ચાહતાં હતાં, અને હું
ક્ષેમક્રુશળ હિંદ પહોંચ્યું તે માટે પ્રાર્થના કરતાં હતાં. એ બધાં
અભણ હતાં; અને હિંદ માટે તે અવનવા વિચાર ધરાવતાં હતાં.
એક વૃદ્ધ ડોશી મારા ઉપર ધણો પ્રેમ રાખતી હતી. તેણે આખર્મા
આંસુ લાવી કહ્યું : ‘મેં સાંભળ્યું છે કે ‘હિંદુસ્તાનના રહે-
વાસીઓ માણસોને ખાઈ જાય છે, હું રાતદહાડો તમારા
માટે પ્રાર્થના કરતી રહીશ કે તેઓ તમને ખાઈ ન જાય.’
આ સાંભળીને મને ખૂબ દસતું આવ્યું. ત્યારે મેં એ ડોશીમાને
કહ્યું કે : ‘માડી ! હિંદના લોકો આંસનો સ્પર્શ સુધા કરતા નથી’
ત્યારે જ એના જીવને થોડીવણી શાંતિ થઈ.

હું હિંદમાં આવ્યો તે પછી પણ કેટલાંય ગરીબ માણસો મને
પત્ર લખ્યાં કરતાં હતાં. કદી કદી એ લોક પોતાની તન તોડીને
મેળવેલી કમાણીમાંથી થોડા ધણા રૂપિયા હિંદનાં ગરીબ બાઈ-
બહેનોને મદદ કરવા માટે મારા તરફ મોકલી આપતાં. છત્રંડમાં હું
૩૩ વર્ષ રહ્યો તેમાંનાં ત્રણમાર વર્ષ જે હું વાલ્ધવર્ચમાં રહ્યો તે
સર્વોત્તમ હતાં.

ઇચ્છાના ધનિકોને દુનિયાદારીની વાતો ખૂબી ગમે છે. ગરીબોનું લોહી ચૂસી ચૂસીને ધનના દમઘા બેગા કરવામાં જ તેઓ સંતોષ માને છે. એ લોક મજૂરોની રાજીમાંથી મોટા દિરસો ફોજમાં કરી જઈ પોતાની તિજોરીને બરપૂર બનાવે છે. એટલું જ નહિ પણ પરદેશના મજૂરોની કમાણીમાંથી પણ પૈસા પકાવવાની પેરવી કર્યા કરે છે. એમને પોતાના ઉકાઉ ખર્ચ માટે પૈસા જોઈએ, એ પૈસા બસે પછી કોઈ પણ રીતે આવે! પરંતુ ગરીબ માણસોનાં હૃદય પછી ભલે તે હિંદનાં હોય કે વિજાયાતનાં ખરેખર ઉદાર હોય છે. એમને કાને દુઃખિયાનાં દુઃખની વાતો પહોંચે છે, તો તેમનાં હૈયાં તરત નરમથોડ થઈ જાય છે, અને તેથી સાથે જ યથાશક્તિ મદદ કરવાને હંમેશાં તૈયાર રહે છે. એ લોકો મદદ કરવામાં બેદબાવ રાખતા નથી. મદદની ખૂબ પડોશીઓએ પાડી કે દુનિયાના કોઈ દૂર દેશને ખૂણેથી આવે છે તેનો વિચારસરખો એમના મનમાં ઊઠતો નથી. એમનું ઉમદા હૈયું તો સૌને જ મદદ કરવાની તત્પરતા દાખવે છે.

હું દિંદ આવવા નીકળ્યો તે પહેલાં વાલવર્થમાં બનેલી એક કરુણ ઘટના મને બધી યાદ રહી ગઈ છે. વાલવર્થમાં એક ગરીબ કુટુંબ હતું. એક ડોસો, ડોસી ને તેમની દીકરી. ડોસો ને ડોસી દર અઠવાડિયે ૫ શિલિંગ કમાતાં હતાં. તેમાંથી દર અઠવાડિયે ૨૫ શિલિંગ તેમને બાકાના આપવા પડતા હતા. છોકરી પણ ખૂબ ગરીબ હતી; છતાં એ યથાશક્તિ માળાવને મદદ કરતી હતી. ખ્રિસ્તીઓમાં ૪૦ દિવસ અત્યંત પવિત્ર મનાય છે. એ દિવસો ઇશુ ખ્રિસ્તે ધર્મપ્રચાર કરતાં પહેલાં ઉપવાસ કર્યા હતા. એ ૪૦ દિવસોને અમે 'વેન્ટ' ને નામે ઓળખીએ છીએ, અને જ્યારે એ દિવસો આવે છે ત્યારે ખ્રિસ્તીઓ કંઈ ને કંઈ આત્મસાગ કરે છે. જ્યારે હું દિંદ આવવા નીકળ્યો ત્યાર પહેલાં બેએક મહિના પર મેં

વાલવર્ધનાં ગરીબ બૌદ્ધઓને કહેલું : 'આપ હિંદનાં ગરીબ બૌદ્ધ-
 ભાંડુઓને કંઈક મદદ કરો. હું હિંદુસ્તાન જાઉં છું, આપ પ્રેમપૂર્વક
 જે કંઈ આપશો તે હું હિંદના ગરીબોને પહોંચાડીશ.' પેલાં વૃદ્ધ
 ડોસાડોસી મારી પાસે એક નાનકડી પેટી લાવ્યાં. મેં ખ્યાલ કર્યો
 કે એ બેચાર પૈસા લાવ્યાં હશે, પરંતુ પેટી ખોલી તો તેમાંથી ૩
 શિલિંગ અને ૬ પેન્સ નીકળ્યા. મારા જાણવા પ્રમાણે એ દર અઠ-
 વાડિયે ૬ પેન્સ બચાવતાં હતાં. ૨૧ શિલિંગ બાકાના આપતાં
 બાકીના ૨૧ શિલિંગમાં ઘરખરચ નભાવી તેમાંથી ૬ પેન્સ
 બચાવતાં હતાં. જ્યારે મેં એમનો એ સ્વાર્થત્યાગ જોયો ત્યારે મારી
 આંખોમાંથી આંસુ આવી ગયાં. પોતાની ખરી કમાઈના ૩૧ શિલિંગ
 મારા હાથમાં મૂકતાં મૂકતાં એ નિર્ધન ડોસાએ કહેલું કે : મિ. એન્ડ્રૂઝ !
 અમને ખૂબ દિલગીરી થાય છે કે અમે હિંદુસ્તાનના ગરીબો માટે
 આથી વધારે આપી શકીએ તેમ નથી.'

હવે જ્યારે હું ઇંગ્લંડ અને હિંદનો વિચાર કરું છું ત્યારે હું
 એ જ નિર્ણય ઉપર આવું છું કે : ઇંગ્લંડના મોટા માણસોની
 સહાનુભૂતિ મેળવવાના પ્રયત્નો નક્કી જશે. એ બનવાજોગ છે કે
 ઇંગ્લંડનાં મોટા-માણસો પૈકી કેટલાક નિઃસ્વાર્થ હશે ખરું, પરંતુ
 મોટાં ભાગ તો સ્વાર્થોભો જ છે. જ્યાંસુધી હિંદ પોતે પોતાના
 પગ ઉપર ઊભું રહેતાં નહિ શીખે, ત્યાંસુધી વિસ્ત્રાયતના
 મોટા માણસો એમનું ધન ચૂસ્યાં જ કરશે. દુનિયામાં શાંતિની
 કંઈપણ આશા હોય તો તે બધા દેશના ગરીબો જ છે. એવા સમય
 આવશે, કે, જ્યારે દુનિયાના ગરીબો અંદરોઅંદર સહાનુભૂતિ રાખતાં
 શીખશે, અને પછી એ ધનિક અને શક્તિશાળી માણસોની તાબે-
 દારીમાંથી સ્વતંત્રતા સંપન્ન જઈને મેળવશે.

મારો અભિપ્રાય એવા છે, કે, દુનિયાના ગરીબોમાં બાતુભાવ
 કાયમ કરવાની બહુ જ જરૂર છે. હિંદમાં પણ મને આવો જ અનુભવ

ચયો છે. હું દિંદના ગામડામાં રહ્યો છું. અને ગામડિયા લોકોની વાતચીતો મેં સાંભળી છે. દરેકમાં એક જ જાતની ઉદારતા જણાઈ આવી છે. એમનામાં અભિમાનનો છાંટો સરખો નથી હોતો. સદાનુભૂતિની સામગ્રી એમનાં દેશમાં કોંસી કોંસીને બસાયેલી હોય છે. એ લોકો આગળ મેં લંડનના મજૂરોના અનુભવો ન્યારે ન્યારે કહી સંભળાવ્યા છે, ત્યારે ત્યારે એમનાં દેશ સદાનુભૂતિના ભાવથી ભિન્નરૂઢિ ગણાયાં છે.

દિંદનાં ગરીબોની ઉદારતાના પણ ઘણા દાખલા મારી પાસે મોજૂદ છે.

વિલાયતના મજૂરદળનું કામ કરનારા પર મને એટલો બધો વિશ્વાસ નથી, છતાં એમાંના કેટલાક આદર્શવાદી અને ઉદાર પણ છે. સૌથી વધારે વિશ્વાસ તો મને ગરીબો પર છે—હાથ પગથી મહેનત કરનારા મજૂરો હિપર છે. દુનિયાના તમામ ગરીબ દુઃખી સૌનો સ્વભાવ એક સરખો જ છે.

ફેબ્રુઆરી-માર્ચ ૧૯૦૪

તા. ૧૨ મી ફેબ્રુઆરી સને ૧૯૦૪માં મેં મારું ૪૩ મું વર્ષ પૂરું કર્યું હતું. હું તા. ૨૭ મી ફેબ્રુઆરીએ હિંદમાં આવવા નીકળ્યો. એ દિવસ કદી ભુલાશે નહિ. ખૂબ ઠંડી હતી. ભયંકર ધૂમસ વરસતું હતું અને તેને લઈને લંડન હિપર ઘોર અંધકાર છવાઈ રહ્યો હતો. ઇંગ્લીશ

એનલ પસાર કરતી વખતે પણ એ ઝાકળ ધૂમસે ફેડો મૂક્યો નહોતો. મારે ઓસ્ટ્રિયાના ૧ ૨૪ જાંદરે થઈને હિંદમાં આવવું

હતું. એટલે મારે વચમાં સ્વદેશલે-ડગાંથી પસાર થવાનું હતું. મેં મારી જિંદગીમાં કદી એવું કુદરતી સૌન્દર્ય-જોયું ન હતું. આદમ્સ પર્વતનો અનુભવ મને સૌથી પહેલાં જ થયો. આદમ્સ પર્વતની હાર જોનારને એટલી બધી પાસે જાણાય છે કે તે જોનારને પોતાના પ્રભાવ વડે છક કરી નાખે છે. એને જોતાં જ પ્રભુની અમમ્મ શક્તિ અને મોટાઈનો ખ્યાલ આવી જાય છે.

હવે હિંદમાં આવ્યા પછી મેં નગાધિરાજ હિમાલયનાં દર્શન કર્યાં, પરંતુ હિમાલય જોઈને મને જે અસર થઈ. તે આદમ્સ પર્વત કરતાં જુદી જ જાતની થઈ.

આદમ્સ જોઈને પરમાત્માની શક્તિનો પરિચય પમાય છે; અને હિમાલય જોઈને પરમાત્માની અનંતતાનો. હિમાલયમાં કેટલુંક એવું સૌન્દર્ય છે કે જે માણસના મનને આકર્ષિત કરીને અનુપ્પના મનને સમય તથા આકાશથી વેગળું લઈ જાય છે ત્યારે આદમ્સ પર્વત જોનારને એટલો બધો પાસે લાગે છે કે જોનારના મન પર આવી અસર નથી ઊપજતી. મને એ વાતમાં પૂર્ણ બરાબરો છે કે; હિંદની નદીઓએ હિંદના મનજને જેમ વિશેષ પોષણ આપ્યું છે તેમ જ હિમાલયે પણ પૂરેપૂરો પ્રભાવ પાડ્યો છે.

ઉપર જણાવ્યા મુજબ. ભારત આવવાને હું ટ્રિએસ્ટ બંદરેથી ઊપડ્યો. આ મારી દરિયાની લાંબી મુસાફરી હતી. દરિયાઈ માંદગીએ આખે રસ્તે મને હેરાન કર્યો.

મિસર અને અરબસ્તાનના કિનારાની મારી દરિયાઈ મુસાફરી મારે માટે અત્યંત આશ્ચર્યજનક નીવડી. આ સફરમાં મને અનુભવ જાતના અજબ ઇતિહાસની ઘણી ખરી ખીનાઓ પાઠ આવી ગઈ. પૂર્વના દેશો સાથેના મારો આ પ્રથમ જ પરિચય હતો. એની અસર મારા ઉપર એવી પડી કે: જુદી, ગાન અને અનુભવમાં પૂર્વ પશ્ચિમ કરતાં જુદું જ જૂનો છે. ગાના સમુદમાં એ મુંદર પ્રાપ્ત

કે જે હવે તો અને રાત્રે દેખાતો હતો, તે જાણે અને અનંતવાનો સુંદર સંદેશો સંભળાવી રહ્યો ન હોય એમ લાગતું હતું.

રાતા સમુદ્રના ત્રણ દેખાવો હું કદી જૂઠી રાત્રીમાં નહિ. એક ચર્ચોદયના સમયનો દેખાવ, બીજો સૂર્યાસ્ત સમયનો અને ત્રીજો રાત્રીનો. સુંદર દેખાવ. આકાશ રાત્રે ખિલકુલ નિર્મળ જણાયું હતું. એ દેખાવ એવો લાગતો હતો કે જાણે આકાશના તારા ઊતરીને પરમાત્માનો, અનન્ત મદિમા સંભળાવી રહ્યા ન હોય ! અંધારી રાતને સૌંદર્ય પશુ ખરેખર કામગતામયું જણાતું હતું. આતુ સ્વચ્છ આકાશ મેં કદી જોયું નહોતું. અમારા દેશના ઉત્તર સમુદ્રમાં તો બાએ જ કોઈક દહાડો એવો જતો કે જ્યારે આકાશમાં વાદળો ઘેરાયેલાં ન હોય ! અને વાદળો કદાચ ન હોય તો આકાશ તો વરસ્યાં જ હોય !

પૂર્વના દેશોની રાત્રીની શોભા જોવાનો મારો આ પહેલો જ પ્રસંગ હતો. હિંદનાં વાદળોમાં જે અનંત સુંદરતા છે તે અને રાતા સમુદ્રના આકાશ કરનાં પણ વિશેષ સુંદર અને મનોહર લાગી છે. હિંદનાં વાદળો તરફ દગર દગર જોઈ રહેતાં હું કદી થાકતો નથી.

હિંદમાં આવ્યા પછી મેં બીજા કેટલાય દેશો જોયા છે; ઓસ્ટ્રેલિયા, ફિજી, ન્યૂઝીલેન્ડ, ચીન, જાપાન વગેરેની યુસાદરી તે પછી ફરી ચૂક્યો છું. પણ આ મનોહરતા, સુંદરતા અને કામગતાનો અનુભવ અને બીજો કયાંય થયો નથી. ઓસ્ટ્રેલિયામાં વાદળ કદી કદી સ્વચ્છ દેખાવ છે ખરું, છતાં એમાં મને કશીક બધંકરતા જણાતી રહી છે. હિંદની વાત ખરેખર અનોખી છે. હિંદના નિરબ આકાશમાં અને જણાતી રહી છે માતૃપ્રેમની કામગતા.

કોઈ મને પૂછે કે, ‘હિંદ તરફ તમારો આટલો બધો પક્ષપાત કેમ છે ?’ તો તેને હું વગર અચકાચે કહી દઉં કે હિંદની જમિએ

પોતાના સૌંદર્ય વડે મારું હૈયું છતી લીધું છે. રાતનું આકાશ મને ખૂબ જ સુંદર જણાયું છે. ત્યારે હું હિંદ બહાર જઈને હું ત્યારે મને થાય છે કે જેમ અને તેમ વેળાસર હિંદ પાછો ફરું. આનું ઊંડું કારણ તપાસવા એમું હું તો હિંદની ભૂમિ અને આકાશ તરફનો મારો એ ગાઢ પ્રેમ જ અને એમ કરાવે છે, એમ જણાઈ આવે છે. આવી ફરીને ખોળ બધા જ દેશો મને વિદેશ જેવા જણાય છે. ત્યારે હિંદ મને મારું મારે વતન હોય એમ લાગે છે. મારા એ ભાવો, પૂરેપૂરા લખી બતાવવા હું અસમર્થ છું. પરંતુ એટલું તું કહી જ શકું કે હિંદ પ્રત્યેનું મારું આ આકર્ષણ પહેલે સપાટિથી જ ઉદ્ભવવા પામ્યું છે.

તા. ૨૦ મી માર્ચ ૧૯૦૪ને દિવસે હું મુંબઈ ગિતયો. હું

આ દિવસને ખૂબ પવિત્ર માનું છું. કારણ કે
હિંદમાં એ દિવસે મારો પુનર્જન્મ હિંદમાં થયો એમ
 હું માનું છું. જે દિવસે મેં રાતા સમુદ્રમાં

પ્રવેશ કર્યો. તે દિવસથી મારા હૃદયમાં અનેરા આનંદની છોળો ઊછળવા માંડી હતી. મુંબઈની દિલ્હીની ગ્રામાફરી મારે માટે ખૂબ આનંદદાયક નીવડી. આ અનુભવ શબ્દો દ્વારા બ્યક્ત કરવો અસંભવિત છે. મને એમ થતું હતું કે હું કંઈક અનુભવી રહ્યો છું. હિંદના મહાન સૌંદર્ય ધનમાં મને કંઈક ઊંડું રહસ્ય રહેલું જણાતું હતું.

આખો દિવસ તો હું બજાવવાનું કામ કરતો રહેતો, પરંતુ રાતના બાર બાર વાગ્યા સુધી હું હિંદના આકાશ બધી મીઠ માંડીને વિચારમગ્ન જની જતો. જિંદગીમાં આવા વિચિત્ર અનુભવો મને કદી થયા નહોતા, અને મને વિશ્વાસ છે કે ભવિષ્યમાં પણ આવી આશ્ચર્યજનક રાત્રીઓ મારા જીવનમાં ફરી કદી આવશે પણ નહિ.

દક્ષિણ મહાસાગરના બેટાની મજૂતરી દુનિયામાં સર્વોત્તમ સ્થાનોમાં થાય છે- કુદરતી સૌંદર્યની દૃષ્ટિએ એ બેટા છે પણ અત્યંત સુંદર છતાં જ્યારે મેં એ બેટાની મુસાફરી કરી ત્યારે ત્યાંની જમીન અને આકાશો મારું મન એટલું બધું ખેંચ્યું નહોતું કે જેટલું ભારતીય આકાશો ખેંચ્યું હતું. એનું કારણ કદાચ એમ પણ હોય કે જ્યારે હું હિંદમાં આવ્યો ત્યારે મારી ઉંમર ૩૪ વરસની હતી. અને જ્યારે હું દક્ષિણ મહાસાગરમાં ગયો ત્યારે મારી ઉંમર જસ્ટી હતી; અથવા એમ પણ બને કે મન પર એક વખત કશાકની લાંબી છાપ પડી ગયા પછી બોજી વખત બીજાની ઓછી છાપ પડે !

હિંદમાં કુદરત સાથે જેવી ને જેટલી એકતાનતા હું અનુભવી શકું છું તેવી ને તેટલી એકતાનતા કિશ્ત દ્વીપોમાં અનુભવી શક્યો નથી. જે રીતે હિંદુજમીન મારી માતૃજમીન બની ગઈ છે તેથી રીતે હું એ દ્વીપોને મારી માતૃજમીન બનાવી શક્યો નથી.

દક્ષિણ આફ્રિકાના મારા પ્રવાસથી પણ મારો આ અભિપ્રાય બદલાયો નથી. દક્ષિણ આફ્રિકાના એકાન્ત ઉચ્ચ પ્રદેશ ઉપરથી આકાશનું જે સૌંદર્ય જણાય છે તે અલગત મનોહર છે. કેટલીય રાતો મેં એ આકાશ સૌંદર્યને જોવામાં વિતાવી નાખી, છતાં મને હિંદના આકાશ જેવી અત્યંત કામળતા એમાં ન જ લાગી.

હિંદના જમીનના મારા વસવાટે મારા અંતઃકરણમાં પરમાત્મા માટે 'માતા'નું સંબોધન વાપરવાનો લાવ જન્માવ્યો. પરંતુ ઇંગ્લેન્ડમાં જ રહ્યો હોત તો મારું અંતઃકરણ એમ કરવાને કદાપિ તૈયાર ન થાત.

મને એમ વાગે છે કે ઉત્તર તરફના દેશોમાંથી આવનાર બધા જ મુસાફરોને, હિંદમાં આવ્યા પછી કાંઈકે આવી જ જાતના અનુભવ થતા હશે. પરંતુ મારા અનુભવોમાં મનોરંજક વાત એ છે કે

જ્યારે હું દિંદ બહાર જઈને ફરીથી દિંદમાં પાછા ફરું છું ત્યારે પ્રત્યેક વખતે મને જાણે તાજે જ અનુભવ ન કરે તો હોઈ એમ લાગે છે. આફ્રિકાથી પાછા ફરતાં પણ એવો જ અનુભવ મને થયો હતો. દિંદમૂમિ અને દિંદના પ્રભાવ સાથે સત્તર સત્તર વર્ષના માઠ પરિચય પછી પણ મને પરદેશથી પાછા ફરતી વખતે નવું ને નવું જ જણાય છે. સંમધ જૂનો થયા છતાં પણ એટલું જ આકર્ષણ યાદુ છે કે જાણે પેલી માર્ચ ૧૯૦૪ ની સાલ ન ચાલતી હોય !

સેન્ટ સ્ટીવન્સ કોલેજમાં પ્રોફેસરી

પાછલા પ્રકરણમાં પાઠ્ય મિ. એન્ડ્રૂઝની ભારતયાત્રાનું વર્ણન એમના પોતાના જ શબ્દોમાં વાંચી ગયા છે. એ મનોરંજક યાત્રાનું વર્ણન મેં ધાર્યું હોત તો મારા પોતાના શબ્દોમાં પણ આપી શકત પરંતુ તેમ કરવા જતાં વર્ણનની મનોહરતા મારી જતી. તદુપરાંત, આ પુસ્તકનો ઉદ્દેશ મિ. એન્ડ્રૂઝનું ચરિત્ર હિંદી પાઠ્યોની આગળ જેમનું તેમ તેના અસલ સ્વરૂપમાં રજૂ કરવાનો હોવાથી ખાસ ખાસ પ્રસંગોએ એમના હૃદયના ભાવ એમના પોતાના જ શબ્દોમાં રજૂ કરવાની આવશ્યકતા જણાય છે. આ પ્રકરણમાં વાચકોને દિલ્હીના સ્ટીવન્સ કોલેજના એમના અનુભવો વાંચવા મળશે.

એન્ડ્રૂઝ દિલ્હીની સ્ટીફન્સ કોલેજમાં જોડાયા ત્યારે કોલેજના સ્ટાફમાં ફેરફાર થવાનો હતો. કોલેજના પ્રિન્સિપાલ સાહેબ વિસાવત આત્મ્યા ગયા હતા. એમની જગા ખાલી હતી. એન્ડ્રૂઝની વિદ્વતાની વાતો સેન્ટ સ્ટીફન્સ કોલેજમાં પહેલેથી આવી ચૂકી હતી. :

એ કોલેજના એક જૂના વિદ્યાર્થી પાસેથી મને જાણવા મળ્યું છે કે “મિ. એન્ડ્રૂઝે કૃત્તિજન વિશ્વવિદ્યાલયની પરીક્ષાઓ ધણી બિંચા નંબરે પાસ કરી હતી અને તેમને ફેટવાંચ ધનાઓ ઉપરાંત સંકોલરથીયો મળી હતી એની ખબર તો અમને બધાંને ક્યારનીય

ચર્ચ મર્ચ હતી. અમારી કોલેજમાં મિ. એન્ડ્રૂઝનું જોડાણ એ બહુ મહત્તાની વાત ચર્ચ પડી.”

મિ. એન્ડ્રૂઝે કોલેજના પ્રોફેસર તરીકે એકાદ વરસ કામ કર્યા પાદ કોલેજના સંચાલકોએ પોતાના મનની વાત જાહેર કરી કે જો મિ. એન્ડ્રૂઝની તબિયત સારી રહે તો તેમને કોલેજના, પ્રિન્સિપાલ બનાવવા.

આ વખતે મિ. લિટીપ લાહોરના મુખ્ય પાદરી હતા. ઈંગ્લંડમાં રહેનારા કોલેજના મદદનીશો પર પાદરી સાહેબનો પૂરેપૂરો પ્રભાવ પડી ગયેલો હતો. એમણે મિ. એન્ડ્રૂઝને જણાવ્યું : “કોઈ અંગ્રેજને જ કોલેજના પ્રિન્સિપાલનો હોદ્દો આપવો જોઈએ.” પોતાની આ દલીલ સાબિત કરવા એણે ત્રણ બાબતો રજૂ કરી હતી.

(૧) હિંદુસ્તાની માગાપો અંગ્રેજ પ્રિન્સિપાલ ઉપર જ વિશ્વાસ કરશે.

(૨) હિંદુસ્તાની પ્રિન્સિપાલ કોલેજમાં વ્યવસ્થા જાળવી શકશે નહિ.

(૩) જો કોલેજમાં કોઈ મુશ્કેલી ઊભી થશે તો હિંદુસ્તાની પ્રિન્સિપાલ પોતાની અધિકૃતને કારણે વિદ્યાર્થીઓથી દુખાઈ જશે. એ બળપૂર્વક પોતાની વાત ઉપર એનાથી મક્કમ રહી શકાશે નહિ.

મિ. એન્ડ્રૂઝે પાદરી સાહેબને કહ્યું : “શ્રીમત સુશીલકુમાર કદ આ કોલેજમાં જૂના અધ્યાપક છે. એમને ૨૦ વરસનો અર્દનો અનુભવ પણ છે. પ્રિન્સિપાલ તરીકે એ સર્વ રીતે યોગ્ય છે. મને કંઈ જ અનુભવ નથી. હું નવોસગે આવ્યો છું.”

પાદરીએ કહ્યું : “આપ નવાસગ છે. એ વાતની ચિંતા નહિ. આપ અંગ્રેજ છો, અને અમારી કોલેજનો પ્રિન્સિપાલ અંગ્રેજ જ હોવો જોઈએ.”

મિ. એન્ડ્રૂઝે પાદરી સાહેબની આ વાતનો વિરોધ કરતાં પાદરી

સાહેબને સ્પષ્ટ શબ્દોમાં સંભળાવી દીધું કે, (જો શ્રીયુત સુશીલકુમાર રૂઢને પ્રિન્સિપાલ નહિ બનાવવામાં આવે તો હું કોલેજના અધ્યાપક તરીકેનું પણ રાજીનામું આપી દઈશ. રંગબેદની એવી નીતિનો હું કદાપિ સ્વીકાર કરીશ નહિ. ”

મિ. એન્ડ્રૂઝ કહે છે કે : “ આ વાતનો સખત વિરોધ જો મેં ન કર્યો હોત, તો પાદરી સાહેબની વાત મારે માનવી પડત. એ વાત ન માનવી પડે એટલા માટે જ મેં રાજીનામું આપવાની ધમકી આપી હતી, અને ખરેખર જો શ્રીયુત રૂઢને પ્રિન્સિપાલ ન બનાવ્યા હોત તો જરૂર હું રાજીનામું પણ આપી દેત. કોલેજમાં એક બીજા અંગ્રેજ અધ્યાપક હતા તેમનું નામ હતું મિ. વેસ્ટન. આ વખતે એ કેમ્બ્રિજ મિશનના અધ્યક્ષ હતા. મિ. વેસ્ટનને પણ સંવાસકો પ્રિન્સિપાલ બનાવવા ઇચ્છતા હતા; પરંતુ તેમણે ઉદારતાપૂર્વક પ્રિન્સિપાલ બનવાની ના પાડી. તેમણે પણ મિ. રૂઢને પ્રિન્સિપાલ બનાવવાની તરફદારી કરી. અમારા બંને આગળ પાદરી સાહેબનું કંઈ ચાલી શક્યું નહિ. એટલે આખરે મિ. રૂઢ પ્રિન્સિપાલ બન્યા. ”

આ બનાવ હિપરથી મિ. એન્ડ્રૂઝનો સ્વાર્થત્યાગ અને ન્યાયપ્રિય સ્વભાવ બનોખી રીતે તરી આવે છે.

મિ. એન્ડ્રૂઝ બારે સ્પષ્ટ વક્તા હતા. પોને સૌની પાછળ રહીને નિઃસ્વાર્થ રીતે ભારતમાતાની સેવા કરવાની તમના ધરાવતા હતા. ધન, પદ, અને આગેવાની એ ત્રણેય પ્રયોગનોથી વિરક્ત રહી હિંદમાતાની સેવા કરવાનું એમનું ધ્યેય હતું.

મિ. રૂઢ પ્રિન્સિપાલ થયા, અને પોતે એમના હાથ નીચે નોકરી કરવા લાગ્યા. એ સંબંધમાં પોતે કહે છે કે : “ મારી જિંદગીમાં જો મને સૌથી વિશેષ આનંદ થયો હોય તો એ વખતે થયો હતો કે જ્યારે મિ. રૂઢ પ્રિન્સિપાલ બન્યા અને હું એમના હાથ નીચે કામ કરી શક્યો. હું વાર્ષિક પ્રિન્સિપાલ પણ નહોતો,

પરંતુ એક સાધારણ અધ્યાપક-પ્રોફેસર હતો. હિંદમાં આવ્યા પછી સૌથી વધારે શિષ્યામણુ મને એ મળી છે કે 'જો ઠાકર અંગ્રેજ હિંદની મેવા કરવાનું સાચા દિલથી ઇચ્છતો હોય તો તેણે તાબેદારીમાં રહીને કામ કરવું. એ જ સાચો રસ્તો છે. ભારતની મેવા કરવા ઇચ્છનાર અંગ્રેજે અહીંના કામોમાં મોટામાં મનીને કારભાર કરવો એ મોગી બૂલ છે. હું મને પોતાને બાળપણથી સમજી છું, કે હું એ બૂલથી બચવા પામ્યો.' મિ. એન્ડ્રૂસના જીવનની સાચી કૃતિ હોય તો તે આ જ છે.

આપણા દેશમાં એવા કેટલાય પડયા છે કે જેના મગજમાં આગેવાન બનવાની તમન્ના ઘર કરી રહી હોય છે. આગેવાની પણ એટલી બધી સસ્તી બની ગઈ છે કે જેણે 'ઠેકાણું' નહિ દેશ માટે જેમણે કંઈ જ પરિશ્રમ કર્યો નથી, સ્વાર્થત્યાગ કર્યો નથી, કે જ કષ્ટ વેઠ્યાં નથી, તેઓ પણ આગેવાનીના મુગટ માથે મૂકવા તૈયાર થઈ રહ્યા છે. આગેવાનીના આ લયકર રોગ જોરથી પ્રસરી રહ્યો છે.

એવા કેટલાક લેખાગ્ર આગેવાનોના જોશ ઘરાનું દુર્ભાગ્ય મને પ્રાપ્ત થયું છે. એમના આ બનાવની દેશપ્રેમ પર મને હસતું આવે છે, એમની ભુદિનું અજીજનું જોઈને તો મને નરી દયા જ આવી છે. અને એમનો છાક જોઈને મને નર્મો અચળો લેખાયો. મિ. એન્ડ્રૂસની સાથે આ મદાનુભાવોની તુલના કરી જોતાં મને આસમાન જમીનનો ફરક જણાય છે. મિ. એન્ડ્રૂસ ઉચ્ચ પ્રેરિના વિદ્વાન હોવા છતાં એમનામાં અદકાર કે અભિમાનનું નામનિશાન નહોતું. હિંદમાં આ માટે સતતદાડો પરિશ્રમ કરવા છતાં એમણે કંઈ આગેવાન હોવાનો દાવો કર્યો નહોતો.

પ્રિન્સિપાલપોથી મિ. રૂડે હિંદીની જનતા ઉપર પોતાની સારી છાપ પાડી દીધી. વિદ્યાર્થીઓમાં બચસાચક્રિત આણી દીધી.

એમની કામ કરવાની આવડતથી પેલા વિરુદ્ધ પડનાર પાદરી સાહેબ પણ અચંખે પામ્યા. એમણે મિ. એન્ડ્રૂઝ આગળ પોતાની બૂલ કબૂલ પણ કરી.

સેન્ટ રટીફન્સ કોલેજનો આ બનાવ મિ. એન્ડ્રૂઝના જીવનનો મુખ્ય બનાવ હતો. એમની ઉમ્મર ૩૪ વરસની હતી. પાદરી સાહેબને એ પૂલ્ક્ય માનતા હતા. છતાં એમની સામે રાજીનામું આપી સત્યાગ્રહ કરવા જોડલે તબક્કે વાત લઈ જવી. એ એમને માટે સહેલી વાત નહોતી. આ સિવાય એ વખતે એમને મિ. રુદ્રનો પણ વિરાધ કરવો પડ્યો હતો. તેઓ કહેતા હતા કે : 'મિ. એન્ડ્રૂઝ ! તમે જ પ્રિન્સિપાલ બની જાઓ. આપ પ્રિન્સિપાલ થશે તોપણ હું ધણી ખુશીથી આપના હાથ નીચે કામ કરીશ.

મિ. એન્ડ્રૂઝ કહે છે કે : 'શ્રીયુત રુદ્ર એટલા મોટા મનના, નમ્ર અને નિરહકારી હતા કે તેઓ ધણા આનંદથી મારા તાબામાં રહીને પ્રથમ ચર્ચ ગયેલા પ્રિન્સિપાલના હાથ નીચે જેમ કામ કર્યું હતું તેમ જ કરત.' .

મિ. એન્ડ્રૂઝ મિશન તરફથી પ્રચારક બનીને હિંદમાં આવ્યા હતા. અહીં આવતાં જ એઓ ઇન્ડિયન લોકોએ વેંગલો ઇન્ડિયનોને એમના કાન ભંભેરવા શરૂ કર્યા. એક એ ઉપદેશ વાર નહિ પણ પંદર વીસ વાર એમણે એવો ઝેરી ઉપદેશ આપવા માડ્યો કે : કોઈ વખત કોઈપણ સંજોગમાં 'નેટિવ' (હિંદીઓ) થી દમાવું નહિ. અને કદી કોઈ નેટિવના મંડળમાં એવો ખ્યાલ સરખો ન આવવા દેવો કે તેઓ તમારાથી જિંયા છે. આપણે લોકો હિંદ ઉપર એક જ રીતે રાજ્ય કરીએ છીએ, અને એ રીત એ છે કે આપણે લોકો આપણું 'પોજીશન' (પદ-મોરવ) ને જિંચું રાખી રાખીએ છીએ. તમે પ્રચારક છો, તોપણ તમારે સૌથી પહેલા અંગ્રેજ બનવું રહેશે. એ

વાતને તો આપ કદી પણ ભૂલશો જ નહિ કે આપ સાહેબ છો. જો આપ ઠાઠ નેટિવને આપની સાથે ખૂબ મળવા-મળવા દેશો અથવા તેની સાથે આપ દિલ ખોલીને વાત કરશો તો તેથી આપને બેસુમાર નુકસાન પહોંચશે. હિંદુસ્તાની લોકો નીચ જાતિના છે, અને આપણે આપણી તરવારને બળે હિંદુ ઉપર રાબત્ય કરીએ છીએ, આપએમની સાથે મહેરબાનીભર્યું વર્તન બલે ચલાવો, પરંતુ હમેશાં સાવધાન રહીને જ તેમ કરજો ! અંગ્રેજોપણની 'પ્રેસ્ટીજ' ધાકને તો હરગીજ ન છોડશો.

આ ઉપદેશો સાંભળીને એન્ડ્રૂ સાહેબ ખૂબ ચકિત ચર્ષિ ગયા. એમણે વિચાર કરવા માંડ્યો કે વાત શી છે ? પહેલી વાત તો એ છે કે બસા-સારા અંગ્રેજ હિંદુસ્તાનમાં થોડા જ આવે છે; અને જે આવે છે. એમની બધાઈ અહીંના એંગ્લો ઇન્ડિયન લોકોના ઉપદેશાનુસાર કપૂરના અકંની ચેડે જલદી જલદી ઊડી જાય છે. તેમ છતાં ૫ થોડીધણી બધાઈ જો રહી જાય છે તો તેને નીચ પ્રસામત-ખોરા પોતાના સ્વાર્થમાં વાપરી નાખે છે.

મિ. એન્ડ્રૂ પોતાના 'નોર્થ ઇન્ડિયા' પુસ્તકમાં લખે છે કે :

“ હું મારી એ દિવસોની સ્થિતિને જલદી જૂની યાદતો નથી. જે ન્યારે હું પહેલપહેલો દિલ્હીમાં આવ્યો હતો. પોલીસો અને સલામ કરતા હતા, હિંદુસ્તાની સિપાઈ અને જોર્તાજ સાવધાનીથી ઊભા થઈ જતા હતા; અને દરેક જગ્યા રસ્તો ફરી આપવાને તૈયાર રહેતો. પહેલાં તો હું એમ સમજ્યો કે આ જમું આદરમાન મારા મિત્રને આપવામાં આવે છે; એ મિત્ર કે જે દિલ્હીમાં રહેના હતા અને એક જગ્યામાં માનુસ હતા. પરંતુ ન્યારે હું એકમે નીકળતો ત્યારે પણ સૌ સાવધાનીથી માન આપતા હતા. એનું કારણ પાછળથી હું સમજી શક્યો કે હું સાહેબ હતો, તેથી તેઓ એમ કરતા હતા. ”

આગળ જતાં એન્ડ્રૂ સાહેબ કહે છે કે : “ આ હાલત જેમાં વિદ્યાર્થીના હલકટ માણસોને પણ આટલું બધું મહેત્વ આપવામાં આવે છે, તે અંગ્રેજોના મોટા બાગને બતાવી મૂકે છે. ”

એમનું આ કહેલું અક્ષરે અક્ષર સાચું છે, જે વાતાવરણમાં ગોરામહેવાના ચરણોદક લેનારા રાવસાહેબો, પ્રિન્સિપાલની ખુશામત કરીને પગાર વધારે લેવાની દાનત રાખનારા જમ્સ પ્રોફેસરો છે અને મામલતદારી અથવા ડેપુટી કલેક્ટરી કરવા ઇચ્છતા ઉમેદવાર યુવાનો દોડાદોડ કરે છે; આવું વાતાવરણ નવા આવનાર અંગ્રેજો માટે અત્યંત હાનિકારક છે એમાં શક નહિ. ”

અહીં એક દાખમો આપવો અયોગ્ય નહિ ગણાય. આમા કોલેજમાં એક વાર જીવશાસ્ત્રના એક પ્રોફેસર આવ્યા હતા. એ કોલેજ બોર્ડિંગના નિરીક્ષક પણ હતા. અને ત્યાં જ રહેતા હતા. પ્રથમ તો એ સીધા સાદા સગળ સ્વભાવના જણાતા હતા. તેઓએ અમારા સૌનું ધ્યાન એમના તરફ ખેંચ્યું હતું. પરંતુ જ્યાં એકદમ રૂ. ૭૦૦) પગાર થયો ત્યાં તો એમનો મિજાજ સાતમા આસમાન ઉપર ચઢીને બેઠો. ફાટેલાં ફાટ પાટલૂતને ડેકાણે ફરફલાસ સૂટ આવ્યાં. મંડળના ઉપદેશોમાં એ ‘પ્રિસ્ટીન’ નો ખ્યાલ કરાવવા લાગ્યા; અને અમારી બોર્ડિંગના કેટલાક ખુશામતખોર વિદ્યાર્થીઓની આપલૂસી વાણીમાં એ મશગૂલ રહેવા લાગ્યા. જસ સાહેબનો બધો રંગદંભ બદલાઈ ગયો. એક દિવસ અમારા મોનિટર સાહેબને એ પ્રોફેસર મહાશયે કહ્યું હતું કે : “ જો અંગ્રેજ લોક હિંદુસ્તાનમાં બે હજાર વર્ષ પહેલાં આવ્યા હોત તો હિંદવાસીઓની સહચરિતતાનું માપ અત્યાર સુધીમાં ઠીક થઈ ગયું હોત. ”

આ સાહેબને કોઈએ કહ્યું હોત કે : “ બલા માણસ ! જો એ વખતે તમે અમારી સહચરિતતાનું માપ વધારવા આવ્યા હોત તો વાંદરાં અને મોંકડાંની પેડે ઝાડ ઉપર કોણ લટકત ? ”

આવાં તો કેટલાંય ઉદાહરણો આપી શકાય એમ છે. આપણું દેશીભાઈઓ માટે એ વાત સારી વર્ષ કે મિ. એન્ડ્રુસે પોતાના ખોરાંમ ભાઈઓના ઉપદેશ ઉપર ધ્યાન આપ્યું નહિ, મિ. એન્ડ્રુસના ભારતીય જીવનમાં એક ખૂબી એ હતી કે એ જે વિચારો નક્કી કરતા તે પોતાની આંખે જોઈને અનુભવ કરીને નક્કી કરતા. સાચી વાત તો એ છે કે : એમના સાર્વજનિક જીવનની સફળતાનું મુખ્ય કારણ એમની જાત તપાસ જે જાતે નક્કી કરતા તે જ જાહેરમાં મૂકતા. બીજી વાત એ છે કે એમણે એમના વિચારોમાં નિષ્પક્ષ-પાત દૃષ્ટિએ ન્યાય તોળ્યો છે. જે વાત તેમને એમના અંતઃકરણની વિરુદ્ધ જણાઈ છે તે વાત એમણે છોડી દેવામાં કરી આનાકાની નથી કરી; તેમ જ અંતઃકરણને ગમતી સત્ય વાતને સ્વીકારવામાં કદી વાર લગાડી નથી.

મિ. એન્ડ્રુસના દિલમાં એવો ખ્યાલ તો કદાપિ આવતો જ નહિ કે ‘અમુક વાત હું આ પહેલાં કહી ચૂક્યો છું, હવે એની વિરુદ્ધ બીજી વાત મારા મુખેથી કેમ કદાચ ?’

એ પોતાની જૂથ તરત જ કબૂલ કરી લેતા. અને એમના વિચારોનું ખોટાપણું ઠાઈ સાબિત કરી આપે તો તેઓ પોતાના વિચારો ફેરવવા પણ તૈયાર રહેતા ! એમાં એ પોતાનું અપમાન થાય છે એમ નહોતા માનતા.

આજકાલ એમનું નામ દેશોદેશમાં પ્રખ્યાત વર્ષ થઈ ગયું છે. પરંતુ ઈ. સ. ૧૯૦૫માં જ્યારે એમને ઠાઈ એજાન્સનું નહોતું ત્યારે પણ તેમના વિચારો સંકેપિત નહોતા. જ્યારે એમને એમના અંગ્રેજ મિત્રો કહેતા : ‘કદી ઠાઈ નેટિવથી દગાઓ નહિ.’ ત્યારે તેના જીવાળમાં તેઓ કહેતા કે ‘આપણે જરાજર નેટિવોથી દગાં જ ન પડશે. જે આપણામાં ઈશ્વરના નામ પ્રમાણે કંઈપણ નમ્રતા હોય તો આપણે એવું કંઈ જ ન પડશે. આપણે પ્રજાનુકૂળ આપણી

‘મોટાઈ’ છોડી દેવી પડશે; અને જે આપણે ઈશુના સાચા અનુયાયી હોઈશું તો આપણે સૌના સેવક બનવું પડશે. હિંદમાં આપણે એક જ ઉદ્દેશથી આવવું જોઈએ, એટલે કે જુદી જુદી જાતિઓ વચ્ચે એકસંપ થવામાં જે અડચણો આવે તેમને દૂર કરવી એ જ આપણી હાર્દિક ઇચ્છા હોવી જોઈએ. આ અડચણોને ઊલટી વધારવી એ આપણો હેતુ ન હોવો જોઈએ.”

ઉપરના વચનો ‘નોર્થઈડિયા’ નામે પુસ્તક કે જેને મિ. એન્ડ્રૂએ ઈ. સ. ૧૯૦૫માં લખ્યું હતું તેમાંથી લીધા છે.

ઉનાળાની સખત મરમીમાં એન્ડ્રૂને દિલ્હીથી સિમલા જવું પડ્યું. એ વખતનો અનુભવ લખતાં સિમલાના અનુભવ એઓ લખે છે કે : “હિંદુસ્તાન જેવા ગરીબ મુલકમાં, જ્યાં લાખો માણસો જૂએ મરે છે, અને જ્યાં દિવસમાં એક જ વાર લાખોને પેટપૂર ખાવાનું મળી શકે છે. એવા ગરીબ મુલકમાં એંઓ ઇન્ડિયન લોકોના ઉડાઉખચ અને ભોમવિલાસભરું જીવન વ્યવહાર વાસ્તવિક રીતે ખૂબ જ નિંદવા યોગ્ય છે. ‘સિમલા ઝાટું’ની મૂખીઈ ફોર્મટ ખર્ચા, ખોલ નામ અને કલખોના જીવનના ભોમવિલાસ એ બધું હિંદ જેવા નિર્ધન દેશમાં ભાગ્યે શોભા આપનારું ગણાય. એંઓ ઇન્ડિયનોનું આકૃં ખોટું ખર્ચાળપણ ખ્રિસ્તી ધર્મને માટે અપમાન-જનક છે. હિંદના લોકો એંઓ ઇન્ડિયનોની આ જાતની ભવાઈ જુએ છે, ત્યારે તેમના મુખમાં સહેજે ઉદ્માર સરી પડે છે કે ‘કમ સાહેબ! આપના ખ્રિસ્તી ધર્મનો વખણાયેલો ત્યાગ તે આજ ને ? શું આ જાતનો ત્યાગયુક્ત ધર્મ આપ અમને પૂર્વના દેશ-વાસીઓને શીખવશે ? હિંદવાસીઓના આ કટાક્ષ વ્યાજબી જ છે.”

મિ. એન્ડ્રૂ સિમલા રહ્યા તે દરમ્યાન એક બનાવ એવો બન્યો કે જેથી એમને અત્યંત દુઃખ થયું. એ પોતે લખે છે કે :

“ જ્યારે હું પહેલી સાલ સિમલા ગયો ત્યારે મેં ઉડું શીખવાની ઝાઝવણ કરી હતી. મને ઉડું શીખવનાર એક વૃદ્ધ મુસલમાન હતા. એમનું નામ હતું મૌલવી શમસુદ્દીન, એ લાહોરના રહેવાસી હતા.

મૌલવી સાહેબ પહેલાં કદી સિમલા આવ્યા ન હતા, પણ ઘરડા થઈ જવાથી એમનાથી સિમલાની ઠંડી હવા સહન પણ થતી નહોતી, એથી એ પગે પાટા બાંધતા અને ઉપર ખૂદ કે જોડા પહેરતા. મેં મૌલવી સાહેબની બલામણુ એક અમલદાર આમળ કરી; અને તેઓ એ અમલદારને પણ ઉડું બણાવવા જવા લાગ્યા.

એ અમલદાર મૌલવી સાહેબને કહેતો કે : ‘ મૌલવી સાહેબ ! આપ આપના જોડા અને પટાં બહાર કાઢીને ઝોરડામાં આવો. ’ એ અમલદાર પોને ખૂદ પહેરીને મણવા બેસતો. અમલદાર નિલ-કુશ જુવાન હતો, અને બિચારા મૌલવી સાહેબ ધણી વૃદ્ધ અને પવિત્ર માણસ હતા. એક દિવસ ઠંડી થઈ હોવાને કીધે મૌલવી સાહેબ પોતાના જોડા કાઢ્યા વગર એ અમલદારના ઝોરડામાં પહોંચી ગયા. એથી પેલા અમલદારે કીધે બરાઈને જોડા કાઢી નંખાવવા મૌલવી સાહેબને દુકમ કર્યો, સિમલામાં આવ્યા બનાવે બનતા જોઈને મને ભારે દુઃખ થતું. મારે ત્યાં કોઈ દોરતદાર નહોતો. મૌલવી સાહેબની મારા ઉપર બહુ મહેરબાની હતી; અને તેમની સાથે જ મેં દોસ્તી બાંધી હતી. મારી આ રીતમર્તિને સિમલામાં રહેનાર અગ્નેજી દસી કાઢતા હતા. મૌલવી સાહેબ અને મારે ધણી વખત સુધી દોસ્તી ચાલુ રહી હતી. મારા ઉપર તેઓ ખૂબ પ્રેમ રાખતા હતા. ”

મિ. એન્ડ્રૂએ બનાવેલા આ દાખલા ઉપરથી વાચકોને પેલા અમલદારે દર્શાવેલી અસહ્યતા બદલ કૌપ આવશે, છતાં મૌલવી સાહેબ સાથે એણે કેવું ખરાબ ને અસહ્ય વર્તન ચલાવ્યું હતું ! ખરી વાત તો એ છે કે, નવા આવનાર અગ્નેજીને એવો ઉડિયનો એવી એવી વાતો કાઢાવી દેતા હતા કે ન પડે વાત !

એક રાજકુમાર કોલેજના પ્રિન્સિપાલે પોતાની કોલેજમાં એણે નિયમ કયો હતો કે, રાજકુમારો એમના ઝોરડામાં ખૂટ કાઢીને જ દાખલ થાય, પ્રિન્સિપાલ સાહેબને એ વાતની કશી પરવાહ નહોતી કે, આથી રાજકુમારોનાં દિલની લામણી દુભાશે! જ્યાં સુધી અંગ્રેજોના મગજમાં એંગ્લો ઈડિયનોએ પેસાડી દીધેલી ખરાબ હવા ધર કરી બેઠી છે ત્યાં સુધી એમની સાથે સુમેળ રાખવાની વાતો હિંદીઓ માટે અપમાનજનક જ લેખાવી જોઈએ.

પ્રજ્ઞનો ઉપકાર માનો કે મિ. એન્ડ્રૂઝ જેવા ઉદારાત્મા એંગ્લો ઈડિયનોના આ ભાવથી મુક્ત રહી શક્યા.' એમની સાથે વસતાં ઠાઈ પણ હિંદીને એમનો જરાય વસવસો રહેતો નથી, કારણ કે તેઓ સર્વ ઠાઈની સાથે સમભાવપૂર્વક વર્તે. પોતે જાણ્યા છે, સાહેબ લોકમાના છે એ વિચાર એમને કદી આવ્યો નહોતો, પરંતુ સવાલ એ થાય છે કે મિ. એન્ડ્રૂઝ જેવા કેટલા અંગ્રેજો હિંદમાં આવે છે ?

મિ. એન્ડ્રૂઝના જીવનપર શ્રીયુત સુશીલકુમાર રુદ્રનો પ્રભાવ

સિમલાથી પાછા ફરીને મિ. એન્ડ્રૂઝ શ્રીયુત રુદ્રજી સાથે રહેવા લાગ્યા. ભોજન પણ એમને ત્યાં જ કરતા હતા. એમના જીવન પર રુદ્રજીનો જે પ્રભાવ પડ્યો તે ખાસ નોંધપાત્ર છે, એન્ડ્રૂઝના જેવા અંગ્રેજો ખુબ થોડા છે કે જેઓ હિંદીઓના પ્રજ્ઞને એન્ડ્રૂઝ સાહેબના જેવી ઉદાર દૃષ્ટિથી વિચારી શકે. આ બાબતમાં મિ. એન્ડ્રૂઝને જે સફળતા મળી તેનું કારણ શ્રી. રુદ્ર જ છે.

આ સંબંધમાં મિ. એન્ડ્રૂઝ કહે છે કે : " શ્રી. રુદ્ર મહાશયની મિત્રતા વગર હું આટલો જલદી આ વાત કદાપિ સમજી શકત નહિ કે પરાધીન હોવાને લીધે હિંદીઓને પોતાનું જીવન વ્યતીત કરતાં કેટલી ખુધી મુશ્કેલીઓનો સામનો કરવો પડે છે ? જાળપણમાં મારા

પિતાશ્રીએ મને બતાવ્યું હતું કે ઇંગ્લેંડે હિંદ ઉપર ધણા ઉપકાર કર્યા છે. હિંદ ઇંગ્લેંડનું ઋણી છે. મને આતું બહુતર બહાવવામાં આવ્યું. પરંતુ શ્રી. રૂઢ સાથે રહેવાથી મારી ખાત્રી ઘર્ષ ગર્ષ કે હિંદ સંબંધી ખોટું જ ચિંતણું મને મળ્યું છે. હવે મને સમજાય છે કે, ઇંગ્લેંડે ધાર સ્વાર્થ સાથે હિંદનું ધન ચૂસ્યું છે અને પરાધીન હિંદને દરેક રીતે અપમાન અને અન્યાય સહેવાને લાયક બનાવ્યું છે. ન્યારે હું વિલાયતથી આવ્યો ત્યારે વિદ્યાર્થીઓની એક સભામાં ઇંગ્લેંડે હિંદ ઉપર કરેલા ઉપકારો વણ્યા હતા. ખીછ એક વાર 'હિંદની ગરીબાઈ' એ વિષય ઉપર બોલતાં વિદ્યાર્થીઓ વચ્ચે બારે ચર્ચા, જામી. વિદ્યાર્થીઓ કહેતા હતા. અંગ્રેજોના રાજ્યમાં હિંદ નિર્ધન બનતું જાય છે. મેં કાખલા દલીલો આપીને એનો વિરોધ કર્યો હતો.

આ વાત ઈ. સ. ૧૯૨૧ ની છે, આજે તો હું સ્વપ્નમાં પણ પશુ એવી ભૂલ કરું નહિ. પરંતુ તે વખતે મારા વિચારો કંઈ જુદા જ હતા. તે વખતે મારી સમજ હતી કે, હું જો કંઈ છું તે ખરેખર બાળખીજ છે, ખરર નથી કે એ વખતે સાંભળનારાઓ ઉપર મેં કેવી છાપ પાડી હતી! જરૂર એમણે મને અડંકારી માન્યો હતો.

મથકુપાએ મને શ્રી. રૂઢ જેવા મિત્ર મળ્યા મયા. ન્યારે પણ વાતવાતમાં હું કંઈ ભૂલ કરતો ત્યારે એ તરત જ મારી ભૂલ બતાવી દેતા. મારી સાથે એ કંઈકાના કલાકો સુધી ચર્ચા કરતા રહેતા, અને ન્યારે હું તેમની વાત સમજતો ત્યારે જ એ ચર્ચા મંથ કરતા. એ સમયે મારા વિચાર તદ્દન સામાન્યવાદી હતા. હવે ન્યારે એ જૂની વાતો યાદ આવે છે ત્યારે મને રૂઢ સાંભરી આવે છે. હું સામાન્યવાદી હતો છતાં જીજ્ઞાસાએ મારા ઉપર વહેમ સરખો ન આવ્યો એનું કારણ અમારી મિત્રતા હતી. રૂઢ મંથ કરતાં બેઠક

વિશેષ લાપક હતા. તેઓ મારા મિત્ર નહિ પણ ગુરુ હતા. એમની પાસે બેસીને મેં ઘણી વાતો બોલી હતી. જો મને રુદ્ધ જેવા લાપક ગુરુ ન મળ્યા હોત તો મારું અભિમાન ઓછું ન થાત. સત્તર સત્તર વરસથી એ દોસ્તીનો હક્ક આપ્યા કરે છે તેમાં જરાય વધી પડ્યો નથી. "

શિયાળાના દિવસોમાં મિ. એન્ડ્રૂઝને કાનમાં દર્દ બિપડું હતું વધતો વધતો એટલું બધું વધી ગયું કે, કાનમાં કાનનો રોગ અને હંમેશાં બારે અવાજ સંભળાવવા લાગ્યો. વિલાયત જવું છેવટે એમિલ - ૧૯૦૫ માં ડોક્ટરની સલાહ લેવામાં આવી. ડોક્ટરે કહ્યું : "આપ જલદો વિલાયત આપ્યા બોલો, નહિ તો બહેરા થઈ જશે. "

એ પરથી તેઓ એક નાનકડી સ્ટીમરમાં બેસીને વિલાયત બિપડી ગયા. વાલવર્થના મરીબોની રિયલિટી બોલવા એ જેમ મરીબો બેગા વર્યા હતા, તેમ નાની સ્ટીમરમાં બિટાકુઓને થી થી તકલીફ પડે છે તેનો અનુભવ કરવા નાની સ્ટીમરમાં ગયા હતા. સ્ટીમરમાં છ મુસાફરો હતા. કપ્તાન એક મુસાફર સાથે બેઠો બેઠો દારૂ દોંબ્યા કરતો, અને મંજુશાનાં પાનાં ખેંચી કરતો હતો. સ્ટીમરમાં ગંદકી પણ ખૂબ જ રહેતી. હિંદથી એ સ્ટીમર આમડાં લઈ જતી હતી. આમડાંની દુર્ગંધથી માથું ફાટી જતું હતું.

એક વખત સાડિનિયાને કાઢી બારે તોફાન આવી પડ્યું. સ્ટીમરનું એન્જિન બગડી પડ્યું. ઢોકઠાક કરતાં એન્જિન બાંગી ગયું. જીવનું જોખમ બિહું થયું. દરિયો તોફાને ચડ્યો હતો. સ્ટીમરનો ઉપરનો ભાગ તૂટી ગયો. આ સંબંધમાં મિ. એન્ડ્રૂઝ કહે છે કે :

"આખી રાત અમે મુસીબતમાં વિતાવી. બીજે દિવસે સૂર્યોદય થયો ત્યારે કંઈક જીવમાં જીવ આવ્યો. રસ્તામાં એક બીજું વઢાણ સામું મળ્યું. તેના કપ્તાને અમારા કપ્તાનને વાવટાની

બાપામાં સમજાવી દીધું કે 'માસે'સ પડેલો ત્યારે કહી દેજો કે અને મુરક્ષિત છીએ.'

ધર જઈને એન્ડ્રૂએ કાનના ખાસ ડોક્ટરની સલાહ લીધી. ડોક્ટરની સલાહ પડી કે, હવે તમારે કહી હિંદુસ્તાન પાઠા જવું નહિ. 'એ સાંજીને એન્ડ્રૂએ બારે દુઃખ થયું. શરીને ડોક્ટરે કહ્યું, 'હવે ત્રણ મહિને અને તમારો કાન બતાવી જાશે!' તથા મહિના પછી પાછો કાન બતાવ્યો. ડોક્ટરે કહ્યું: 'કાનમાં કંઈ જ શાયદો થયો નથી. આપ હિંદુસ્તાન ન જશો.'

એન્ડ્રૂએ પ્રયત્ન. શું સિયાળામાં હિંદુસ્તાનમાં રહેવાથી તુક-સાન થશે?

ડોક્ટરે જવાબ દીધો, જો આપનો એક કાન ખરાબ થશે તો આપને બીજો કાને પણ કંઈ જ સંભગારો નહિ. આપ પૂરેપૂરા બહેન થઈ જશો. સિયાળામાં એન્ડ્રૂ દિલમાં ગાથા ગાંધા. પ્રશ્ન-કૃપાએ કાનની વધારે ખરાબી ન થઈ.

સિયાળામાં કાન સારો રહ્યો. બપોરે ઉનાળો આવ્યો ત્યારે પાદરી સાહેબે કહ્યું, 'આપ સિમલા પાસે એક સિદ્ધામળગો સનોવર જાઓ; ત્યાં આપ ફોજ વિદ્યાધરના પ્રિન્સિપાલ તરીકે રહેજો. એન્ડ્રૂ સનોવર મથા. ત્યાં થોડો વખત રહ્યા ત્યાં એક જાનવાર જોવા જનાર બની ગયો. આ સંબંધમાં પ્રિ. એન્ડ્રૂએ કહે છે કે: "હું સનોવરમાં પ્રિન્સિપાલ તરીકે કામ કરતો હતો ત્યારે ત્યાંની એક સોફરીઓની નિવાસમાં એક સ્ત્રી સુપ્રિન્ટેન્ડન્ટ નિમાયેલી હતી. હું તે ધરમાં રહેતો હતો, એ ધરમાં એક તરફ એ પણ રહેતી હતી. પરંતુ બન્ને સુધી હું પ્રિન્સિપાલ તરીકે રહ્યો ત્યાં સુધી એ ધર ખરી રીતે મારા લાજમાં જ હતું.

મિ. રુદ્ર એ વખતે દિલ્હી હતો. એમને મેં લખ્યું હતું કે “આપ થોડા દહાડા સનોવર આવી જાઓ.” મને સ્વપ્નેય ખ્યાલ નહોતો કે પેલી લેડી સુપ્રિન્ટેન્ડન્ટ એ વાતમાં વાંધો ઉઠાવશે. જ્યારે એણે સાંભળ્યું કે મારે ત્યાં એક હિંદુસ્તાની મિત્ર પધારનારા છે ત્યારે તેણે મને, કહ્યું : “હું કદી કોઈ હિંદુસ્તાની સાથે એક મેજ ઉપર બેસીને ખાણું ખાઈ શકીશ નહિ.” મેં જવાબ દીધો, “આપનું આ કહેવું ખ્રિસ્તીધર્મથી નિષ્ક્રમ જીવદું છે. આપે આટલાં બધાં સંકુચિત ન બનવું જોઈએ.”

જેમ તેમ કરીને મેં એને સમજાવ્યો. પરંતુ જ્યારે એ સિમલા ગઈ ત્યારે ત્યાંના એન્જેલ ઇડિફોને કાને એ વાત આવી. એમણે એને ખૂબ ચકાવી. તેમણે એણીને ચિખવાડ્યું કે “આ બાબતમાં તમારે જરાય દબાવું નહિ.” હું મુરદેલીમાં આવી પડ્યો.

ખરી રીતે તો તે લેડી જેમ મારી મહેમાન હતી, તેમ તે સુપ્રિન્ટેન્ડન્ટના હોદ્દાથી એ ઘરમાં રહેવાને થોડીધણી હજીવાળી પણ હતી. મારા મનમાં ચટપટી થવા લાગી કે મિ. રુદ્ર આ લેડી સાહેબાની વાત જાણશે, ત્યારે એમના દિલને શું થશે ? મેં બીજી વખત એને સમજાવ્યો, પણ એ શાની માને ? મારી મુસીબતનો પાર ન રહ્યો.

એક તરફ હું મારી નોકરીનું રાજનામું આપી શકતો નહોતો કેમ કે મેં પાદરી સાહેબ પાસે પ્રતિજ્ઞા લીધી હતી. બીજી તરફ હું મારા મિત્ર રુદ્રને છેલ્લે પણ દઈ ચકું તેમ નહોતું. આખરે મેં તમામ બીના મિ. રુદ્રને લખી જણાવી અને છેલ્લે જિર્મેયું કે ‘જો આપની સલાહ હોય તો હું મારી અર્દોની નોકરીનું રાજનામું આપી દઉં.’

મિ. રુદ્રે જવાબ વાળ્યો : ‘આપ કદી એમ ન કરશો. હું કોઈ પણ સંજોગમાં કોઈ સી માણસને અડચણમાં નાખવા ઇચ્છતો નથી.’

પરિણામ એ આપ્યું કે મિ. રૂઢ હિનાળામાં સનોવર આવી ચક્રા નહિ. આ બનાવથી મને પુષ્કળ દુઃખ થયું. સૌથી વધારે મારું લાભવાનું કારણ તો એ હતું કે : મારે આ બનાવમાં દવાઈ જવું પડ્યું ! ' જો કે મેં આ કાર્ય મિ. રૂઢની સંમતિ મેળવીને કર્યું હતું. આ બનાવથી મારી આંખો ઝીંકી. પરાધીનતાને લીધે હિંદુ-સ્તાનીઓને કેટલું બધું અપમાન સહન કરવું પડે છે તેનું અચ્છં જ્ઞાન થઈ ગયું. હિંદી મુલાખીની વાત મારા હૃદય સરસી ચોંટી ગઈ અને સચોટ થયું કે હિંદી અને અંગ્રેજો વચ્ચે બેઠાવ રાખવો એ ખિસ્તી ધર્મથી વિરુદ્ધ છે, મારો આત્મા અને દોષિત ઠરાવતો હતો, છતાં હું કંઈ જ કરી શક્યો નહિ. જો મહાત્મા ગાંધીજી જેવા શક્તિશાળી આત્મા મારા દેહમાં હોત તો, હું ખૂબ લડાઈટો કરત, પરંતુ આખી રાત વિચાર કરી પછી મિ. રૂઢની સંમતિ પ્રમાણે શાંત રહેવું જ મને યોગ્ય લાગ્યું.

મિ. સ. ૧૯૦૬ માં મિ. એન્ડ્રૂઝ સનોવરમાં હતા તે વખતે લાહોરના 'સિવિલ એન્ડ મિસિટરી ગેઝેટ' રાષ્ટ્રીય આન્ડ્રોલન બણેલા ભારતવાસીઓ ઉપર દીકા કરતા ભેખો તરફ છોલક ધપવા માંડ્યા હતા. આ ભેખોમાં બણેલા હિંદીઓનું જાંઠી રીતે અપમાન કરવામાં આવતું હતું; અને એક ભેખે તો એટલે મુધી 'લખી નાખ્યું' હતું કે : 'બણેલા હિંદીઓને ઠેકાણે લાવવા કોરડાનો માર મારવો જોઈએ !'

આ ભેખ વાંચીને મિ. એન્ડ્રૂઝને ખારે દુઃખ થયું. એમણે એ ભેખોના જવાબ કડક રીતે આપવા માંડ્યા, ભેખ નીચે પોતાનું નામ અને મોરેન્સ મિસિટરી વિદ્યાલયનું ઠેકાણું પણ લખ્યું.

મિ. એન્ડ્રૂઝ કહે છે કે : 'આ ભેખો મારફતે જ હિંદી જનતા સાથે મારો પ્રથમ પરિચય થયો. વાચકોને નવાઈ લાગી કે સરકારના સરકારી વિદ્યાલયમાંથી લખનાર એવો ઠેકાણું પાડ્યો છે.

ઈ. સ. ૧૯૦૬ માં હિંદમાં, તેમજ બંગાળમાં ભારે ચળવળ ચાલી ઊપડી હતી, એ વખતે મિ. એન્ડ્રૂઝે 'હિંદુસ્તાન રિવ્યુઝ'માં એક લેખ હિંદની રાષ્ટ્રીયતા ઉપર લખ્યો. એ લેખ હિંદી જનતાને ખૂબ ગમ્યો; અને તે પુસ્તકરૂપે છપાઈ જાહેરમાં વહેંચાયો. લોકોએ એ લેખને ખૂબ વખાણ્યો. મિ. એન્ડ્રૂઝ કહે છે કે : “ મને એ લેખ જોઈને અચંબો થાય છે કે, મેં એ લેખ કેટલો સંકાય કરી કરીને લખ્યો હતો; તોપણ હું અંગ્રેજ હોવાથી જનતાએ એને વધારે મહત્ત્વ આપ્યું હતું. એ પહેલાં વિલાયતના એક માસિકમાં મેં હિંદી રાષ્ટ્રીય આંદોલનો ઉપર એક લેખ લખી મોકલ્યો હતો. એ લેખમાં મેં હિંદના ધર્મોને અન્યાય ક્યો હતો; અને ખાસ કરીને આર્યસમાજને મેં હલકી રીતે ચીતયો હતો. ”

આ વાતથી આપણને મિ. એન્ડ્રૂઝ રપટ વક્તા હતા એમ લાગ્યા વિના નહિ રહે. એમના જીવનમાં ખરી ખૂબી તો એ છે કે, એમણે એમની કોઈપણ વાત કદી છુપાવી નથી. સને ૧૯૦૫-૬ ના એમના વિયોગમાં ધણી કાન્તિ થઈ મઈ. 'સિવિલ એન્ડ મિલિટરી ગેઝેટ' ના દુષ્ટતાઓમાં લેખો, જેમાં ભારતની ખૂબ ટેકડી કરવામાં આવતી અને એના જવાબ મિ. એન્ડ્રૂઝ આપે જતા હતા, એથી તો એ વિશેષ ભારતભક્ત બની ગયા. 'ઝેરમાથી અમૃત' સાંપડે તે આતુ નામ.

નવેમ્બર સને ૧૯૦૬માં મિ. એન્ડ્રૂઝે કેમ્બ્રિજ મિશનના પ્રધાન પાસે જઈને કહ્યું : “ હું કલકત્તાની કલકત્તા કોંગ્રેસનો કોંગ્રેસ જોવા જવા ઇચ્છું છું. ” પ્રધાન સાહેબે અનુમતિ એ વાતને હસી કાઢી; એમણે એન્ડ્રૂઝ સાહેબને શકયા નહિ. એ સંમત થયા કે મિ. એન્ડ્રૂઝે કોંગ્રેસ જોવાનો દૃઢ નિશ્ચય કર્યો છે એટલે હવે એમને અટકાવવાનો પ્રયત્ન કરવો ન્ચય છે.

એ દિલ્લીથી કલકત્તા જવા લાગ્યા. રસ્તામાં અસ્તાગ્રાદ ગિતરો. ત્યાં એમણે 'હિંદની રાષ્ટ્રીયતા' એ વિષય ઉપર જે એક ભાષણ કર્યું. એ વ્યાખ્યાનોમાં એમણે પોતાનો હાર્દિક 'ટેક' બહાર ક્યો, હિંદની જનતા અને નેતાઓએ એમના વિચારોને વધારી લીધા. કોંગ્રેસના ડેટલાક આગેવાનોની અસ્થાબાદમાં મુલાકાત સર્થ ગઈ. ત્યાંથી એ કલકત્તા ગયા; અને ઓકસર્ડ મિશનમાં મુકામ રાખ્યો. મિ. એન્ડ્રૂસનો કલકત્તા મહાસભાનો અનુભવ એમના પોતાના શબ્દોમાં જ વાંચવો ઠીક પડશે તેઓ એ સંબંધમાં કહે છે કે—

"આ સમય મારા જીવનમાં તનમનાટપ્રેરક અને હિતસાદબળો હતો. શીયુત દાદામાર્ષ નવરોજી કોંગ્રેસના પ્રમુખ હતા, કોંગ્રેસની બધી બેઠકોમાં મેં હાજરી આપી હતી. તે વખતે મેં 'માડુ' નામ સખ્યા વગર એક લેખ બંગાળી ભાષામાં છપાવ્યો હતો. લેખનું મથાણું 'એક અંગ્રેજનો કોંગ્રેસ સંબંધી અનુભવ.' એવું રાખ્યું હતું.

ગોખલેજી સાથે મારી સૌથી પહેલી મુલાકાત આ કોંગ્રેસમાં જ થઈ એમની અસાધારણ નત્રતા નોંધને ભૂને ખૂબ આશ્ચર્ય થયું. બની શકે ત્યાં સુધી ગોખલેજી પોતાની જાતને પાછળ જ રાખતા હતા, આગેવાન બનવાની કોશિસ નામે તેઓ કરતા નહોતા. કોંગ્રેસની બધી વાતો તો અને યાદ નથી રહી. પણ એક કમનસીબ બનાવ યાદ રહી ગયો છે. બંગાળના સુપ્રસિદ્ધ નેતા શ્રી. કાલિચરણ બેનરજી 'સેન્ટ્રોમ' પર મારી પાસે જ બેઠા હતા. કોંગ્રેસનો સમારંભ થતાં પહેલાં મારી અને એમની વચ્ચે થોડીધણી વાતચીત થઈ હતી. તેમણે મને કહ્યું: "મારી તબિયત ઠીક નથી છતાં કોંગ્રેસ જેવા દોડી આવ્યો છું." જ્યારે સ્વામત પ્રમુખનું બાજુ માડુ હતું ત્યારે મેં અનેક વખત કાલિચરણ સાથે જોવા કહ્યું હતું. થોડી વારમાં તો એ બેઠાન બની ગયેલા જણાયા. કાલિચરણ સૂક્ષ્મકદી હતા. એટલે એમણે જાણીને હું 'સેન્ટ્રોમ' બહાર સર્થ ગયો. બહાર સર્થ ગયા પછી

એમને કષ્ટક બાન આવ્યું. એમણે મારો ઉપકાર માન્યો અને મને પોતાને ત્યાં તેડી ગયા મારા પ્રત્યે એમણે ખૂબ માયા મહોળ્યત ખતાવી જે હું જિંદગીપર્યંત જૂલી શકું તેમ નથી. તેઓ વિદ્વાન અને સસચરિત્રશીલ હતા. કોંગ્રેસથી પાછા ફર્યા બાદ થોડા અઠવાડિયાં રહીને સમાચાર પત્રોમાં એમના શોકજનક અવસાનના સમાચાર વાંચ્યા ત્યારે મને અત્યંત દુઃખ થયું. કોંગ્રેસના ઘણાખરા નેતાઓને હું મળ્યો હતો, પરંતુ મારા ઉપર સૌથી વિશેષ પ્રભાવ પડ્યો હોય તો કાલિયરણજીને છે એમના મોં ઉપર એક પ્રકારની સાધુતા અને પવિત્રતા હતી, અને તે અતિશય આકર્ષક હતી. કોંગ્રેસની આ બેઠક દિંદના ઇતિહાસમાં મહત્વપૂર્ણ હતી. બીજા મામલાની નીતિનો ત્યાં આ કોંગ્રેસમાં જ કરી દેવામાં આવ્યો. શ્રી દાદા-ભાઈએ ‘સ્વગંધ’ શબ્દનો પ્રયોગ સૌથી પહેલાં આ મહાસભામાં જ શરૂ કર્યો એ કોંગ્રેસની ઘણી વાતો તો આજે જુવાઈ અર્ધ છે, પણ કાલિયરણજીને ચહેરો હજીય મારી નજર સામે તરવડો કરે છે જેટલો વખત અને એમની સાથે વાતો કરવાનો મય્યો એટલો મમય જીવન ધન્ય કરી નાખે તેવો હતો. એ સમયે હું સામ્રાજ્યવાદી હતો. બ્રિટિશ સત્તાનત ઉપર મારો બારોબાર વિશ્વાસ હતો. રાષ્ટ્રીયતા સંબંધીના મારા વિચાર પણ મોળામાં પણ મોળા પક્ષવાગી જેવા જ હતા એ સમયે મારું માનવું હતું કે - ‘મહાત્મા તિલક અને શ્રીયુત નિપિનચંદ્ર પાલ દૃઢથી વિશેષ તેજ હતા, અને શ્રી ગોખલે આગેવાનીને લાયક હતા મેં જાહેર છાપામાં પણ એ વાત નિવેદન કરી હતી ગોખલેજીએ એ વાત વાંચી ત્યારે મને એકાન્તમાં લઈ જઈને એમણે કહ્યું - મિ. એન્ડ્રૂઝ, તમે મારા માટે આગેવાન શબ્દ ન વાપરો તો સારું. નેતા બનવાનું જ હજી મારી ઉમ્મર નથી થઈ. તમે સર દિરોજશાહ મહેતા, દાદાભાઈ, ડી. ઈ. વાચ્છા એમને માટે ‘નેતા’ શબ્દનો ઉપયોગ કરો તો સારું લેખાય એમણે માતૃભૂમિની સેવાનો દ્વાવો ઘઈને નેતાપદ સ્વીકારવા જેવી ઘાયલાત મેળવી છે.

મેં હજી સુધી કંઈ જ કહ્યું નથી.' આ પરથી જ મિ. ગોખલેજીની અતિનમ્રતા સ્પષ્ટ થાય છે. મારા જીવનમાં આટલા બધા યોગ્ય પુરુષોને મોઢે આવાં નમ્રતાભર્યાં વચનો મેં બહુ જ થોડાં સાંભળ્યાં છે.

ભારતની રાષ્ટ્રીયતાના વિષયોમાં મિ. એન્ડ્રૂઝના વિચારોનો વિકાસ ખતોરજક રીતે થયો હતો. એક વખત એ કદર સામ્રાજ્યવાદી હતા, અને પૂર્ણ સ્વાધીનતાના પાઠા વિરોધી હતા એ 'સામ્રાજ્યમાં સ્વરાજ્ય' ના સિદ્ધાંત પર બિલકુલ વિશ્વાસ કરતા નહોતા.

કોંગ્રેસના નવા બંધારણના ઠરાવ પર બોલતાં મદાત્મા બાંધીટએ નામપુરમાં કહ્યું હતું કે : "આમાં બંને જાતના લોકોને સ્થાન છે. કોંગ્રેસના આ નવીન બંધારણ પ્રમાણે કોંગ્રેસમાં એ થોડાં પણ મળી શકે છે કે જેમને એવો વિશ્વાસ છે કે બ્રિટિશ સરકારની સાથે હિંદનો સંબંધ ચાલુ રાખવાથી અને અમને પોતાને અને બ્રિટિશ જનતાને પવિત્ર ક્ષી શકીએ છીએ, અને બ્રિટિશ સામ્રાજ્ય પર જેમને મુલક વિશ્વાસ રહ્યો નથી. તેઓ પણ આ બંધારણ પ્રમાણે કોંગ્રેસમાં રહી શકે છે. ઉદાહરણ તરીકે મિ. એન્ડ્રૂઝની વાત લઈએ. તેઓ કહે છે કે : 'બ્રિટિશ સામ્રાજ્ય સાથે દિંદો સંબંધ ચાલુ રાખવાથી બહાઈની આજ્ઞા નામે સફળ થવાનો સંભવ નથી. હિંદો બ્રિટિશ સામ્રાજ્યથી બિલકુલ અલગ જતી જવું જોઈએ, દિંદો 'પૂર્ણ સ્વતંત્રતા' મળવી જોઈએ. કોંગ્રેસના નવીન બંધારણ પ્રમાણે મિ. એન્ડ્રૂઝ જેવાને માટે પણ એમાં સ્થાન છે."

'પૂર્ણ સ્વાધીનતા' આ સબ્દયોગ કરવાનું બહુ માન મિ. એન્ડ્રૂઝને માને જાય છે. કહેવાય છે કે : ઈ. સ. ૧૯૦૭ ની દિંદો-જનમુક્તિમાં શ્રી અરવિન્દ થોડાં જ્ઞાન પણ 'પૂર્ણ સ્વરાજ્ય' જ હતું. પાછળથી એ વિચારો દગાઈ ગયા; અને દિંદો રાજનૈતિક સાદિત્વમાં 'દોમરજ' સેફ મવમેંટ 'બ્રિટિશ સામ્રાજ્યમાં જવાબદાર રાજ્યનંત્ર'

પગેરે શબ્દપ્રયોગ પ્રચારમાં આવવા લાગ્યા. "સ્વાધીનતા" નો શબ્દ ફરી પાછો સર્વ સામાન્ય વપરાવા લાગ્યો. મિ. એન્ડ્રૂએ પણ પોતાના એક સંદેશામાં 'સ્વાધીનતા' શબ્દની પુનરાવૃત્તિ કરી. એમના એ જાતના વિચારોથી રાષ્ટ્રીય દળનું એક અંગ્રેજી પત્ર એટલું બધું બડકી ગયું હતું કે, એણે એ સંદેશાને છાપવાની જ ના પાડી દીધી.

બાપી જણાશે કે મિ. એન્ડ્રૂ અધિવેશ નહોતા. એમણે મન અને મગજ પવિત્ર રાખ્યા હતાં, શાનદાર અને અનુભવદાર થતાં એમણે પોતાના વિચારોમાં કાન્તિ આવવા દીધી હતી. એમાં એ ખોટું કંઈ છે એમ સમજતા નહોતા. સાચી વાત તો એ છે કે એ પોતે કોઈપણ સિદ્ધાન્તના માનસિક ગુલામ બની જતા નહોતા. પછી એ સિદ્ધાન્ત ધર્મપુરતક બાઈબલના હોય કે વર્તમાન રાજનીતિના.

જ્યારે મિ. એન્ડ્રૂ કોંગ્રેસથી પાછા ફર્યા, ત્યારે કેમ્બ્રિજ મિશનવાળા વહેમમાં બરાઈ મયા. મિશનવાળા કેમ્બ્રિજ મિશનની કોઈપણ મિશનરી-પાદરી રાષ્ટ્રીય ચળવળમાં ભાગ લેવા બંધ કરતા નહોતા. જો કે કેમ્બ્રિજ મિશન બીજાં મિશનો કરતાં ઉદાર હતું. તોપણ રાષ્ટ્રીય વાતાવરણ તરફ પૂર્ણ પ્રેમની નજરે જોનાર કોઈપણ વ્યક્તિને એ આશરો આપતું નહિ. એમણે મિ. એન્ડ્રૂને વારંવાર કહેવા માંડ્યું કે 'આપ રાષ્ટ્રીય ચળવળમાં પડશો નહિ.'

મિ. એન્ડ્રૂએ પણ નક્કી કર્યું હતું કે, બનશે ત્યાંસુધી મિશનમાં ગંધીયું; નહિ તો રાજીનામું તો છે જ ને? દેવયોગે મિશનના મુખ્ય કાર્યકર્તા એન્ડ્રૂ તરફ દિલસોજી રાખતા હતા; એથી જ એન્ડ્રૂ ત્યાં ઇ. સ. ૧૯૧૪ સુધી ટકી શક્યા.

મિ. એન્ડ્રૂ કહે છે કે : 'આ ગદમથકમાં મારે પોતાને ખૂબ સંયમ રાખવો પડેલો. મને લાગે છે કે એથી જ હું ગુસ્સામાં

જિતતો. બે વાતો મને ખૂબ જ ડંખતી હતી. (૧) કોલેજ સાથેના સરકારનો સંબંધ (૨) કોલેજમાં બાઇબલનું જિનગરૂરી બહુતર.

મારા દિલમાં એ વાત જરાજર ખટક્યા કરતી હતી કે, કોલેજનો સંબંધ સરકાર સાથે હોવાથી કૉલેજનો ગવર્નેમેન્ટ સ્વતંત્રતામાં મોટી મુશ્કેલી જીબી ચાપ છે. એ સાથે સંબંધ સંબંધ મને ખૂબ જ ખટકેનો હતો. મારી રાષ્ટ્રીય ચળવળથી બીજા ત્રિશનરીઓ મારા ઓછા સંબંધ ક્યે જતા હતા, અને સરકાર કોલેજ ઉપર કડક દ્રષ્ટિ રાખતી થઈ હતી. પંજાબના મવર્નરને પણ મારી રાષ્ટ્રીય ચળવળથી વડેમ પડ્યો હતો. એ પણ કોલેજ તરફ કડકઈભર્યું વર્તન દાખવતો હતો. મેં એ સમયે વિનાયકના 'રેકૉર્ડર' પત્રમાં એક લેખ મોકલ્યો હતો. એ લેખમાં મેં 'ન્યાય અને સાસન' એ બંનેને જુદાં જુદાં કરવાને મુખ્ય બુદ્ધિ હતું. એમાં મેં એક ઉદાહરણ આપ્યું હતું, એ વખતે 'ક્રિસ્ટિયા ડેસ' ચાલતો હતો. સાસન ચલાવનાર એક અમલદારે એક જણને ક્રિસ્ટિની શિક્ષા કરી હતી ન્યારે એ મુશ્કેલી ન્યાયાધીશ પાસે પડ્યો. ત્યારે ન્યાયાધીશે એને નિર્દોષ ઠરાવી છોડી મૂક્યો અને પેલા અમલદારની સખત ટીકા કરી. મેં મારા લેખમાં આ બનાવ ઉતારીને એ બતાવ્યું હતું કે સાસન અને ન્યાય આ વિભાગે અલગ અલગ ન કરવાથી જ આવા વિચિત્ર પરિણામ આવી શકે છે. ન્યારે મારા લેખ છપાઈ બહાર પડ્યો ત્યારે પંજાબનો અધિકારી વર્ગ ખળભળા જાયો દેતો. એમણે મને એવણી મોકલી કે, ભવિષ્યમાં આવા લેખ મારે ન લખવા. પંજાબના મવર્નરે સર ક્રિસ્ટિયન ઇન્ટરસને પોતાને લાઈ એક ચિઠ્ઠી લખીને સાહારના લોર્ડ નિરુપ ઉપર મોકલી. આથી મુખ્ય પાદરીએ મને બોલાવ્યો; અને ચિઠ્ઠી બતાવી. પછી એમણે મને કહ્યું : 'જુઓ, આવી રીતે ડાર્ક કામ કરો નહિ. આ કીક નથી.' મવર્નરના પત્રમાંનું એ વાગ્ય

જે હજુ પણ મને માદ રહી મથું છે : ' શું એમાં (મિ. એન્ડ્રૂઝમાં) બિલકુલ નમ્રતા નથી ? ' પંજાબના એક બીજા લાટ સાહેબ (સર લુઈ ડેન) તો ખુલ્લેખુલ્લા શબ્દોમાં ક્રેટલાવ યુરોપિયનોને મોઢે બોલ્યા હતા ' એન્ડ્રૂઝને તો દેશનિકાલની સગ્ન કરવી જોઈએ. '

ક્રેટલાક યુરોપિયનોએ એ વાત મારે કાને નાખી હતી,, બની શકે તેટલું બળ લાટ સાહેબોએ વાપરી લીધું. એ વખતે પંજાબ વિશ્વવિદ્યાલયની કાર્યવાહી સમિતિએ અને સભાના સભાસદ બનાવવા વિચાર કર્યો હતો. વાઈસ એન્સેલરે એ વાત વારંવાર જોરશોરથી જાહેર પણ કરી હતી. કાર્ગવાહકો બી. એ. ઓનર્સની પરીક્ષા લેવાની શરૂઆત કરનારા હતા. મને કેમ્બ્રિજ યુનિવર્સિટીનો અનુભવ હતો એટલે એ પણ મને લેવા આવતા હતા.

નિયમ એવો હતો કે સિટીકેટમાં એ લોકો જઈ શકે કે જે યુનિવર્સિટીના ' ફેલો ' હોય. લાટ સાહેબ મર લુઈ ડેન મારી રાષ્ટ્રીય અળવળથી એટલા બધા નારાજ હતા કે તેઓ જાણી જોઈને મારું નામ ટાળતા હતા, વાઈસ એન્સેલર ડો. ઇર્વિંગ સાહેબ મને ચૂંટવાની તરફેણમાં હતા; અને મારું નામ તેમણે રજૂ પણ કર્યું હતું. દિલ્હીના લાલા મુલતાનસિંહજી જે મારા વિદ્યાર્થી હતા, અને જે મારી પાસે તે વખતે અંગ્રેજીનો આગળ અભ્યાસ કરતા હતા, તેમની પસંદગી ફેલોશીપ માટે થઈ મઈ, છતાં મારું નામ ટળાતું જ રહ્યું.

આ ઘટનાનો અંત રમણ રીતે આવ્યો. વિદ્યાવતથી મજૂર દળના નેતા મિ. રામ્સે મેકડોનલ્ડ દિલ્હીમાં આવ્યા ત્યારે એ મારે ત્યાં પહોંચ્યા તરીકે રજા હતા દેવચોંચે એમને મેં આ બનાવ કહ્યો. લાટ સાહેબની અવકૃપાનો પણ ઉલ્લેખ કર્યો. આ મિ મેકડોનલ્ડે વિદ્યાવત જઈને એક પુસ્તક લખ્યું. જેનું નામ હતું ' ભારતમાં બ્રહ્મચરિત્ર '. એ પુસ્તકમાં એમણે મારો કિસ્સો પણ ટાંકી દીધો. મેકડોનલ્ડ સાહેબે સેન્ટ રીફન્સ કોલેજને બદલે સેન્ટ એન્ડ્રૂઝ કોલેજ

લખી માર્યું હતું. લોકોને મોઢે મેં સાંજળ્યું છે કે : નોકરશાહીનું આ કારસ્તાન લોડ મોરલીના વાંચવામાં આવ્યું અને તેમણે તરત જ એ બાબત હિંદી સરકારને ખૂલાસો પૂછ્યો. હું એમ નથી કહેતો કે વાત ઠેઠી સાચી છે, પરંતુ એનું પરિણામ એ આવ્યું કે સર હુર્ષ ડેન સાહેબે અને એકાએક પંજાબ યુનિવર્સિટીનો ફેરો બનાવી દીધો, અને તરત જ માર્વાહક સમામાં સમાસદ તરીકે નોંધી દીધો !

મને નવાઈ તો એ વાતની થાય છે કે અમારા લોડ બ્રિટિશ પણ પંજાબની નોકરશાહીની ચાલબાજીને બરાબર સમજતા નહોતા. તેમણે તો ઊલટી ક્લીક કરી કે 'અમર લાટ સાહેબે અમલદારી હોદ્દાની રૂએ આપને 'ફેરો' બનતાં અટકાવ્યા, તો તેમાં એમણે અથોઅ છે અન્યાયયુક્ત વાત થી કરી !'

મેં પણ પારી સાહેબને સુણાવી દીધું કે : 'અમર કેમ્બ્રિજમાં આવો બનાવ બન્યો હોત તો ત્યાં જરૂર એ નિશાપાત્ર ફરો હોત. વિધાના પવિત્ર મંદિરમાં સ્વતંત્રતા હોવી એઈએ. અમર કેમ્બ્રિજમાં કોઈપણ હોદ્દા ઉપર જેનો સંબંધ વિધાની યોગ્યતાથી હોય તેને રાજનૈતિક કે ધાર્મિક કારણોથી દૂર રાખવામાં આવે તો કેમ્બ્રિજ વિશ્વવિદ્યાલયમાં બારે બગબગાટ મચી જાય ત્યાં શિક્ષણ સંબંધી કામોમાં એવી વાતો તરફ લક્ષ્ય જ આપવામાં આવતું નથી. વિચારો રાજનૈતિક હોય કે ધાર્મિક ત્યાં તો શિક્ષણ સંબંધી યોગ્યતા જેવામાં આવે છે. આ વાતો ઉપરથી જણાયે કે કોલેજ સાથે સરકારનો સંબંધ હોવાથી મારા હાથ પડે રીતે બંધાઈ ગયા હતા.

વાચકોને જણાવે કે મિ. એન્ડ્રુની રાષ્ટ્રીય ચળવળથી કેટ-કેટલી ડરીગતો બિબી થઈ હતી. મિ. એન્ડ્રુને પોતાના The awakening of Indiaના પૃ. ૧૪૩ ઉપર લખ્યું છે કે : 'પરંતુ મને એવા હિંદી એક ડઝન પણ ન મળ્યા કે જેમણે હિંદી અને

યુરોપિયનોના સંબંધને સંતોષજનક બતાવ્યો હોય. એની વિરુદ્ધ એમને એ પણ માલમ પડ્યું કે શિક્ષિત અને આત્મસન્માનવાળા હિંદીઓએ હવે યુરોપિયનો પાસે જવાનું બંધ કરી દીધું છે. કામ-કાજ વગર યુરોપિયનો સાથે કાંઈ પણ પ્રકારનો સંબંધ રાખવા તેઓ માગતા નથી. શિક્ષણ સંબંધી કામોમાં પણ જ્યારે યુરોપિયન અને હિંદીઓ સાથે કામ કરે છે ત્યારે પણ તેમના એ સહકારને લોકો સાચા સહકાર તરીકે માનતા જ નથી. દિલ્લીમાં સેન્ટ એન્ડ્રૂઝ (સેન્ટ રીટીક્સ) કોમેજ છે. તેના પ્રિન્સિપાલ એક હિંદુસ્તાની છે; અને તેના હાથ નીચે કેટલાક યુરોપિયનો કામ કરે છે, અધ્યાપકોમાં સૌથી વધારે સાયક રેવરન્ડ સી. એફ. એન્ડ્રૂઝ છે. જેઓ એક વેળા પેમ્બ્રોક કોલેજના હોદ્દા પર પણ હતા. પંજાબ યુનિવર્સિટીના હોદ્દા બનાવવા માટે જેમનાં નામ પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવ્યાં હતાં, એમાં રેવરન્ડ એન્ડ્રૂઝનું નામ પણ હતું. પરંતુ લાંબા સમયે પોતાને હાથે એમનું નામ ઝેડી નાખ્યું; અને એમની જગ્યાએ એક એવા માધુ-સનું નામ જાહેર કર્યું કે, જેનામાં કેળવણી સંબંધી કંઈ પણ યોગ્યતા નહોતી ! એનું કારણ એ હતું કે મિ. એન્ડ્રૂઝ હિંદીઓના વિશ્વાસ-પાત્ર છે. આવી જાતનાં વ્યક્તિગત અપમાનોની સંખ્યા ઘણી છે. "

જ્યારે લાલા લજપતરાયને ઈ. સ. ૧૮૧૮ના કાયદા પ્રમાણે દેશનિકાલની સજા કરવામાં આવી, ત્યારે મિ. લાલા લાજપતરાયને એન્ડ્રૂઝે એનો ખૂબ વિરોધ કર્યો. એમણે દેશનિકાલ સરકારના આ કાર્યને સામાન્ય મોડેની સ્વતંત્રતાનું અવરોધ કરનારી સાબિત કરી બતાવી. જાહેરમાં એ સંબંધી બાપણે આખાં પોતાની કોલેજની ચર્ચા સભામાં એ વાત ચર્ચા સરકારના આ પગલાને ખૂબ નેરોરથી વખોડી કાઢ્યું. એ સમાના સમાપતિ પોતે જન્યા હતા; અને સરકારની નીતિને વખોડી કાઢીને હરાવ સમગ્ર સભાએ પાસ કર્યો હતો.

સેન્ટ સ્ટીફન્સ કોલેજની આ સભાની ખજર બધાં છાપાંમાં છપાઈ ગઈ હતી. પરિણામે સરકાર તરફથી અને મિશન તરફથી એમને ધમકી આપવામાં આવી.

ઈ. સ. ૧૯૦૭ માં મિ. એન્ડ્રૂઝે પંજાબ સરકારના અત્યાચારો સામે ક્રોધેશ જાહેર કરી. સૌ લોકો હવે તો એમને ઓળખી ગયા હતા. 'પોતે કહે છે કે' અને ૧૯૦૭ની સાલમાં અને પંજાબના સિવિલ અને મિલિટરી યુરોપિયનોએ 'બચકર આન્દોલનકારી'ની ઉપાધિથી વિશૂષિત કર્યો હતો. "

૯ મી નવેમ્બર ૧૯૦૭ને દિવસે લાલાજી છૂટયા. સેન્ટ સ્ટીફન્સ કોલેજના વિદ્યાર્થીઓ પ્રિન્સિપાલની લાલાજીનો છૂટકારો પરવાનગી લઈને મિ. એન્ડ્રૂઝ પાસે પહોંચ્યા; અને કહ્યું : 'અમારા પૂજ્ય નેતા લાલા સાગરરાય છૂટી ગયા છે; એટલા માટે અમે અમારી કોલેજમાં રાજની કરવા ઇચ્છીએ છીએ, આપની શી ઇચ્છા છે ?

મિ. એન્ડ્રૂઝે જવાબ દીધો 'જરૂર, આપ સૌ પૂરેપૂરી રીતે દિવાળી જાજો.' પોતાના ખિસ્સામાંથી થોડા પૈસા પણ આપ્યા.

મિ. એન્ડ્રૂઝ કહે છે કે : 'વિદ્યાર્થીઓએ પૂરે દમામથી રાજની કરી.'

આખી કોલેજ અને છાત્રાલયની હતો ઉપર હજારો દીવા ઝેલવવામાં આવ્યા. એ વખતે રાત ઢાંત હતી. હવા ધીમે ધીમે વાતી હતી. હજારો સ્ત્રી પુરુષો રાજની જોવા આવી રહ્યાં હતાં. બારે બીડ જામી હતી. પરંતુ દિલ્હીના યુરોપિયનો ઈર્ષીથી બળાને ખાખ થઈ ગયા. એ દિવસથી યુરોપિયનોએ આ વાન પોતાના હૃદયમાં ઠોતરી રાખી અને પછી તો જ્યાં જ્યાં હું જતો ત્યાં ત્યાં એ લોકો આ રાજનીની વાત આમજ કરીને કહેતા કે : 'લાલાજી છૂટયા પછી આજે એની કોલેજમાં ઉત્સવ મનાવ્યો હતો.'

દિલ્હીના યુરોપિયન સમાજમાં મારાં બીજાં કેઈ કામથી એટલી બધી સનસનાટી નહોતી ફેલાઈ, જેટલી આ રાજનીના પ્રસંગથી ફેલાઈ હોય ! છાપામાં પણ એની ખબર હપાઈ હતી; અને એંગ્લો ઇન્ડિયન લોકોએ એના ઉપર ખૂબ કટાક્ષ કર્યો હતો.

એ 'અરસામાં સરકારે એક આગાપત્ર કાઢ્યું હતું. જેને રિજલે સર્ક્યુલર તરીકે સૌ જાણે છે એ આગા-રિજલે સર્ક્યુલર પત્રનો સારાંશ એ હતો કે : સરકારી તથા સરકાર પાસેથી માન્ટ મેળવનારી કોલેજોના પ્રોફેસરોએ પોતાના વિદ્યાર્થીઓ સાથે રાજનૈતિક વિષય ઉપર વાદ-વિવાદ ન કરવો. "

આ આગાપત્રની વિરુદ્ધ મિ. એન્ડ્રૂઝે એક સુંદર લેખ વર્તમાનપત્રોમાં છપાવ્યો, એ લેખમાં એમણે લખ્યું હતું કે " મારે કોલેજમાં ઇતિહાસ બધાવવો પડે છે; અને ઇતિહાસનો વર્તમાન રાજનીતિ સાથે ગાઢો સંબંધ છે. એ વાત મારા સમજવામાં નથી આવતી કે વર્તમાન રાજનીતિ ઉપર ચર્ચા કરી વગર ઇતિહાસ કેવી રીતે બધાવો શકાય ? "

મિ. એન્ડ્રૂઝ કહે છે કે : " મારા લેખમાં મેં સૌથી વિશેષ આક્ષેપ તો એ વાત ઉપર કર્યો હતો કે, સરકારના આ આગાપત્રથી શિક્ષણની સ્વતંત્રતા ઉપર આઘાત પહોંચે છે. આ સરક્યુલર શું છે ? કેળવણી સંબંધી સ્વતંત્રતા નષ્ટ કરનાર પૂરેપૂરું બંધન કે બીજું કંઈ ? એ વાત આશ્ચર્યકારક છે કે આ વિષયમાં દિલ્હી સરકારના વિચાર દળ સુધી બિલકુલ જાળમેળ જ આવ્યા હરે છે. એ 'રિજલે સર્ક્યુલર' પછી બે એક વરસે સરકારે બીજા એક સર્ક્યુલર બહાર પાડ્યો. એમાં ઇતિહાસ અને અર્થશાસ્ત્રના પ્રોફેસરોને એવી આગા કરવામાં આવી હતી કે તેઓ પોતાના વિદ્યાર્થીઓને રાજનીતિની યોડી ધણી વાતોથી વાઠેમાર કરે. પ્રાંતના મંત્રીશ્રી

અને સેક્રેટનન્સ અવનંરોના વિચારો પણ આ વિષયમાં ગોળગોળ જ રહ્યા. કોઈ રિજલે સરકારને પક્ષપાત કરવા લાગ્યા, તો કોઈ બીજા સંગઠનકરનો. પાછલાં દશ વર્ષથી આજ સુધી હિંદી સરકારે આ વાતની રખેટતા નથી કરી કે, શિક્ષણમાં સૌ સ્વાતંત્ર છે; વિદ્યાર્થી અને પ્રોફેસરો આ વિષય ઉપર મરજી મુજબ ચર્ચા કરી શકે છે. ઇંગ્લંડ અને અમેરિકામાં આવી વાતો તો કંઈ જ ધડા વગરની ગણાય છે. પરંતુ હિંદી સરકારને તો એની કમ્પના સુધ્ધાં ડરામણી જણાય છે ! સરકારી મદદ મેળવનારી કોલેજો સંબંધી મારો આ અનુભવ છે. આ કોલેજો ઉપર હમેશાં સરકાર કડકી નજરે રુએ છે. જ્યારે કોઈ ગૃહીય સલાહ જિઓ ધાય કે તરત જ સરકાર કોલેજના અધિકારીઓને દખ્કાવવા મંડી પડે છે. સરકારી મદદ બંધ કરવાની ધમકી આપવામાં આવે છે. કેવળવણીમાં આવી રીતે ગુલામી ધૂસી જાય છે. કેમ કે કોલેજની આર્થિક સ્થિતિ સારી નથી હોતી એમણે તો ખાસ કરીને સરકારની આજ્ઞા પાળવી જ પડે છે. સરકારી હુકમને માનવાથી જ સરકારી મદદ કાયમ મળ્યા કરે છે, કે તેમાં વધારો થઈ શકે છે. આવી રીતે ઈ. સ. ૧૯૦૭માં મને એવો અનુભવ થઈ ગયો હતો કે; મારી સ્વાતંત્રતા હણાઈ રહી છે. ત્યારથી જ મેં કોલેજ સાથેનો સંબંધ છોડવા તૈયારી કરી રાખી હતી. "

બીજી વાત જે મિ. એન્ડ્રીના દિલમાં સદા ખટકતી રહી હતી; તે એ હતી કે સેન્ટ સ્ટીફન્સ કોલેજમાં કોલેજમાં વાઈસચાન્સેલરોએ કરાઓને ફરજિયાત બાઈબલ બહુવુ પડાઉં નકામું મળતર હતું. કેટલોક વખત સુધી તો આ વાત બરાબર એમના સમજવામાં ન આવી. થોડા વખત પછી કોલેજના માણ પ્રિન્સિપાલ મિ. ઓલ્ડને બાઈબલવાળો કિસ્સો જાણીયતી રીતે સમજાવી દીધો.

મિ. ઝોલનટે કહ્યું: “બાઇબલ બહુવાની વાત જે વિદ્યાર્થીઓની ઇચ્છા ઉપર છોડીશું, તો છોડરાઓ બાઇબલ બહુવાની વિરુદ્ધ થઈ જશે; તેઓ બાઇબલ બહુનારનો બહિષ્કાર કરશે. હિંદુસ્તાનમાં સામાજિક બહિષ્કારનું બળ એટલું બધું છે કે. બાઇબલ બહુનારા વિદ્યાર્થીઓ બહિષ્કારના કચ્છી બાઇબલ વર્ગમાં આવશે જ નહિ. આપ હમણાં જ વિલાયતથી આવ્યા છો એટલે હિંદના સામાજિક બહિષ્કારના બળનો તમને ખ્યાલ નથી, એ સિવાય એક બીજી પણ વાત છે. જે ઠાઈ નગરમાં એકથી વધારે કોલેજો હોય તો મિશન કોલેજમાં બાઇબલનું બહુતર ફરજિયાત કરી દેવાથી કંઈ પણ નુકસાન ચલાવું નથી. જેને બાઇબલ ન બહુવું હોય તે બીજી કોલેજમાં જાય જે વિદ્યાર્થીઓ મિશન કોલેજમાં દાખલ થશે તે એમ સમજીને જ દાખલ થશે કે ‘મિશન કોલેજમાં બાઇબલ ફરજિયાત લાગુ પડશે.’

મિ. એન્ડ્રૂઝ કહે છે કે: “દેલ્હાકે રિવરો સુધી હું એ બ્રમમાં રહ્યો કે કદાચ થોડીધણી રીતે બાઇબલને ફરજિયાત બહુવાવાની નીતિ ન્યાયયુક્ત છે. પરંતુ પાછળથી મને એ વાત સ્પષ્ટ સમજાઈ ગઈ કે, એક પણ વિદ્યાર્થીને બળબેરીથી બાઇબલ બહુવાવું એનો અર્થ એ કે ખ્રિસ્તીધર્મનું અપમાન કરવું. અમુક એક જ ધર્મની ડેળવણીને ફરજિયાત કરી દેવાનો અર્થ એ જ છે કે અમે એની કિંમત કમ કરી રહ્યા છીએ જે લોક સત્યને બહુવા માગતા હોય તેમને જ તેનું શિક્ષણ આપવું જોઈએ. જે લોકો બાઇબલ બહુવા કમ્પટતા જ ન હોય તેમને એ બહુવાનું દબાવ કરવું એ બિલકુલ અયોગ્ય છે. એક વાર મેં એક છોકરાને પૂછ્યું: ‘તમે મિશન કોલેજમાં કેમ બહુવા આવ્યા? હિંદુ કોલેજમાં કેમ ન જોડાયા?’ ત્યારે છોકરે જવાબ દીધો કે, મારા પિતાજી માને છે કે અહીંના પ્રેફેસરોની સિક્કારસથી મને સહેવાઈથી સરકારી નોકરી મળી જશે, ત્યારે

હિંદુ કોલેજના પ્રોફેસરોની સિફારસ એ બાબતમાં બિલકુલ કામ લાગવાની નથી. " મેં એને ફરી પૂછ્યું કે તો શું તમારા બાપ અહીંના બાઇબલ શિક્ષણથી વિરુદ્ધ છે ? તેના જવાબમાં એ છોકરાએ વગર અચકાએ જવાબ દીધો કે " હા, મારા પિતાજી એ બાબતમાં તો બિલકુલ વિરુદ્ધ છે. પણ એમણે મને કહી દીધું છે કે, હું બાઇબલના શિક્ષણ ઉપર ધ્યાન જ ન આપીશ. એટલા માટે મેં બાઇબલની વાતો ઉપર બિલકુલ ધ્યાન જ નેથી આપ્યું. "

એ અરસામાં મિ. એન્ડ્રૂએ અનેક ધર્મ સંબંધી કાણુઈઓ ધર્મસંબંધી સામે ચલુ પડ્યું. મિ. ખ્રિસ્તીઓને એનો કટકારોનો ખ્યાલ આવવો મુશ્કેલ છે. ખ્રિસ્તીઓમાં અનેક ધર્મસંપ્રદાય છે.

આપણે જોઈ મયા હોઈ કે જ્યારે મિ. એન્ડ્રૂએ અર્વિંગાઈટ ધર્મ છોડી દીધો, ત્યારે તેઓ ' પવિત્ર સંગતિ'માં માખાપ સાથે જઈ શકતા નહોતા. પ્રોટેસ્ટન્ટ પાળનાર ખ્રિસ્તી રામન ડેથોલિકની પૂજામાં જઈ શકતા નથી. મિ. એન્ડ્રૂએ ઇંગ્લેન્ડના ચર્ચના અનુયાયી હતા. એ ચર્ચના ત્રણ વિભાગ છે. હાર્થ ચર્ચ, લો ચર્ચ, અને થોડ ચર્ચ. હાર્થ ચર્ચવાળા હાર્થ બીબ સંપ્રદાયવાળાને કે જે ચર્ચ ઓફ ઇંગ્લેન્ડ સાથે સંબંધ ન રાખતો હોય તેને ' સંગતિ'માં સામેલ થવા દેતા નથી. એક વાર ઉનાગામાં મિ. એન્ડ્રૂએ મેથેરિયા તાવ લાગુ પડ્યો. તાવ મટી ગયો, છતાં રાતને વખતે જ્યારે જોઈએ તેવી સંતિભરી લીધ એમને આવતી નહિ. એમના મિત્ર સી. ખી. યંગ કે જે બાપ્ટિસ્ટ મિશનના મિશનરી હતા તેમણે એમને પોતાને બંગલે સવાનું સૂવડ્યું. મિ. યંગનો બંગલો શહેર બહાર હતો. એક વાર શનિવારની રાત્રે મિ. એન્ડ્રૂ એમને બંગલો જઈને સ્નાન રવિવારે સવારે એ પાછા ઘેર આવ્યા. પરંતુ રાત્રે મિ. યંગને

મેતેરિયા તાવ આવ્યો. તાવ ૧૦૪ ડિગ્રી સુધી પહોંચી ગયે. મિ
યંજને એ દિવસે પોતાના દેવળમા પ્રાર્થના કરવી હતી, અને ધર્મ
સંબંધી વ્યાખ્યાન પણ આપવાનું હતું. આ અણુધારી મુસીબતનો
તોડ કાઢવા મિ. એન્ડ્રૂએ તેમને કહ્યું. “આપ ચિંતા ન કરશો. હું
આપની જગાએ બેપ્ટિસ્ટચર્ચમા જઈને કામ કરી આવીશ” ત્યારે
મિ. યજે જવામ દીધો. “આપનાથી આપના મિશનવાળા નારાજ
તો છે અને આપ નિયમ તોડીને અમારા દેવળમા પ્રાર્થના કરવા
જશો તો આપને ખીજી આદતમા સપડાવુ પડશે, એટલા માટે
આપે અમારા દેવળમાં જઈને પ્રાર્થના ન કરવી એ જ સાચું છે.
એ સિવાય મારી તબિયત પણ ઠીક જણાય છે, હું જ જઈને
પ્રાર્થના કરીશ.” ઉલ્ટે મિ. યજે જઈને પ્રાર્થના કરી. જો કે મિ.
એન્ડ્રૂએ પ્રાર્થના નહોતી કરી છતાં મનમાં તો એમણે એમ કરવાનો
નિશ્ચય કરી જ દીધો હતો. પોતાનો એ નિશ્ચય એમણે પોતાના
મિશનવાળાને કહી સંભળાવ્યો. એટલે કેમ્પિંગ મિશનના અધ્યક્ષ
એમના ઉપર નારાજ થઈ ગયા, અને કહ્યું “અમર આપ
એમ કરશો તો અમારું મિશન તૂટી જશે.” જ્યારે લાહોરના
પાદરી સાહેબે એ વાત સાંભળી ત્યારે એમણે કહ્યું : “કદાચને આપ
એમ કરશો તો મારે આપનું ધર્મપ્રચારનું લાઇસન્સ ખુંચવી
શેવુ પડશે.”

મિ. એન્ડ્રૂએ એમને જવાબમા સંભળાવી દીધું કે. “એ
બાબત આપની આગા ઉપર આધાર રાખતી નથી, પરંતુ એ કોઈ
ઉચ્ચતર આગા ઉપર અવલંબે છે. અમર આવે જ વખત ખીજી
વખત આવશે તો હું જરૂર એ જ કામ કરીશ.”

મિ એન્ડ્રૂનું ૬૬ માનવું હતું કે પાદરીની શિખામણ માનવા
કરતાં ઈશુની આગા પાળવી અધિક આવશ્યક છે. જો ઈશુ આવી
પરિસ્થિતિમા હોત તો જરૂર જરૂર ખીજી દેવળમા જત જ.

આવી રીતે મિશનવાળાઓ સાથે મિ. એન્ડ્રીસનો ઝમઝો વધ્યે જતો હતો, એમણે રાષ્ટ્રીય ચળવળમાં ભાગ લીધેલો હોવાથી મિશનવાળા પહેલેથી જમરાઈ બિઠ્યા તો હતા જ. હવે એમની જમરા-મથુમાં વધારો થવા લાગ્યો.

વાયકોને યાદ હશે કે કિંદ આવતા પહેલાં મિ. એન્ડ્રીસ બાઈબલને સંકારહિત માનવાનું છોડી દીધું. ધાર્મિક વિશ્વાસમાં હતું. પરંતુ બાઈબલમાં આલેખામતાં અદ્ભુત ફેરફાર કર્યો યાં ચમત્કારો ઉપર તેમનો વિશ્વાસ હતો. કિંદમાં આવ્યા તે વખતે પણ એમનું હૃદય રીતે માનવું હતું કે, જમવાન ધંધુનો જન્મ કુમારી મરિયમને પેટે અશ્લોકિક રીતે થયો હતો અને ધંધુ સહેલે સ્વર્ગે સંચલ્યો હતા.

એ પોતે કહે છે કે: 'હું તે વખતે આ આશ્ચર્યકારક બનાવો ઉપર પૂરેપૂરો વિશ્વાસ ધરાવતો હતો. ધંધુને હું ધર્મરતો અવતાર માનતો હતો. એટલે કે પ્રભુને માટે સૌ વાતો સંભવિત અને સ્વાભાવિક છે એવો મારો ખ્યાલ હતો. જો કે હું વાંદરૂપ, રક્ત્રાસ અને રેના ઇત્યાદિ અંધો જોઈ ગયો હતો; અને એ અંધોમાં બાઈબલના આશ્ચર્યકારક કબીરોનું જે ખંડન કર્યું હતું, તે પણ વાંચી ગયો હતો, પરંતુ એ અંધોએ મારા ઉપર ખાસ એવી કંઈજ અસર ઉપજાવી નહોતી.

એ વખતે ધંધુની ઉપાસના હું પરમાત્મા સમજીને જ કર્યો કરતો હતો; અને એનારીજ મારા હૃદયને આનંદ મગતો હતો, કિંદમાં આવતા પહેલાં મને એ વાતોમાં બિલકુલ શંકા નહોતી. પરંતુ કિંદ આવ્યા પછી મને એ વાતોમાં વહેમ પડવા લાગ્યો. હું વિચારવા લાગ્યો, કુમારી કન્યાને અશ્લોકિક રીતે પુત્ર પેદા થયો એ બિલકુલ અસ્વાભાવિક અને અસંભવિત છે, એ સિવાય મેં ઓતમ-સુદના જન્મ સંજ્ઞા એવી જ વાતો સાંભળી, મનમાં ને મનમાં

કહ્યું : “ ઈશુના જન્મને સાયન્સ પ્રમાણે હું જરાજર માનું અને બુદ્ધ સંબંધી વાતને કોરેકોરી ગપ સમજું, એ શું વાજબી ગણાય ? શું એ અદ્ભુત વાતોમાં એકબીજાની સમાનતા નથી ? શું આ ચમત્કારોમાંથી અમે એ સારાંશ કાઢી શકતા નથી કે, લોકોએ એ મહાપુરુષોનાં અદ્ભુત ચરિત્રો જોઈને ભક્તિ અને શ્રદ્ધાના આવેશમાં એમના સંબંધી એ બધી વાતો ઉપજાવી કાઢી છે ? ”

ક્યાં લગી તો મેં મારા મનને એમ મનાવ્યા કર્યું કે બાઈબલના બનાવો હવે એટલા જૂના નથી કે, લોકો એમના વિષે આવી આવી જાનના કિસ્સા કહાણીઓ ઉપજાવી કાઢે, પરંતુ તે છતાંય મારા અંતરાત્મામાં તો એ, બાઈબલની સંજ્ઞા ચાલુ જ રહી. છેવટે હું એવા નિર્ણય ઉપર આવ્યો કે, મહાપુરુષો વિષે એમના અનુયાયીઓ ભક્તિને ઘેલછામાં, વિજ્ઞાનની દૃષ્ટિએ બિચક્રુષ નાપાયાદાર ગણાય એવી કાલ્પનિક કહાણીઓ જોડી કાઢે છે. પરંતુ કવિતાની દૃષ્ટિએ જેતાં તો તે ઠીક જ હોય છે.

આના કરતાં પણ વિશેષ સંશય તો મને ‘પિતા-પુત્ર-પવિત્રાત્મા’ ના સિદ્ધાંત ઉપર થવા લાગ્યો. વિશિષ્ટ અદ્વૈતના સિદ્ધાંતની ખૂબી તો મારી સમજમાં આવી શકતી હતી. પરંતુ આ Trinity-ત્રિપૂટિનો સિદ્ધાંત તો હવે મને બેઠંગો જણાવા લાગ્યો. બહુ જ વિચાર કર્યા પછી મેં નક્કી કર્યું કે, ત્રિપૂટિનો આ સિદ્ધાંત તો મારી કલ્પના જ છે. આવી રીતે ચમત્કારો અને ત્રિપૂટિના સિદ્ધાંતમાં મારો વિશ્વાસ મોજો પડી ગયો હતો, પરંતુ હજી સુધી ત્રીજી વાત એક બાકી હતી, અને એણે જ મારા અંતઃકરણને ખૂબ હલાવી નાખ્યું.

ચર્ચ એન્ડ ઇક્સાન્ડના પ્રાર્થના પુસ્તકમાં એક વાક્ય છે અને એનો અર્થ એવો થાય છે કે-જે લોકો ખ્રિસ્તીધર્મ ઉપર વિશ્વાસ લાવશે નહિ તેમનો આત્મા અનંતકાળ સુધી સુક્તિ મેળવી શકશે

નહિ. ખીજા ધર્મોની આ નિંદાને સહન કરવાનું મારા માટે કંઠ્ય થઈ પડ્યું. છગ્ગંડના વિદ્વાન ખ્રિસ્તી લોકો આ વાક્યની ખેંચનાય કરીને એનો ખીજો જ અર્થ કરતા હતા, પરંતુ એ અર્થથી મને સંતોષ થયો નહિ. એ વાક્ય અમારા વિધાનમાં હતું, અને અમાગ દેવજમાં એને વારંવાર ઉચ્ચારવું પડતું હતું. આ વાક્ય સંબંધમાં મારા હિંદમાં વસવસો પેદા થવા છતાં કંઈ લગી તો મેં એનો પ્રયોગ કરવાનું છોડ્યું નહિ, અને એમ કરતી વખતે છગ્ગંડના ઉદાર લોકો એનો જ અર્થ કરતા હતા તે અર્થમાં એ વાક્યને હું ઘટાવતો રહ્યો, પરંતુ આખરે તો મેં એ શબ્દો ઉચ્ચારવાનું સમૂળું બંધ કરી દીધું.

■

ઈસ્તંડમાં જ મને એ શબ્દો બોલવાનું વસતું લાગતું હતું, પરંતુ હિંદમાં હિંદી ખ્રિસ્તીઓ પાસે પણ એ શબ્દો ઉચ્ચારવાનું એ તો મારે માટે બહુ બચંકર વાત થઈ પડી. એક વખત મોટા તહેવારના પ્રાતઃકાળે હું ધજો જ પુશીથી દેવજમાં ગયો. એ વખતે મારું મન ખૂબ આનંદમાં હતું. પરંતુ દેવજમાં જતાં જ મેં હિંદુસ્તાની ખ્રિસ્તીઓનાં નાનાં ભૂલકાઓને મોઢે એ જ બચંકર શબ્દો બવાતા સાંભળ્યા. એ માર્ક, રહ્યાં હતાં કે, “જે લોક ખ્રિસ્તી મન ઉપર વિશ્વાસ નહિ કરે, એમનો આત્મા અનંત કાળ સુધી મુક્તિથી બકાત રહી જશે!”

ભરતજૂમિમાં અને ભારતીય બાળકોને એટલી નીકળતા એ શબ્દો સંભળીને માગ હૃદયને બારે આંચો લાગ્યો, મને મારું જીવનર અત્યંત કષ્ટપૂર્ણ માલમ પડવા લાગ્યું. મેં માગ મનમાં કહ્યું કે: “દવે મારે આ દેવજ સાથેનો સંબંધ તોડવો જ પડી પરંતુ તે વખતે હજી મારામાં એટલું આત્મજગ આત્મ્ય નહોતું એથી જ થોડા વધારે દિવસો સુધી મારે અમુક વેદના સ્દન કરવી પડી.”

આ વાતો ઉપરથી મિ. એન્ડ્રૂઝના ઉદાર હૃદયની ખાતરી થાય છે. આપણે ત્યાં આવતા અંગ્રેજ મિશનરીઓમાં મિ. એન્ડ્રૂઝની ઉદારતાનો ચોથો હિસ્સો પણ હોય તો તેમને પૂજ્ય મણી માથે ચકાવીએ. પરંતુ દિલ્લીની એ વાતની છે કે, આ મિશનરીઓના સ્વભાવમાં એંગ્લો ઇન્ડિયન અને 'પ્રેસ્ટિજ'ની એ એટલી હદે ભરખી મથેલી હોય છે કે તેને લઈ તેમની થોડી ઘણી ઉદારતા પણ વ્યર્થ બની જાય છે.

મિશનરી લોક પહેલાં કરતાં કંઈક વધુ ઉદાર બન્યા છે, એ વાત અમે માનીએ છીએ; પરંતુ વૃક્ષના કરવાથી એમ માલમ પડે છે કે મિ. એન્ડ્રૂઝના આદર્શને પહોંચી વળવાને એ મિશનરી લોકોએ હજી ઘણો લાંબો માર્ગ કાપવો જોઈશે. મિ. એન્ડ્રૂઝના ધર્મ સંબંધી વિચારોની ક્રાન્તિ વાંચતાં વાચકે ખ્યાન રાખવું પડશે કે મિ. એન્ડ્રૂઝ ખ્રિસ્તી ધર્મની કેટલીક વાતો ઉપર વિશ્વાસ આપ્યો નથી, છતાં એ ખ્રિસ્તી જ છે. પછા ખ્રિસ્તી છે, અને સમવાન ઈશુના પરમ અનુયાયી છે.

પોતાનાં તાત્કાલીન સાચા વિચારોની મીમાંસા કરતા મિ. મિ. એન્ડ્રૂઝ કહે છે કે: 'જો કે અને અદ્ભુત ક્રમોમાં તથા ટ્રિનિટી સિદ્ધાંતમાં સદેહ આવ્યો છે છતાં મને ઈશુની મહાન નૈતિક ઉચ્ચતામાં કદાપિ કંઈ જ સદેહ જીવંત નથી. હું એને મારો રક્ષક માનીને એની પૂજા કરતો રહ્યો છું. અત્યારે પણ એને હું મર્યાદા પુરુષોત્તમ સમજું છું; અને એ બાવેજ એની પૂજા હું કરું છું.'

૫ મહાત્મા મુન્શીરામ સાથે પરિચય

જ્યારે મિ. એન્ડ્રૂ મેન્ટ રીવન્સ કોલેજમાં હતા, ત્યારે એ કામગીરી ગુરુકુળ જોવા ગયા હતા. ત્યાં એમને મહાત્મા મુન્શીરામજી સાથે ઓળખાણ થઈ ગયું. તે પછી તે એ કેટલીય વાર કામગીરી ગયા હતા અને મુન્શીરામજી સાથે રહ્યા હતા. ગુરુકુળના અંગ્રેજ વિભાગના નિરીક્ષક તરીકે એમને નીમ્યા હતા, અને એ ૫૬ એમણે પ્રુશીયી સ્વીકાર્યું પણ હતું. મહાત્મા મુન્શીરામજી (મહાનંદ સ્વામી) ની મિત્રતાથી એમને ભારતીય જીવનનો અગ્રજો અનુભવ થવા પામ્યો. ગુરુકુળ માટે આક્રિષ્ટામાં અને બીજાં ધણાં કેશણાંએ મિ. એન્ડ્રૂને ભાવણે આપ્યા હતા. ગુરુકુળને એ વારંવાર મેંભારતા હતા, અને એમ મેંભારતી વખતે ખૂબ આનંદ અનુભવતા હતા.

મોલવી નજર અહમદ અને મોલવી બકાઉલ્લાના મરણ પછી મિ. એન્ડ્રૂને દક્ષીમ અજમલખા સાથે પણ હફીમ અજમલખાં પરિચય થઈ ગયો. પોને ચાંદનીચોક પાસે સાથે પરિચય આવેલા દક્ષીમ સાહેબને ઘેર વારંવાર જતા હતા. દક્ષીમ સાહેબની મિત્રતાને એ કિમતી ગણતા. અને ત્યારે રિસ્દી જવાનું યાદ ત્યારે દક્ષીમ સાહેબને ત્યાં જવાનું ચૂકતા નહિ. આ મિત્રતાને લીધે જ મિ. એન્ડ્રૂએ અગીયતની

નેશનલ મુસ્લિમ યુનિવર્સિટી કે જેને હકીમ સાહેબ ખૂબ મદદ કરતા હતા તેને મદદ કરવાનું કબૂલ કર્યું હતું.

જેમ જેમ મિ. એન્ડ્રૂઝના ધર્મસંબંધી વિચારો વિશેષ વિસ્તૃત થતા ગયા તેમ તેમ રાષ્ટ્રીય ચળવળ - તરફ રાષ્ટ્રીયતા તરફ એમનું દિલ વધારે ધસડાતું ગયું, ભારતભૂમિની વિશેષેણીક સેવા કરવાની એમની ધમશ વધારે પ્રબળ બની ગઈ.

મિ. એન્ડ્રૂઝ કહે છે કે : “ મારા દિલમાં એ ભાવના રાજને રાજ જોરદાર બનતી જતી હતી કે મિશનનું કામ છોડીને પણ મારે રાષ્ટ્રીય ચળવળમાં મારી તમામ શક્તિ સાથે ઝૂકી પડવું જોઈએ. હું દરરોજ મારા મનમાં વિચારી કરતો હતો કે, જે હું સ્વતંત્રતાનો ચાહક હોઉં તો મારે બીજા લોકોની પણ સ્વતંત્રતા માટે પ્રયત્ન કરવો જ રહ્યો. મારો ખ્યાલ એ મમલ સુધી જો કે એવો હતો કે બ્રિટીશ સત્તાએ, ભારત ઉપર જૂતકાળમાં બહુ ઉપકાર કર્યા છે; છતાં પરદેશી સત્તાના ‘સુઘાસન’ કરતાં ‘સ્વતંત્રતા’ હજારગણી બહેતર છે એવો તો મારો ખાસ મત છે.

બ્રિટિશ સત્તાને લીધે ભારતવાસીઓને જે મુશ્કેલીઓ મહન કરવી પડે છે, તેનો અનુભવ તો હજી લગી મને નહોતો થયો. ઇ. સ. ૧૯૦૭નો એક પ્રસંગ મને આ ઠેકાણે માદ આવે છે. દિલ્હીના એક કમિશનર સાહેબ કે જે અત્યારે જીવતા નથી તેમણે મને, એક વખત એક પુસ્તક આપ્યું. એ પુસ્તકનું નામ હતું ‘સન ૧૮૫૭માં ભારતવર્ષ.’ એ પુસ્તકમાં ઘણા કટાક્ષ કરવામાં આવ્યા હતા, અને એમાં દિલ્હીઓની ખૂબ ઠેકડી કરવામાં આવી હતી. એ પુસ્તકમાં એવું કાલ્પનિક પણ એવું ખરાબ ચિત્ર રજૂ કરવામાં આવ્યું હતું કે જાણે દિલ્લે સ્વરાજ્ય મળી ગયું છે, અને

હિંદીઓને રાજ્યકારભાર કરતાં આવડતો નથી; એ ચોપડીને વાંચીને મને ખૂબ ક્રોધ થઈયો. 'મેં' ડેપુટી કમિશનરને કહ્યું: 'અમર હિંદુસ્તાનમાં ૨૦૦ વરસ સુધી બ્રિટિશ સરકારનું રાજ્ય રહ્યું છતાં, પણ એનું પરિણામ આવું આવે તો મારી સમજમાં આવે, છે કે અહીંથી બ્રિટિશ રાજ્યનો જેમ અને તેમ જલ્દી અંત આવે તો ઘણું સારું. આ પુસ્તકથી તો એવું શિશુ મને છે કે જેટલા દિવસ વધારે અહીં બ્રિટિશ સરકાર રહેશે એટલું જ હિંદુ વધારે શક્તિહીન બનશે જશે.' મારા આ કોપયુક્ત શબ્દો સાંભળીને ડેપુટી કમિશનરને ઘણી નવાઈ લાગી.

મારા હૈયામાં હિંદી સ્વતંત્રતાને માટે પ્રયત્ન કરનારું મને ક્યાં ક્યાં કારણોથી થયું એ તો મારાથી કહી શકાય એમ નથી. છતાં એનું મુખ્ય કારણ ઘણું કરીને તો એ હતું કે મેં યુરોપિયન લોકોને દિંદી બાઈઓ તરફ જલુ જ જૂરી રીતે વર્તન કરતાં જોયા હતા. એ નકારાં વર્તન જોઈ જોઈને કાર્મ કાર્મ વખત તો મારું લોહી એટલું જલું ઊછળી ઊઠતું કે હું મનમાં ને મનમાં ગઈ ઊઠતો: 'મારી જાતવાળા આ અંગ્રેજો મારા દુરમન, અને હિંદીઓ મારા દોસ્ત છે.'

ટેલિયે વાર હું મારો ક્રોધ રોકી શકતો નહિ; અને મારા મનમાં જે આવડતું તે કટપટ હિંચારી નાખતો. એક વખત હું એક પાલરી સાથે એક જ રેલવે ઉપર જમણ જમી રહ્યો હતો. એક નવજુવાન આઈ. સી. એસ. અંગ્રેજ મારી સામે બેઠો હતો. મળકર્મ ને મળકર્મમાં એણે જ્યાં આમળ કહેવા માંડ્યું: "મિ. ડેપર દાર્ડની સાથે દિંદી સરકારે મુક્તિપૂર્વક છૂપી ચોલીસના એક જમણને વળગાડી દીધો હતો. નોકર જનીને એમની સાથે આખા દિંદમાં ધૂમતો રહ્યો સિવિલિયન વાત જલુ ઘડેરથી કરી રહ્યો હતો. મને એમાં મળક કે ઉડાવવા જેવો કાર્મ મુદ્દો ન જાણ્યો. ડેપર દાર્ડ

જેવા સીધાસાદા અને હિદાર માણસને આવી રીતે છેતરવે। એ કામ મને તો સરકારને માટે અતિશય નિષ્ઠ જણાયું. મારાથી રહેવાયું નહિ. મેં એ સિવિલિયનને મોઢે જ કહી દીધું કે “આપ ધણા અવિવેકી માણસ છો.”

“આપને એમાં ઠેકડી જેવી રીતે વાત લાગી ?” પાછળથી પાદરી સાહેબે મારા ગુસ્સે ભરાવાનું કારણ પૂછ્યું. મેં બધી વાત માંડીને દંડી સંભળાવી. એટલે મિશન સાહેબે પણ કહ્યું : “સિવિલિયનની વાત વાસ્તવિક રીતે જોતાં અસંભવનાપૂર્ણ હતી એમાં શક નહિ. એની એ મજાક મારા સાંભળવામાં આવી હોત તો હું મ એને દમદાટી આપ્યા વગર ન રહેત.”

આવી રીતે સાથીદાર અંગ્રેજોને સાચી વાત કહી દેવાથી મારે કેટલીય વાર તેમની સાથે વફાક પલ્લુ વહોરી લેવી પડતી. દર વરસે હિંદની સ્વતંત્રતા માટે પ્રયત્નશીલ રહેવાની મારી ઇચ્છા પ્રગટતર બન્યા કરતી હતી. હવે હું ધીરે ધીરે એ પલ્લુ સમજવા લાગ્યો હતો કે, બ્રિટિશ રાજ્યસત્તાને લીધે હિંદને ભયંકર નુકસાન થયું છે. હિંદની ઘાર ગરીબાઈ પણ મારું દિલ વીંધવા લાગી હતી; વળી, એ વાત પણ મારા સમજવામાં આવી હતી કે, હિંદમાં ખેડૂતોની સ્થિતિ સુધરવાને બદલે દિનપ્રતિદિન બગડતી જાય છે. પરંતુ બ્રિટિશ રાજ્યની સૌથી મોટી ખરાબી તો મને એ વાતમાં સ્પષ્ટ થતી હતી કે, દરેક અંગ્રેજ પોતાને ઊંચી જાતનો અને હિંદોને નીચી કોટિનો સમજતો હતો.

સ્વેતાંત્ર આદર્શોનો હિંદુસ્તાનો આ સિદ્ધાંત અન્યંત નિંદવા યોગ્ય હતો. એ કારણે જ મને ક્રોધ વ્યાપી જતો. ઈ. સ. ૧૯૧૦ માં મેં મારા મનમાં એ નિષ્કપ્ત કયો હતો કે, જો હિંદ ખરેખર

પોતાનું હિંદીપણું જાગવવા ધમ્મકું હોય તો એ વાત બ્રિટિશ સામ્રાજ્યનું પૂંછડું બનીને એનાથી નહિ બની શકે. હિંદ દિંદીપણાથી જ શોભે, બ્રિટિશપણાથી નહિ જ. બ્રિટિશ સામ્રાજ્યનું પૂંછડું બની રહેવાથી તો એને બ્રિટિશ સામ્રાજ્યમાં હમેશાં વિદેશીની પેઠે જ રહેવું પડશે. અને જ્યાં સુધી હિંદને બ્રિટિશ છત્ર નીચે રહેવું પડે ત્યાં સુધી તો હિંદમાં બ્રિટિશ આદર્શ તથા બ્રિટિશ સંબંધનું જ પ્રધાનપણું રહેવાનું. પરંતુ હિંદની ૪૦ કરોડ જોટલી વસ્તી માટે એ શક્ય જ નથી; કે એકેએક જણ પોતાને વિદેશી આદર્શને અનુરૂપ બનાવી લઈ શકે. અને તેથી તો હિંદ સદા સર્વદાને માટે બ્રિટિશ સામ્રાજ્યનો ભાગ ન રહી શકે.

આ વાત સિદ્ધાંત રૂપે તો છેક ઈ. સ. ૧૯૧૦માં મારા સમજવામાં આવી હતી. પરંતુ બાવદારિશરૂપે એ સિદ્ધાંત ઉપર પડોંચતાં મને બીજાં ૧૦ વરસ લાગ્યાં. ઈ. સ. ૧૯૨૦માં પૂર્ણ નિશ્ચય સાથે હું એવા નિર્ણય ઉપર આવ્યો કે, હિંદ બ્રિટિશ સામ્રાજ્યની છાયા નીચેથી છૂટા થવું જ સારું છે. આટલી હદ સુધી પડોંચવાનું મુખ્ય કારણ તો મને ક્રિશ્ચ અને આફ્રિકામાં વસતા હિંદીઓની દુર્દશા જોઈને પ્રત્યક્ષ પ્રાપ્ત થયેલા મારા અનુભવો જ છે. "

હવેથી મિ. એન્ડ્રૂસે હદ નિશ્ચયપૂર્વક બ્રિટિશ સામ્રાજ્યનો મંત્ર મૂકી તેની નાખવાની વાત ઉઘાડેછોમ કહેવા માંડી. કોએસના બંધારણમાં કદાચ 'સ્વરાજ્ય' શબ્દ રાખવામાં આવ્યો છે. અને તેના બંને અર્થ થઈ શકે છે. બ્રિટિશ સામ્રાજ્યની અંદર 'સ્વરાજ્ય' અથવા બ્રિટિશ સામ્રાજ્યની અમગ થઈને 'સ્વરાજ્ય' પરંતુ મિ. એન્ડ્રૂસનું ચોક્કસ માનવું હતું કે, હિંદ બ્રિટિશ સામ્રાજ્ય સાથેના સંબંધ સમૂળો છાડી દે, એ જ એને માટે જાહેર છે. ક્યાં ક્યાં કારણોસર એમણે આ નિશ્ચય આપી જાહેર કર્યો છે એ આજે આમગ ઉપર જોઈશું.

મિ. એન્ડ્રૂઝની પ્રવૃત્તિ હિંદની રાષ્ટ્રીય ચળવળ તરફ વિશેષ ને વિશેષ આગળ ધપી રહી હતી. એમના રાજ-મિશનના કામમાં કાય વિચારો પણ ખૂબ ઉદાર બની ગયા હતા. અમાયો સરકારી મદદ મેળવનારી કોલેજમાં કામ કરતા હોવાથી એમની પોતાની સ્વતંત્રતામાં પુષ્કળ અડચણ આવતી હતી. મિશનરી સમાજમાં ચાલુ હોવાથી પણ એમને ઘણું અંકન નડતું હતું. આ સંબંધમાં મિ. એન્ડ્રૂઝ કહે છે કે : “મિશનમાંથી મને પગાર મળતો હતો. પરંતુ ત્યારે ત્યારે હું પગાર લેતો હતો, ત્યારે ત્યારે મને એવું યર્ષ આવતું હતું કે ‘મારી સ્વતંત્રતા વચીને હું આ રૂપિયા લઈ રહ્યો છું.’ એ રૂપિયા મને મારા આત્મા ઉપર ભારે ભારરૂપ બજાતા હતા.

સરકારમાંથી મને એક પાઈ સરખી મળતી નહોતી, મિશનરી સમાજ મને પગાર આપતો હતો. તેના બદલામાં વિદ્યાપતના મિશન-વાળા મારી પાસે એવી આશા રાખતા હતા કે, હું ખ્રિસ્તી ધર્મને એવી રીતેનો પ્રચાર કરું કે જેથી બધા હિંદીઓ આકર્ષાઈને ખ્રિસ્તી બની જાય. પરંતુ આવી રીતે ખ્રિસ્તી બનવા બનાવવાનું કામ મને ખિલકુલ નાપસંદ હતું. મને સાંભરે છે ત્યાં સુધીનો મેં મારા બાપ દ્વારા શેલાવીને કે છેતરીને એક પણ હિંદીને ખ્રિસ્તી બનાવ્યો નથી. મારો એ વિશ્વાસ પડેલાં પણ હતો, અને હાથ પણ છે કે જે વિચારોને હું સત્ય સમજું છું તે સર્વ ઠાઈને દર્શાવવા એ મારું કલંબ છે. પરંતુ ઠાઈના ઉપર વ્યક્તિગત દયાળુ કરીને એને ખ્રિસ્તી બનાવવાના કાર્યને હું ધિજારું છું. ઠાઈને ખ્રિસ્તી બનવાને માટે દરજ પાડવી એ મારા સ્વભાવની વિરુદ્ધ છે. બીજાઓ સાથે ખ્રિસ્તી ધર્મના અંકનમંકનની વાતો કરવી એ પણ ખરાબ લાગે છે. હું એમ માનતો હતો કે મારો ધર્મ એટલો પવિત્ર અને સુંદર છે કે એને માટે સામાન્ય લોકો સાથે પાલવિવાદમાં જોતરવું એ પાપ છે.

કેટલીય રાત મને એજ વિચાર આવ્યા કરતા કે ‘વિશ્વાયતના મિશનવાળા મને જે પગાર આપે-છે તે એવી આશાથી કે હું હિંદી-એને ખ્રિસ્તી ધર્મમાં લાવું, પણ એવી રીતે ખ્રિસ્તી બનાવવામાં મને વિશ્વાસ જ નથી. તો પછી મિશનવાળાઓ પાસેથી પગાર લીધા કરું એ શું યોગ્ય છે?’ આ બાગતમાં હું જ્યારે જ્યારે મિ. રૂઢની સલાહ લેતો ત્યારે ત્યારે એ બગઅર એમ જ કહ્યા કરતા કે, ‘કંઈ ફિકર નહિ, આપનું કામ આપ ક્યેં જાઓ!’”

આ વાતોથી રૂબરૂ થઈ જાય છે કે મિ. એન્ડ્રૂઝ મિશનરી-પટે હતા ત્યારે પણ પોતે લોકોને છેતરીને ખ્રિસ્તી બનાવવાની વિરુદ્ધ હતા. એવા ધણાજ ખ્રિસ્તીઓ સાથે વાતચીતના પ્રસંગ અમને મળ્યા છે કે જમનો મુખ્ય હેતુ લોકોને કાઈપણ રીતે ખ્રિસ્તી બનાવવાનો જ હોય છે. થોડાં વરસો પહેલાં સંયુક્ત પ્રાંતનાં છાપામાં આમાની સેન્ટ જોન્સ કોલેજના એક મિશનરીનું પૌકણ બહાર પડ્યું હતું. એ મિશનરી-પાદરી મહાશયે કાઈ એક હિંદી બાળકને ખ્રિસ્તી બનાવીને તેને કાઈ એકાંત સ્થળે છુપાવી રાખ્યો હતો. જ્યારે તે બાળકના પિતા એ છોકરાની શોધ કરવા ત્યાં ગયા, ત્યારે એ છોકરાને જાની રીતે ખીજે કેઠાણે મોઢી દીધા હતા !

આવી રીતે માઆપથી સંતાડીને અને વખત પર ફાસલાવી પડાવી કે લાલચો આપીને ખ્રિસ્તી બનાવનાર મિશનરીઓનો દિંમાં તોટો નથી !

ઈ. સ. ૧૯૦૭ અને ૧૯૧૧ વચ્ચે મિ. એન્ડ્રૂઝ મેસેરિયા તાવથી અવરનવર પીડાતા રહ્યા હતા. એથી મિસ્ટર સ્ટ્રોક્ એમની તંદુરસ્તી ખરાબ થઈ ગઈ. સરીર લથડી ગયું. એમનો કાનનો રાગ તો હતો તે સ્થિતિમાં જ હતો, આમજ વધી શક્યો નહોતો.

ડોક્ટરની સલાહ મળી કે વિલાયત પાછા ચાલ્યા જાઓ. પરંતુ એન્ડ્રૂઝ સાહેબે એ સલાહ માની નહિ. થાગ અને મરડાએ પણ એમને ખૂબ કાપ્પર કર્યા. કોલેજમાં રજાઓ પડતી ત્યારે તેઓ સિમલા પર્વતની પાસે કોટગઢ જઈ રહેતા. ત્યાં એમને મિ. રોકસન ઓળખાણ થયું. એ અમેરિકન ખ્રિસ્તી હતા, અને હિંદનું બહુ ઇચ્છનારા માના - એક હતા. એ સમયે એ સાધુવેશે રહેતા હતા, જમીન ઉપર ચૂંટા હતા, અને પોતાનું ભોજન પોતાને હાથે જ બનાવીને જમતા હતા. સમાધૂ નામે રથજે એ ટાલિયા દરદીઓ સાથે પણ રહ્યા હતા; અને એવી રીતે પોતાનું જીવન ગુજારતાં એક વખત પોતે ટાઇફોઇડથી પણ પટકારી પડ્યા હતા. મુલાકાત વખતે પણ એમની તંદુરસ્તી સારી નહોતી.

મિ. એન્ડ્રૂઝ કહે છે કે “ જો વખતે હું પ્રથમ વાર જ કોટગઢ ગયો ત્યારે મારે રોકસ રહેતા હતા તે ઘરમાં જ બેસવાનું થયું. સાથે વસવાથી અમારી વચ્ચે રોડ બંધાઈ ગયો. ખ્રિસ્તી ધર્મ પ્રચારક સાધુ મુંદરસિંહજી પણ અમારી સાથે હતા અને સાથે-રહીને ખૂબ વિચાર કરતા હતા. દર સાલ ઉનાળામાં હું ત્યાં જતો; ત્યારે મિ. રોકસ સાથે મારે ખૂબ દિલથી વાતોચીનો થતી. તે પર ધણી દિવસ સુધી વિચાર કર્યા પછી મિ. રોકસે એક ખ્રિસ્તી ‘બાતુ-સમાજ’ સ્થાપવાનો વિચાર કર્યો : એનું નામ ગાખ્યું ‘ઈશ્વરનું અતુલકરમ્ય કરનારો બાતુસમાજ.’ બાતુસમાજનો ઉદ્દેશ એ હતો કે, જેવી રીતનું ‘સાદું’ જીવન પ્રજા ઈશ્વરને ગાળ્યું હતું, એવી જ રીતનું જીવન બચીત કરવામાં આવે. ગામડા ગામમાં વસીને એમના જેવું જ ભોજન કરવામાં આવે. પાર્ક પૈસો કંઈપણ પાસે રાખવામાં ન આવે.

હું એ સમયે એ આદર્શ પ્રમાણે જીવન જીવતા ખૂબ ઉત્કંઠિત હતો. હું મિ. રોકસ સાથે બળી જવા માગતો હતો. પણ એ વખતે

મારા માનમાં બારે મુશ્કેલી એ બીજી હતી, કે મારી શરીરની સ્થિતિ સારી નહોતી, ઉપરાંત મેં યેચિયા તાવે મારો ડોક્ટર મૂક્યો નહોતો.

આ બાબત મેં મિ. રૂઢ અને બીજા મિત્રોની સલાહ લીધી ત્યારે તેમણે જણાવ્યું કે આવી નાદુરસ્ત હાલતમાં આ બ્રાહ્મસમાજમાં બગવું નકામું છે. તમારી તબિબત ખરાબ છે એટલે સમાજના ઉદ્દેશ પ્રમાણેના સાધુ જીવનના કષ્ટ તમાગથી સહન કરી શકાશે નહીં.

મિ. રોડમે પણ એવી જ સલાહ આપી. આથી હું એ બ્રાહ્મસમાજમાં પૂરેપૂરી રીતે તો હાખલ થઈ શક્યો નહિ પરંતુ હું એનો સલામત સમાસદ તો બની જ ગયો.

મિ. વેરટન કે જેઓ એ વખતે કેમ્બ્રિજ મિશનના આગેવાન હતા. તે પણ કેટલાક વખત સુધી આ બ્રાહ્મસમાજના સમાસદ હતા. એ મિ. વેરટન સાધુ લોકો જેવો જ પોતાક પદેસો કરતા, અને દિલ્હીમાં ગંદીને ચિણ્ણનું કામ કરતા હતા. આ સમયે મેં મસાદાર સપૂતો તથા કંઈને શાકાહારી બનવાના પણ ખૂબ પ્રયત્નો કરવા માંડ્યા. ખર્ચ પણ મેં ખૂબ ઘટાડી નાખ્યો. પરંતુ ત્યારે ત્યારે મારે મુશ્કેલીઓ આથે રહેવાનું થતું ત્યારે ત્યારે પાછો ખર્ચ વધી પડતો. તેથી મિશનવાળાઓને મેં જણાવી દીધું કે, 'હું ચમારવાડામાં જઈ ગેવો માગું છું.' કેટલાક ચમારો ખ્રિસ્તી બની ગયા હતા. હું એમની સાથે રહેવા પ્રસ્તુતો હતો. મારી ઇચ્છા હતી કે જેની રીતે હું જીવનના મંદા મડોલાઓમાં ગરીબો સાથે ચાર વરસ રહ્યો હતો, તેની જ રીતે ચમારો સાથે ગંદીને તેમની કંઈક મેવા કે મુદાવતા કરું. મિ. રોડસના જીવન કન્તા આ જીવન ઓર્ડુ તામદાયક હતું. કેમ કે તેમને તો ઠેર ઠેર રખણું પડતું હતું. પરંતુ મારે તો એક નિશ્ચિત રવાને રહેવાનું હતું. દુબીએ મારી આ મારણી રીતગાંઠ નહિ. મિશનવાળાઓએ, મિ. રૂઢ અને મિત્રપ સાહેબે મારી વાતને

અસ્વીકાર કર્યો. પણ અત્યારે જ્યારે હું એ વાતનો વિચાર કરું છું ત્યારે મને લાગે છે કે એમણે મને અટકાવીને ખારે બૂલ કરી હતી. હું ચમારોના મહોલ્લામાં રહી શકત. એમાં મારી તંદુરસ્તી બગડત નહિ : જ્યારે સોએ મારી વાત અવગણી કાઢી ત્યારે મેં નિર્બળતા-પૂર્વક કહ્યું : ‘વારુ બાઈ, ચમારોના મહોલ્લામાં નહિ રહું, પછી કંઈ છે ?’

મિશનવાળાએને મેં કહ્યું; હું એક સાંકલ ખરીદી લઈશ. અને કોલેજમાં સાંકલ ઉપર બેસીને આવીશ એટલે આમાં મને કંઈ જ અડચણ પડવાની નથી.

જેમ જેમ મિ. એન્ડ્રૂઝના ધાર્મિક અને રાજનૈતિક વિચારો ઉદાર બનતા જતા હતા તેમ તેમ એમને અશાન્તિમય જીવન એમની પરાધીનતા વિશેષ ખટકતી હતી, છેવટે એ એવા નિર્ણય ઉપર આમ્યા કે જ્યાં સુધી કોલેજમાં ગંહીને મિશનનું કામ કર્યો કરવું હશે, ત્યાં સુધી તો એમના મિત્રને શાન્તિ કદી મળવાની નથી. એ સમયે મિ. એન્ડ્રૂઝ ખૂબ ચિંતાતુર રહેતા હતા, એકાત જીવન જીવવાનું એમને ઝાઝું ગમતું હતું. મિ. રુદ્ર સિવાય બીજા કોઈની સાથે ઝાઝી વાતચીત પણ એ નહોતા કરતા.

એ પોતે કહે છે કે “મિ. રુદ્ર કરતાં વધારે સાચો મિત્ર મને બીજો કોઈ મળ્યો નથી, અને મળી શકશે પણ નહિ મિ. રુદ્ર મારી બધી વાતોને ધીરજપૂર્વક સંભળતા હતા. અને હું પણ મારા દિલની વાતો એમની આગળ મોકળે મને કહી દેતો હતો. શારીરિક અસ્વસ્થતાને લીધે મગજ પણ અસ્વસ્થ રહેતું. છતાં મિ. રુદ્ર મારી વાતોથી કદી પણ કંટાળ્યા નહોતા. પરદેશી જાતની તાબેદારીનો શો અર્થ છે તે મિ. રુદ્રની કૃપાથી મને ધીરે ધીરે સમજાઈ ગયું. ગુલામીનાં બાંધકર દુઃખો મિ. રુદ્રે જ મને સમજાવ્યાં.

મિ. રુદ્ર અર્થશાસ્ત્ર અને ઇતિહાસના ઊંડા અભ્યાસી હતા. તેમની વિચારશ્રેણી સ્પષ્ટ અને ચોક્કસ હતી. તે કદી ખોટું ઉમેરણ કરતા નહોતા. સૌથી જરૂરી વાત તો એમણે એ બતાવી હતી કે, જમીન ઉપરનો કર-મહેસૂન બહુ જ વધારે છે, અને એથી જ ખેડૂત દિન પ્રતિદિન નિર્ધન બનતો જાય છે.

મિ. રુદ્રની મૂ્યનાયી મેં દિંદની નિર્ધનતાના પ્રશ્નને નવેસર વિચારવા માંડ્યો. એને માટે હું ગામડાંમાં જતો હતો અને ત્યાં ગામડિયાઓ સાથે ગંહીરે તેમની સ્થિતિનું અવલોકન કરતો હતો. આ બધી વાનોથી મારા વિચારોમાં પરિવર્તન થઈ ગયું. બ્રિટિશ સરકારના ગવર્નમેન્ટના સંબંધી પહેલાં જે અભ્યાસ હતા તે તમામ હવે બદલાઈ ગયા. હું હવે સારી રીતે સમજવા લાગ્યો કે, નોકર-શાહી અજ્ઞાનતાપૂર્વક, પરંતુ લાગણાગરૂ પૂરેપૂરી રીતે ખેડૂતોની નિર્ધનતા વધારે રહી છે. હું વિચારવા લાગ્યો કે, આ પ્રશ્નનો મેં સંબંધ દિંદની ખ્યાસ ટકા વસ્તી સાથે જોડાયેલો છે, નોકરશાહી, એંગ્લી ટકા વસ્તીની પરવા કરતી નથી. એથી જ બ્રિટિશ કારોબારને દિંદના હિતસ્વી તરીકે ઓળખાવવો એ બારેમાં બારે મોટી ભૂલ છે.

પહેલાં મારા વિચાર સામ્રાજ્યવાદીઓ જેવા હતા. હું બ્રિટિશ સામ્રાજ્યનો કટ્ટર પક્ષપાતી હતો; પરંતુ ગામડાંમાં રહેનારા ખેડૂતોની દુર્દશા જોયા પછી મારા એ વિચારો જડમૂળથી નાબૂદ થઈ ગયા છે.

હવે, મેં રોમન સામ્રાજ્યનો સારી રીતે અભ્યાસ કર્યો, પછી એની સાથે બ્રિટિશ સામ્રાજ્યની તુલના કરી જોઈ. રોમન સામ્રાજ્યે રાષ્ટ્રીય જીવનનું સત્તાનાશ વાળો દીધું હતું; અને માત્ર જીવનને પણ બિંધું વાળો દીધું હતું. આખરે એનું પરિણામ એવું આવ્યું હતું કે, રોમન સામ્રાજ્યે ગ્રામ્યોનું ધાડું ને ધાડું બિચું કર્યું. આ વાતો

ઉપર વિચાર કરતાં કરતાં મને સામ્રાજ્યવાદ ઉપર તિરસ્કાર વણાયો. એ વખતે હું એ જ વિચારી કરતો હતો કે, સ્વાધીનતાપૂર્વક રાષ્ટ્રનું સ્વતંત્ર જીવન, પરદેશી સામ્રાજ્યને આધીન, પરતંત્ર જીવન કરતાં લાખ હરજાએ સારું છે. આ ઉપરથી જણાશે કે મારા વિચારોમાં કેટલી બધી ક્રાન્તિ થઈ જવા પામી હતી. પહેલાં હું બ્રિટિશ રાજ્યના ગુલુમાન ગયા કરતો હતો. એ બ્રિટિશ સત્તા કે જેમાં કદી સૂર્યા આયમતો નથી, એ બ્રિટિશ સામ્રાજ્ય કે જ્યાં સૌ સ્વતંત્ર છે, એ બ્રિટિશ રાજ્ય કે જ્યાં સૌ સુખી છે—વગેરે વાતો હવે મને લૂખેલૂખી, ખોટેખોટી ગણ્યો જ માલમ પડવા લાગી.

હવે હું ઘણુંખરું મિ. રુદ્ર પાસે રહેતો હતો, અને એમને ત્યાં જ ભોજન પણ કરતો હતો. એમના ઘરમાં મને પણ એક નાનકડો ઝોરડો મળી ગયો હતો; અને એમાં બેસીને હું મારું કામ કર્યા કરતો હતો. કેન્થ્રિજ મિશનના મકાન કરતાં મને આ સ્થળ ઉત્તમ લાગતું હતું. બે વાતો, મને હમેશાં ખૂબ્યા કરતી હતી. એક તો એ કે, ‘હું મિશનનો પમાર ખાતો હતો, અને ખીજ એક, મારે ધર્મ સંબંધી એવી કેટલીક વાતો દેવળમાં કહેતી પડતી હતી કે જેમાંથી મારે વિશ્વાસ બિઠી ગયો હતો.’

આ સમયે મિ. એન્ડ્રૂ ટૉલ્સ્ટોયનાં પુસ્તકો ધ્યાનપૂર્વક વાંચવા માંડ્યાં. એ પુસ્તકોની એમના ઉપર બારે ટૉલ્સ્ટોયના ગ્રંથોનો અસર થઈ, એમના ધાર્મિક વિચારો ટૉલ-
પ્રભાવ ટોયના સિદ્ધાંતો તરફ ખૂબી ગયા, હવે એ એમ માનવા લાગ્યા કે—‘ઈશુ પછી ચોથા કે

પાંચમા સદીમાં એમના ધર્મ પાળનારા શિષ્યોએ ઘણી બધી વાતો વધારી દીધી છે. બાલાયાર અને નિયમો બધા પાછળથી લેડી દીધેલા છે. મહાપુરુષ ઈશુનું વ્યક્તિત્વ અને જીવન જ હવે એમને સૌથી વિશેષ આકર્ષણ કરતું હતું. ઈશુએ પોતાનું જીવન Sermon of

The mount ના આદર્શ પ્રમાણે જ વિતાવ્યું હતું. મિ. એન્ડ્રૂઝ હવે એ વાતને જ અધિક મહત્વપૂર્ણ સમજવા લાગ્યા; અને ઈશુ જેવું જીવન જીવવા પ્રયત્ન કરતી રહ્યા. બાઈબલના નિયમો અને વિધિ હવે એમને મન એટલા બધાં મહત્વનાં રહ્યાં નહિ. એમને હવે એમ લાગ્યા કરતું કે બહારની જાગવોનું આદર્શ બધું મહત્ત્વ શું છે ને ? સંપ્રદાય અને તેના વિધિના બ્યર્થ ઝગડાઓમાં પડ્યા ઈશુની પેઠે નિર્ધનતાપૂર્ણ પવિત્ર જીવન માળવાનું બની શકે તો એથી આપણું તેમ જ સર્વ કાર્પનું અધિક કલ્યાણ થઈ શકે. ”

આને લઈને જ વિચાર સાહેબે બ્યારે એમને ધમત્રી આપી કે : ‘ બીજા સંપ્રદાયના ખ્રિસ્તી દેવળમાં જો તમે ધર્મનાં વ્યાખ્યાનો આપવા જશો તો હું તમારો આ ઇલાકામાં વ્યાખ્યાન આપવાનો પરવાનો ગ્રંથવી લઈશ. ત્યારે એમને ભારે નવાઈ થીપજેલી.

એમનું પોતાનું હૃદય માનવું હતું કે, અમર ઈશુ ખ્રિસ્ત પોતે અભારે જીવતો હોત તો એઓ જરૂર આવા મૂખોઈમિયાં બંધનોને માનત નહિ.

ગરીબોની વચ્ચે નિર્ધન બનીને જીવવાનો આદર્શ એમને ખૂબ ગમી ગયો હતો. પોતાની માંદગીનો વિચાર કર્યા વગર ચમારોની વચ્ચે રહેવાનો જે વિચાર કર્યો હતો, એ પણ એ માન્યતાનું જ પરિણામ હતું. મતલબ કે પોતે ઈશુના આદર્શોના અનુયાયી બનવાને આદત હતા, નહિ કે બાઈબલના, અથવા ખ્રિસ્તી ધર્મના કોઈ સંપ્રદાયના.

ટોલસ્ટોયનાં પુસ્તકોનો અભિપ્રાય પણ એવો જ છે. એ પુસ્તકો વાંચવાથી મિ. એન્ડ્રૂઝને ધણો ફાયદો થયો અને તે એ કે દક્ષિણ આફ્રિકામાંની મદાતમાજની ચળવળને સમજવામાં અને તેમાં સદાનુમતિ ધરાવવામાં એમને ખૂબ સંદેશતા મળી ગઈ. આ વાત

ધ્યાનમાં રાખવા જેવી છે કે મિશનના બંધનમાંથી છૂટ્યા પછી થોડા જ દહાડામાં એમને આફ્રિકા જવાનું પ્રાપ્ત થયું.

આ અરસામાં મિ. એન્ડ્રૂએ એક પુસ્તક લખ્યું, જેનું નામ એમણે રાખ્યું 'ભારતીય જાગૃતિ'. આ હિંદની જાગૃતિ પુસ્તક એક ખ્રિસ્તી ધર્મ પ્રચારકની દૃષ્ટિએ લખવામાં આવ્યું હતું. એથી એમાં કંઈ કંઈ એવા વિચારો પણ જણાય છે કે જેમને ભમજનક કહેવામાં આવે. પરંતુ સૌથી સારો ગુણ એમાં એ છે કે, સરખાતથી તે 'ઠેક' સુધી એ સહાનુભૂતિ પરિપૂર્ણ છે. આપણે એ પુસ્તકનું કોઈપણ પૃષ્ઠ ઉઘાડીશું તો આપણને એમાં મિ. એન્ડ્રૂનું ઉમદા દેખું જણાઈ આવશે.

એ પુસ્તક ઈ. સ. ૧૯૧૧માં લખાયું હતું. એમાં મિ. એન્ડ્રૂના તે વખતના વિચારોની છાપ છે. પરંતુ તે સમયે એમના વિચારોમાં એટલું બધું પરિવર્તન થઈ રહ્યું હતું કે, પુસ્તક છપાતાં છપાતાં એ ઉમદા વિચારો પણ ખૂબ આગળ વધી ગયા. એ પુસ્તક વાંચતાં એ ધ્યાન રાખવું કે એ પુસ્તક ખાસ હેતુથી લખવામાં આવ્યું હતું. એ સિવાય એક સમિતિએ એ પુસ્તક સુધાર્યું હતું. અને એમાં કેટલાક ફેરફાર પણ કર્યા હતા. પુસ્તકનું વેચાણ ખૂબ ઝડપભેર થઈ ગયું. એનો અનુવાદ પણ મુરોપની કેટલીક ભાષાઓમાં થઈ ગયો.

એ પુસ્તકનું સર્વોત્તમ પરિણામ એ આવ્યું કે જે દળોને માણસોએ એ પુસ્તક વાંચ્યું તે બધાં જ હિંદની રાષ્ટ્રીય ચળવળને ઉમંગથી વધાવવા લાગી ગયાં. જે લોકો વિલાપતથી હિંદમાં ધર્મ પ્રચારાર્થે આવતા હતા, તેમને ખાસ કરીને એ પુસ્તક વાંચવા આપવામાં આવતું હતું કે જેથી એ લોકો હિંદીઓ તરફ લાગણી બતાવતાં શીખે.

એન્ડ્રૂ સાહેબ પોતાના એ પુસ્તક સંબંધી કહે છે કે : “હું એ વાત કબૂલ કરું છું કે મને એ પુસ્તક વાંચીને સંતોષ થયો નથી. મારા મનમાં એ વાત ખૂબ્યા કરે છે કે, મેં નિર્જળ બનીને સમિતિવાળાઓને એમ કેમ કહી દીધું કે, એઓ કાર્પેથ વાક્ય પોતાની મેળે જિંદગી શકે છે અને યથારથાને ફેરફાર પણ કરી શકે છે ! સૌથી વિશેષ દુઃખદાયક વાત તો એ છે કે, હું એ પુસ્તકમાં મારા હાર્દિક ભાવો દર્શાવી શક્યો નથી, હિંદના ધર્મો પૈકી હિન્દુ ધર્મને હું બરાબર ન્યાય આપી શક્યો નથી. એ પુસ્તકમાં જે ચાર જગ્યાએ મેં એવા વિચારો જણાવ્યા છે કે અત્યારે વિચાર કરતાં મને દુઃખ જણાય છે. તેમાંય વળી દુર્ભાગ્યે સમિતિવાળાઓએ સુધારો કરતી વખતે એ વિચારોને વધારે દુઃખ જનાવી દીધા છે. સાચી વાત તો એ છે કે, પુસ્તક છપાઈ ગયા પછી મારા હૃદયમાં આનંદના ભાવ કરતાં શરમનો કંપ વિશેષ હતો. હસો ! આ બધી ખામીઓ હોવા છતાં પણ કંઈક કામ કરી શકાયું એનો મને સંતોષ છે. કેટલાય માણસો મેં એવા જોયા છે કે, જેના હૃદયમાં એ પુસ્તક વાંચ્યા પછી જ હિંદુમતિ સન્માનની દૃષ્ટિ પહેલી વાર પેદા થઈ છે. હિંદી ઓઓ સંબંધી જે પ્રકરણ મેં લખ્યું છે, તે વાંચીને ધણા વાંચકોના દેખામાં તેમના તરફ અદા ઉત્પન્ન થઈ છે; પરંતુ સૌથી સરસ વાત તો એ જાની છે કે, જેમણે જેમણે એ પુસ્તક વાંચ્યું છે તેમણે તેમણે હિંદની રાષ્ટ્રીય અગવળને વખાણી ને આવકારી છે.”

આ પુસ્તક સંબંધી વધુ વાતો આગળ છપર કહેવાશે.

આ અરસામાં એક આનંદદાયક ઘટના જાની જ્યારે ઈ. સ. ૧૯૧૦-૧૧ માં મિ. રોહાસે એન્ડ્રૂ સાહેબ પદ્મનોરંજક ઘટના પાસે પોતાની અંગત જાળમાં પૂછી. મિ. રોહાસની હિંમત એ વખતે ૨૫-૨૬ વર્ષની હતી. યાંઓ વખત તેઓ સાધુઓની જેડે રહી ચૂક્યા હતા પણ

સંયમ સાથે એમણે પોતાનું જીવન ગુજાર્યું હતું. પરંતુ હવે એમનું જીવન પલટો લેવા માગતું હતું. એમને વિવાહ કરવાનું મન થયું. મિ. એન્ડ્રૂઝને એમણે પૂછ્યું: “હું લગ્ન કરવા માગું છું. આપની શી સલાહ છે?”

જંગલમાં ને પહાડોમાં રહેનારા લોકો મિ. સ્ટોકસને પૂજતા હતા. એમનાં સન્યાસીના જેવાં બગવાં કપડાં. એમને એ લોકો એવું સમજતા હતા કે, એમનામાં કોઈ અજ્ઞેડ અને બહુ શક્તિ છે. સરળ હૃદયના આમડિયા મિ. સ્ટોકસને મોટા મહાત્મા માનતા હતા; અને એમની આમળ નમ્રતાપૂર્વક કહેતા કે “અમે બધાં પાપી છીએ, અમે દુનિયાદારીના કીચડથી લગાવેલા છીએ, આપ તો પવિત્ર છો, કેમ કે આપ સન્યાસી છો.”

મિ. સ્ટોકસને આ વાત પસંદ નહોતી. એમણે મિ. એન્ડ્રૂઝને કહ્યું: “કોઈ મને અસાધારણ શક્તિવાળો મહાત્મા સમજે એ વાતને હું બહુ જ ખરાબ સમજું છું. હું એક સાધારણ માણસ છું, પરંતુ આમકાના લોકો મને જુદો જ ધારે છે, એ વાત મારા માટે ઠીક નથી.”

મિ. એન્ડ્રૂઝે મિ. સ્ટોકસને લગ્નની બાબત સમજાવી આપી હતી. મિ. સ્ટોકસે એક હિંદી બાળા સાથે વિવાહ કરી લીધો. એમને છ છોકરાં થયાં છે, એમાંથી કોઈને અંગ્રેજી બોલ્યાં નથી.

મિ. સ્ટોકસની પત્નીની પેદીનો ઇતિહાસ પણ બહુ જ જોવો છે. એક ચીની ગૃહસ્થ કે જે જોયા દરમિયાન ખ્રિસ્તી હતા. અને ખેતીના ધંધાના બહુકાર હતા, તે હિંદના પહાડોનાં પ્રદેશમાં આવી વસ્યા હતા. એમણે પોતાનો વિવાહ એક રમણપૂતાણી સાથે કર્યો હતો. મિ. સ્ટોકસની પત્ની એ ચીની ખ્રિસ્તીની પુત્રી હતી.

આવી રીતે મિ. સ્ટોકસનાં છોકરાંમાં ત્રણ જાતિનું લોકો

એકઠું થયું હતું. ભારતીય, ચીની અને અમેરિકન. એ હાકરાં મોટાં થયા પછી એમને સાન્નિધિનિવેશન બહુવા મોકલવાની ઇચ્છા મિ. રોકસ રાખે છે. સિમલા તરફનાં ગામોમાં મિ. રોકસનું બહુ માન છે. પોને હિંદને માતૃભૂમિની જેમ ચાહે છે. નહારા રિવાજોને શ્રદ્ધા નાખવા એમણે બહુ ઉમદા પ્રયત્નો કર્યા છે.

મિ. એન્ડ્રૂઝ કહે છે કે મિ. પિયર્સન સિવાય બીજા કોઈ મને મળ્યો નથી કે જે મિ. રોકસની માફક પૂરેપૂરો હિન્દી બન્યો હોય. ન્યારે મેં મિ. રોકસને લગ્ન કરવાની સલાહ આપી ત્યારે મિથનરી લોકોએ મને ખૂબ બિલકો લઈ નાખ્યો. મિ. રોકસના યુરોપિયન મિત્રોએ પણ એમના આ કાર્યને ખૂબ વખોડી કાઢ્યું. ખ્રિસ્તીઓનો એ વખતે એવો ખ્યાલ હતો કે ખ્રિસ્તી ધર્મ પ્રચારકો સાધુઓ જેવો એમ રાખીને જો કામ આમળ થપાવવા માંડશે તો બહુ દિલીઓ આપશે ખ્રિસ્તી બની જશે.

એ લોકો મિ. રોકસને એક જાનના નવીન પ્રકારના ખ્રિસ્તી ધર્મપ્રચારક સંસ્થાના સંસ્થાપક સમજતા હતા. વર્તમાન પત્રોમાં એમના સંબંધી બહુ લેખો પણ છપાયા હતા. એમને બધા 'ખ્રિસ્તી સાધુ'ના નામથી જ ઓળખતા.

ન્યારે મિ. રોકસે ખ્રિસ્તી સાધુપદ હોડીને ધરસંસાર માંડ્યો ત્યારે મિથનરીઓને બહુ જ ખરાબ લાગ્યું. દિલીઓને આવી રીતે 'ખ્રિસ્તી બનાવવાની' જે આજ્ઞા હતી તે નિષ્ફળ મર્ધ.

મેં મિ. રોકસને વિવાદ કરવાની જે સલાહ આપી હતી તે અત્યંત ઉચિત જ હતી. મારા મત પ્રમાણે શુદ્ધસ્થ છત્રન પૂરે પૂરું સ્વાભાવિક અને સ્વાસ્થ્યજનક છે. મિ. રોકસના ધર્મસંબંધી જે વિચારો હતા, તે પ્રમાણે શુદ્ધસ્થ છત્રન પણ એમને મરિ ઉચિત જ હતું. આમ છતાં મિ. રોકસના લગ્નથી એક નવું સાન થયું. અને તે એ કે મિ. રોકસે જમવાન ઈશ્વરના આજ્ઞા

પ્રમાણે ચાલનાર 'શાત્રુસમાજ' ને સ્થાપ્યો હતો તેનો અંત આવ્યો. હવે એમાં ફક્ત વેસ્ટન જ રહી ગયા. એમણે પણ છેવટે છોડી દીધો.

આ સંદર્ભે અહીં એક 'ઘટનાનું વર્ણન' કરવું અપોગ્ય નહિ ગણાય. આ .બીના મિ. સ્ટોકસના વિવાહ
 એક લેસ અને પહેલાં અડી ત્રણ વરસ પહેલાંની છે ઈ. સ.
 પહેલું પરિણામ ૧૯૦૮ માં મિ. એન્ડ્રૂએ એક લેખ લખ્યો હતો
 એનો વિષય હતો 'યુરોપિયનો અને
 હિંદીઓમાં આંતરજાતીય લગ્ન' આ લેખનો યુરોપિયનોએ
 પણ જ વિરોધ કર્યો હતો.

મિ. એન્ડ્રૂએ એમાં લખ્યું હતું : "આ વાત ખરી રીતે ઘણી
 હાસ્યજનક છે યુરોપિયન મિશનરી હિંદી ખ્રિસ્તીઓને કહે છે કે
 તમે તમારા જાતિભેદને છોડી દો, અને જાતિ બદલ વિવાહ સંબંધ
 બેઠો. ત્યારે ખુદ યુરોપિયન મિશનરીઓ પોતાની 'ગૌરવ જાતિ'
 ને શુદ્ધ રાખવાની તત્પરતા દાખવે છે."

એન્ડ્રૂઝની આ દલીલથી યુરોપિયન મિશનરીઓ ખૂબ ઝાઝળા
 થઈયા હતા. વિશ્વાયતનાં છાપાંમાં પણ આ વાતની ખારે ચર્ચા થઈ
 હતી. કેટલાક પાઠરીઓએ પણ એની વિરુદ્ધ લેખો લખ્યા હતા.
 પરંતુ એક અત્યંત પ્રસિદ્ધ પામેશા મિશન, જેમનું નામ હતું મિશન
 ગોર. તેમણે મિ. એન્ડ્રૂઝનો પક્ષ લઈને લખ્યું હતું : "મિ. એન્ડ્રૂએ
 પોતાના લેખમાં જે દલીલ કરી છે તે તોડી ન શકાય એવો છે."
 આ લેખથી યુરોપિયન મિશનરીઓએ ખૂબ કટર રીતે નિંદા કરવા
 માંડી. આટલી નિંદા તો મિ. એન્ડ્રૂઝના રાજનૈતિક વિચાર ઉપર
 પણ નહોતી થઈ.

મિ. એન્ડ્રૂઝ કહે છે "આ એક લેખમાં જાહેર કરેલા વિચારો
 સામે ગોરા લોકોનો જેટલો વિરોધ વટાળે ચક્રો, એટલો તો મારા

કોઈ પણ વિચાર સાથે ચલ્યો નહોતો. કેટલાક યુરોપિયન લોકોએ તો હદ વટાવીને એમ પણ લખી નાખ્યું કે, હું કોઈ હિંદી છોકરી સાથે પ્રેમમાં ફસાઈ પડ્યો છું. એની સાથે વિવાહ કરવાની ઇનતથી જ હું આ લેખ લખવા પ્રેરાયો છું! આ પરથી સમજી શકાશે કે એ વખતે કાળી ગોરાનો ભેદભાવ કેટલી હદ સુધી પહોંચ્યો હતો ?”

આ લેખ છંપાયા પછી તો લાંબે વખતે મિ. સ્ટોકસે પોતાનાં લખાણોમાં એન્ડ્રૂની સલાહ લીધી હતી અને હિંદની કન્યા સાથે લગ્ન કર્યું હતું.

મિ. એન્ડ્રૂની જન્મર ૫૧ વર્ષની થઈ ગઈ હતી. એમણે અત્યારસુધી વિવાહ કર્યો નહોતો, અને કરવાની મિ. એન્ડ્રૂએ વિવાહ ઇચ્છા પણ નહોતી. આ બાબતમાં મિ. કેમ કહ્યો નહિ? એન્ડ્રૂના વિચાર મનનયોગ્ય છે. આ બાબતમાં એમનો વિચાર એવા છે કે ‘વિવાહિત જીવન સ્ત્રીપુરુષ બંનેને મારે હમેશાં કુદરતી અને સ્વાભાવિક જીવન છે એવો માન્ય મત છે. અને ચોક્કસ લાગે છે કે મુદત્ત જીવન સર્વોત્કૃષ્ટ જીવન છે; કેમ કે મનુષ્યજીવન મારે એ મિલકુદ દેરી આકર્ષેને અનુપ જીવન છે; અને મનુષ્યની પ્રકૃતિને અપૂર્ણતામાંથી પૂર્ણતામાં લઈ જનારું છે. હું ચોક્કસ માનું છું કે વિવાદ નહિ કરીને મેં મારા જીવન અને પ્રકૃતિને પૂર્ણપણે વિશ્લેષણ દોરા નથી, અવિવાહિત રહેવાથી મારા જીવનની સ્વાભાવિક જરૂર કેટલેક અંશે સંકાપ્ત રહી છે; અને જીવન એકધારું રહેવા પામ્યું નથી. પુરુષ જીવનનું એક મહત્ત્વનું અંગ ‘પિતૃત્વ’ છે. એ પિતૃત્વનું પવિત્ર ઓગ્વ નિદગીભર મારાથી સમજી શકાશે નહિ. અને એ બોલ નથી તેવી નથી. મારે મન તો એ જીવનના મહત્ત્વપૂર્ણ ભાગથી વચિત રહી જવા સમાન છે. ‘અવિવાહિત રહેવાથી સ્ત્રીપુરુષ અધિક પવિત્ર રહે છે.’ એવા મત ધરાવનારા લોકો સાથે હું મિલકુદ સંક્રમ

નથી. જિવંતપણે હું તો એમ માનું છું કે ગૃહસ્થજીવન પણ અવિવાહિત જીવન એટલું જ પરિત્ર છે, અને તેથી હું અવિવાહિત કરતાં વિવાહિત જીવનને જ વધારે પસંદ કરું છું. અવિવાહિત ઓપુરુષો વધારે પરિત્ર હોય છે અને વિચારો જ મિથ્યકુન અકુદરતી છે. એનાં પરિણામ મનુ બધાં કર આવે છે. એને લઈ લોકો સ્વામાયિક અને સામાન્ય જીવન જીવવાને 'મદ્દે અકુદરતી અને અસામાન્ય જીવન જીવવાને વધખાં મારે છે. મારાથી વિવાહ કરી શકાય એમ હોત તો નો અવસ્ય હું એમ કરી લેત, પણ મારે માથે અનેક મુશ્કેલીઓ જામી હતી. લાગલાગટ અનેક વરસો સુધી હું હિંદમાં માહો જ રહ્યા હતો, અને માંદગી પછી પૈસાની મુશ્કેલી ચાલુ રહી. વિવાહ થયો પછી પૈસા તો જોઈએ જ. હિંદમાંની મારી આવક એને માટે પૂરતી નહોતી, એ સિવાય જે 'જ્ઞાતૃસમાજ'નો હું મિશનરી હતો તે સમાજ અવિવાહિત મનુષ્યોનો જ જ્ઞાતૃસમાજ હતો. એ પણ મને ખબર હતી કે મિશનના પમાગને બરાબે ગહેતું હતાપણુમયું નથી. કેમ કે મારો આત્મામાંથી એવો અવાજ નિત્ય જીતો રહેતો કે, મિશનમાંથી રૂપિયા લેવાને લીધે હું મારા અંતઃકરણના અવાજ પ્રમાણે કામ કરી શકતો નથી. તે સિવાય મારા સામે એ પ્રશ્ન પણ ખડો જ હતો કે, હું કઈરીતે મારો તમામ સમય ગૃહસ્થી સેવામાં સોંપી શકું? એ પ્રશ્ન પણ પૂરેપૂરો વ્યાવહારિક હતો. મારો ધર્મો રખત રાષ્ટ્રીય-સેવામાં ગાળ્યા પછી એટલા પૈસા હું નહોતો કમાઈ શકતો કે તેમાં હું કંડુંબનો લાર જમાવી શકું?

:

મિ. રોકસને તો ખાનગી આવક હતી; મારી પાસે કંઈ જ નહોતું આવી વ્યાવહારિક અને આર્થિક મુશ્કેલીઓને કારણે જ મેં લગ્ન નહોતું કર્યું અને મેં લગ્ન નહિ કરવાનું ઠરાવ્યું હતું. હવે તો હામર પણ થઈ ગઈ હતી. વિવાહકાળ મારો અતિત યર્ષ મયો હતો. પરંતુ હજી પણ મને એમ તો લાગ્યા જ કરે છે કે, જીવનની

એક સર્વોત્તમ વસ્તુ જે 'ગૃહસ્થ જીવન' એનાથી તો હું વંચિત રહી જાયો છું. જનાં માગ દિધને સંતોષ એ છે કે આવી રીતે મને જે તુલસાન થયું છે તેનો ખાડો અન્ય ક્ષેત્રોમાં કામ કરવાની તક મળવાથી પુરાર્થ થયો છે.

જેઓ અવિવાહિત રહે છે, તેઓ, ધણપરું હિમ્મત વધો ગયા પછી બિલકુલ પ્રેમગ્રહિત બની જાય છે. પ્રેમપૂર્ણ સ્વભાવ પરંતુ મિ. એન્ડ્રૂઝના જીવનમાં ખૂબી, એ હતી કે, એમનો સ્વભાવ પ્રેમથી ભરપૂર હતો એ પ્રેમાળ હોયું એમને એમની માતાના સ્વભાવમાંથી મળ્યું હતું. માતાની જે છાપ એમના ઉપર પડી હતી તે દરેકની છાપા મિ. એન્ડ્રૂઝનાં દરેક કામોમાં જણાઈ આવતી હતી. એક તો સ્ત્રીમતિનું દુઃખ એમનાથી જોઈ શકાયું નહોતું. ફિજીમાં બીજા વાર એ જઈ આવ્યા હતા એવું મુખ્ય કાગળ પણ એ જ હતું કે-એ પોતે હિંદની સહન કરી શકતા નહોતા. ફિજીના ચરતબંધી પુરોનાં દુઃખ જોઈને એમને જેટલું લાગ્યું નહોતું એથી વિશેષ ફિજીની ચરતબંધી સહન કરી શકતા નહોતા. ફિજીની હિંદી સહન એન્ડ્રૂઝને પિતાગૃહ અલગ લાગી હતી. એન્ડ્રૂઝ સાહેબ ફિજી જતા ત્યારે ત્યાંની સેંકડો સહન એમને પગે પડતી, અને પોતાનાં બધાં દુઃખો કહી સંમળાવતી, એ રીતે એન્ડ્રૂઝ સાહેબ હેઠળના કાર્યો વગેરે ગયા ત્યારે ત્યાં પણ મેં કહ્યું. સહન એમનું સન્માન કર્યું હતું.

મિ. એન્ડ્રૂઝ કહે છે, " જ્યારે એ સહન મારી પાસે આવીને બેસતી અને ખૂબ પ્રેમપૂર્વક વાત કરતી, ત્યારે મને એમ થતું કે એ મારી માતાનો અવતાર છે. મને મારી મા એ વખતે ખાસ યાદ આવી જતી હતી. "

એમનો આ પ્રેમ જનાવડી નહોતો કદત્તી હતા. એમાં રામ

કે વધારે ઓછી ચાપલસી પણ નહોતી. એમનો પ્રેમ હૃદયમાંથી નીતરતો હતો. પ્રેમના ઉછાળા એમના ચહેરા ઉપર અનોખા જ તરી આવતા હતા. સેંકડો મિત્રોને પણ મળતી વખતે પણ એમનો સ્નેહભાવ તરત જ એમની આંખોમાં તરી આવતો હતો. મિ. એન્ડ્રૂઝ સાહેબના આ સ્વભાવનો કેવો પ્રભાવ પડતો. તેનું એક ઉદાહરણ આપવું બસ થશે.

ફિજી સરકારે શ્રી. હરપાલ મહારાજ અને મૌલવી ફજલ અહમદખાને ફિજીમાંથી દેશનિકાસની સજ્જ કરી હતી. બિચારાને ધણું દુઃખ સહેવું પડ્યું. ઓસ્ટ્રેલિયામાં, પિનાંગમાં અને વહાણ ઉપર પણ એમને ધણો ત્રાસ આપવામાં આવ્યો. ફિજીમાં પણ ગોરા લોકો એમનો જીવ લેવાની પેરવીમાં હતા. ૭ મહિના સુધી અથડાઈ કુટા-ધને આખરે એ હિંદ આવી પહોંચ્યા. મિ. એન્ડ્રૂઝે એમને ફિજીમાં જોયા હતા, એ લોક જોરાસંજો કે ન્યાંસ્વ. કવિસમ્રાટ રવીન્દ્રનાથ ઠાકુરનું ઘર છે, ત્યાં મિ. એન્ડ્રૂઝ સાહેબને મળવા ગયા. મિ. એન્ડ્રૂઝ સાહેબે એમને જોતા બરાબર ઊભી સાથે ચાંપી લીધા. બે કલાક સુધી બેસીને એમનાં દુઃખ ઉભરાતાં વીતક સાંભળી લીધાં એ વખતે હું પણ તેમની સાથે હતો. એન્ડ્રૂઝ સાહેબની મુલાકાત લીધા પછી ન્યારે અમે દ્રામમાં બેસીને ‘ભારતમિત્ર’ કાપોલપ તરફ જવા નીકળ્યા ત્યારે એ બંને માણસોએ બોળ્યા બાવે મને કહ્યું કે “આજ અમે એન્ડ્રૂઝ સાહેબને બે વળગીને અમારું સાત મહિનાનું કપડું દુઃખ વીસરી ગયા છીએ.” એમનાં મોંઢાં પર કૃતચતાના બાવ હતા. એન્ડ્રૂઝ સાહેબના પ્રેમપૂર્ણ સ્વભાવે તેમનાં હૃદયની અનેક કડવી વેદનાઓને ખરેખર દૂર કરી દીધી હતી. એમનાં મુખમાંથી ઉદ્ભવ ગયાં : “એન્ડ્રૂઝ સાહેબનો પ્રેમપૂર્ણ સ્વભાવ જાતીય દેવના બાવોને દૂર કરવામાં આઠા ! કેવો સુંદર શળો આપે છે !”

એ વાત તો સૌ કેઈને માલુમ છે કે, નાનાં બાળકો હંધાની વાતો તરત સમજી જાય છે. જેના દિલમાં પ્રેમભાવ નથી હોતો. તેની પામે એ જતાં નથી. એક વખત ચાન્તિનિકેતનમાં પોટુંબીક ધરિટ આફ્રિકામાંથી એક સફરદરય આવ્યા હતા. જે દિવસમાં જ એમનું ચાર વરસનું છોકરું એન્ડ્રૂ સાહેબ સાથે એટલું બધું હળી બધું કે એ એમની સાથે ફરવા જવા લાગ્યું. એ છોકરાએ પોતાનું રેલગાડીનું રમકડું માળાપ કનેથી આમલ કરીને મિ. એન્ડ્રૂને આપાવી દીધું. માળાપે તેમ કરતાં પહેલાં દલીલ કરી કે, 'એ રમકડું બીજી વખત મેળવવાને તું રહીશ તો નહિને ?'

બાળકે કહ્યું: 'ના, નહિ રહું.'

મિ. એન્ડ્રૂએ એ ચાર વરસના બાળકની પ્રેમભરી એટ સ્વીકારી લીધી. આવી રીતે ચાન્તિનિકેતનનાં નાનાં નાનાં છોકરાં એમના ઉપર સમાન પ્રેમ કરતાં હતાં.

એક વખત એફ. એ. વર્મનો એક વિદ્યાર્થી, જે મદ્રાસ પ્રાન્તનો હતો, અને કલકત્તામાં શ્વેતોસમાજનું શિક્ષણ મેળવવા આવ્યો હતો, તે એન્ડ્રૂ સાહેબનાં દર્શન કરવાને ચાન્તિનિકેતનમાં આવ્યો. એ વિદ્યાર્થીએ 'મેગમે ક્રાનિકલ', અને 'હિન્ડ' વગેરે છાપામાં એન્ડ્રૂના ડેટલાઈ લેખ બધાં વરસ ઉપર વચિલા. મિ. એન્ડ્રૂએ એ વિદ્યાર્થીને પોતાની સામે જ એક ખુરશી ઉપર બેસાડી દીધા. દરેક મિનિટ સુધી વાતચીત ચાલુ રહી. મિ. એન્ડ્રૂની પ્રેમ-મુક્ત અને સહજગતિપૂર્ણ વાતોએ એ વિદ્યાર્થી ઉપર એવો પ્રભાવ પાડ્યો કે એણે તરત જ એન્ડ્રૂના પત્ર પછડી લીધા અને આખિ-માંથી ૧૯૬૬ આંશુ વહેવારના માંડપાં. તે બેઈ એન્ડ્રૂ સાહેબે એને છાતી સાથે આંધો; અને પોતે પણ મગમગા વર્ષ નવલ

એન્ડ્રૂ સાહેબ એ વિદ્યાર્થીને પ્રથમ જ મળ્યા હતા. પરંતુ એની આંખમાં પ્રેમનાં આંસુ બાળીને એમ લાગેલું હતું કે જાણે બંને જૂના મિત્રો ન હોય !

આવી તે બધી બધી વાતો આપી સકાય એમ છે. પરંતુ આવાં નાનાં દૃષ્ટાન્તો ઉપરથી જ માણસના સ્વભાવનો ખ્યાલ આવી જાય છે.

મિ. એન્ડ્રૂ ગૃહસ્થાશ્રમને ખૂબ પવિત્ર માને છે. એમને પોતાને એવું જીવન જીવવાનું ન મળ્યું એ માટે એમના દિલને ખટકો રહી ગયો. એ કહેતા કે, વિવાહિત જીવન જ કુદરતી જીવન છે. પરંતુ એ જીવનને બદલે એમને મિ. સ્ક્રીવેન્સ, સ્વ. હર્વિસબ્રાટ સ્વીન્ડનાથ ડાગોર, મહાત્મા ગાંધીજી જેવા પરમ મિત્રો મળ્યા. એ ત્રણેય મિ. એન્ડ્રૂ કરતાં ઉમ્મરમાં મોટા હોઈ એન્ડ્રૂ ઉપર નાનાભાઈ જેવો ભાવ રાખતા. મિ. એન્ડ્રૂ કહે છે કે : “વિવાહ કરવાથી માણસોને જે પ્રવૃત્તિ પ્રાપ્ત થાય છે, તે પ્રવૃત્તિ અને બીજાં વહેણોમાંથી પ્રાપ્ત થઈ છે. અને વિશ્વાસ અને આશા છે કે વૃદ્ધાવસ્થામાં જ્યારે મારું જીવન અવશ્ય સોળતહીન એકાકી થઈ જશે ત્યારે પ્રેમનાં મારાં એ વહેણ સુધાઈ નહિ જાય.”

મિ. એન્ડ્રૂના પ્રેમનું ક્ષરણ એમની માતાનું પૂન્ય હત્ય જ હતું. એટલા માટે એમના પ્રેમમાં માતૃપ્રેમ જેવી શુદ્ધતા અને કેમળતા હતી. એમનાં માતા આ સંસારમાં હયાત નહોતાં પરંતુ ભારતભૂમિને એ માતાતુલ્ય ગણવા લાગ્યા હતા. તા. ૨૦મી માર્ચે એ હિંદમાં આવ્યા હતા તે દિવસને એ પોતાને દ્વિતીય જન્મદિન માનતા હતા. હિંદની ઓઝોને પણ તેઓ એટલા માટે જ પોતાની માતાનું સ્મરણ માનતા હતા. સંસારી અને વ્યવહારકૃશળ માણસોની શુદ્ધિને આ વિચારો બંધે આવી ભાવનામય લાગે; પરંતુ જે લોકો

પોતે આદર્શવાદી અને ભાવનાશીલ છે. તેઓ મિ. એન્ડ્રૂઝના હૃદયને તરત જ સમજી શકશે.

મિ. એન્ડ્રૂઝ હિંદુસંજ્ઞાથી ધણી લેખો વિલાયતનાં છાપામાં મોકલતા હતા. તેમાં એક મહત્વપૂર્ણ વિલાયતનાં છાપામાં લેખમાળા હતી, જેનું નામ 'ખ્રિસ્તી સંપ્ર-લેખો' ધણમાં ન્યાતજાતના વિચાર' એવું હતું. આ લેખોમાં એમણે ગેરો ખ્રિસ્તીઓ હિંદી ખ્રિસ્તીઓ સાથે જેવું ખરાબ વર્તન ચલાવે છે, તે બજાવ્યું હતું. એમણે લખ્યું હતું : 'ન્યારે એક નવીન પ્રકારની વર્ણબધરથા સ્થાપિત કરવાનું કામ આખી દુનિયામાં ચાલી રહ્યું છે, ત્યારે ગેરો યુરોપિયનો પોતાને હિંદુ જાતિના માનીને કાળા લોકોને નીચા સમજે છે. તો પણ ખ્રિસ્તી મિશનરી લોકો કઈ રીતે જાતિજાતિના ભેદોને વિરોધ કરી શકે ?'

એન્ડ્રૂઝ સાહેબે આવા તો ધણા લેખો લખ્યા હતા, યુરોપિયન લોકો જે રીતે હિંદીઓનું અપમાન કરે છે તે તમામ રીતો એમણે અનેક લખાણો સાથે જ લેખોમાં પ્રમટ કરી હતી. એમાંના કેટલાક લેખો હિંદુનાં પત્રોમાં પણ છપાવવાનાં હતાં આ લેખોની વધારે અસર તો વિલાયતમાં જ થઈ. લોકોમાં એમનું નામ મવાવવા લાગ્યું. પશ્ચિમી ખાતરોમાં એમની વાતોનો જ આધાર લેવામાં આવતો. આ કારણથી જ મિ. એન્ડ્રૂઝના 'ભારતીયજાગૃતિ' પુસ્તકનું ભારે વેચાણ થવા લાગ્યું. વિલાયતના અનેક આગેવાન પુરોહો એમનું નામ ભણી મયા; અને ત્યાંના માણસો એવો ખ્યાલ કરવા લાગ્યા કે એ પોતે હિંદુના પક્ષપાતી અને યુરોપિયનોના નિહુર વર્તાવના દંડર વિરોધી છે.

એમના આવા ઉદામ વિચારો ઉપર ઉગ્ર ચર્ચાઓ થતી

ટ્ટલાક લેખકોએ એમના વિચાર તોડી પાડવા પ્રયત્નો પણ કરી નેલાં, પરંતુ મુખ્ય મુખ્ય નેતાઓએ એમના વિચારોને આવકાર્યા હતા.

એ વખતે હિંદનાં છાપાંમાં એમણે જે કાંઈ લખ્યું હતું તે રાષ્ટ્રીય ચળવળ સંબંધે જ હતું. ઈ. સ. ૧૯૦૫-૬માં એમણે મોડર્ન રિવ્યુમાં એક બે લેખો લખ્યા હતા. એનો પ્રચાર પણ ઠીક ઠીક થયો હતો. એક લેખ હતો રાષ્ટ્રીય સાહિત્ય અને કલાકોશલ્ય વિષે અને બીજો હતો હિંદના ઇતિહાસ ઉપર. હિંદના યુવકોને આ લેખો ખૂબ ગમેલા. ધણાએ તો એ બદલ ધન્યવાદના પત્રો પણ લખી મોકલેલા. એ લેખોએ હિંદી યુવાનોને રાષ્ટ્રીય ચળવળ તરફ દોર્યા. આવા દોરાનારાની સંખ્યા નાનીસૂની નહોતી.

આવી રીતે હિંદ અને પંજાબનાં છાપાંદારા એન્ડ્રૂઝ સાહેબ હિંદીઓની ઉમદા વફાવાત ક્યો કરતા. એમની આ નીતિ બદલ યુરોપિયન લોકો મિ. એન્ડ્રૂઝને વારંવાર કહેતા કે, “જુઓ, તમે આ કામ ઠીક કરતા નથી. તમે ખૂબ આગળ વધી રહ્યા છો.”

ખ્રિસ્તી મિશનરીઓ પણ વારંવાર કહેતા, “તમે ખૂબ વિકટ માર્ગે જઈ રહ્યા છો.” પરંતુ નવજુવાન મિશનરીઓમાથી ધણા એમના અનુયાયી બની ગયા હતા. એમણે મિ. એન્ડ્રૂઝને પોતાના માર્ગદર્શક માની લીધા હતા. ત્યારે મિ. એન્ડ્રૂઝ મિશનનું કામ છોડીને શાન્તિનિકેતન ચાલ્યા આવ્યા ત્યારે નવમુવક મિશનરીઓએ જણ્યું કે મિ. એન્ડ્રૂઝ હવે ખૂબ આગળ વધી ગયા છે આપણાથી એમનું અનુકરણ હવે શક્ય થકે નહિ.

લોર્ડ મિન્ટોના રાજ્યકારોનાર દરમિયાન ધણી વખત હિંદના રાષ્ટ્રીય પ્રશ્નોની ચૂંચવણ બની યતી. તે સરકાર અને પોલીસ વખતે એમણે મિ. એન્ડ્રૂઝની સલાહ લીધેલી સની નજર એમાંના બે બનાવો જણવા જેવા છે.

એક વાર દક્ષિણ આફ્રિકાના પ્રવાસી ભાઈઓ સંબંધીમાં પૂછવામાં આવેલું. તે વખતે મિ. એન્ડ્રૂઝે જણાવ્યું હતું કે 'હિંદની સરકારે દક્ષિણ આફ્રિકાના પ્રવાસી ભાઈઓની પીઠ પૂરેપૂરી રીતે સંભાળવી જોઈએ. એ બાબતમાં ઉપનિવેશ વિભાગના અભિપ્રાય પ્રમાણે ન ચાલવું જોઈએ."

બીજી વાર દેશી ભાષાઓના પ્રચાર માટે એમની સલાહ લેવામાં આવી, ત્યારે પણ મિ. એન્ડ્રૂઝે દેશીભાષાઓના પ્રચારની અને મુખ્યત્વે કરીને નિશાળો અને કોલેજોમાં હિંદીપ્રચારની સલાહ આપી હતી. એમણે પોતાના લખાણમાં એ પણ બતાવ્યું હતું કે અંગ્રેજીના અથોગ્ય પ્રચારથી સાબને બદલે હાનિ જ વધારે થશે. હિંદના સત્તાધીશોએ એમનો એ જવાબ વાંચીને લખ્યું હતું કે, આપના આ જવાબ ઉપર પૂરેપૂરું ધ્યાન આપવામાં આવશે.

આ વખતે મિ. એન્ડ્રૂઝની રિયલિટી ધણી વિચિત્ર હતી. એક તરફ હિંદી સરકાર એમની સલાહ લેતી હતી, અને બીજી તરફ પંજાબ સરકારે કોધે બરાર્થ એન્ડ્રૂઝની ગુપ્ત તપાસ રાખવા છપી પોલીસના માણસો એમની ચોમેર ગોઠવી દીધા હતા.

મિ. એન્ડ્રૂઝ કહે છે. આ છપી પોલીસનાં માણસો અને કેવી રીતે કનકતા હતા તેના બે લખલા આપીશ.

ઈ. સ. ૧૮૦૭માં મેં જાતે એક છપી પોલીસના માણસને મારા મેજના ખાનામાં હાથ નાખતાં પકડી પાડ્યો હતો. મારે મેં એને ધમકાવ્યો ત્યારે એણે કહ્યું હતું કે 'તું રા. આર્ચ. દી.નો માણસ છું. અને મને પોલિસ ઓફિસરે આપની પાછળ મોકલ્યો છે.' મેં ગુરજાબરોં એક પત્ર કેપ્ટુરી કમિશનર મિ. દમરે સાદેખને તેમણે જવાબમાં જણાવ્યું કે, "પ્રિય એન્ડ્રૂઝ, તે માણસ મારી પોલીસનો નહોતો. તે હવે ખાસ છપી પોલીસનો."

બીજી એક વાત :

એક નવજુવાન અંગ્રેજ પોલીસમાં નોકર હતો. એક વખત સાંજે એ અને મળ્યો. અમારે વાતચીત થઈ. મારી વાતો એને પસંદ પડી. મેં એને એવો ઉપદેશ દીધો કે, 'હિંદીઓ તરફ સહાનુભૂતિ રાખો.'

રાતના બાર વાગ્યે એ એને ઘેર જવા બિડ્યો. ત્યારે એણે મને કહ્યું 'કાલે રાત્રે આપ મારે ત્યાં જ જમજો.' હું આ સાંભળીને ખુશ થઈ ગયો. બીજો દિવસે એને ઘેર જમવા મયો. એ દિવસે પણ મેં એને ઘણી શિખામણો આપી. આ પછી થોડે દહાડે મને ખબર પડી મઈ કે, પેલા નવજુવાન અંગ્રેજને એના ઓફિસના વડાએ પોતાની પાસે બોલાવીને કહ્યું હતું કે 'આ ફાર્કલ દ્યો અને છૂપી પોલીસ તરફથી આ તમામ કામ સંભાળો.' એ ફાર્કલ ઉપર મારું નામ લખ્યું હતું. એ જોતાં જ પેલા નવજુવાન અંગ્રેજે કહ્યું 'હું કદી આ કામ કરીશ નહિ. કાલે રાત્રે મિ. એન્ડ્રૂઝ મારા મહેમાન હતા. આપ એમ છવ્વો છો કે હું મારા મહેમાન પાછળ છૂપી પોલીસનું કામ કરું?'

હું એ વાત પણ જાણતો હતો કે કોલેજમાં પણ છૂપી પોલીસ મારો પીટો છોડતી નથી. મારા બે વિદ્યાર્થીઓ જમને હું સારી રીતે ઓળખતો હતો તેઓ પણ છૂપી પોલીસના જાસૂસ નીકળ્યા. મારા એક ત્રીજા વિદ્યાર્થીએ ખુસ્તી કાર્ટમાં બધાંની વચ્ચે કહ્યું હતું કે, 'હું પોલીસના વડા પાસે નોકરી કરવા માટે ગયો હતો. એમણે' મને કહ્યું : જો તમે તમારી કોલેજમાં જાસૂસીનું કામ કરશો તો તમને નોકરી મળી જશે.'

આ વાત ખ્યાનમાં રાખવા જેવી છે કે પોલીસ પણ આ

વિદ્યાર્થીની વાતને નકારી શકી નહોતી. મેં આ બધી વાતો છાપામાં છપાવી હતી. આ વાંચીને 'મદ્રાસમેલ' નામે છાપાએ લખ્યું હતું કે, સરકારે મારી આ વાતોનું ખંડન કરવું જોઈએ. કેમ કે એમાં સરકાર ઉપર સમગ્ર દોષ લખાડ્યા છે. હું બરાબર જોનાર છો કે સરકાર મારી આ વાતોને કેવી રીતે ધન્કારે છે. પરંતુ સરકારે 'ચૂપ' રહેવાનું જ ચોખ્ખું ધાર્યું. આવા તો હું કેટલાય દાખલા આપી શકું તેમ છું.

છૂપી પોલીસનો આ રોગ એવો તો વધી ગયો છે કે તે શાન્તિનિકેતનમાં પણ મને શાંતિથી સૂવા દેતી નથી. જ્યારે હું રેલવેમાં કંઈક મુસાફરી કરું છું ત્યારે છૂપી પોલીસ મારી પાછળ ચાહળ ચાલી જ આવે છે. મારા જવાનો તાર પણ પોલીસ અવસ્થા પહોંચાડી દે છે. કોઈ કોઈ વાર, છૂપી પોલીસના માથુસો મારી પાસે આવીને એવી એવી વાતો કરે છે કે જાણે હું ગુસ્સે બરાઈને આડી અવળી વાતો બકી નાખું.

મારા વિશ્વાસપાત્ર દિંદીઓએ છૂપી પોલીસની આવી તો કેટલીય ખામતો અને જણાવી છે. આ ભયંકર ભ્રમણી પ્રધાનોએ કે દાખલો સાંભળવા જેવો છે.

જ્યારે હું ગુરૂદેવ રવીન્દ્રનાથ સાથે જપાન જતો હતો ત્યારે એક માણસ અમારી સાથે થયો, ને એણે મિત્રભાવ દર્શાવવા માંડ્યો. જ્યારે અમે જપાન પહોંચ્યા ત્યારે એક દિંદી મિત્રે કહ્યું : 'સાચ-વળે આ તમારી સાથેનો માણસ જમણસી છે.' સ્વ. રવીન્દ્રનાથે એ વાત સાચી માની નહિ. એક વખત એ પોતાના એક દોસ્તને લઈ આવ્યો. અને રવીન્દ્રનાથની આગળ તે દિંદીઓ ઉપર ગુરૂદેવના અસાચાઈ સંબંધી વાતો કહેવા લાગ્યો; કે જેથી તેનાથી ઉત્તેજિત થઈને રવીન્દ્રનાથજી કંઈક વાત કરી નાખે એ વાતો એટલી ભયં-

કર હતી કે એ સાંભળીને રવીન્દ્રનાથ તો સ્તબ્ધ થઈ ગયા. અને વિચારમાં પડી ગયા. એમને એ વખતે જરા પણ વહેમ ન પડ્યો કે એ માણસ જસૂસી છે. પાછળથી ખબર પડી કે એ માણસ છપી પોલીસમાંનો હતો. સારા માણસોની ખાનગી અને સંબંધીઓની છાની વાતો વિશ્વાસઘાત કરીને જાણવાની કોશિષ કરવી એના કરતાં વધારે સેતાનિયતભરી વાત કોઈ પણ સરકાર માટે ખીજ કંઈ હોઈ શકે ?

ખીજ વખત વિલાયતગમન

ઈ. સ. ૧૯૧૨માં મિ. એન્ડ્રૂઝની તબિયત ખૂબ લયડી ગઈ. ડોક્ટરોએ થોડા દહાડા વિલાયત જવાની સલાહ આપી, દરેક મદિનામાં ચાર પાંચ દહાડા મોંઘળીના આવતા જ. એમને ધીર જવાની મુશ્કેલી પણ થઈ. આ વખતે પ્રિન્સિપાલ રુદ્ર અને દિલ્હીના લાલા મુલતાનસિંહ પણ એમની સાથે વિલાયત ગયા.

આ મુસાફરીમાં એમને સ્વ. રવીન્દ્રનાથ ટાગોરનાં દર્શન પહેલ-વહેલાં થયાં. રવીન્દ્રનાથ સાથે એન્ડ્રૂઝ સાહેબને કેવી રીતે ઓળખાણ થયું તે એમના જ સંબંધોમાં અહીં ઉતારીએ છીએ.

એ કહે છે કે : “ રવીન્દ્ર લંડનમાં છે. એ સમાચાર મને કેમ્બ્રિજના કિદી વિદ્યાર્થીઓની એક સભામાં મળ્યા. છતાં એ વાત ઉપર મને વિશ્વાસ બેઠો નહિ. કારણ કે મેં સાંભળ્યું હતું કે તેઓએ પોતાની વિલાયતની મુસાફરી મુલતવી રાખી હતી, હવે મને એ ફિકર પેડી કે હું રવીન્દ્રનાથનાં દર્શન ક્યાં અને કેવી રીતે કરું, મેં એમને પહેલાં કદી જોયા નહોતા, પણ એમની કવિતાઓના અંગ્રેજી અનુવાદો વર્તમાનપત્રોમાં વાંચ્યા હતા ખરા, એમની પ્રશંસા સંકેતે માણસોને મેંડે સાંભળી હતી, તરત જ હું મિ. પિયર્સનની પાસે રવીન્દ્રનાથ સંબંધી ચોક્કસ માહિતી મેળવવાને દોડી ગયો.

જેવો હું એમના ઓરડામાં પગ મૂકું છું ત્યાં જ એમણે કહ્યું :
'રવીન્દ્રનાથ લંડનમાં છે અને તેઓ 'વેલ ઓફ હેલ્થ હોમ્પરેડ' -
માં લીનયો છે.

મિ. પિયર્સન તેમને મળવા જવાના હતા. મેં કહ્યું, 'હું
પણ એમને મળવા ચાહું છું. આપ એની વ્યવસ્થા કરી આપે.'

બીજા દિવસે મિ. પિયર્સનની ચિઠ્ઠી મળી. તેમાં - લખ્યું હતું
કે : 'શનિવારે બપોર પછી આપ એમને મળી શકશો.' શનિવારે
હું વેલ ઓફ હેલ્થ પહોંચ્યો. જર્જને તપાસ કરી તો માલમ પડ્યું
કે એ બહાર જવા છે. કેટલીય વાર સુધી હું ત્યાં થોભ્યો પણ તેઓ
બહારથી આવ્યા નહિ.

રવિવારે આર્ટિસ્ટ ગયેનસ્ટીનને ત્યાં સુપ્રસિદ્ધ આયરિશ કવિ
મીટ્રસ રવીન્દ્રનાથની કેટલીક કવિતાઓના અનુવાદ સંબંધાત્મક
હતા. બીજા દિવસે જામીને હું રાયેનસ્ટીનને ત્યાં ગયો. જોવા હું
પહોંચ્યો તેવા જ રવીન્દ્રનાથ મારી તરફ આવતા જણાયા. હું નમ્રતા-
પૂર્વક એમને નમસ્કાર કરવાનો હતો. તેવામાં એમણે મારા હાથ
એચી લીધા અને કહ્યું : 'ઓહ મિ. એન્ડ્રુ ! હું ધણા દિવસથી
તમને મળવા ઇચ્છતો હતો. આપને મળવાને હું કેટલો ઉત્સુક હતો,
એ ક્યા ટાન્ડોમાં જણાવું ? હાથે જ્યારે મને ખબર પડી કે આપ
આવ્યા હતા, અને મોડા સુધી રહીને ચાલ્યા મળા, ત્યારે મને ખૂબ
દુઃખ થયું હતું, એ વખતે મને એટલી બધી મૂંઝવણ થઈ કે હું
કરવું કે એવું મનમાં થયું કે આપને ત્યાં દોડતો ચાલ્યો આવું; અને
આપની માફી માગું. મારા એક અંગ્રેજ મિત્રને હું કેટલાંક જંગમ
ગીતો સંબંધાત્મક રજો દતો. સંબંધાત્મક સંબંધાત્મક ખબર પડી
નહિ કે વખત કેટલો લીની ગયો !'

મેં કહ્યું : 'આપ એ જાનવામાં બેઠેલા રહો, અને કંઈ જ
માફ માગું નથી.'

ત્યારપછી અમે બંન્નાંજા સંબંધી વાતચીત કરવા લાગ્યા. ધણી વાર સુધી વાતો કરી, સંધ્યા સમયે ધણા સાહિત્ય સેવકો અને કવિઓ એમને મળવા આગ્યા. કવિવર યીટ્સ તો ત્યાં હાજર જ હતા. યીટ્સે જ્યારે ગીતાંજલિનાં પદો સંબળાવવાં સર કર્યાં ત્યારે સાંબળનારાઓને અપૂર્વ આનંદ થયો.

કોઈ કાવ્યમાં બંન્નાળાનાં વાક્યોનું વર્ણન હતું તો કોઈમાં સમુદ્રના તરંગોનું, કોઈમાં કિમ્બર્યા પર્વતનો મહિમા ગાયો હતો તો કોઈમાં મનોહર ફૂલોનાં શુભગાન ગાયાં હતાં. કોઈ સ્થળે સરોવરનાં કમળોની શોભા બતાવી હતી તો કોઈ સ્થળે મામડાનાં નાનાં નાનાં બાળકોની વાતો કહી હતી. જેમ જેમ કવિતા વંચાતી હતી તેમ તેમ હૃદયમાં બાબોના તરંગો ઊછળતા હતા. મારી આંખોમાં તે વખતે આનંદાશ્રુ આવી ગયાં.

‘આ બધું સાંબળીને મને એટલો બધો આનંદ પડવા લાગ્યો કે જોયે હું મારા દેશ ભારતના કવિ સમ્રાટનું સન્માન કરી રહ્યો ન હોય !’ એ વખતે શ્રોતાઓએ તો મને એમ પણ કહ્યું કે : ‘મૂળ બંન્નાળી કવિતા પણ આ અનુવાદ કરતાં શુદ્ધતર અને ઉત્તમતર હશે કે કેમ એની મને શંકા છે.’

એ રાત કે જ્યારે મેં મિ. યીટ્સને મોઢિ ગીતાંજલિની કવિતાઓ સાંભળી, તે રાત તો મારાથી કદીય જુદી સંકરે નહિ. અમે બધા એક જગ્યા મજલાના બધા ઝોરડામાં બેઠા હતા. નીચે લંડનના હાજરો દીરા દૃષ્ટિએ પડતા હતા. સડકો હિપર માણસો ઝડપ-બેર આમથી તેમ અવરજવર કરી રહ્યા હતા. લંડન ખિલકુલ શાન્તિમય જણાતું હતું, પરંતુ અમે બધા એ ઝોરડામાં શાન્તિના મહેલા સાંભળી રહ્યા હતા. ઘણું કરીને અહીં રાત સુધી અમે ત્યાં રહ્યા હોઈશું. તે પછી મારા મિત્ર મિ. નેવિનસનની સાથે પાકો ફરતી

વેળા હું એટલો બધો વિચારમગ્ન બની ગયો હતો કે રસ્તામાં એમની સાથે મારાથી વિશેષ કંઈ જ વાર્તાચીત કરી શકાઈ નહિ.

મિ નેવિનસનનું ઘર આવી પહોંચતાં તેઓ મારાથી છૂટા પડ્યા. તે પછી તો હું મારે એકલો રવીન્દ્રનાથની કવિતાઓના સ્નોંદ્ય ઉપર વિચાર કરતો કરતો ક્યાં સુધી રસ્તા પર ટહેલતો રહ્યો. પછી થોડે દહાડે હું લંડન ગયો. મને લાગ્યું હતું કે લંડનના ધર્માસિધા વાતાવરણથી રવીન્દ્રનાથની તબિયત બમડશે. લંડન ગયો ત્યારે મારું એ અનુમાન ખરું પડેલું લાગ્યું. રવીન્દ્રનાથની તબિયત નાદુરસ્ત હતી. ધણી ધીમા બવાળે તેમણે મને કહ્યું : 'હું અહીંથી દૂર જવા ઇચ્છું છું. મારે શાન્તિ જોઈએ છે. મને શાન્ત વાતાવરણમાં રહેવાની ટેવ પડી ગઈ છે. જ્યાં મારાથી અહીંની ધર્માવ સહન થઈ શકતી નથી. અહીંના લોકોનો મારા ઉપર ખૂબ ખૂબ ભાવ છે. પરંતુ વધારે પડતી પ્રસિદ્ધિને લીધે મારા હૃદયના બાર શુષ્ક પડી ગયા છે. હું અહીંથી દૂર એકાંતમાં જઈને શાન્તિમાં રહેવા ઇચ્છું છું.'

મેં કવિવરને કહ્યું : 'મારા એક મિત્ર અહીંથી દૂર એક ગામડામાં રહે છે રહે રહેયન પણ ત્યાંથી ધણું દૂર છે. આપ મારી સાથે ચાલો, ત્યાં રહેજો. મારા હોસ્તને નાનાં છોકરા છે, એ આપને ખૂબ મજા કરાવશે.'

આ સાંભળીને રવીન્દ્રનાથ ખૂબ રાજી થયા. એમણે મને કહ્યું : 'ઓમરટમાં હું ત્યાં રહીશ.' થોડા દહાડા પછી અમે ત્યાં ગયા. રવીન્દ્રનાથની પુત્રવધુ એમની સાથે, દર્તા. પ્રિન્સિપલ અને એમની પુત્રી પણ એ જ ગામમાં દર્તા. એમણે કવિવરનું બંજાણા ઢબે સ્વાગત કર્યું. જે સદ્ગૃહસ્થને ત્યાં રવીન્દ્રનાથ પરાજી દતા, તેઓ પણ ખૂબ રાજી થયા, તેમનાં છોકરાં તો રવીન્દ્રનાથનાં નાનાં મિત્રો બની ગયાં. તેમાંના એક નાના છોકરાને એ. ખૂબ

ખ્યાર કરતા હતા. તે બાળક આશ્ચર્યથી એમના ચહેરા ઉપર નજર માંડી રહેતું, અને એમની દાઢી જેવી હસતું હતું, અને એક ખીજ સાથે લાંબા વખત સુધી ગેલ કરતા હતા. આ મળ જેવા જેવી થતી. મામના ખીજ લોકો સાથે પણ એમને બારે જોગખાણુ ધર્મ ગયું હતું. યરઆતમાં એમનો બંગાળી પોતાક જોઈને મામના લોકોને નવાઈ ઊપજી હતી, પછીથી તો બધા એવાં હળી ગયાં કે કસાકોના કસાકો લગી વાતો કરતાં થાકતાં નહિ. રવીન્દ્રનાથ પણ તેમનાં મકાનોમાં દેવજોમાં અને નિયાજોમાં જતા. લોકોને એમ લાગતું કે એ પણ એક અમારા મામના જ રહેવાસી છે.

આ અવસર મારે માંટે અમૂલ્ય હતો. આ વખત મારા હૈયામાં હિંદ માટેનો પ્રેમભાવ પૂરપાટ ઊછળવા લાગ્યો. હિંદમાતાના હૃદયને તો હું એ વખતે જ બરાબર પીછાતી ચક્ર્યો. રાત્રે બાળકો સૂઈ જતાં ત્યારે ખાધા પીધા પછી રવીન્દ્રનાથ બંગાળી ગીતો સંભળાવતાં, ગીતો ગાતાં પહેલાં ગીતનો હેતુ સમજાવી દેતા. અમે બધાં ખાસ કરીને હિંદ સંબંધી જ વાતો કરતાં, શ્રી. રવીન્દ્રનાથ પોતાના શાન્તિનિકેતન અને ત્યાંના વિદ્યાર્થીઓ સંબંધી જ વાતો હેડતા. થોડા દહાડા પછી જ્યારે એ મામમાં દાર્દ પુષ્કળ પડવા લાગી ત્યારે ડોક્ટરની સલાહથી રવીન્દ્રનાથને એ ગામ છોડવું પડ્યું. હવે તેઓ ઇંગ્લંડની દક્ષિણના બામમાં જઈને રહ્યા. એ સમયે ગીતાંજલિ છપાઈ રહી હતી. તેનાં પ્રશ્ન આવતાં હતાં. બે વાર મેં કવિ-વર સાથે એસીને એ પ્રશ્ન વાંચ્યો પણ હતાં.

થોડા દિવસ પછી રવીન્દ્રનાથે અમેરિકા જવાનું નક્કો કર્યું. મારે પણ હિંદમાં પાછા ફરવું હતું. ચિત્રકાર રાબેનસ્ટીનને ત્યાં અમે ચઢાપાણી પીવા મયા, ચિત્રકારનાં બાળકો દોડતાં આખ્યાં અને ખૂબ જોસ કરવા લાગ્યાં. જ્યારે અમે બધાં આ પી રહ્યાં ત્યારે કવિરેખને એમની દોસ્તીની ખાતરી આપી, તે દિવસે હું ખૂબ

ચાકી ગયો હતો. પરંતુ રવીન્દ્રનાથ જેવા મહાપુરુષે મારા જેવા એક સાધારણ માણસને દોસ્તીને લાયક માન્યો, એ બાબતે મારો ચાક બિતરી ગયો.

આ વખતે ખ્રિસ્તી મંડળ સાથે મારે અંધારું ઝળકી યયો. મિ. રૂઢ અને હું એમના ઘણા નિયમો માનતા નહોતા. તે સામે મિશનવાળાઓએ વાધો ઉઠાવ્યો હતો. અમે બંનેએ આખરે એમ બહેર કર્યું કે તમારી મરજી ન હોય તો અમારું બંનેનું રાજીનામું લઈ લો. રાજીનામાની વાતથી મિશનવાળા ટાઢાટપ થઈ ગયા. આ ઝપડામાં મારો ઘણો સમય વ્યર્થ ગયો. હું વિલાપતર્યા તબિબત સુધારવા ગયો હતો. પરંતુ આરામ મળવાનું તો બાળુએ રહી ગયું : હું તો ઊલટો મુશ્કેલીમાં ફસાઈ પડ્યો. પરંતુ એ બધી મુશ્કેલીઓ ને મુંઝવણમાં મારા હૃદયને એક જ વાતને મંત્રીત હતો કે મને રવીન્દ્રનાથ જેવા મિત્ર મળ્યા મયા. મારા જીવનમાં આવી મુશ્કેલ ઘટના બીજી કોઈ નહોતી. વિલાપતર્યા પાછા ફરતા પહેલાં મેં શ્રી. રવીન્દ્રનાથને પૂછ્યું : “ મને શાન્તિનિકેતનમાં રહેવાની સવલત મળશે ? ”

તેમણે જવાબ દીધો : “ આ બાબતમાં આપ જે કંઈ નિશ્ચય કરો, તે બધું જ સમજી વિચારીને કરજો; અને જ્યાં સુધી આપને નિશ્ચય હલ ન થય ત્યાં સુધી એમ ન કરજો. ”

એ વાત તો મેં પહેલેથી જ નજીક પરીક્ષી કે શાન્તિનિકેતન બંધાય તો ત્યાં વગર પમાડે જ કામ કરીશ. આશ્ચર્યમાંથી મારા મોઢે કંઈ જ નહિ લટકે, એ વખતે મારે થોડા સ્વિસ વિદ્યાર્થીમાં રહેવાની તક ફરતી. મિ. રૂઢ સાથે કોલેજ સંબંધી કેટલીક મુશ્કેલીઓનો તોડ દાઢવામાં મારી તરફ દલી. એટલે વિલાપતર્યા પાછા ફર્યો પછી

મારે દિલ્હીમાં શકાવું પડ્યું. છતાં હિનાળાની રખાઓમાં તો દોઢેક મહિનો હું શાન્તિનિકેતન જઈ રહ્યો હતો.

ડિસેમ્બર ઈ. સ. ૧૯૧૨માં દિલ્હીમાં એક ખરાબ બનાવ બની ગયો. લોર્ડ હાર્ડિંગ ઉપર બોંબ ફેંકાયો. લોર્ડ હાર્ડિંગ સાથે વાઈસરોય સાહેબ સાથે મારે થોડાક પરિચય મુલાકાત હતો. જે વખતે લોર્ડ હાર્ડિંગ બોંબની ધ્વજને કારણે ખૂબ માંઝા હતા તે વખતે મેં લેડી હાર્ડિંગને એક કાગળ લખ્યો. એ પત્ર વાંચીને લેડી હાર્ડિંગને એટલો બધો સંતોષ થયો કે તેમણે મને મળવાની ઇચ્છા જણાવી આજ્ઞા પ્રમાણે હું તેમને મળ્યો. લોર્ડ હાર્ડિંગનો જાન હજી એ વખતે પણ જોખમમાં હતો. સી. આર્થ. ડી. ખાતાના વડા સર ચાર્લ્સ કલીવેન્ડ અને બીજા ઘણાનો ઇરાદો જે ઘરમાંથી બોંબ ફેંકવામાં આવ્યો હતો તે ઘર તોપથી ઉડાડી દેવાનો હતો. એમ કરીને દિલ્હીવાસીઓના દિલમાં ધાક બેસાડી દેવાની તેમની યુરાદ હતી. મારી ખાતી હતી કે લોર્ડ હાર્ડિંગ પોતે આ વાતને તિરસ્કારી કાઢશે. એમની માંદગીમાં જ મેં એમની આગળ એમના અમલદારોના વિચાર કહી મંમળાખ્યા. તેમણે તરત જ કહ્યું : ‘આવું બધું કર કાર્પ હરમિજ ન થવું જોઈએ.’

લોર્ડ હાર્ડિંગ પોતે થયેલા અભ્યાસનો કાર્પણ દિશાએ બદલો લેવાની તરફેણમાં નહોતા. અભ્યાસના બદલામાં અભ્યાસ વાપરીને પ્રજાના દિલમાં ધાક ઉપભવવાની વાતને એ ધોર પાપ સમજતા હતા. બોંબ ફેંક્યા પછી એમણે જે સજા દેવા દતા તે એમનું ઉમદા હૈયું જ બતાવી આવે છે. તેમણે કહ્યું હતું કે ‘દિલ્હી-એની પ્રેમપૂર્ણ પ્રતિષ્ઠા મારો વિશ્વાસ પડેલાંના જેવો જ દદ છે.’ જે વખતે લોર્ડ હાર્ડિંગ અત્યંત અચકત હતા અને ઘણી મુશ્કેલી બેસી ચકના હતા. તે વખતે પણ એમણે પૂર્વ સુચાર્ડ આ પ્રેમથી

‘મને વાગવાર એમ કહ્યું હતું કે, ‘હિંદી-જનતાના પ્રેમમાં મારો વિશ્વાસ ખિલકુલ ઓછો થયો નથી.’

લોર્ડ હાર્ડિંગના કામગીરી સંબંધી મિ. મોન્ટગોમેરી નામના અમલદારે કહ્યું હતું કે ‘જોમથી લોર્ડ હાર્ડિંગ કાયદા થઈ પડ્યા ત્યારે એમને બનાવના સ્થળેથી મોટરમાં ખસેડી લઈ જવાના હતા. એ કામ મને સોંપાયું હતું. જોમ વાગવાથી વાઈસરોય સાહેબ એહોશ બની ગયા હતા. ન્યારે તેમને જાન આપ્યું ત્યારે તેમના મુખમાંથી સૌથી પ્રથમ ઉદ્ગાર એ નીકળ્યા કે ‘Set things go on just as before’ એટલે કે કામ જેમનું તેમ ચાલવા દે. તે પર મેં સદજ મુચ્ચું : ‘સાંજ સમયના ઉત્સવ અને આતશબાજી તો ખંધ કરી દેવાં જોઈએ ને?’ તે વખતે તેમણે ધીરથી કહ્યું : ‘હોંહું ! એમ ન કર્યો. બિચારાં બાળકો એથી બહુ નિરાશ બની જશે.’ એ વખતની અતિથય નિર્મળતામાં આટલા ચપ્પો મહાપરાણે એમનાથી બોલી શક્યા હતા. આ ઉપરથી લોર્ડ હાર્ડિંગના કામગીરી દેવાનો અને ઉમદા સ્વભાવનો સરસ ખ્યાલ વાચકોને આવી જવો જોઈએ.

એમથી એ માંદગીમાં એન્ક્રૂઝ સાહેબ ન્યારે ન્યારે મળવા જતા, ત્યારે ત્યારે તેમથી વાનોમાં કડવાચ નામે જમ્યાની નહોતી. ન્યારે જુઓ ત્યારે એનો એ જ સરળ સ્વભાવ અને એની એ જ ઉદારતા માલમ પડી આવતી. હિંદીઓના પ્રેમમાં એમને અત્યંત વિશ્વાસ હતો. એમાં જરા પણ કીલુપ આવી નહોતી. આ અગ્રિવ બનાવથી એમના હિલમાં દિલ માટે રહેજ પશુ અનુદારતાનો ભાવ પેદા થયો નહોતો. કિલકું એમનું હૃદય વધુ કામગીરી બન્યું હતું. લેડી હાર્ડિંગનો ભાવ પણ એવો જ બન્યો રહ્યો હતો. એ વખતે લોર્ડ અને લેડી હાર્ડિંગ બંનેના હિલમાં મેં ક્યાનું હતું કે ‘દિલ આપને

પૂરેપૂરા પ્રેમથી ચાહે છે. આપની ઉદારતાને વખાણે છે. ' ઈ. સ. ૧૯૧૩માં મહિના સવા મહિના માટે એન્ટ્રીક સાહેબ સિમલા રહેવા ગયા હતા, ત્યારે એક વખત લેડી હાર્ડિન્ગે એમને બોલાવીને પૂછ્યું : ' મારા પતિની તંદુરસ્તીની ખુશાલીમાં હિંદી સ્ત્રીઓએ મારી ઉપર ને બેટા મોકલી છે, તેનો સર્વોત્તમ ઉપયોગ મારે શો કરવો ? '

તે પર મેં નમ્રતાપૂર્વક જણાવ્યું કે ' મારી સલાહ તો એ છે કે ૧૯૨૦ જૂને વાઇસરોયનો જન્મ દિવસ આવે છે ત્યારે ક્વા-ખાનાના બાળકોને, ગરીબ અનાથોને લૂનાં લંગડાને અને આધિજાતિ ઉત્સવ ઉજવવાની તક આપવાના કામે એનો ઉપયોગ કરવો. ' મારી સલાહ બહુ જ ગમી મઠી. એમણે હિંદી સ્ત્રીઓની એ બેટા જન્મોત્સવ નિમિત્તે આપી દીધી. હિંદી જનતાને એમનું આ કાર્ય ખૂબ જ મમ્યું. તા. ૨૦મી જૂને હિંદને ગામડે ગામડે ઉત્સવ ઉજવવામાં આવ્યો, બાળકોને મીઠાઈ વહેચવામાં આવી, કેટલીક જગ્યાએ દારૂખાનું ફેડવામાં આવ્યું. એક અમલદારે હિસાબ કરીને આશરો કાઢ્યો કે તા. ૨૦મી જૂને લગભગ કરોડ બાળકોએ આ ઉત્સવમાં ભાગ લીધો હતો.

વાત એમ હતી કે હિંદી જનતા લોડ' હાર્ડિન્ગને સાચા દિલથી પૂજતી હતી. ઠાઈ પણ જાતના કબાણુ સિવાય જનતાએ પોતાની મેળે ઉત્સવ ઉજવી મીઠાઈઓ વહેંચી હતી. જો અમલદારોનું કબાણુ હોત તો ઉત્સવ આટલો સફળ કદી ન થાત, પણ આશ્ચર્યની વાત એ છે કે કેટલાય જિયા હોદ્દાવાળા અંગ્રેજ અમલદારોએ ઉત્સવ-ઉજવણી માટે, બેટાનો ઉપયોગ કરવાના લેડી હાર્ડિન્ગના આ વિચાર મુદ્દલ ગમ્યો નહોતો. એમનું કહેવું હતું કે " આ તો ખિલકુલ Bad taste કુરુચિભયો વિચાર છે; પરંતુ હિંદીઓએ એ વિચારને વધાવી લીધો હતો. ઘણા અંગ્રેજોને આ ઉત્સવની સફળતા સાંભળીને

નવાઈ લાગી હતી. આ બાબતમાં સર જેમ્સ મેસ્ટન સાહેબે પોતે મને કહેલું કે, 'હેવટ સુધી મને ખાતરી નહોતી કે હિંદી જનતા આ કાર્યમાં આટલો બધો રસ લેશે. આ કામ લોકોએ પોતાની મેળે જ કર્યું. અમારા સંયુક્ત પ્રાંતમાં એવું કોઈ ગામ બાબે જ રહી અંધુ દશે કે જ્યાં બાળકોને મીઠાઈ વહેંચવામાં ન આવી હોય !'

વાઇસરોય સાહેબના આ ઝોળખાણથી આમળ જતાં મિ. એન્ડ્રૂઝને પ્રવાસી હિંદીઓના કાર્યમાં બારે મદદ મળી ગઈ, એમની મહેરબાનીથી મિ. એન્ડ્રૂઝને જવારે પણ મળવા જવું હોય ત્યારે મળવાની છૂટ હતી. શરતબંધીની પ્રથા બંધ કરાવવામાં મીથી વધારે મદદ હોડ' હાર્ડિંગની જ હતી. મિ. એન્ડ્રૂઝનો ચારિત્રમાં ખૂબી એ હતી કે એમના પોતાનામાં અભિમાન કે તોછડાઈ નામે નહોતાં. હોડ' હાર્ડિંગની મિત્રતામાં તેઓ જેટલું ઓરવ સમજતા તેટલું જ ઓરવ ફિજના શરતબંધી કુલીઓની મિત્રતામાં પણ સમજતા.

આમળ જણાવ્યા પ્રમાણે એન્ડ્રૂઝ સાહેબ શાન્તિનિકેતન તરફ આકર્ષાયા હતા. અહીં રહીને એમણે રવીન્દ્ર-શાન્તિનિકેતનમાં નાથને અમેરિકામાં થયું કામગીરી લખ્યા હતા. દોઢ માસ અહીં રહેવાથી કવિસમ્રાટ સંબંધી એવી ઘણી વાતો મિ. એન્ડ્રૂઝને જણવાની મળી કે જે પુસ્તકોમાંથી ન જણી શકાત. આજ અરસામાં મોડન' રિવ્યૂના સંપાદક રામાનંદજી એટલું સાથે મિ. એન્ડ્રૂઝને દોસ્તી બંધાઈ. હિંદમાં રામાનંદજી જેવા સંપાદક મળવા મુશ્કેલ છે ! એમનાં શુદ્ધ આચરણ, સચ્ચાઈ અને નિર્ભયતા આખા બંગાળમાં જણીતાં છે. એન્ડ્રૂઝ સાહેબ ઘણાં વરસથી એમના માસિક પત્રમાં લેખો તો લખતા જ હતા. પણ આ રૂઢિ ઝોળખાણ પછી તો નિયમિત લેખો લેખો મોકલવા માંડ્યા.

‘ઈ. સ. ૧૯૧૩ ના ઓગસ્ટમાં એન્ડ્રૂઝ સાહેબ શાન્તિનિકેતનમાં રહેતા હતા. ત્યાં દિલ્હીથી તાર આવ્યો. દિલ્હીમાં મહાત્મા કે. મિ. રુદ્ર બહુ જ બિમાર છે.’ તરત જ મોસલેજીની સાથે એ દિલ્હી બિયડી ગયા. ત્યાં ગયા ને બેઠું ; તો મિ. રુદ્ર મરણ પચારીએ હતા, આ જોઈને મિ. એન્ડ્રૂઝે ‘હૈયું દ્રવી ગયું. ગયા ત્યારથી એમણે પોતે મિ. રુદ્રની તનતોડ સેવા ઉપાડી લીધી. તે એટલે લગી કે ચિંતા અને ઉત્તમગરને લીધે પોતે પણ પચારીવશ બની ગયા. ધીમે ધીમે મિ. રુદ્રની તબિયત જરા સુધારા પર આવી; એટલે બંને જણા હવાફેર માટે સિઝલા ગયા, અને ત્યાં થોડા દહાડા સાથે જ રહ્યા. ત્યાંથી નવેમ્બરની શરૂઆતમાં દિલ્હી પાછા ફર્યા. આ વખતે મહાત્મા ગોખલેજી દક્ષિણ આફ્રિકા સંબંધી સરકાર સાથે વાતચીત કરવા દિલ્હી આવ્યા હતા. ગોખલેજીને દક્ષિણ આફ્રિકા માટે હિંદભરમાંથી ફાળો પણ ઉપરાવવો હતો. તે કામે વખત કાઢીને મિ. એન્ડ્રૂઝ ગોખલે સાથે ફરવા લાગ્યા. આ સંબંધમાં તેઓ કહે છે કે : ‘દક્ષિણ આફ્રિકાના સમાચારોથી મહાત્મા ગોખલેજી ઘણા ચિંતાતુર રહ્યા કરતા. કોતેજના કામથી પરવારીને કુરસદનો મારો બધો જ વખત હું એમની સાથે ખાળનો. એ વખતે કવિવર રવીન્દ્રનાથ અમેરિકાથી પાછા ફર્યા હતા.

એક દિવસ અમે છાપામાં વાંચ્યું કે કવિજીને ‘ગોખલપ્રાધ્ધન’ નામે ઇનામ મળ્યું છે. મારી ઇચ્છા તો એવી હતી કે હું પોતે બોલપુર જઈને એમને વધાર્થ દર્શાવું. પરંતુ હું ગોખલેજી સાથે રાકાયેલો હતો, ને દક્ષિણ આફ્રિકામાં હિંદીઓની સ્થિતિ ઘણી જ કંડેાડી જતી હતી. એ સંબંધમાં એક દિવસ ગોખલેજીએ મને કહ્યું :

‘આ મામલામાં સંપૂર્ણ હિંદે એક થઈ જવું જોઈએ. આ

વખતે હિંદીઓ અને યુરોપિયનોના વિચારોમાં કોઈ પણ પ્રકારનો ભેદ ન હોવો જોઈએ. દરેકે આ ચળવળમાં ભાગ લેવો જોઈએ. હું ઇચ્છુ છું કે, દરિયુ આફ્રિકાના પ્રવાસી હિંદીઓને ન્યાય અપાવવાને માટે અમે જે ચળવળ ચલાવી રહ્યા છીએ, એમાં કેટલાક યુરોપિયનો પણ આગેવાની લે. શું આપ કોઈ એવા યુરોપિયનોના નામ બતાવી શકો છો ?

મેં જવાબ દીધો ‘ હું આજરાત્રે જ કનકતા જનાર છું ત્યાં જઈને લોર્ડ મિથપની આ બાબતમાં સનાહ લઈશ. ’

હું એ જ ગત્રે કલકત્તા જીવડી ગયો. ત્યાં જતાં મારા પાંચ મિથપ સાહેબ મિથાર છે એમને ઓપરેશન કરાવું હતું અને એ દવાખાનામાં પથારીવશ હતા અને લાગ્યું કે આ વખતે એમને ડેગન કાઢવા એ ઠીક નહિ, તબિયત સુધારી પછી વાત પરથી મિથપ સાહેબે મારા આખ્યાની વાત જાણી કે તરત જ એમણે પોતે મને બોલાવવા માણસ મોકલ્યો. આ વખતે તેમના મગજમાં મફત જાણીતો પેસી ગઈ હતી મેં એમને ગોખવેજીનો સંદેશો સંભળાવ્યો. એમણે તરત જ ચેક્યુક મંગાવી અને રૂધિયા એક હજારનો એક મારા નામજોગો લખી દીધો. તે પછી એમણે ખાટલામાં સૂતા સૂતા વર્તમાનપત્રોમાં જાહેર કરવાનો એક પત્ર પણ લખાવ્યો. મિથપ સાહેબની આ ઉદારતાથી મને હાર્દિક આનંદ ઉત્પન્ન થયો.

કલકત્તાથી પાઠા કરતાં મેં એક દિવસ શાન્તિનિકેતનમાં ગાળ્યો. દેવોએ એ જ દિવસે કલકત્તાથી એક શાન્તિનિકેતન આવે પ્રતિનિધિ મડળ કવિવર રવીન્દ્રનાથને વધાવાનો હદ નિશ્ચય મળે શાન્તિનિકેતન આવ્યું હતું રવીન્દ્રનાથને એ વાત પસંદ નહોતી એમણે ટીપ્પરેશન વાળાઓને પોતાની નાપસંદગી બોખેબોખ્યા શબ્દોમાં સભાગી

દીધી. આમ કરવામાં એમણે ઘણી નિર્ભયતાથી કામ લીધું હતું. કેમ કે ડેપુટેશનના સભ્યો એમના અતિથિ હતા.

અગ્નિયસ્ય ચ સત્યસ્ય ઘક્તા ઓતા ચ દુર્લભઃ । પ્રતિનિધિ મંડળના સભ્યોને આ ઠીક ન લાગ્યું. રવીન્દ્રનાથજીને પોતાને પણ એમ કરતાં બહુ ખેદ થયો. વધામણાનો બધો કાર્યક્રમ પૂરો થતાં રવીન્દ્રનાથને એક ખૂણામાં એકલા બેઠેલા મેં જોયા. એટલે એમની પાસે હું પહોંચી ગયો અને એમને પણ પડ્યો. એ વખતે એ બહુ ઉદાસ જણાતા હતા, એ દિવસે સાંજે જ એ કલકત્તા ચાલ્યા ગયા. આખી રાત હું શાન્તિનિકેતનમાં જાગતો જ રહ્યો. પ્રાતઃકાળ થયા પછી મેં એ વાતો ઠુંનછો કરી, એક તો એ કે જો મદાત્મા ગોખલેજીની ઇચ્છા હશે તો હું દક્ષિણ આફ્રિકા જઈને મદાત્મા ગાંધીજીને મદદ કરીશ; અને બીજી વાત એ કે, મિશનના કામને હવે ઉદ્ધવા નમસ્કાર કરી દઈશ.

કવિવર રવીન્દ્રનાથે આ બાબતમાં ટાકો ટાકીને અને કહેલું કે આ બાબતમાં ઉવટના નિર્ણય પર આવતાં મારે ખૂબ ધીરજથી કામ લેવું. કાર્પ પણ વાત વગર વિચાર્યો કે વચર સમજ્યે ઉતાવળે ન કરી નાંખવી. પણ હવે મારા મનમાં દૃઢ નિશ્ચય થઈ ગયો કે મારે માટે દિલ્હી છોડવાનો સમય આવી પહોંચ્યો છે. એ વખતે મેં એક પત્ર રવીન્દ્રનાથને લખ્યો. એમાં લખ્યું કે, 'હવે મેં આપની મેવામાં આવી જવાનો દૃઢ નિશ્ચય કરી લીધો છે. જો આપ મને આશ્રમમાં રથાન આપશે તો અત્યંત કૃતજ થઈશ. સાથે સાથે હું એ પણ લખી દેવા છઠ્ઠું છું કે જો મદાત્મા ગોખલેજીની ઇચ્છા હશે તો મારે દક્ષિણ આફ્રિકા પણ જવું રહેશે.'

એ વખતે મેં એક તાર મદાત્મા ગોખલેજીને પણ ક્યો કે 'જો આપની આજ્ઞા હોય તો હું તરત જ દક્ષિણ આફ્રિકા જવાને તૈયાર છું.'

દક્ષિણ આફ્રિકાના પ્રવાસે

દિલ્હી પાછા ફર્યા પછી હું સીધો ગોખલેશ પાસે ગયો. મને આવેલો જોતાં જ એમણે મને ઊભી સાથે બિડાવી લીધો; અને કહ્યું : 'તમારો તાર મારા માટે મહાપ્રસાદ રૂપ બની ગયો છે. તમારા તારથી મારી ખાતો ચર્ષ ઝર્ષ છે કે પરમાત્મા અમારી મદદે છે. તમારો તાર ખરામર વખતસર આવ્યો હતો. એ જ વખતે દક્ષિણ આફ્રિકાથી પણ તાર હતો કે, 'ત્યાંની હાલત તદ્દન ખરાબ છે.' વારુ, 'ત્યારે દક્ષિણ આફ્રિકાના પ્રવાસે આપ ઊપડી શકશો?'

મેં કહ્યું, 'આજરાત્રે જ નીકળી જવાની મારી તૈયારી છે.' મિ. પિપર્સન તે વખતે દિલ્હીમાં હતા. મેં એમને કહ્યું કે, 'હું દક્ષિણ આફ્રિકા જ.જી છું.' તે વખતે તો તેમણે મને કંઈ જ કહ્યું નહિ, પરંતુ રાત્રે ખૂબ હસતા હસતા તે મારી પાસે આવ્યા. દિલ્હી-નિવાસી મારા બે ચાર મિત્રો પણ મને દક્ષિણ આફ્રિકા જતો જણાવે કંઈક ભેટ આપવાને આવ્યા હતા. મિ. પિપર્સને મંદમંદ હસીને કહ્યું : 'હું મારા તરફની કંઈક ભેટ આપવાને આવ્યો છું. મારી એ ભેટ આફ્રિકા સર્ષ જશેને ?'

મેં કહ્યું, 'હાલો' ક્યાં છે ?' મિ. પિપર્સને કહ્યું, 'હું પોતે જ એ ભેટ છું. મને આફ્રિકા સર્ષ જાઓ. હું આપની સાથે આવીશ.' આ વાત સાંભળીને અને બારે આશ્ચર્ય અને હર્ષ ભેટ સાથે પેલા થયો. મિ. પિપર્સન જેવો મિત્ર-સાથી મળવો મુશ્કેલ જ. પાઠળથી અને ખબર પડી કે મિ. પિપર્સન આફ્રિકા જતા સંબંધીમાં મિ. રુદની સંગતિ મેળવીને જ આવ્યા હતા. એમની સલાહથી જ એમણે આ આશ્ચર્યજનક સમાચાર મને આ રીતે સંભળાવ્યા હતા. મિ. રુદને મારી તનિયત બાબત ખાતર-ફિર હતી, થોડા દહાડા પર જ હું મતેરિયા તારથી પટકાર્ષ પડ્યો હતો. એની અશક્તિ હજી ચાલુ જ હતી, મિ. પિપર્સનની સાથે હું કલ-

કતા આવ્યો. રસ્તામાં માંનનીય પં. મદનમેહન માલવીયાજી અમને અલ્લાખાદના સ્ટેશન ઉપર મળ્યા, એમણે હાર્દિક પ્રેમથી અમને શુભાશિષ આપી, અને અમારા કામમાં ફત્તેહમાલ વિમાનની આ મુલાકાત સંબંધમાં મિ. એન્ડ્રૂઝ કહે છે કે “ પાછળનાં વરસોમાં મને થયેલા અનુભવથી મારી ખાતરી થવા પામી છે કે પ્રવાસી હિંદીઓનાં દુઃખોથી જો કોઈનું હૃદય સૌથી વધારે લવાયું હોય તો તે પંડિત માલવીયાજીનું જ શ્રી. માલવીયાજીની હોસ્તીથી મને પ્રવાસી હિંદીઓના કામમાં સૌથી વિશેષ પ્રોત્સાહન મળ્યું હતું, એમ કહ્યા વગર નથી આવતું. ”

માલવીયાજીની વિદાયગીરી સ્વીકાર્યા પછી મિ. એન્ડ્રૂઝ કલકત્તા આવ્યા, ત્યાં આવી કવિવર રવીન્દ્રનાથ ઠાકુરેથી દક્ષિણ આફ્રિકા જવાની અનુદા મેળવી અને શુભાશિષ મેળવી લીધી.

દરિયાઈ સફર

દરિયાઈ સફર ભારે કષ્ટદાયક નીવડી. અમારા ઊપડતાં પહેલાં સમુદ્રમાં એક તોફાન આવી ગયું હતું. અને એ તોફાનને લીધે વૃક્ષો ઊખડીને સમુદ્રમાં પડ્યાં હતાં, એ વૃક્ષનાં થડિયાં આધે લગી અમને પાણીમાં તરતાં માલમ પડતાં રહ્યાં હતાં. આખે રસ્તે પાણી વરસતું રહ્યું. ઠંડી એટલી બધી પડતી હતી કે ન પૂડે વાત ! દરિયાઈ મુસાફરીમાં હું બધી વખત માંદો પડી જાઉં છું, તેમાં આ વખતની મુસાફરી પણ બધી મુશ્કેલી બરી નીવડી. સ્ટીમરના બીજ સહુ ઉતારુએ અને અમલદારોએ અમને કાપર કરી નાખ્યા. તેઓ વારંવાર કહેતા હતા કે, જનરલ રમદસ તમને બંનેને જેલમાં મોકલી દેશે. એક વાર નહિ, બે વાર નહિ, સેંકડો વાર. એ વાત એમણે અમારે મોઢે કહી સંભળાવી, સ્ટીમર ઉપરના દિંદી મજૂરોની દુર્દશા જોઈને મને બહુ લાગી આવ્યું. સ્ટીમરની નોકરી કરનારા કુલીઓમાંથી કેટલાક તો એવા હતા કે જેમણે દરિયાઈ મુસાફરી આ પહેલાં કદી જ કરી નહોતી.

માલખો પહોંચ્યા પછી બે દિવસે એક મજૂરે તો કંટાળીને સમુદ્રમાં કૂદી પડીને પોતાની જિંદગીનો અંત આણી દીધો, અને કહીને એ પોતાનો દુઃખસાગર તરી ગયો ! એ પછી બીજો એક

મજૂર પણ એવી રીતે અદૃશ્ય બની ગયો ! સ્ટીમરનો ઉપરી અમલદાર જે એમના ઉપર દેખરેખ રાખતો હતો એણે કહ્યું : ‘ આ મજૂરો તો તદ્દન મૂર્ખ સુવરો છે. જેટલી એમના ઉપર મહેરબાની રાખીએ એટલી જ વધારે તકલીફ તેઓ આપતા રહે છે. એ અમલદારને આ મરીબ દુઃખી મજૂરોની દુર્દશાનો કશો જ ખ્યાલ નહોતો. ગોરા અમલદારો હિંદી મજૂરોને માથુસ જ સમજતા નથી. એ ગોરા અમલદારને મોઢે હિંદી મજૂરો માટે ‘ મૂર્ખ સુવર ’ શબ્દો સાંભળીને મને ધણું દુઃખ લેખન્યું પરંતુ એમાં આપણે હિંદીઓનો મોટો દોષ છે, આપણે એ બિચારા ગ્રામીણ લોકોને લરમાવી બોળવીને સ્ટીમરની નોકરી ઉપર મોકલી આપીએ છીએ. આપણે પોતે દલાલીના પૈસા ગળવામાં નાંખી હાથ ઉપર હાથ ચઢાવીને અમનચેન કરીએ છીએ.

ત્યારે અમારું વહાણ જમીનકાઠે પહોંચ્યું ત્યારે દરિયા કાંઠે અમને કેટલાય હિંદીઓ મળ્યા. એ બધા વૃક્ષિણ આફ્રિકામાં કાર્ય અમને બંનેને લેવા આવ્યા હતા. મિ. પોલકને હું જોળખી ગયેલ કેમ કે એમને હું અગાઉ દિલ્હીમાં મળ્યો હતો. એમને ત્યાં આવેલા જોઈને મને તવાઈ લાગી કેમકે અત્યાર સુધી મારું માનવું એમ હતું કે એ જોલમાં જ હશે.

મિ. પોલકે મને કહ્યું : ‘ બધા આગેવાનો છૂટી ગયા છે. ’ મેં એમને તરત જ પ્રશ્ન કર્યો : ‘ મિ. ગાંધી ક્યાં છે ? ’

મહાત્માજી પાસે જ ઊભા હતા. એમણે કહ્યું : ‘ હું જ ગાંધી છું. ’

એમનાં દર્શન કરતાં મારા હૃદયમાં એવી પ્રેરણા વર્ધા આવી કે એમની ચરણરજ માથે ચઢાવું. તરત જ હું એમને પગે પડ્યો. મહાત્માજીએ મંદ સ્વરે કહ્યું : ‘ મહેરબાની કરીને આમ ન કરશો. આમ કરવાથી મને શરમ આવે છે. ’

માંધીજીએ એ વખતે સફેદ ઝબ્બો અને ઘોતિયું '૧૨૬' હતું. માથું હિમ્મત હતું. એટલે એમ જણાતું હતું કે, એમણે જાણે રોક-રોક વેચ પારણ કર્યો છે. મેં એમને કહ્યું. 'સ્ત્રીમરમાં આખે જ રસને આપનાં દર્શન કરવાની ઉત્કંઠા મને રહ્યા દરી છે.'

માંધીજીના રાજો સાંભળીને, અને આંખો જોઈને થોડી વારમાં મને એમની પવિત્ર સમ્યાઈનો અને નિર્મલ આત્માનો ખ્યાલ આવી ગયો. જેટલા દિવસ વધારે હું એમની સાથે મારી એ, પારણા રોકાયો, વધારે પાકટ થતી ગઈ.

૧

એ સ્ત્રીમરપરથી ઊતર્યા કે તરત જ છાપાના ખજરપત્રીઓએ મને ઘેરી લીધા. મારી એ તો ખાત્રી જ હતી કે આ સોડો સાથે ઝાઝો વાતચીત કરીશ તો તો એ નાકે શીશુ આણી દેશે. એટલા માટે જાણી જોઈને મેં ચુપકાઈ પકડી લીધી. ૧૨૬ની વાર તો એ ખજરપત્રીઓની લપમાંથી હું બચી ગયો. પરંતુ હું એક દિંદીને ૧૨૬ પહોંચ્યો હું એ વાન ચોમરફમ દેશાઈ ગઈ. એટલે ૧૭ી બાકી શું રહ્યું ! યુરોપિયન સેક્રાએ એ વાનને પકડી લઈને મને શોધવાની કરવા માંડી, યુરોપિયનોની નજરે મેં આ પાપ કયું હતું !

હું જોને ૧૨૬ પહોંચ્યો હતો તે એક મદારમા છે એની એમને કંઈ જ તમા નહોતી. એક છાપાવાળાએ તો મને રેલિફેલ ઉપર બોલાવ્યો, અને કહ્યું : 'હું આપની સાથે કંઈક વાનચીત કરવા માગું છું. તો મુલાકાત આપવા કૃપા કરશો.' મેં એમ કરવાની સાથે ના પાડી દીધી. એથી એક્ટર સાડેમ બ્રિજી લિલ્લા : 'જુદા સાગર, કંઈ દરકત નહિ. હું આપના આ અજ્ઞાનતા વર્તનની વાત મારા છાપામાં છાપી નાખું છું કે '૧૨૬' મદોદાયે મૂળી મૂળીને પોતાની આંખોએ વડે દિંદીના જમના તગિવાની ધૂળ મસળી અને ૧૭ી એ આંખોએ એમણે પોતાના માથા ઉપર

ધસી ! ' આ સંપાદક ટેલિફોન ઉપર જે બખાળા કાઢ્યા તે એટલા બધા હાસ્યારપદ હતા કે છેવટે ન છૂટકે મારે એની ઓફિસે જવું પડ્યું. સંપાદક મને એનું બાપણું સંભળાવવા માંડ્યું. અત્યારે પણ મારી નજર સામે એ એડિટરની મૂર્તિ તરી આવે છે. મને જોતાં બરાબર એણે અમંબાના અભિનય સાથે પોતાના બેક હાથ પહોળા કરીને બોલવા માંડ્યું : ' મિ. એન્ડ્રૂઝ આપ બરેબર જાણી છો કે હું આપને જાણાવી દઉં છું કે આજ કામ અમે લોકો નાતાલમાં કદાપિ નથી કરતા. શું સમજ્યા મિ. એન્ડ્રૂઝ ! આપના આ કામને હું અત્યંત ખરાબ સમજું છું. સાથે આ કામ આપે બહુ જ ખરાબ ક્યું ! '

થોડી વાર તો મને એમ લાગ્યું કે હું જાણે કેઈ એક નિશાળને વિદ્યાર્થી ન હોઈ; અને એડિટર પોતે સૂલના હેડમાસ્ટર ન હોય. હવે તો એ મારા હાથ ઉપર જાણે એકાદ નેતરની સોટી ફટકાવી દેશે એમ પણ મને લાગ્યું. થોડી વાર પછી મને એની આ બધી ઠેકડી સમજાઈ ગઈ. એડિટરે આ બાજતમાં જે જે સવાલ કર્યા તેના જવાબ મારે આખરે આપવા જ પડ્યા.

બીજે દિવસે જોઈું છું તો સંપાદક મહાશયે અમારા તમામ પ્રશ્નોત્તર છાપી મારેલા. સાથે સાથે સમગ્ર બનાવ પણ અક્ષરશઃ ઉતારી લેતાં લખેલું કે ' રેવરંડ મહાશયે ખૂબીને પોતાની આગળી-આમાં હિંદીના પદ તથાની ધૂળ મસળી અને પછી એ આગળીએ એમણે પોતાના માથા ઉપર ધસી ! '

ડરખતના પાદરી એમસન સાહેબે મને કહ્યું : ' આપ અમારા અતિથિ બનીને રહો. ' મેં એમનું એ આમંત્રણ સ્વીકારી લીધું. હિંદીઓએ મારા માટે ત્યાંની સર્વોત્તમ હોટલમાં સવડ કરી હતી. ઈશ્વરેચ્છાએ હું એ હોટલની હાડમારીમાંથી જાણી ગયો. નાતાલની હોટલોમાં એવો નિયમ છે કે ત્યાં કેઈ હિંદી રહી શકે નહિ.

પાદરી સાહેબ—જેને ત્યાં હું રહ્યો હતો તે હિંદીઓના શુભ-ચિંતક હતા. એમને ત્યાં રહેવાથી મને એક વિશેષ ફાયદો એ થયો કે, પાદરી સાહેબને ત્યાં આવતા અનેક અંગ્રેજોને હું ઓળખી શક્યો અને તેમના વિચારોથી પણ પ્રાદેશિકતા ગળી શક્યો.

પરંતુ મારા હૃદયમાં સૌથી પ્રબળ ધ્રુવ તો મહાત્મા ગાંધીજીની સાથે રહેવાની હતી. પાદરી સાહેબને ત્યાં રહેવાથી મારાથી ગાંધીજી સાથે સંબો વખત વાતચીત થઈ શકતી નહોતી. એથી મેં મહાત્માજીને કહ્યું: ‘મહેરબાની કરીને આપ એકાદ અકવાડિયું આશ્રમમાં ચાલો—આપણે ત્યાં છૂટથી—ચાંતિથી વાતચીત કરી શકીએ.’

મહાત્માજીએ મારી એ વાત માન્ય કરી અને અમે ત્યાંના ફીનિક્સ આશ્રમમાં ગયા.

દક્ષિણ આફ્રિકામાં હું જેટલો વખત રહ્યો તેટલા સમયમાં ફીનિક્સ આશ્રમનો મારો વસવાટ સર્વોત્તમ હતો. ફીનિક્સ આશ્રમમાં પહોંચતા જ મેં અંગ્રેજ પહેરવેશ છોડીને હિંદી પહેરવેશ પહેરી લીધો. ફીનિક્સનાં બાળકો સાથે રહેતાં મને ચાંતિનિકેતન જેવી ચાંતિ પ્રાપ્ત થઈ.

ફીનિક્સ આશ્રમનું વાતાવરણ હિંદીત્વથી પરિપૂર્ણ હતું. ત્યાં હિંદી ખાણું બનતું હતું. પહેરવેશ અને ભાવ પણ હિંદી હતા. હું આંખો મીંચીને કલ્પના કરતો કે હું હિંદમાં જ બેઠો છું. જોડે ત્યાંના આકાશ જુદા રંગનું હતું, પદ્માદ્રી જીળ હતા, મકનો પણ જુદા ધાટનાં હતાં, ઝાડ પણ જિજ હતાં પરંતુ ત્યાંનું વાતાવરણ નિસંક્રમ હિંદી હતું.

આશ્રમની બે વાતોએ મારા હૃદયને વિશેષ આકર્ષિત કર્યું. એક તો સાદાઈ અને બીજી સર્વ મનુષ્યો વચ્ચે સમાનતા.

ત્યાંનાં બધાં બાળકો ઉધાડે માથે અને ઉધાડે પગે ફરતાં હતાં, ખુલ્લી હવામાં રહેતાં હતાં, અને રાત્રે વરંડામાં જમીન ઉપર સૂતાં હતાં. આફ્રિકાની શરદી અને ગરમી સહન કરવાની તેમને ઠીક ટેવ પડી ગઈ હતી.

બોજન સાદું શાકાહારી હતું. ખેતી કેમ કરવી એ એમને પ્રત્યક્ષ શીખવવામાં આવતું હતું. ફરેકનો ઉદેશ એ હતો કે બને ત્યાં સુધી કુદરતી નિયમો પ્રમાણે જીવન જીવવું.

મહાત્મા ગાંધીજીનાં ધર્મપત્ની શ્રી. કસ્તૂરબાઈ ગાંધીનાં દર્શન પહેલવહેલાં દીનિકસમાં જ મેં કર્યાં. જે હિંદીઓએ સત્યાગ્રહ સંગ્રામમાં કષ્ટ સહન કર્યાં હતાં તેમાં શ્રી. કસ્તૂરબાઈ ગાંધીનું નામ સૌથી મોખરે ઉલ્લેખ કરવા યોગ્ય છે. તેમને જ્વલમાં જવું પડ્યું હતું. ત્યાં એમને ધણી તકલીફ વેઠવી પડી હતી. તેમની સાથે કેટલીયે સ્ત્રીઓ જ્વલમાં ગઈ હતી. જ્યારે એ બધાં જ્વલમાંથી છૂટ્યાં ત્યારે હું એમનાં દર્શન કરીને મારાં નેત્ર પવિત્ર કરવા દોડી ગયો હતો.

શ્રી. કસ્તૂરબાઈ ગાંધીની તબિયત બહુ જ ખરાબ હતી. તેમને જ્વલનો ખોરાક સહતો નહોતો; છતાં બીજો ખોરાક એમને ડોક્ટરે સેવા દીધો નહોતો. આથી જ્વલમાં એ ખૂબ લથડી મર્યાં હતાં. એમને જ્વલમાંથી છૂટીને આવેલાં જોયાં ત્યારે એ બિસ્ફુલ અચક્ત અને ધાંડેલાં જણાતાં હતાં.

આશ્રમની બીજી ખૂણી જે મેં આગળ કહ્યું છે તેમ સર્વ મનુષ્યો વચ્ચેની સમાનતા હતી. ત્યાં શાંતિખતિનો કંઈ જ ભેદ નહોતો. કુખી હિંદી મજૂરો મારે તો એ શાન્તિ અને શરણું સ્થાન હતું એટલું જ નહિ પણ સારાં ધોખાખાજ અને હુચ્ચા લોકો સાથે પણ પ્રેમપૂર્ણ વ્યવહાર રાખવામાં આવતો હતો. ગાંધીજીના

માજીને મેં એમ લખી જણાવ્યું હતું કે 'દક્ષિણ આફ્રિકાના હિંદી-બાઈઓ ઉપર ખૂબ આદર ઘીતરી પડી છે. મારે ત્યાં જવું જરૂરી છે. છતાં આપની આજ્ઞા હશે તેમ કરીશ.'

જાના જવાબમાં તેમણે લખેલું કે : 'વારુ ત્યાં જાઓ. દક્ષિણ આફ્રિકા જઈને અવાસી હિંદીઓને મદદ કરો. જ્યાંસુધી ત્યાંનું કામ સમાપ્ત ન થાય ત્યાંસુધી મારી સેવા માટે દોડી આવવાની જરૂર નથી.' વિલાયત છોડતી વખતે મેં આ આમળ પ્રતિજ્ઞા કરી હતી કે : 'જરૂર એમની માંદગીમાં હાજર રહીને એમની સેવા કરીશ.' આ વખતે હું ઘણી મૂંઝવણમાં આવી પડ્યો. મારા માટે આ 'ખરેખર' ધર્મસંકટ હતું. હું હિંદીઓને સત્યામહ-સંભ્રામમાં મૂકી પડવા ઉપદેશ આપતો હતો અને હું પોતે ઉપદેશક હોવા છતાં વિલાયત ચાલ્યો જઈ, એ કેમ બને? એક તરફ માતાજી સામે પ્રતિજ્ઞા કરી હતી તેનો પણ ખ્યાલ હતો. જો હું સત્યામહ-સંભ્રામમાં જોડાઈ પોતે જેલમાં જઈ તો પછી માતાની માંદગીમાં મદદ કરવા તરત વિલાયત-પહોંચવાનું અસંભવિત બને. મારી આ મૂંઝવણ મેં મદાતમાજીને જણાવી. એટલે તેમના તરફથી લામલો ખુલાસો મળ્યો કે, 'માતાની પ્રતિજ્ઞાને સૌથી પ્રથમ સ્થાન આપવું જોઈએ.' અમે બધા હિંદીઓ એ વાત ચોક્કસ માનીએ છીએ કે પોતાની માની વૃદ્ધાવસ્થામાં-ખીમારીમાં સેવા કરવી એ ઉત્તમોત્તમ છે. આપે એમની પાસે જવું જોઈએ. અમારી હિંદી રૂઢિ પણ આપને આપની મા પાસે જવા દેવાનો જ આદેશ આપે છે. સૌથી પ્રથમ માતાજી પ્રત્યેની દરજ્જા આપે અદા કરવી જોઈએ. પછી નિરતિ અર્થે આવવું. અમારા બધાના શ્રદ્ધાપૂર્ણ પ્રણામ આપની સાથે સેતા જાતે. આપની મા એ અમારા બધાની પણ મા જ છે. અમારાં શાઓની એ આજ્ઞા છે કે : 'માતાપ આમળ કરેલી પ્રતિજ્ઞા કેઈ પણ પ્રકાર દૂર નહિ.'

આ ખુલાસાથી મારી તમામ મૂંઝવણ દૂળી ગઈ. મારી ખાતરી

ચર્ધ મર્ધ કે, જે મારે વિલાપત જવું પડશે તો હિંદીઓ મને ખરાબ નહિ કહે, કેમ કે તેઓ માની પ્રતિજ્ઞાને પ્રથમ સ્થાન આપે છે. હું પણ માતાની ખીમારી વખતે તેની સેવામાં હાજર થવાને જવા મુજબતો જ હતો.

મહાત્માજી સાથે મારે આ વાતો ચાલી રહી હતી તે વખતે મને ત્યાં ખબર હતી કે મારી મા એ વખતે વિલાપતમાં મરણ પથારીએ પડી છે ! આજે જ્યારે હું એ જૂની વાતો યાદ કરું છું. ત્યારે મને સંતોષ થાય છે કે મેં મહાત્માજીની કૃપાથી મા આમળ લીધેલી પ્રતિજ્ઞાનો ભંગ કયો નહિ. ઇશ્વરકૃપાથી બીજી વાર સત્યાગ્રહની લડત ઉપાડવાનોયે પ્રસંગ ઉપસ્થિત થયો નહિ. કેમ કે એ ચાર દિવસમાં જ જનરલ રમટ્સે મહાત્માજીને બોલાવવા તાર કયો. આ તાર અમને ફીનિક્સ આશ્રમમાં જ મળી શક્યો. તરત જ અમે બંને પ્રિટોરિયા ગયા. અમે ચાર વાગ્યે ડરબન સ્ટેશન પહોંચ્યા. યુરોપિયન મેલ ત્યાંથી સાંજે પાંચ વાગ્યે પ્રિટોરિયા જવા ઊપડતો હતો. અને ત્રીજા વર્ગનો કાફર એક્સપ્રેસ રાતના આઠ વાગ્યે ઊપડતો હતો. અમે રાતના આઠ વાગ્યાની માડીએ પ્રિટોરિયા જવાનું ઠરાવ્યું, કે જેથી ત્યાં સુધીના ચારેક કલાકમાં ડરબનનું કામ પતાવી સેવાય. સ્ટેશનથી જવા અમે શહેરમાં જવા લાગ્યા તેવા જ સ્ટેશન માસ્તરે મહાત્માજી પાસે આવીને પૂછ્યું : ‘કહો માધી શા સમાચાર છે ?’

માધીજીએ જવાબ દીધો, ‘હું આ (કાફર એક્સપ્રેસ) સામાન્ય લોકોની માડીમાં બેસીને જનરલ રમટ્સને મળવા પ્રિટોરિયા જવા માટે અહીં આવ્યો છું.’

સ્ટેશન માસ્તર ! એમ ! તો તો આપ કાફર એક્સપ્રેસમાં જવાને બદલે યુરોપિયન મેલમાં જાઓ એવી મારી સલાહ છે. કેમ કે આજ રાત્રે ૧૨ વાગ્યે રેલવેવાગાઓની

હડતાલ સર થવાની છે. જે આપ કાફર એકમત્રેસમાં જશે તો રસ્તામાં જ તમારે રૂઝવું પડશે. પ્રિટોરિયા સુધી પહોંચવાનું જ મુશ્કેલ થઈ પડશે.

અમે બધા સહેર બહાર હું ફીનિક્સ બાથરૂમમાં રહેતા હતા. એટલે અમને હડતાલ સંબંધી કંઈ જ માહિતી નહોતી. મેં મહાત્માજીને કહ્યું : 'અત્યારે ચાર વાગ્યા છે. મુરોપિયન મેલ પાંચ વાગ્યે બીપડે છે. જે આપણે કાફરમેલથી જર્મનું તો આઠ વાગ્યે જાય છે, ચાર કલાકમાં બધો મામલો ફેરવાઈ જશે. હવે ડરમન જવાની કંઈ જ જરૂર નથી. મુરોપિયન મેલમાં જ ચાલો.'

અમે આ રીતે મુરોપિયન મેલમાં જ રવાના થયા. જે અમારે રેલવેન માસ્તર સાથે વાતચીત ન થઈ હોત તો ૧૫ દિવસ સુધી મામંમાં જ અમે રોકાઈ મથા હોત. કાફર એકમત્રેસ તો પંદર દહાડા સુધી રસ્તામાં જ રખડી મથો હતો. હડતાલ પંદર દહાડા ચાલી હતી. આમ દેવથોગે અમે સમયસર પ્રિટોરિયા પહોંચી મથા.

પ્રિટોરિયા પહોંચ્યા પછી અમે 'પ્રિટોરિયા ન્યૂસ' નામક પત્રના સંપાદકને મળવા ગયા. સંપાદક મહાત્માજીને પૂછ્યું : 'દિંદીઓના શુભેચ્છક હતા. એમણે મહાત્માજીને પૂછ્યું : 'દિંદીઓ મુરોપિયનોની આ હડતાલમાં ભાગ લેશે ?' મહાત્માજીએ જવાબ દીધો : 'ના, કદાપિ નહિ. અમે સરકારની પરિસ્થિતિનો અયોગ્ય લાભ ઉઠાવવા માગતા નથી. અમે ન્યાયયુક્ત મુદ્દ કરવા તૈયાર થયા છીએ. ન્હાં સુધી આ હડતાલ ચાલુ રહેશે, ત્યાં સુધી અમે અમારો સત્યાગ્રહ-સંમાન નહિ જ કરીએ.'

એડિટરે અધીજીને પૂછ્યું : 'તું દૂ આપની આ વાત અમારા બાપમાં જાય ?'

‘માંધીજી કહે, ‘ના, આપ એ ન છાપશો.’

ત્યારપછી એડિટરે અમને સમાચાર સંબંધના છે, પાર કલાકમાં માર્ચલ લો ચાલુ થઈ જશે. કેમ કે રેલવે હડતાલે બપોરે ૨૪૩૫ પકડ્યું છે. આ સમાચાર સાંભળીને મને ખૂબ શિકર થવા લાગી.

મારા મનમાં વિચાર ધોળાવા લાગ્યા કે જો ‘માર્ચલ લો ચાલુ થઈ ગયા પછી હિંદીઓના મન પર માઠી અસર થાય અને તેઓ એમ કહેશે કે, ‘અમે હડતાલમાં બામ નહિ લઈ એ, તો સરકારને આ વાતથી એમની ઉદારતાનો ખ્યાલ નહિ આવે. સરકાર, તો એમ જ ધારી લેશે કે માર્ચલ લોની બીકને લીધે હિંદીઓએ બામ ક્યું છે. સરકારની નજરે એ વળતે આ વાત કહી નહિ આવે કે હિંદીઓ ન્યાયશુદ્ધિથી પ્રેરાઈને આ કામ કરી રહ્યા છે.’

મારી આ ધારણા મેં મહાત્માજીને કાને નાખી, અને વિનંતી કરી કે આપ આ વાત ઉપર ફરીથી વિચાર કરી જુઓ. મારા સમજવા પ્રમાણે તો આપ બપોરે જૂલ કરી રહ્યા છો.

માર્ચલ લો શરૂ થતાં પહેલાં આપ આપના વિચારો જે આપે ‘પ્રિટોરિયા ન્યૂસ’ ના સંપાદકને જણાવ્યાં છે. તે સૌની સામે જાહેર થવા દો. આ થવાથી આપણા આ ઝગડાનો અંત લાવવામાં મદદરૂપ થઈ પડશે. મોડા સુધી માંધીજી સાથે વાદવિવાદ ચાલુ રહ્યો. મહાત્માજી પોતાની વાતને પકડી રહ્યા હતા. એમાં નિયમ કે અંતઃકરણનો સવાલ જ નહોતો. પરંતુ જ્યારે મેં મારી વાતને જોયો ત્યારે રજૂ કરી ત્યારે મહાત્માજીએ કહ્યું: ‘હીક, આપ આપની વાતને આટલી મજબૂત પકડી રાખો છો તો હું મારી જીદને છોડી દઈ આપ કહો છો તેમ કરીશ.’

અમે સંપાદકને એ વાત કહી, એડિટરે મહાત્માજીની ફરી મુલાકાત લીધી, અને આ સામાન્ય હડતાલ બાબતમાં દિલ્હીઓની સ્થિતિનું સ્પષ્ટ વર્ણન એડિટરે લખી લીધું.

આ એડિટર રાષ્ટરનો એજન્ટ પણ હતો; એથી એણે રાષ્ટર કંપની મારફતે આ સમાચાર જમખંડેર કરી દીધા. પોતાના પત્રમાં પણ એણે આ 'મુલાકાત' છાપી નાંખી.

આખા ફાલિયુ આફ્રિકામાં આ વાત ફેલાઈ ગઈ કે, દિલ્હીઓ આ હડતાલના સમયમાં પોતાનો સત્યાગ્રહ ચાલુ નહિ કરે.

આ સમાચાર છપાઈ ગયા પછી દર જ ક્ષણમાં માંસેલ લો ચાલુ થયો, કેટલેક ઠેકાણેથી તારનાં દોરડાં છપાયાં તમામ ફેલ્ડે બંધ થઈ ગઈ.

જો મહાત્માજીએ પોતાના વિચારો આ સમયે પ્રગટ ન કર્યા હોત, તો જરૂર હાથમાં આવેલો બહુ જ સરસ લામ વેડફાઈ જાત. સરકાર પણ એમ જ કહેત : 'લ્યો, દિલ્હીઓ તો ડરી ગયા ! નીકર આ સમયે તેઓ સત્યાગ્રહ કરી ન દેત !'

પ્રિટોરિયામાં દરરોજ અમે બંને જનરલ સમૂહની મુલાકાત લેવા બુનિયત સરકારને બંન્નમે જતા હતા. જનરલ સ્મટ્સ ઠોઈ ઠોઈ વખત તો અમારે મુલાકાત માટે પાંચ પાંચ ક્ષણે સંદેશો પહોંચી. એ વખતે રેલવેની હડતાલને લઈને આખા આફ્રિકામાં અચાનક છવાઈ ગઈ હતી. જનરલ સમૂહ ક્રાંતિની સ્થાપના માટે આમથી તેમ મોટર ધુમાટી રચા હતા, એમણે ૪૦ હજાર માણસો સરકાર પણ તૈયાર રાખ્યા હતા. હડતાલીઓ આવોમાંથી આવેનેપાઈ નામે મુરંમ હોવાનો સંદેશ પહોંચી ગયો હતા. એના વડે એ બંન્નાં લોકો ખમાલ મચાવી પડતા હતા. ઠોઈ વખત એ રેલવે

પાટા ઉઝાડી મૂકતા કે એવી જ બીજી કાઈ ધમાલ કરી મેલતા. જનરલ રમદસ એ વખતે ધણી મુશ્કેલીમાં હતા, આમતેમ રખડવામાં અને ઉપરિચિત કામો ઉઠેલવામાં જ એમનો વખત વીતી જતો. એથી મહાત્માજીને એમની સાથે વાત કરવાનો બહુ જ ઓછો સમય મળતો. અમારે દરરોજ અવન્ટે હાલિસમાં જવું પડતું, રોજ થોડો થોડો વખત વાતચીત થતી. તેને પરિણામે આખરે જનરલ રમદસ સાથે સમજૂતી થઈ. દરેક વાત ઉપર ભાતભાતની ચર્ચા થતી. અમે જ્યારે આમ સુલેહનું વાતાવરણ સર્જાવવાના પ્રયત્નમાં પડ્યા હતા, ત્યારે મહાત્માજી ઉપર એક તાર આવ્યો કે 'આપનાં ધર્મપત્ની બહુ જ બીમાર છે.' મહાત્માજીને ચિંતા પેડી. ઉચ્ચે મિ. પોન્ડે ખબર મોકલી કે 'આપનાં પત્ની અત્યંત ક્ષમ્યે આપનાં દર્શન કરવા, આહે છે.' મહાત્માજીએ એ સંદેશનો જવાબ મોકલ્યો, 'મારે અહીં બહુ જ જરૂરનું કામ છે. મોંઝાથી અહીં આવી શકાયો નહિ.'

આ તાર મારા વાંચવામાં આવ્યો કે તરત જ હું સીધો જનરલ રમદસ પાસે પહોંચી ગયો ને આ ખબર એમને કાને નાખી. સમાચાર, સંજાળતાં જ રમદસ મળમળો થઈ ગયો. એણે બીજા બધાં કામ પડતાં મૂકીને મહાત્માજી સાથે સુલેહ કરવાનું કામ હાથ ઉપર લીધું. બધી વાતોનો નિવેડો આવી ગયો હતો, ફક્ત એક વાત બાકી રહી ગઈ હતી. જનરલ રમદસ સુલેહનામામાં એક વાક્ય ઉમેરવા માગતા હતા, અને મહાત્માજી એની વિરુદ્ધ હતા. આટલા માટે જ આખરી નિર્ણય ઢીલમાં પડ્યો હતો. મહાત્માજીનું કહેવું હતું કે, જો આ વાક્ય રાખવાનું હોય તો સુલેહ નહિ થઈ શકે. બીજી વખત સત્યાગ્રહ સંભામ માંડવો રહેશે. મહાત્માજીની આ જીદ મારા સમજવામાં આવી શકી નહિ. તેથી મેં દલીલ કરી કે 'આવા એક મામૂલી વાક્ય માટે આટલી બધી ખેંચતાણુ શાને ?'

એમને ત્યાં જન્મવા તેડી જતા હતા. મારે માટે ખાસ મહેનત લઈને જુદી જુદી જાતની વાનીઓ જનાવતા હતા. મેં એમને પહેલેથી કહી રાખ્યું હતું કે હું માંસ ખાઈશ નહિ. એથી એ મારે માટે ફળફળાદિના હમણા કરી દેતા હતા. ધોતિયાં, ખમીસ, ચાદરો એની તો એમને ત્યાં ખોટ જ નહોતી. મારે પહેરવા માટે એમણે ડેટલીય કપડાં તૈયાર કરી રાખ્યાં હતાં. દરરોજ મારાં કપડાં ધોવા એ તૈયાર રહેતા. એમણે જોશ અને સ્ત્રીપુર પણ પહેરવા આપ્યા હતા. વાતો-ઓમાં જાડુઈ વોંટીની વાતો આવ્યા કરે છે. એ વોંટી પહેરનારને મનમાગી ચોજ મળે છે. અને જાડુઈ વોંટી જ જાણે મળી ગઈ હતી. કહેવાનો બાવાર્થ એ છે કે મારા ધોખીમિત્રો મારી આજળ ગ્રે-માગી ચીજો હાજર કરી દેતા.

એમની વસ્તી ઝાઝી નહોતી, પરંતુ એ ખૂબ ઉદાર હતા. એક રવિવારે એ મારી પાસે આવ્યા, એમણે મારા આજળ રૂ. ૪૭૭) લાવીને મૂકી દીધા. એ સત્યામહી બાઈઓની મદદ માટે હતા. આંદો, સોનું, ધડિયાળ વગેરે ડેટલીય ચીજો એમણે સત્યામહીઓની મદદમાં આપી હતી. એમના હૃદયની ઉદારતા એં વખતે જોવા જેવી હતી. ત્યારે અમે જનરલ રમટ્સ સાથે સમજૂતી કરીને પાછો ફરવાના હતા, ત્યારે એ બધા ધોખીઓ અમને વળાવવા રોકેશને આવ્યા હતા. એ દિવસે પ્રાતઃકાળે ઉપરાણું કરીને રૂ. ૧૪૫) લાખ્યા હતા. હું એ દિવસે, ખૂબ યાદેનો હતો. પરંતુ આ દવાળુ હૃદયના ધોખીઓની લાગણી જોઈ મારે બધો યાદ જિતરી મયો. તાવનું દર્દ પણ વિદ્યારી જવાયું. અત્યારે પણ રેલવેની મુસાફરી કરતી વખતે, દરિયા કિનારે બિમા રહેતાં, દૂર દૂર જોતાં અને ડાઈ ડાઈ વખત પેલા પ્રિયોરિયના ધોખીઓ યાદ આવે છે. એમના ઉદાર ચરેરા મારી નજર સામે તરવરી જોઈ છે.

દક્ષિણ આફ્રિકાથી પાછા ફર્યા પછી મેં એ ધોળીઓને ટેટલાય કાગળ લખ્યા હતા; અને એમણે ગુજરાતી ભાષામાં એ કાગળોના જવાબ પણ લખ્યા હતા. એમનો અનુવાદ કરાવી વાંચતાં વાંચતાં મારી અકલબત્તેર મારી મર્ધ હતી. દરેક ચિઠ્ઠીમાં એ લોકો બીજી વાતો સાથે એ તો ખાસ લખતા હતા કે ‘અમે માતૃભૂમિનાં દર્શન કરવા પ્રયત્નમાં છીએ. એટલા માટે અમે રૂપિયા બેમા કરી રહ્યા છીએ. અમે બોલપુરમાં આપની સાથે આશ્રમમાં રહીશું.’

હ વરસ પછી હું ઈ. સ. ૧૯૧૮માં બીજી વાર દક્ષિણ આફ્રિકા ગયો, ત્યારે પણ એ બધા મને મળ્યા હતા અને મને ખૂબ ખવરાવ્યું હતું.

અમે પ્રિટોરિયામાં હતા તે દરમિયાન ત્યાં માસ્કેલ હો ચાલતો હતો. રાતના આઠ વાગ્યા પછી ઘરની બહાર નીકળવાની પરવાનગી નહોતી. સરકારની પરવાનગી વગર કોઈ નીકળતું તો તેવું આવી બનતું. એક વખત બૂલથી હું એ આશ્રમમાં ફસાઈ પડ્યો હતો.

આઠ વાગ્યા પછી હું ઘર તરફ જતો હતો, પરંતુ પ્રશ્નકૃપાથી કોઈ ફોજ માણસે મને ટોક્યો નહિ.

અમારી તીર્થયાત્રા

પ્રિટોરિયા છોડ્યા પછી ગાંધીજીએ કહ્યું : “મારે એક તીર્થ-સ્થાને જવું છે. તમે, પણ મારી સાથે ચાલો.”

મેં પૂછ્યું : “ક્યાં જવું છે ?”

ગાંધીજીએ જવાબ દીધો : " જોહા-સખર્ગમાં, મિં. ડોકની
ઓને ત્યાં.

અમે જોહા-સખર્ગ પહોંચ્યા. ખૂબ ઠંડી પડતી હતી. હું તાવને
લીધે કંપતો હતો. હડતાલને લીધે માર્ચલ લો ચાલુ હતો, રેલ્વેને
લક્ષ્મી પહેરો હતો. અમને લેવા આવેલા અમારા હિંદી મિત્ર રેલ્વેન
ખંડાર ઊભા હતા. માર્ચલ લોને લીધે સમાજમાં તો બરી સકાપ
તેમ નહોતું, એટલે બીજા દહામની સવાર સુધી અમે છાપાઓના
ખબરપત્રીઓ સાથે વાતોચીતો કરી. પછી જોહા-સખર્ગના હિંદીઓને
જનરલ રમટ્સ સાથે ક્યેલું સુમેહનામું વંચવું ત્યારે એમના
આનંદનો પાર ન રહ્યો. તે પછી સાંજે અમે મિસિસ ડોકને મળવા
તેમને ઘેર ગયા. આખે રસ્તે ગાંધીજી નિસકુલ બોલ્યા નહિ. અમે
કંઈપણ વાતચીત કરી નહોતી. એમ ચલું હતું કે અમે કોઈ અત્યંત
પવિત્ર સ્થાનમાં છીએ. મહાત્માજી મિસિસ ડોકને પોતાના માતાની
જેમ માનતા હતા. એ એમને માતાતુલ્ય કેમ માનતા હતા તે બતા-
વવા એક ઘટના જણાવવી પડશે.

સત્યાગ્રહ સંગ્રામમાં મહાત્માજીએ આંખોની છાપ રવેચા-
પૂર્વક કરી આપવાની ઇચ્છા જાહેર કરી તેથી કેટલાક પહોંચી નારાજ
વર્ધ ગયા. તેમણે મહાત્માજીને કહ્યું : ' જો આપ આંખોની છાપ
આપશો તો અમે આપને જાનથી મારી નાખીશું. ' ગાંધીજીએ
પોતાની વાત સમજાવવા બહુ જ પ્રયત્ન કર્યો, ને કહ્યું હું સરકારના
ઇન્સાબુધી આંખોની છાપ નથી પાડી આપતો, પરંતુ મારી
ઇચ્છાથી હું આંખોની છાપ પાડી આપું છું. છતાં એમની
નડી અછલમાં એ વાત ન સમજાઈ.

ફેવરે ગાંધીજીએ કહ્યું : ' મેં રવેચાપૂર્વક આંખોની છાપ
પાડી આપવાની પ્રતિજ્ઞા સરકાર રખતી કરી છે, હું એને રાઈ જી

સંજોગોમાં તોડી ચકવાનો નથી. બલે આપ મને મારી નાખો.

એક મોટા હોલમાં જ્યાં આંગળીઓની છાપ લેવાતી હતી. ત્યાં આશરે ચારેક હજાર માણસો ભેગા થયા હતા, ગાંધીજીએ બધાંની રૂમરૂઠીને પોતાની દરેક આંગળીઓની છાપ પાડી આપી. પોતાનું નામ રજીસ્ટરમાં નોંધાવ્યું.

જ્યારે ગાંધીજી બહાર નીકળ્યા ત્યારે પકાણેનું ટોળું બહાર ઊભું હતું. એક બેઅકલ પકાણે ગાંધીજીને એટલી બધી લાકડીઓ મારી કે એ અધમૂઆ થઈ જમીન ઉપર પટકાઈ પડ્યા. એટલે પકાણે ગાંધીજીને મૃત્યુ પામેલા સમજી ત્યાંથી પલાયન કરી ગયા.

જે દિવસે આ દુર્ભાગી જનાવ બન્યો હતો તે દિવસે પ્રાતઃ કાળથી જ મિ. ડોક કે જે મહાત્માજીના પરમ મિત્ર હતા, તેમને જરાપ એવું પડતું નહોતું, કામમાં એમનું ફિલ ચોંટતું નહોતું. પણ એમ થવાનું કારણ એમને કંઈ જ સમજતું નહોતું. પ્રાતઃકાળ પૂરો થયો, પરંતુ એમની મિત્રા ઓછી થઈ નહિ. છેવટે એ બહાર ફરવા નીકળી પડ્યા. એ બર બહાર નીકળતા હતા તેવામાં જ લોકોએ તેમને 'પકાણે અને ગાંધીજી' વાળી ધટના કહી સંભળાવીને જણાવ્યું કે ગાંધીજીને કાઢીએ મારી નાખ્યા.

સમાચાર સાંભળતાં જ મિ. ડોક તરત જ તે રથને જઈ પહોંચ્યા. ગાંધીજી ચતાપાટ પડ્યા હતા. થોડીવારે તેમને કંઈક બાન આવ્યું, પોલીસના માણસો ત્યાં પહોંચી ગયા અને પૂછવાં જવા બેચાર પ્રશ્નો ગાંધીજીને પૂછી લીધા. એટલે પછી મિ. ડોક તેમને પોતાની જાતે જોયજીને પોતાની ગાડીમાં બાંધી પોતાને બંગલે લઈ ગયા. આખો દહાડો ને રાત મિ. ડોકની સ્ત્રી અને પુત્રીએ એમની સેવા ચાકરી કરી. સેકડો હિંદીઓ ગાંધીજીને મળવા ત્યાં આવતા હતા. મિસિસ ડોકે પોતાના તમામ ઓરડા હિંદીઓ માટે ખાલી કરી દીધા હતા. ગાંધીજીનું કહેવું છે કે : 'મને મૂકો વળી

અથા બાદ કે ઝાઝી વેદના પછી જ્યારે જ્યારે હું મારી આંખો ખોલતો ત્યારે ત્યારે મારી સામે મિસિસ ડોક્કર મુખ્યારવિંદ અચૂક જણાતું પૂજ્ય માતાજીની ચેડે તેજો મારી સેવા કરી રહ્યાં હતાં. મિસિસ ડોક્કરના માતૃત્વ પ્રેમે જ મારા પ્રાણ બચાવ્યાં એમ કહું તો જરાય ખોટું નથી.”

ત્યારથી મિસિસ ડોક્કર મહાત્માજીના પૂજ્યપાત્ર થઈ પડ્યાં હતાં.

આ બનાવ જન્મા પછી કેટલેકે દહાડે માંધીજીના મિત્ર મિ. ડોક્કર, જે એપિસ્ટ મિશનરી હતા, એ રોડેશિયાના પશ્ચિમ ભાગના જંગલી લેડોમાં ધર્મપ્રચાર માટે ચાલ્યા ગયા. ત્યાંનાં દવાપાણી બેજવાળાં હોવાથી એ તાવમાં પટકારી પડ્યા હતા. તાવની ખોમારી આવી જવાથી એમણે ઘેર પાછા ફરવાનો વિચાર કર્યો. કુખોએ રસ્તામાં જ એ મૃત્યુ પામ્યા. તાર મારફતે એ શોક સમાચાર મિસિસ ડોક્કરને મળ્યા, આવી રીતે એ વિધવા થઈ. એમનાં પુત્રપુત્રી પિતા-વિહોણાં થઈ ગયાં.

ત્યારે અમે મિસિસ ડોક્કરને ત્યાં પહોંચ્યા ત્યારે માંધીજીએ દિંદી રીત પ્રમાણે તેમને નમસ્કાર કર્યો. વિધવા માતા માંધીજીના આવવાની રાફ જ જોઈ રહ્યાં હતાં. માંધીજીને જોનાં એમના ચહેરા ઉપર આનંદની ટચરો ફૂટી નીકળ્યા. મેં જોયું તો એમની આંખો-માંથી હેતના આંસુ ઉછરાઈ આવ્યાં હતાં. પાણીના મારથી થવા-યલા મહાત્માજીને જે ઔરડામાં રાખવામાં આવ્યા હતા અને ત્યાં સેંકેડા દિંદીએ તેમની ખખર કાઢવા આવતા હતા, તે જ ઔરડામાં અમે બેસ્યાં હતાં.

મહાત્માજી અને મિસિસ ડોક્કર એક રેખા આમળ બેઠાં બેઠાં વાતો કરતાં હતાં. વાતમાં રહી રહીને મિસિસ ડોક્કર કહેતાં રહેતાં કે : ‘જુઓ તમે જાહ જ નજા પડી ગયા લાગે છે. ઘરોર સાવ ભેરાર્થ મળ્યું છે. તનિયત સંભાળવાની ખાસ જરૂર છે.’

મિસિસ માધીની માદગીની વાત સાંભળીને તેઓ ઝોર ચિંતાતુર થયેલાં જણાયાં.

મિસિસ ડોકની નિ સ્વાર્થ વાતોથી મને ખૂબ નવાઈ લાગી. એમણે પોતાના કુ ખનો તો એક હરફ સરખો ઉચ્ચાર્યો નહિ મિસિસ ડોકની દીકરી એક ખૂણામાં બેઠી હતી. એના મો ઉપર પણ એની માતાના જેવી જ ક્રોધજનતા પથરાયેલી હતી. કમભાગ્યે અમે એમને ઘેર વધારે રોકાઈ ચકચા નહિ, કેમ કે બ્રેહાન્સનર્ગમાં માર્થલ સો ચાલુ હતો. આઠ વાગ્યા પહેલાં તો અમારે અમારા મુકામ ઉપર પહોંચી જવાનું હતું, આઠ વાગ્યા પછી બહાર નીકળનારાઓ માટે માર્યા જવાની દહેશત હતી તેથી અમે મિસિસ ડોકની રંગ લઈને બહાર સડક ઉપર આવ્યા, હઠતાવને લીધે બચકર મુમસામ હતુ. વચ્ચે વચ્ચે કોઈ હથિયારનધ સિપાઈ ઘોડેસવાર થઈને આમથી તેમ પસાર થતો હતો, કોઈ વખત લસ્કરના માણસો કૂચ કરતા જતા માલમ પડતા હતા. મનીઓમાં ખૂબ જ મદકો જમા થઈ હતી અમારી ચોતરફ અશાન્ત વાતાવરણ હતું પરંતુ અમારા હૃદયમાં આનંદમય શાન્તિ હતી, કેમ કે અમે પવિત્ર સ્થળેથી પાછા ફરતા હતા, અમારી આરાધ્યા માતાજીનાં દર્શન કરીને, એની આમળા અમારી શ્રદ્ધાથી બેટ ધરીને પાછા ફરતા હતા.

બ્રેહાન્સનર્ગથી અમે ડરમન આવ્યા. તે વખતે મને તાવ આવેલો. ડરમન પહોંચતા પહોંચતામા તો
 વિલાયતમાં હું લથડી પડ્યો ડરમન સ્ટેશને પ્લેટફોર્મ
 માતાનો સ્વર્ગવાસ ઉપર મિ પિયસને મને એક કાગળ આપ્યો
 તેમાં લખ્યું હતું કે તમારા માતાજી અચત
 ખીમાર છે તેમની હાલત દિનપ્રતિદિન લથડતી જાય છે ' પર
 વાચતા જ મને થયું કે હવે મારા માતાજી આ સસારમાં નથી
 મે તરત જ એક તાર વિનાયન કર્યો આ વખતે મને ખૂબ ચિંતા

ચતી હતી. મા કરતાં વધારે વહાલું આ દુનિયામાં કાણ હોઈ શકે ?
 ધણા હિંદીઓ જનરલ સમટસ સાથે ચમેલું સુલેહનામું ગણવા
 માગતા હતા. એટલા માટે હજારો માણસોની ભીડ જામી હતી.
 એમની સામે મારે બે શબ્દો બોલવાના હતા.

આવા કુસમયે—માતાની ચિંતાના બાર વખતે મારે બે શબ્દો
 બોલવા એ પણ કંઈ વાંત હતી, છતાં કર્તવ્ય સમજીને મારે બે
 શબ્દો કહેવા પડ્યા.

બપોર પછી મારા તારનો જવાબ ફરી વળ્યો; ‘હમી જાન્યું-
 આરીએ તમારાં માતાનો દેહોત્સર્ગ ચર્ચ ગયો.’ મેં એ તાર અધી-
 છને મોકલ્યો. થોડી વારમાં કરતુરઆ જેલમાંથી છૂટેલી બીજી હિંદી
 સ્ત્રીઓને લઈને સહાનુભૂતિ દાખવવા મારી પાસે આવી પહોંચ્યાં.
 આ બધાંનાં દર્શન કરીને મારા હૃદયને કંઈક ટાકક વળી. તે વખ-
 તથી મને થયું કે ‘હિંદની સ્ત્રીઓ મારી માતા છે.’ મારા
 જીવનમાં મને અનેક વાર આ વાતની ખાતરી ચર્ચાઈ છે. મારાં
 માતાએ એમની હેવટની બીમારીમાં કંઈ પણ ચિંતા ક્યો વચર મને
 હિંદમાતાની સેવા કરવા દક્ષિણ આફ્રિકા જવાની અનુમતિ આપી
 હતી. તેનું કારણ કે મારાં માતાજી હિંદુધર્મને પ્રેમથી પૂજતાં હતાં,
 એનો બહસો મને મળી ગયો છે. હું જ્યાં ગયો છું ત્યાં હિંદી
 સ્ત્રીઓએ મને ધુત્તરી જેમ ગણ્યો છે. મારી ખાતરી છે કે એ
 જગણીને મારાં માતાના આત્માને સ્વર્ગમાં પણ સુખ થવું હશે.

માતાના મૃત્યુપછી હું એકાદ અઢવાડિયું રોનિસ આશ્રમમાં
 અધીજી પાસે એકાન્તમાં રહ્યો. એ સમય મેં શાન્તિપૂર્વક, પર-
 માત્માના બલનમાં અને માના સદૃશોનાં શીર્ષાં સમક્ષેમાં વિતાવ્યો.

ત્યાર પછી હું કેપટાઉન ગયો. થોડા દિવાસ પછી મહાનગર

માંધીજી પણ ત્યાં આવ્યા. ત્યાં અમે થોડા
 હોર્ડ ગ્લેડસ્ટનના દહાડા સાથે રહ્યા. અહીંના વિશ્વવિદ્યાલયમાં મેં
 પ્રમુખપણે 'કવિવર રવીન્દ્રનાથ ટાગોરનું જીવન અને
 વ્યાખ્યાન કાવ્ય' એ ઉપર ભાષણ આપ્યું. થોડા વખત
 -૫૭૧ પાલીમેન્ટના સભ્યો સામે બીજી વખત
 કવિવર ઉપર ભાષણ આપ્યું. એ સમાના પ્રમુખ દક્ષિણ આફ્રિકાના
 ગવર્નર જનરલ હોર્ડ ગ્લેડસ્ટન હતા. લોકો કહે છે કે આ વ્યાખ્યાનની
 બારે અસર થઈ. જ્યારે પાલીમેન્ટના સભ્યોએ કવિવર રવીન્દ્રનાથની
 સર્વોચ્ચ પ્રતિભા સંબંધી સાંભળ્યું ત્યારે એમને થયું કે હિંદ માત્ર
 ગુલામોની જ માન્યભૂમિ નથી. હિંદ સંબંધી નેમના વિચારો ફેરવાઈ
 ગયા. એમના આ વિચાર પરિવર્તનથી 'ઇડિયન' રિલીફ એક્ટ ?
 પસાર થવામાં ઘણી સરળતા થઈ મઈ.

મારા વ્યાખ્યાનના ઉપસંહારમાં હોર્ડ ગ્લેડસ્ટને કહ્યું હતું :
 “લંડનની પાઠશાળામાં ભારતનો પ્રાચીન ઇતિહાસ વાંચીને હું જક
 થઈ ગયો હતો. અહીંના મુરોપિયનોએ એવું ન સમજવું જોઈએ કે,
 હિંદ નાતાલને મજૂરો પૂરા પાડનારો જ એક દેશ છે. જલદપક્ષે
 ભારત એક એવો દેશ છે કે જેણે કવિવર રવીન્દ્રનાથ જેવા પુત્રરત્ન
 પેદા કરીને દુનિયાના લોકોને જક કરી નાખ્યા છે.”

દક્ષિણ આફ્રિકામાં મિ. એન્ડ્રૂએ જે કામ કર્યું હતું. તેમાંની
 થોડીક વાતો હજી બાકી રહી જાય છે. એન્ડ્રૂનો
 દક્ષિણ આફ્રિકામાં સ્વભાવ સૌ કાર્ષને મળી જાય એવો હતો.
 મિ. એન્ડ્રૂનું જ કામ તા. ૨ જાન્યુઆરી ૧૯૧૪માં ડરબનમાં ભાષણ
 આપતાં એમણે કહ્યું હતું કે “અમે હિંદમાંથી
 એક સંદેશો લાવ્યા છીએ. એ સંદેશો ‘પ્રેમ’નો છે. આ ભૂમિ
 ઉપર પગ મૂકતાં જ અમને અસંખ્ય હિંદુઓનાં મુખારિંદો જોવાનું

સહભાગ્ય પ્રાપ્ત થયું, એ જોઈને અમારાં હૃદય નાચી ઊઠ્યાં છે. દિલેને હું ધણા ધણા હેતુથી ચાહું છું. એવું જ હિંદ અને અહીં પણ વસતું જણાય છે. હું અને મિ. પિયર્સન બંને જોઈએ છીએ કે અમે કોઈ પરાયા મુશ્કેલીમાં આપ્યા નથી. અમે ગ્રેમ અને દોસ્તીવાળા દેશમાં આવી પહોંચ્યો છીએ. હિંદ આપના તરફ બેપરવાદ નથી. હિંદીઓનો એક પણ દિવસ એવો વીતતો નથી કે જે દિવસે આપ સૌને સંભારતાં ન હોય કે આપના હિત માટે ધ્વજ પાસે પ્રાર્થના ન કરતા હોય !

દક્ષિણ આફ્રિકા સંબંધીના પ્રશ્નમાં હિંદુ, મુસલમાન, પારસી, ખ્રિસ્તી વગેરે સૌ ધર્મ અને જાતિના લોકો એકમત છે. મુસલમાનોમાં અમારા સંબંધમાં દોસ્તો છે. એવી જ રીતે હિંદુઓમાં પણ ધણા મિત્રો છે. અમારા પરમ મિત્ર કવિવર શ્રી. રવીન્દ્રનાથ ટાગોરે આપને એક સંદેશો દેવેલાઓ છે. તે એ છે કે :

सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म ।

आनन्दरूपममृतं यद्विमांति ।

शान्तं शिवमद्वैतम् ।

અર્થાત : જે પરબ્રહ્મ સત્યસ્વરૂપ, જ્ઞાનસ્વરૂપ અને અનંત-સ્વરૂપ છે; અને જે આનંદરૂપ અમૃતથી પ્રકાશિત છે જે સુખદાયક છે, જે એક જ છે, અને જેના જેવો બીજો કોઈ નથી, તેનું હું જ્ઞાન ધરું છું. :

પ્રિયોપદેશમાં બાપણ કરતાં મિ. એન્ડ્રુઝે કહ્યું હતું કે : "હિંદમાં જે ધરકા મુસલમાનો માગ મિત્ર દતા એમને હું પિનાવડાવ્યું હતું, અને એ જાને મને પેટના દીકરા જેવો ગણતા હતા. એમનાં નામ મોલવી નજિર અહમદ અને મોલવી જહાંગીર. એ બંને હિંદીના પ્રખ્યાત નમરજનો હતા. એમના મુદ્દ ઉપરેથી હું હિંદ

મુસલમાનો ઉપર એકસરખો પ્રેમ રાખવાનું શીખ્યો છું' સેન્ટ સ્ટીફન્સ કોલેજના પ્રિન્સિપાલ રુદ્ર પાસેથી મને ભારતવાસીઓની વિદ્વતાનું ઓરવ જાણવાનું મળ્યું છે. મિ. રુદ્ર ખ્રિસ્તી થઈ ગયા છે, પરંતુ હિંદુ ઉપર એ અમાધ પ્રેમ રાખે છે. મેં ગુરુકુળ કાંમડીના મહાત્મા મુન્શીરામ અને શાન્તિનિકેતન બોધપુરના ગુરુદેવ શ્રી. રવીન્દ્રનાથ ટાગોર પાસેથી ઋષિજીવનની પવિત્રતાનું જ્ઞાન મેળવ્યું છે. આથી હિંદુ તરફ મને ખૂબ જ મમતા વધી ગઈ છે."

મિ. એન્ડ્રૂઝ દક્ષિણ આફ્રિકાના મોટામોટા રાજનીતિજ્ઞોને મળ્યા હતા, અને એમને પોતાના સ્વભાવની શીતળ છાંયે મુગ્ધ બનાવી દીધા હતા. તેથી તેઓ હિંદના પ્રશ્નોને અગ્રી રીતે બહાઈની નજરે જોતા થયા હતા.

જોહાન્સબર્ગમાં બાપટ આપતાં મહાત્માજીએ કહેલું કે : કેપટાઉનના મોકેના કહેવા પ્રમાણે મોટા નિઃસંદેહ વિશ્વાસ છે કે જે જે રાજનીતિજ્ઞો અને આગેવાન પુરુષોને મિ. એન્ડ્રૂઝ મળેલા, એ સૌનાં હિંદમાં ઉપર મિ. એન્ડ્રૂઝના વિચારોનો ભારે પ્રભાવ પડ્યો હતો. મિ. એન્ડ્રૂઝ અહીં રહ્યાં તો થોડા જ દિવસ છતાં તે દરમ્યાન જે જે લોકોના સહવાસમાં એ આવ્યા તે દરેકનાં દિલ સામ્રાજ્ય પ્રતિ તેમનાં જે કર્તવ્ય છે, એના બાવોથી ઉભરાઈ જવા પામ્યાં હતાં એ નિઃશંક છે."

દક્ષિણ આફ્રિકાની સફરથી મિ. એન્ડ્રૂઝના જીવન ઉપર ભારે અસર થઈ. દક્ષિણ આફ્રિકા જતાં પહેલાં દક્ષિણ આફ્રિકાનો એમના નામથી થોડાંક ભણેલાં મળેલાં લોકો જ સફરનો મિ. એન્ડ્રૂઝ પરિચિત હતાં. પરંતુ દક્ષિણ આફ્રિકા મયા પર પહેલો પ્રભાવ પછી એમના નામની નોખત આખા સામ્રાજ્યમાં ફેલાઈ ગઈ.

દક્ષિણ આફ્રિકાનો પ્રમુખ એકલા હિંદના હિતનો જ હોય એમ નહિ, પરંતુ બ્રિટિશ સામ્રાજ્યના હિતની દૃષ્ટિએ પણ મહત્વનો હોય. આખા બ્રિટિશ સામ્રાજ્યમાં સત્યામહ સંબંધી સમાચારો છપાઈ રહ્યા હતા. લંડનની પાર્લામેન્ટ પણ ખળભળી ઊઠી હતી. આટલા બધા વખતથી લંડનની પાર્લામેન્ટને કાર્મપણુ હિંદના પોતે આટલી બધી ભડકાવી નહોતી. એટલે અત્યારે એ ચિંતામસ્ત થઈ ગઈ હતી. જે વખતે દક્ષિણ આફ્રિકામાં રેલવેવાગાઓએ હડતાલ પાડી હતી, અને લોકો રાજ્યકાન્તિનાં સ્વપ્નો સેવતા હતા તે વખતે ત્યાંની સરકાર હિંદના પ્રમુખને અત્યંત મહત્વનો ઝંખતી હતી, દરેક નવી નવી આશ્ચર્યકારક ઘટનાઓ બન્યે જતી હતી. પરિસ્થિતિ પણ બહુ ઉશ્કેરણીભરી હતી. 'હિંદનું સામ્રાજ્યમાં સ્થાન શું?' અને 'બવિખ્યામાં ભારતનો બ્રિટિશ સામ્રાજ્ય સાથે કેવો સંબંધ હશે?' આવા આવા પ્રશ્નો ઉપર મિ. એન્ડ્રૂઝની વાત હવે પ્રમાણભૂત મનાવા લાગી હતી. પરંતુ આ મહત્વપૂર્ણ ૫૬ મિ. એન્ડ્રૂઝને એકાએક મળી મર્યું નહોતું. ઈ. સ. ૧૯૧૪થી સાત વર્ષ સુધી એમણે બ્રિટિશ સામ્રાજ્ય સંબંધી પ્રશ્નોનો ઊંડો અભ્યાસ કર્યો હતો. એને પરિણામે જ એમને આ ગૌરવ પ્રાપ્ત થયું હતું.

મિ. એન્ડ્રૂઝનું નામ જગપ્રસિદ્ધ થઈ ગયું છે. તે એમના દક્ષિણ આફ્રિકાની કામગીરીને લઈને જ હિંદનો બાણેલો વર્ગ તેા એમને ધણા વખતથી ઓળખતો હતો. દક્ષિણ આફ્રિકાના પ્રવાસે એમના જીવનમાં ભારે પરિવર્તન કરી નાખ્યું. કેલેજના પ્રોફેસરના પદમાં, અને બ્રિટિશ સામ્રાજ્યના પ્રસિદ્ધ પુસ્તકના પદમાં ભારે અંતર છે. પરંતુ આ ઉશ્કેરણીભર્યા સમયમાં મિ. એન્ડ્રૂઝ બિલકુલ શાન્ત અને ગંભીર રહ્યા હતા. એનું કારણ મિ. એન્ડ્રૂઝના શબ્દોમાં સંભળાવતું ઠીક પડશે.

મિ. એન્ડ્રૂઝ કહે છે કે “ દક્ષિણ આફ્રિકામાં મારા જે દિવસો પીત્યા, તે મારા જીવનમાં અત્યંત ઉશ્કેરણીભર્યા હતા, છતાં ત્રણ કારણોથી મેં એ દિવસોને શાન્તિથી વિતાવ્યા. પહેલું કારણ એ હતું કે : શાન્તિનિકેતનની ‘શાન્તિ’ નું ચિત્ર મારી નજર આગળ ખડું હતું. ‘શાન્તિનિકેતનની શાન્તિ સંભારતાં મારા બધા ઉશ્કેરાટ શાન્ત પડી જતા. એ સિવાય કવિવરે મને મારી સહાયતા અને પ્રવાસી હિંદીઓ માટે નીચેના જે શ્લોકો શીખવ્યા હતા, -તેનો પ્રભાવ પણ મારા મન પર જેવો તેવો નહોતો.

(૧)

ॐ सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म आनन्दरूपममृतं यद्विभाति ।

शान्तं शिवमद्वैतम् ॥

असतोमा सद्गमय । तमसोमा ज्योतिर्गमय ।

मृत्योर्माંસमृतं गमय । आवीरविर्म पथि रुद्र यसे

दक्षिणां मुखं तेन मां पाहि नित्यम् ।

આ મંત્રોનો અર્થ પણ મેં સારી રીતે સમજી લીધો હતો. અને એને હું ધીર-સ્તવન કરતી વખતે નિત્ય રટતો રહેતો. એનાથી મારું હૈયું અપૂર્વ શાન્તિ અનુભવતું હતું. ખીજું કારણ ગાંધીજીનો સત્સંગ હતો. પેલા મહાન સત્યાગ્રહ સંગ્રામ વખતે મહાત્માજી બિલકુલ શાન્ત હતા. ત્યારે કોઈ વખત હું મહાત્માજીના કાર્પાસો વિચાર કરતો, ત્યારે મને શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતાના ‘નિષ્કામ કર્મ’ ની વાત યાદ આવી જતી. જેવી રીતે શ્રીકૃષ્ણ મહામારતના યુદ્ધમાં અર્જુનના અંતઃકર્ણ ઉદયને સ્થિર કરી દીધું હતું એવી રીતે મહાત્માજી પ્રવાસી હિંદીઓની શક્તિઓને ઘણી ધીરજથી વાપરી રહ્યા હતા. એ મહાન યુદ્ધની વચ્ચે એમની ચારે ગમ જે બની રહ્યું હતું તે એ શાન્ત ચિત્તે જોયા કરતા હતા. એમનું મન કદી અસ્થિર થયેલું

અમે જોયું નહોતું. આ બાબતે હું મિ. પિયર્સન સાથે ઘણી વખત વાતચીત કરતો. અને એ નિશ્ચય પર આવતો કે ‘ખરેખર મહાત્માજી ગીતાજીનો ‘નિષ્કામકર્મ’ નો આદર્શપાઠ જમત, આમજ ખડો કરી રહ્યા છે. ડરજનનું એક દસ્ય પણ હજી મુઘી મારી નજર સામે તરવરી આવે છે. લગભગ એકદમરે તામિલી શ્રીઓ એમની આજુબાજુ વિંટળાઈ વળી દતી. એ પોતાનાં બાળકોને માંધીજી પાસે આશીર્વાદ માટે લાવી હતી. મહાત્માજી એ બાળકોને પોતાના બોળામાં લઈને હસતાં હસતાં આશીર્વાદ દેતા હતા, સારે મને એમનું મુખકમળ જોતાં જોતાં સ્વપ્ન પ્રભુ ઇશુનું સ્મરણ થઈ આવતું હતું. ત્રોજી કારણ એ હતું કે હું એ રાજનૈતિક પ્રકરણમાં સંડોવાયેલો હતો; છતાં મારું મન ધાર્મિક પ્રશ્નો સમજવામાં વધુ ગુંચાયેલું રહેતું હતું. ખ્રિસ્તી મત સંજોધી મારા વિચારોમાં પરિવર્તન થઈ રહ્યું હતું. રાત દહાડો જ્યારે મને થોડો પણ વખત મળતો ત્યારે હું એ જ ધાર્મિક પ્રશ્નોના વિચારો ક્યાં કરતો. હતો. રાજનૈતિક કામોમાં મંડ્યા રહેવા છતાં હું એમાં હજી પૂરેપૂરો હીન નહોતો બન્યો. દુનિયામાં ધર્મની મહાન શક્તિઓ શાં શાં કામ કરી રહી છે, એ વિચારો મારા મનજમાં ડહોળાયા કરતા હતા. માંધીજીના હિંદુ મુસલમાન અનુયાયીઓને આનંદપૂર્વક અત્યાચાર સહન કરતા જોઈને મને ખ્રિસ્તી ધર્મની શરૂઆતના દિવસો યાદ આવી જતા. જ્યારે જ્યારે મારે એમની વચ્ચે રહેવાનું થતું ત્યારે સારે મને એમ થઈ આવતું કે પ્રાચીન કાળના ખ્રિસ્તીઓના એક નાનકડા ટોળામાં જાયે હું રહેતો ન હોઈ! જૂના વખતમાં ખ્રિસ્તીઓ ઉપર અત્યાચાર ગુજારવામાં આવતા ત્યારે એ લોકો જેરી રીતે હસને મોઢે એ અત્યાચારો સહન કરી લેતા, એવી જ રીતે માંધીજી અને એમના સાથીઓ પણ દક્ષિણ આફ્રિકામાં જાતજાતનાં કષ્ટો સહન કરતા હતા. આ જોઈને અનેક જાતના વિચાર મારા મનમાં ઊઠતા હતા. હિંદથી દક્ષિણ આફ્રિકા જવાને હું નીકળ્યો ત્યારે

મહાત્મા ગોખલેજીએ મને કહ્યું હતું કે, ‘મને બીક રહે છે દક્ષિણ આફ્રિકામાં આપને જે અનુભવ મળશે, એનાથી આપના ખ્રિસ્તીમત સંબંધી વિચારોને બારે ધોઠા પહોંચશે.’

ગોખલેજીની વાત અક્ષરશઃ સાચી નીવડી. પરંતુ ધણી નવાઈ જેવી અસાધારણ વાત તો એ થઈ કે, મને મારા ખ્રિસ્તીમતના સાચા આદર્શોની શક્તિનું જીવંત જાગૃત ઉદાહરણ-મહાત્મા ગાંધીજી અને એમના અનુયાયીઓ કે જે હિંદુધર્મ પ્રમાણેના અહિંસાધર્મનું પાલન કરતા હતા તે પ્રત્યક્ષ જોવાને મળ્યું, હવે જ મને એ વાત દારામર સમજાઈ ચકી કે બૌદ્ધધર્મના અને બાઈબલના ઉપદેશો એક સરખા જ છે. લાગલાગટ વરસો થયાં એક વિદ્યાર્થીની પેટા પુસ્તકો વાંચી વાંચીને હું એ બાબતનો અભ્યાસ કરી રહ્યો હતો. પરંતુ દક્ષિણ આફ્રિકામાં એ પ્રશ્ન મારી નજર સામે જેવો સજીવ બની ઊભો રહ્યો. તેવો પહેલાં કદાપિ બન્યો ન હતો. મારા ધાર્મિક વિચારોમાં ધણી ફેરફાર થયા છે પરંતુ આટલો મોટો ફેરફાર આ પહેલાં કદી થયો નહોતો. નવાઈ પામવા જેવી વાત તો એ હતી કે, મારી યોગમ રાજનૈતિક ઝગડાઓ જામી રહ્યા હતા. હું પોને પણ એમાં ભળ્યો હતો. એ વખતે મારા અંતર જીવનમાં અનેરો ફેરફાર થઈ રહ્યો હતો. મારા આંતરજીવનના પરિવર્તનને લીધે જ હું એ ઉત્કરણીભરી રાજનૈતિક પરિસ્થિતિમાં પણ શાન્ત રહી શક્યો. એ વખતે મેં કવિવર રવીન્દ્રનાથને જે પત્રો દક્ષિણ આફ્રિકાથી લખ્યા હતા. એ પત્રો ધણી લાંબા હતા. એમાં મેં ધર્મસંબંધી જ વિવરણ કર્યું હતું. રાજનૈતિક બાબત પર તો માત્ર બે ચાર જ લીટીઓ લખી હતી. દક્ષિણ આફ્રિકાથી વિદાયત ગયા પછી મેં મહાત્મા ગોખલેજીને મારા આધ્યાત્મિક વિચારો લખી જણાવ્યા હતા.

તેમના પરના પત્રમાં પણ રાજનૈતિક બાબનો બહુ જ થોડો લખી હતી.

એ વખતે ગોખલેશ બીમાર પડ્યા હતા. એમને પોતાને લામતું હતું કે એ પોતે આ વખતે બચી શકશે નહિ. પરંતુ એ મરણપથારી પર રહ્યાં રહ્યાં એમણે મારી આધ્યાત્મિક વાતો તરફ જોટલું ધ્યાન આપ્યું એટલું રાજનીતિની વાતો તરફ ન આપ્યું. એ વાત ધ્યાનમાં રાખવા જોવી છે કે સત્યાગ્રહ-સંગ્રામમાં મહાત્મા ગોખલેશ ખૂબ રસ લેતા હતા. એમણે એને માટે લાખો રૂપિયા પણ ભેગા કર્યા હતા. સાચી વાત તો એ છે કે ગોખલેશ જોટલા ધાર્મિક વૃત્તિના હતા તેટલા રાજકીય નહોતા. લોહો આ વાતને ધણી વાર બૂલી જાય છે. કેટલાય માણસોને મેં એમ કહેતા સાંભળ્યા છે કે : ‘ગોખલેશ તો પોલિટિકલ સંન્યાસી છે.’ પરંતુ એમની સાથેના સહવાસથી મને એમની પ્રવૃત્તિઓનો જે અનુભવ મળી શક્યો છે, તે પરથી હું કહી શકું છું કે ‘પોલિટિકલ સંન્યાસી’ એ શબ્દ પ્રયોગમાં હું ‘સંન્યાસી’ શબ્દ ઉપર વધારે બાર મૂકું છું, અને ‘પોલિટિકલ’ ઉપર થોડો. મને એમનામાં સંન્યાસીપણાની પ્રધાનતા જણાતી રહી છે. મને જણાયું છે કે એ અત્યંત ધાર્મિક પુરુષ હતા.”

દક્ષિણ આફ્રિકાની સફરથી મને મારી વૃત્તિઓનો પણ સારો અનુભવ મળી ગયો. હું ‘ધર્મખંડ’ પ્રકોને સાચો ખ્રિસ્તી કયાં ધાર્મિક નજરે જોયા કરતો હતો. રાજનૈતિક હતો ? પ્રશ્નો પણ હું ધાર્મિક નજર સિવાય જોઈ શકતો નહિ.

રમનના પાદરીએ મને એમને ત્યાં દેવગર્ભા વ્યાખ્યાન આપવાને બોલાવ્યો. ત્યારે મેં વ્યાખ્યાન માટે ‘પૂર્વધી શુદ્ધિમાન માણસો આપ્યા.’ બાઈબલનું આ એક જ વાક્ય પસંદ કર્યું.

એ વાક્યનો અર્થ કરીને 'નાતાલ એકવટીપ્રગર' નામે છાપાએ મારી ઠેકડી ઉઠાડી લખ્યું કે : 'રેવરંડ એન્ડ્રુ અને પિયસને એટલું બધું અભિમાન ન કરવું જોઈએ. અમે જાણીએ છીએ કે એ લોકો પૂર્વ એટલે હિંદમાંથી આવ્યા છે; પરંતુ જગતમાં એ એકલા જ ભુદિમાન નથી. દુનિયામાં એમના જેવા બહુમાં ભુદિમાન પડ્યા છે.'

બાપ્તિસ્ટ કરીને હું દેવળ બહાર નીકળ્યો ત્યારે મને એ સાંભળીને બારે દુઃખ થયું. મહાત્મા માંધીજી મારું બાપ્તિસ્ટ સાંભળવા દેવળમાં આવવાના હતા, પરંતુ એમને ગોરા કોષ્ટાએ પેસવા દીધેલા નહિ.

આ વખતે મારી આંખો સામે એ ચિત્ર ખડાં હતાં. એક પ્રજા ઇશ્વર પવિત્ર દેવળ અને બીજો દીનિકસનો આશ્રમ.

એક વખત સાંજને વખતે અમે દીનિકસ આશ્રમમાં બેઠા હતા. રાત્રે મહાત્માજીએ અમને 'પ્રેમ' ઉપર બાપ્તિસ્ટ આપેલ પત્રે ધ્યાન આપીને અમે હિંદીઓ, આફ્રિકનો, અને યુરોપિયનો બધાં ભાંડુઓ એકબીજા સાથે પ્રેમપૂર્વક વાતો કરી રહ્યાં હતાં. અમે બધાં એક જ જાતની મુશ્કેલીઓ સહન કરી રહ્યાં હતાં, અને એકબીજાને સરખાં જ સમજતાં હતાં. જાતીય દ્વેષનું નામનિશાન અમારે અહીં નહોતું. મને રહી રહીને યર્ષ આવતું કે આ આશ્રમ કે જ્યાં સૌ હળીમળીને બાતબાવચી રહે છે, અને પેલું મનનચુંબિત દેવળ, કે જ્યાંથી મહાત્માજીને ગોરાઓએ હાંકી કાઢ્યા હતા : એ બેમાંથી 'સાચો ખ્રિસ્તી ધર્મ' કયાં છે? દેવળમાં કે આશ્રમમાં? માફ દિલ પ્રત્યેક વખતે પોતારી બેઠતું કે સાચો ખ્રિસ્તી ધર્મ માંધીજીના આશ્રમમાં જ છે. મતલબ કે દક્ષિણ આફ્રિકોના પ્રવાસથી મને એ વાત સમજાઈ ગઈ કે હિન્દુ અને ખ્રિસ્તી ધર્મના અસલ તરવામાં કંઈ જ તફાવત નથી.

કેપટાઉનના દેવળમાં જ્યારે મને બાપલુ આપવાનું કહેવામાં આવ્યું ત્યારે આજ વાત હેડલાં મેં જણાવ્યું કેપટાઉનમાં ઘરે હતું કે 'મને એમ લાગે છે કે ખ્રિસ્તી ધર્મના સંવંધી વ્યાખ્યાન આંતરભાવો પાશ્ચાત્ય દેશોથી વેગળા ખસતા જાય છે. કેમ કે પશ્ચિમ દેશવાસીઓ એ દેવોની પૂજા કરવા મંડ્યા છે. એક પૈસાની અને ખીજી ત્રેસારા રંગની ઉચ્ચતામાં વિશ્વાસની પૂર્વના અત્યાચાર પીડિત નિર્ધન માનવ-સમાજમાં મને જોટલા અસલી ખ્રિસ્તી ધર્મના ભાવો નજરે પડે છે, એટલા પશ્ચિમની ધનવાન જાનોમાં જણાતા નથી.'

એ બાપલુના અંતમાં મેં કહ્યું હતું કે 'અહીં દક્ષિણ આફ્રિકામાં સોનાની ખાણોની નજીક અનેક શહેરો વસ્યાં છે, હિંદી તેમજ ખીજી કાશર વસ્તીને આ શહેરો ખડાર જુદા મહોલ્લામાં વસાવવામાં આવી છે. પરંતુ મને એ મહોલ્લામાં ભગવાન ઈશુનાં દર્શન જોટલાં થાય છે એટલાં આ વિશાળ શહેરોમાં નથી થતાં. એ શહેરો સોનાને લીધે આટલાં બધાં ધનવાન બન્યાં છે; એ નકારી કમાણીનો પાપભાર એમને માથે છે. અનેક સાગરોમાં અને સમુદ્રતટોની પાસે મુસાફરી કરતી વખતે વારંવાર મારી આગળ આજ દુઃખદાયક અને ભયંકર પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થતો રહે છે કે 'દુનિયાનાં આધુનિક વેલપરાણી રાષ્ટ્રો, કે જેઓ કઞ્જિયાઓર અને પગથી માથા મુઠ્ઠી હથિયારસજ્જ છે તથા જેઓ પોતાના સ્વાર્થ કાળે મનુષ્યોના આત્માઓનો વેપાર કરી રહ્યાં છે, એ ઘણા દહાડા મુઠ્ઠી નમ્ર અને નિરહંકારી ઈશુનાં નિવાસ-સ્થાન બની રહે? શું એ સંભવિત છે? શું એ સમય પાસે નથી આવતો કે તે પોતે આવા રાષ્ટ્રોને હહેશે કે તમારું સત્યાનારાજી જાઓ,' અને જગતની નિર્ધન અત્યાચાર પીડિત જાતિઓને હહેશે કે 'આવો તમે મારો પાસે આવો!'

આ શબ્દો મેં ઈ. સ. ૧૯૧૪ના એપ્રિલમાં ઉચ્ચાયા હતા અને એપ્રિલ ૧૯૧૪માં મદાયુદ્ધ શરૂ થયું. આ વ્યાખ્યાન મેં આખું ત્યારે મને ખ્યાલ સરખો નહોતો, કે એ રાષ્ટ્રોનું સંકટ આટલું બધું પાસે છે. છતાં પણ મારા એ શબ્દો બિવિધરાણીની જેમ સાચા પડ્યા. મેં મારું એ વ્યાખ્યાન મહાત્મા ગાંધીજીને વંચાવ્યું હતું; અને કવિવર રવીન્દ્રનાથ પર મેં લખેલા પત્રો પણ વાંચી સંભળાવ્યા હતા.

કેપટાઉનથી આર. એમ. એસ. સિટન નામની સ્ટીમરમાં હું વિલાયત જવા નીકળ્યો હતો. સ્ટીમર છપર દક્ષિણ આફ્રિકાથી હું ધણું કરીને રાતના ત્રણ વાગ્યાથી ભગી વિલાયત જઈ જતો. ઊઠીને તારાબંધા આકાશ તરફ મીઠા માંડીને હું બેસી વિચારમગ્ન બની જતો હતો. એ વખતે મારું મન પ્રકૃષ્ઠિત બની હતું. મારા માતાના સ્વર્ગ-વાસથી મને દુઃખ તો પારાવાર ઊપજતું હતું, છતાં એમની આરા પ્રમાણે પ્રવાસીહિંદીઓનું કામ કરી આવ્યા બદલ મને અંતરમાં થશ્ચાતાપ નહોતો થતો.

હરેક દરિયાઈ મુસાફરીમાં હું માંદો પડી જઈ છું. તેમ આ વખતે પણ હું માંદગીમાં સપડાયો જ. દક્ષિણ આફ્રિકાથી પાછા ફરતી વખતનું એક દસ્ખ દશ પણ મારી નજર સામે તરવરે છે.

મહાત્માજી અને કસ્તૂરબા અને સ્ટીમર સુધી વળાવવા આવ્યા હતા. કસ્તૂરબાની તબિયત દરે મુઘરી ગઈ હતી. એમણે જ અને સ્ટીમર સુધી વળાવવા આવવાને આમદ ક્યો હતો. હું સ્ટીમરમાં ચઢ્યો ત્યારે કસ્તૂરબાએ અને બાંગીટ્ટી અગ્રિજમાં કહ્યું : 'તમે જાઓ છો તેથી અમને બધાને ઘણી દિલગીરી થાય છે, અમે તમને ખૂબ ચાહીએ છીએ. મેં મારા હૃદયમાં તે વખતે કહ્યું કે, સ્નેહમયી દિન્દુમાતા, સતી સાખી પૂજ્ય મા ! આજે આ પરદેશમાં તમે અને

જે સ્નેહદાન આ દીધું છે એને લીધે ભારતમાતા સાથે મારો સંબંધ
ઓર માઠ, ખંધાયો છે. મારાં માતાજીના સ્વર્ગવાસથી હું ધણે
દિશગીર છું. આ વખતે તમારા આ સ્નેહે મને ભારતીયપાને પાકો
બકત બનાવી દીધો છે. પરમાત્મા કરે ને હું તમારા આ પ્રેમનો
બદલો ભારતમાતાની સેવા કરીને ચુકાવું. તમારો કામળ સહાનુભૂતિ-
પૂર્ણ માતૃપ્રેમ જીવતાં લગી મારાથી ભૂલી શકારો નહિ તમારા આ
સ્નેહને લીધે મારું જીવન અધિક ઉદાર અને પવિત્ર બની જશે.

પછી સ્ટીમર ન્યારે બંદરેથી ઊપડી ત્યારે મેં જોયું તો મહા-
ત્માજી અને કસ્તૂરબા એક ખૂણા ઉપર પોતાના બંને હાથ જોડીને
આકાશ તરફ જોઈને મારી કુશળ સહર માટે પરમાત્મા પામે પ્રાર્થના
કરી રહ્યા હતાં.

એ સુંદર દૃશ્ય જાંઘીબર મારાથી ભૂલી શકારો નહિ. મારે
તરફ અધાન સમુદ્ધ હતો. એક ખડક પાણીમાં દૂર સુધી વધેભે
હતો. એ ખડકના ઉવટના ખૂણા ઉપર મહાત્મા ગાંધીજી અને
કસ્તૂરબા જોયા હાથ કરીને જોઈ રહ્યાં હતાં. ઇંગ્લેન્ડ નજીક પહોંચતાં
પહોંચતાંમાં તો ઝટપટ બણી ખરાબ થઈ ગઈ. પરંતુ જોરથી ફૂંકાવા
લાગ્યો, ઠંડકનો કંઈ પાર ન રહ્યો.

માર્ચના પહેલા અઢવાડિયામાં હું વિલાયત પહોંચ્યો. મારું
માનવું હતું કે મારા બાઈ સિવાય બીજા
વિલાયતમાં મહાત્મા કાઈને મારા વિલાયત જવાની વાતની ખબર
ગોઝાલેલી સાથે નહિ હોય! પરંતુ ન્યારે હું ત્યાં પહોંચ્યો
ત્યારે તો પોટરલના સ્ટેશન ઉપર મને લેવાને માટે બહુ દિલ્હીજા
ભેમા થયા હયા. બપોરે ૬ થી વેડીને પલ્ક એ બધાં ઘેરથી સ્ટેશન
પર આવ્યાં હતાં. શ્રીમતી સરોજિની નાયક કુવોનો હાર જઈને જ્યાં
હતાં. લંડનના પ્રેસી હિંદી બાઈજોની આ કૃપા જોઈને મારું
હૃદય બરાઈ આવ્યું.

દક્ષિણ આફ્રિકાવાળા મિ. સોરાબજી મને એમને ત્યાં લઈ ગયા. વર્તમાનપત્રોના ઘણા સંપાદકો મારી સાથે વાતો કરવા આવ્યા. 'ટાઇમ્સ' અને બીજાં આંગ્રેવાન પત્રોના માલિકોએ મને દક્ષિણ આફ્રિકાના સુલેહનામા સંબંધમાં કંઈક લખવાનું સૂચવ્યું. પણ હું તરત જ ગોખલેજી પાસે જીપડી ગયો. એ વખતે એ ઘણા માંદા હતા. ઘણી થોડી વારમાં ગોખલેજીને મેં દક્ષિણ આફ્રિકાના બધા મામલો ટૂંકમાં સમજાવી દીધો. સુલેહનામાની તમામ વાતથી એમને વાકેફ થયાં. મહાત્મા ગોખલેજીની દરેક વાતમાં જે વાતો એમણે માંધીજી સંબંધી કહી તેમાં શુદ્ધ પ્રેમભાવ નીતરતો હતો. છેવટે ગોખલેજીએ હસતા હસતાં કહ્યું : 'માલુમ પડે છે કે બહુ જ પરિશ્રમ કરવાથી તમે પણ તમારી તબિયત બગાડી રહ્યા છો. હવે તમારે પૂરેપૂરો આરામ લઈને જ જે તે કામકાજ કરવું.' ગોખલેજીની આ શિષ્યોમણ્ય સાંભળીને મને હસવું આવ્યું. ને સામું પૂછ્યું : 'અને ત્યારે આપ શું કરો છો ?'

જે વખતે હું દિલ્હીથી દક્ષિણ આફ્રિકા જવા તૈયાર થયો ત્યારે ગોખલેજી દિલ્હીમાં હતા અને ખૂબ પરિશ્રમ કરતા હતા. તે વખતે મેં એમને ટોક્યા હતા કે, આપ આટલો બધો પરિશ્રમ ન કરતા રહેશો. એથી આપની તંદુરસ્તીને બારે ગુસ્સાન પહોંચશે. મારા જ શબ્દો લંડનમાં ગોખલેજીએ મારે હવાલે કર્યા.

ડોક્ટરે એમને રાજકીય વાતો કરવાની ના પાડી હતી. કેમ કે એથી એમની લામણી ઝણઝણી જીકતી. એથી એમની આમળ ખૂબ જ થોડી રાજકીય વાતો મેં કહી. પહેલાં હું કહી જ ગયો છું કે ગોખલેજીને મારા ધાર્મિક વિચારો ખૂબ ગમતા. ગોખલેજીને સત્યાગ્રહ સંભામના વિષયથી બારે આનંદ થયો.

એ સંભામની વાત અહીં જણાવવા જેવી છે.

હક્કિયુ આફ્રિકામાં યુનિયન સરકારે હિંદીઓના સવાલ પર એક કમિશન નીમ્યું હતું મહાત્માજીએ એ કમિશન આમેળ જુમાની આપવાની ના પાડી હતી. તે વેળા મહાત્મા જોખલેજીએ માંધીજીને તાર કયો હતો કે 'આરે હિંદીઓની સાથે કમિશન સામે જુમાની આપવી જોઈએ.' માંધીજી એ વાતના વિરોધી હતા. તેઓની દલીલ એ હતી કે 'જો કમિશનની નિમણૂક અમારી સંમતિ વગર કરવામાં આવી છે તેની આમળ જુમાની આપવી એ અમારે માટે અપમાનજનક છે.' હું પણ માંધીજી સાથે આ બાબતમાં સહમત હતો. તે પછી જોખલેજીએ ફરીથી ખીંતે એક તાર મોકલ્યો હતો કે 'આર કમિશન રખડ જુમાની આપો જ.' એ વખતે માંધીજીને ધણું જ દુઃખ થયું તેની સાથે જ તેમના બુખમાંથી ઉઠ્યાર નીસરી પડ્યા કે 'જોખલે મારા રાજનૈતિક શત્રુ છે. એમની આગળે અવગણવી એ મારે માટે અત્યંત કષ્ટદાયક છે, તથાપિ મારે ફરીથી એમની આગા ઉઘાડવી પડશે.'

મે જોખલેજીને એ તમામ વાત કહી સંભળાવી, એ સાંભળીને એમનું હૈયું નરમથે સ ખતી ગયું. તેપણ એ જુમાની નહિ આપવાની અમારી નીતિ સાથે સહમત થયા નહિ તે નહિ જ. એમની માન્યતા તો હતી પણ એવી ને એવી જ ખતી રહી કે કમિશન રખડ જુમાની આપી હોત તો ઠીક થાત. વારુ. એતો જેમ ખતવાનું હતું તેમ ખતી મયું. પણ જોખલેજીને માંધીજીના વિજયથી અત્યંત દુઃખ થયો હતો, એ તો નિર્વિવાદ.

મહાત્મા જોખલેને મળ્યા પછી મારા મનમાં મારા પિતાજીનાં દર્શન કરવાની જાહેર કચ્છા ઝગડી હતી. તેડું પિતાજીની સેવામાં પરાંત મારાં સ્વર્ગસ્થ માતાજીના મૃત્યુ સમયની તમામ હકીકત બજાવા મામતો હતો. મને એમ પણ હતું કે મારા બપાથી વૃદ્ધ પિતાજીને અને મહેતોને આપા-

સન મળશે. હું ધેર પહોંચ્યો ત્યારે મારી બહેનોએ મને કહ્યું ;
' મરતી વખતે માતાજીએ તમને ખૂબ યાદ કર્યા હતા. એમણે ધણી
વખત આનંદમાં આવી જઈને કહ્યું હતું કે, આનંદની વાત તો એ
છે કે મારો પુત્ર ચાલ્યો એનું કર્તવ્ય પાલન કરી રહ્યો છે, એ ખૂબ
મર્સિ રહ્યાં હતાં.' ૧

માતાના મૃત્યુથી પિતાજીને ખૂબ જ દુઃખ થયું હતું. એ ધણી
અચક્ત બની ગયા હતા. મારી બહેનો એમની સેવાચાકરી કરતી
હતી. ખૂબ શાંતિથી મારા પિતાજીએ દક્ષિણ આફ્રિકા સંબંધી મારી
વાતો સાંભળી. એ વાતો બાળુલા એ ખૂબ જ આતુર હતા. એમણે
નાનામાં નાની વાતો પણ મને પૂછી જોઈ. એ વખતે મારા હાથમાં
કવિશિરોમણિ શ્રી. રવીન્દ્રનાથ ટાગોરે લખેલો પત્ર આવી પડ્યો.
એ વાંચીને મને હાર્દિક આનંદ થયો. લંડનમાં જ્યાં સુધી હું રહ્યો
ત્યાં સુધી દરરોજ હું ગોખસેજ પાસે જતો હતો. હિંદના મદદનીશ
મંત્રી આર્લ્સ રોબર્ટ્સ પાસે પણ હાજિસ ઓફ કોમન્સમાં મારે
જવાનું થતું.

દક્ષિણ આફ્રિકાના મામલા વિષેની હકીકત માટે હિંદી-ઓરિસ
અને કાયોનિપલ ઓરિસમાં પણ મારે જવું પડતું હતું. મારે સુપ્રસિદ્ધ
મિત્રશર રાયેનસ્ટીનને પણ મળવું હતું. એક વખત, હું એમને ત્યાં
જવા માડીમાં જોસવા જતો હતો એવામાં જ મને ઘૂંટણમાં એક
સખન ઈજા થઈ. એ ઈજા બહુ દુઃખદ સુધી પહોંચી. કામની એટલી
બધી ખમાલ હતી કે મારે લંડનમાં પગે પણ આમનેમ દોડાદોડ
કરવી પડતી હતી. વારંવાર પગ ફેરવાવો હોવાથી જંખમ લાગતો
અને મટવામાં વખત લેતો. કુરસીનો વખત બને તેટલો હું પિતાજીની
સેવામાં ગાળતો. લંડનમાં ફરી હું ગોખસેજને મળ્યો ત્યારે પણ મેં
એમની સાથે રાજકીય વાતો ચુલ્લ છેડેલી જ નહિ. પૂર્વના દેશના

પ્રવાસથી મારા ધાર્મિક વિચારોમાં પણ ફેરફાર થયો હતો. એ વિચારો મેં એમને કહી સંભળાવ્યા તો એમણે ખ્યાનપૂર્વક સાંભળી લીધા. છેવટે મારે હિંદ પાછા ફરવાના દિવસો નબ્લીક આવતા ગયા. આ વખતે હું ઇંગ્લંડમાં ૧૫ દિવસથી વધારે રોકાયો નહોતો. આટલી ટૂંકી મુદતમાં પણ મારે ખૂબ દોડધાન કરવી પડેલી, એમિલ ઈ. સ. ૧૯૧૪માં હું હિંદ પાછો ફરી ગયો.

આ પ્રકરણ પૂર્ણ કરતાં પહેલાં મિ. પિયર્સને દક્ષિણ આફ્રિકાના પ્રવાસીઓની કરેલી અમૂલ્ય સેવાની તોંધ લેવાનું આવશ્યક ધર્મ પડે છે. તેઓ નાતાલમાં ખૂબ ધૂમ્પા હતા. મજૂરોની-કુલીઓની કુર્કયા એમણે નજરે જોઈ હતી, અને એ સંબંધી 'મેડન' રિવ્યુ'માં મુંદર રિપોર્ટ છપાવ્યો હતો. મિ. પિયર્સનની કામગીરીની એક વાત અહીં લખવી અચોક્ક નહિ ગણાય.

એક વાર મિ. પિયર્સને દક્ષિણ આફ્રિકાના ડોર્હાગમે એતરોમાં ફરતા હતા. રાત પડતાં એમણે ત્યાં જ રાતવાસો કરવાનો ઠરાવ કર્યો. ત્યાં ડોર્હાગેરાની એક ડોહી-વખાર હતી. મિ. પિયર્સને એ ધરની માલિક ધરદી ઓ પાસે જઈને કહ્યું: 'આપની પરવાનગી હોય તો હું અહીં રહેવા માગું છું.' એ ડોહીએ પણ ખુશાથી, પિયર્સનને રહેવાની રજા આપી. ખાતાં-ખાતાં એમણે કહ્યું: 'હું હિંદુસ્તાનથી આવ્યો છું.' એ સાંભળતા જ ડોહી બોલી ઊઠી કે 'તમે પેલા માણસ સંબંધી જાણો છો કે જોનું નામ એ-ફ્રેંક છે? હું દિલ્લ ખાલીને એને જે વાતો સંભળાવવા ઇચ્છું છું. એ વાત ઉપર જરા ખ્યાન આપો કે એણે એક એશિયાવાસીના પગ દાખ્યા! હું તમે પહેલાં ડોર્હા વખત આવી વાત સાંભળી હતી?'

એ સાંભળીને મિ. પિયર્સને અડખઠાટ હતી પડ્યાં, પછી

બોલ્યા : ‘ એન્ક્રેજ તો મારો નિમરજન દોસ્ત છે. અમે સાથે જ આવ્યા છીએ. જે કામ એમણે કયું તે કામ હું પણ ખુશીથી કરું.’

એ સાંભળીને ડોશી નવાઈ પામી; પરંતુ એ મિ. પિયસનની ત્રીઠી વાણીથી ખૂબ ખુશ થઈ ગઈ હતી. બીજે દિવસે મળરકે મિ. પિયસન પાછા ફર્યા. દક્ષિણ આફ્રિકાના જે જે લોકોના સ્પર્શમાં એ આવ્યા હતા તે તે લોકો એમને વખાણતા હતા. કટ્ટરવિરોધી મુરેપિયનો પણ એમની વાત સાંભળીને દક્ષિણ આફ્રિકામાં વસેલા હિંદી પ્રવાસીઓના શુભચિંતક બની ગયા હતા.

૯ શાન્તિનિકેતનમાં

મિ. એન્ડ્રુએ વિલાપતથી એપ્રિલમાં પાછા ફર્યા. થોડા દિવાસ દિલ્લીમાં રહ્યા. મિશનરી મંડળને હેલ્થી સલામ કરી એ માસમાં કવિવર રવીન્દ્રનાથ પાસે નૈનીતાલ પહોંચી ગયા.

જૂન ૧૯૧૪માં શાન્તિનિકેતન પાછા ફર્યા, અને કાચમ માટે ત્યાં જ રહ્યા. એમના સ્વાગત માટે કવિશ્રીએ નીચેના આવડું સ્વાગત ગીત ખાસ રચ્યું હતું :—

સ્વાગત ગીત

પશ્ચિમને તીરથી પ્રાણુરસધાર
લાવનાર બંધુ તને કરીએ નમસ્કાર !
પૂર્વના દિલ્હી સુખથી પુષ્પમાળ
કૂટે ધારણ કર કરીએ નમસ્કાર !
તવ પ્રેમે ઉધારી દીધાં દાર
સુખે પ્રવેશ બંધુ કરીએ નમસ્કાર !
તું સરખી બેઠ દેવા ક્રિયા કરનાર
ચરણેમાં દેના બંધુ કરીએ નમસ્કાર !

પદાત્માન્તે પોતાનાં બાળકો એમને સોંપી દીધાં. તેઓ ૫મ નવેમ્બર ૧૯૧૪ થી જ શાન્તિનિકેતનમાં રહેનાં થયાં હતાં. રવીન્દ્રનાથએ એમને બધી ખુશીથી દાખલ કર્યાં હતાં. મિ. પિન્ક

સંનની એમના ઉપર બહુ સારી દેખરેખ હતી. મહાપુલ ઈ. સ. ૧૯૧૪ના ઓગસ્ટમાં આરંભાયું, ત્યારે મહાત્માજી એ સમયે માપલો માટે એમ્બ્યુલન્સ કોર ઊભી કરી રહ્યા હતા.

આશ્રમમાં એન્ડ્રૂઝ બરાબર કામ કરવા લાગ્યા. એ સમયે તેઓ

મિ. પિયર્સન સાથે એક જ ઓરડામાં રહેતા હતા, થોડા દર્દીઓ પછી કવિવર રવીન્દ્રનાથની વર્ષાઠક ઉપર તેઓ કલકત્તા ગયા. કલકત્તાથી

ત્રીજા વર્ગના ડબ્બામાં મુસાફરી કરીને પાછા શાન્તિનિકેતન આપ્યા. ત્રીજો એટલો બધો ગંદો રહે છે. કે ન પૂછો વાત! કેટલાક કલાક એ ગંદા ડબ્બામાં બેસવાનું થવાથી એન્ડ્રૂઝની તમિયત પાછી બગડી આવી. આશ્રમમાં આવ્યા પછી તરત જ એમને કોલેરા લાગુ પડી ગયો. એ વખતે આશ્રમમાં ઠાઈ નહોતું. તેથી પાછા કલકત્તા ભેગા થવાના વિચારથી એમણે માડીમાં બેસીને સ્ટેશન જવા પ્રયત્ન કર્યો. બોલપુરમાં કોલેરાનો ઇલાજ કરે એવો ઠાઈ ડોક્ટર નહોતો. એમણે કલકત્તા જવાનો ઇરાદો કર્યો હતો. પરંતુ અશક્તિ એમને એટલી બધી આવી મર્ઝ હતી કે પોને સ્ટેશન જવાની તૈયારી કરતાં કરતાં તે બેમાન બની ગયા. બાન આવતાં છેવટે એમણે વિચાર્યું કે, હવે કલકત્તા જવાય તેમ નથી. આથી એ શાન્તિનિકેતનમાં જ રહ્યા. આખી રાત આખા શરીરમાં કળતર થતી રહી. આ સંબંધમાં એન્ડ્રૂઝ સાહેબ કહે છે કે : 'હું માહો પડ્યા પછી ૧૭-૧૮ કલાકે બર્ડવાનની ડોક્ટર આવ્યા. એ વખતે મારી બીમારી એટલી બધી વધી મર્ઝ હતી કે લગભગ હું મરણને કિનારે પહોંચી ગયો હતો. ડોક્ટરે આવીને બે વાર ઇન્જેક્શન આપ્યાં. ઈશ્વરકૃપાએ એનાથી ધણે લાભ થયો. એનાથી જ હું બચી ગયો. બાકી જીવવાની કંઈ જ આશા મારે માટે નહોતી. ગુરુદેવને તાર ક્યો. એઓ રાત્રે ૧૧ વાગ્યે કલકત્તાથી આવી પહોંચ્યા. હું કંઈ જ બોલી શકતો નહોતો,

હતા એમનું મોં જ ભેઈ શકતો હતો. આખો દિવસ મને એટલી બધી પીડા થતી રહી કે મને જીવવાનું યુક્તો લાગવા માંડ્યું. મારા મનમાં રહી રહીને એ જ વિચાર ઉભરાતો રહ્યો કે 'આ દરદ કરતાં તો મોત બધું!' પરંતુ યુદ્ધેવનાં દર્શન થતાં જ મારી જીવવાની આશા પાછી જાગૃત થઈ આવી. એ વખતે આશ્રમનાં ત્રણ ચાર બાળકોએ મારી સારી સેવાં છાવેલી. મારા તોફાર ભેદે તો મને પોતાના પુત્ર જેવો ગણીને રાત દહાડો મારી ચાકરી કરેલી. ડેટલાક દહાડા સુધી માડું દરદ ચાલુ રહ્યું. એરડામાં પંખો સરખો નહોતો. દિવસે મને એન પડતું નહોતું, ને રાત્રે ઊંચ આવતી નહોતી.

યુદ્ધેવ દરરોજ મારી પાસે આવીને ધણી વાર સુધી બેસતા. એ વખતે મને એમ થઈ આવતું કે યુદ્ધેવને મારી પાસે બેસવાથી કેલેરાનો એપ તો નહિ લાગી જાય! ભયરે મારી તનિયત જરા ઠીક થઈ ત્યારે મને કલકતા મોઝસવામાં આવ્યો. ત્યાંના દવાખાનામાં થોડાક દહાડા રહ્યા પછી હું સિમલા ગયો, કેમ કે કલકતામાં મરમી ઝાઝી પડતી હતી."

મિ. એન્ડ્રૂઝ સિમલા ગયા. છતાં એમને ભેઈએ તેવો આરામ ત્યાં મળી શક્યો નહિ. એમને બારે સિમલામાં રહેવું પરિશ્રમ કરવો પડતો, કેમ કે આ વખતે મને કુલીમયા થંચ કુલીમયા સપૂતી બંધ કરાવવા માટે એમને કત્તાવવા પ્રયત્નો વીસેક સેખ લખવા પડ્યા. લોડ' દાર્ડિંગ પાસે એમને વારંવાર જવું પડતું હતું. એ સમયની એક ઘટના મિ. એન્ડ્રૂઝના જ શબ્દોમાં સાંભળવા જેવી છે.

"સિમલામાં અચકિતને લીધે એક દિવસ હું આરામપુરથી ઉપર ચેટતો હતો. નહોતો જીંધતો કે નહોતો જાગતો એ વખતે મારી નજર આગે એક દસ બહુ થઈ એને હું જાગૃત સ્વપ્ન હતું. મેં

જોયું કે મારી આંખો સામે એક હિંદી મજૂર ઊભો છે, એના બરડા ઉપર કારડાના સોળ ઊઠેલા છે. હું દક્ષિણ આફ્રિકાના મારા પ્રવાસમાં, મેં મહાત્મા ગાંધીજીને ત્યાં એક એવો જ મજૂર જોયો હતો. બનવા જોગ છે કે એ જ મજૂરનું સ્મરણ માગ મનમાં જગૃત થઈ આંખું હરી. તે પછી થોડી વારમાં હું શું જોઉં છું તો મજૂરના ચહેરાને બદલે પ્રભુ ઈશુખ્રિસ્તનો ચહેરો જણાવા લાગ્યો. પ્રભુ ઈશુ ખ્રિસ્તનો એ ચહેરો બહુ દુઃખિયારો જણાતો હતો. એ જોતાં બરાબર ઊઠીને બેઠો થઈ ગયો, અને મનમાં ને મનમાં ગજુગજુવા લાગ્યો કે 'શરતના બંધનની બેડીમાં જકડાયેલો આ મરીખ હિંદી મજૂર વર્ષ જ મારે માટે 'પ્રભુ ઈશુ ખ્રિસ્ત' છે. હવે હું એની જ સેવા કરીશ.'

એ માટે મેં નીચેની મતલબની એક અંગ્રેજી કવિતા પણ બનાવી કાઢી:—

×શરતબંધીની ગ્રામી બેડીમાં
જકડાયેલા ગિરમિટિયા કુલીની
પીઠ પર અને બાવડા પર જોના
ઊઠ્યા છે સોલો અગણિત એવાનું
મુખડું પડતાં જો નજરે તંદ્રામાં
હયમચ્છું હૈયું ને અશ્રુ ઉભરાયાં નેનોમાં
કરણ એ દરથે ખાધો તત્કાળ પથરો.
અને આઠા ! એ કુલીના દયાદંનેત્રોમાં
દેખાવા લાગ્યું અને મુખડું પ્રભુજી તારું
જે નિત્ય શાંત સૌમ્ય ને અનંત સૌંદર્યાળું
પ્રભુ દીનદયાળા ! છેક ઊતરી ગયેલું !

×The indentured coolie,
There he crouched

આ હસ્ય ઊપર હું ક્યાં સુધી વિચાર કરતો જ રહ્યો, કે એનો હેતુ શો હશે ? વિચારતાં વિચારતાં મને સ્પષ્ટો આભ્યું કે, મારે ફિજી જઈને કરારખતના બંધનમાં જઠરાયલાં ગિર્ગમટિયાં બાઈ બહેનોની દુર્દશા નબરે જોઈ આવવી. આ અરસામાં મારામાં અશક્તિ વધી હતી છતાં મારે ખૂબ મહેનત કરવી પડતી. લોડ' દાડિજે મને જણાવ્યું હતું કે : 'કોમર્સ' ડિપાર્ટમેન્ટ મારફતે આ વિષયમાં એક ખરીતો વિભાગન દિંદી મંત્રીને નામે મોકલવાનું હોયું છે. એ ખરીતો તૈયાર કરવામાં તમારી મદદની અપેક્ષા રાખું છું.'

વાઇસરોયની એ ઇચ્છા મુજબ એ મુમલો ધડવામાં મેંમ મથાશક્તિ મદદ કરી. એ ખરીતો 'તા. ૧૫મી ઓક્ટોબર ૧૯૧૫નો ખરીતો' એ નામે જાળખાયો. હિંદી સરકારે આ જાખતમાં પ્રાંતિક સરકારની સલાહ પણ પૂછી હતી. તેથી જે જે પ્રાંતિક મવન'રા સાથે મારે પણ પરિચય હતો તે સૌને મેં ખાનગી રીતે મારા તરફથી પત્રો લખ્યા હતા. આ બધું કામ મારે એકલાએ જ કરવું પડેલું. એ દિવસોમાં જ ઊપર' કહેલું સ્વમ માગ જોવામાં આવ્યું હતું.

એ સ્વમ પણ એક દિવસ લાકડીને ટેકે ચાલતો ચાલતો હું લોડ' દાડિજ પાસે મેં મેં ને કહ્યું : 'હું તો 'હવે ફિજી જઈ' છું.'

Back and arms scarred, like a hunted thing

Terror stricken

All within me surged towards him

While the tears rushed.

Then, a change,

Through his eyes I saw thy glorious face

Ah the wonder !

Calm, unveiled, in deathless beauty

Lord of sorrow.

દીનબંધુ

ત્યાંના હિંદી મજૂરોની સ્થિતિ મારી આંખે જોઈ આવવાનો ધરાદો રાખું છું. '

એમણે કહ્યું : ' મિ. એન્ડ્રૂઝ, દિલ્લીગીર છું કે શરતબંધીની પ્રથા બંધ કરવાનું વચન તો હું આપને આપી ચક્રતો નથી. જે માણસોને મેં એમની દયા જેવા મોકલ્યા હતા. મને આશા હતી કે એ લોકો શરતબંધીની પ્રથા બંધ કરવાની બલામણુ કરશે; પણ મિ. મેકનીસે અને લાલા ચિમનલાલે એ રિવાજ ચાલુ રાખવાની બલામણુ કરી છે ! તો પછી ખતાવો કે હું શું કરી શકું ? મારા હાથ તો હવે બિલકુલ હેઠા પડી ગયા છે. આવી દશામાં હું આપની સાથે વચનથી બંધાવા અસમર્થ છું. '

મેં કહ્યું : ' ફિર નહિ, હું તો તો એ ફિજ જઈશ, અને ત્યાંથી આવીને બધી દકીઃત આપની આમળ રજૂ કરીશ. '

તે પછી ગુરુદેવ રવીન્દ્રનાથની પાસે ફિજ જવાની આગ્રા મામતાં નિવેદન કર્યું કે, ' આપના આશીર્વાદ મને આપો કે મારું કાર્ય સફળ બને. '

પહેલી ઘાર
ફિજીયાત્રા

ગુરુદેવે ધણી ખુશીથી આશીર્વાદ આપ્યા. આ વાત મિ. એન્ડ્રૂઝે પિયર્સન સાહેબને

કરી, એટલે પિયર્સન સાહેબ પણ એમની સાથે ફિજ જવાને તૈયાર થઈ ગયા. આ રથે એ વાત ખ્યાનમાં રાખવા જેવી છે કે ઊનાગાને લીધે મિ. પિયર્સનને મરડાની બીમારી હેગન કરતી હતી. એમની તનિયત લપડી ગઈ હતી, તેથી શ્રી. રવીન્દ્રનાથને ચિંતા થઈ પડી કે, ' મિ. એન્ડ્રૂઝ અને મિ. પિયર્સન બંનેની તનિયત ઠીક નથી. કંઈ વધારે પરિશ્રમ કરવાથી એમની તંદુરસ્તી વધુ બમડી જાય તો ! '

મિ. એન્ડ્રૂઝ કહે છે કે : ' લોડ દાર્જિંગ પાસેથી મેં સિદ્ધારસ ચિટ્ટી લેવાનું યોગ્ય ધાતું નહિ કારણ કે હું સરકાર તરફથી જતો

નહોતો. મિ. પિયર્સન પણ એ વાતમાં મારી સાથે સહમત થયા. હોડ' કારમાઈકલ થોડા દહાડા પહેલાં જ ઓસ્ટ્રેલિયાથી આવ્યા હતા. એમને પણ અમારી સફળતા માટે ભારે વસવસો હતો. એમણે ઓસ્ટ્રેલિયાના કેટલાક ભણીતા યુરોપે ઉપર પરિચયપત્ર લખી આપ્યા. એ પત્રોમાં એમણે એમ લખ્યું હતું કે : 'આ બંને સહ-ગૃહસ્થો માનવગતિની સેવા કરવાની ભાવનાથી પ્રેરાઈને રિજી બર્થ રજા છે; એ મિલકુલ સ્વતંત્ર રીતે તપાસ કરશે.'

આ બલામણુપત્રોથી મિ. એન્ડ્રૂઝ અને મિ. પિયર્સનને ઓસ્ટ્રેલિયામાં ઘણી સારી મદદ મળી.

મિ. એન્ડ્રૂઝ અને મિ. પિયર્સન રિજી ફિજીમાં કાર્ય પહોંચ્યા તે વખતે માનનીય સી. આપર હટસન સાહેબ થોડા દિવસ માટે ત્યાંના મવનરે તરીકે નિમણા હતા.

રિજીના કાયમના મવનરે સર નિક્કલમ સ્ટીટ એરેક્ટ સાહેબ કે નેઓ રિજીના કાયમના રજા પર વિલાયત ગયા હતા. એકિટમ મવનરે મિ. હટસન સાહેબ ધણી બધા માણસ હતા. એમણે મિ. એન્ડ્રૂઝ અને મિ. પિયર્સનને પૂરેપૂરી છૂટ આપી હતી.

મિ. એન્ડ્રૂઝ કહે છે કે : 'માનનીય હટસન સાહેબે અમારી સાથે બહુ ઉદારતાભરી વર્તણૂક રાખી, પરંતુ એમની એ ઉદારતા પરિણામે ગુહસાનજનક જ નીવડી. ઊલટવશે એમની ઉદારતા અમે ન સ્વીકારી હોત તો અમને અમારી પહેલી જ મુસાફરીમાં રિજીના પ્રવાસી દિંદીઓ વાને ગિરમિટિયા મજૂરોની દુર્દશાનો મુઠ્ઠા આપત. પ્રવાસી દિંદીઓની એટલી નધી ખરાબ હાલત હતી કે કંઈ કહેવાની વાત નહિ ! એ વાતો ગાઈથી છુપાવી સકાય નહિ તેવી હતી. પાલીનિશિયાના નિયમ સાહેબના અમે મહેમાન બન્યા હતા,

એઓશ્રી ધણા ન્યાયી હતા. હિંદી મજૂરો સ્વતંત્રતાપૂર્વક એમને બંધુલે આવીને અમારી આગળ એમનાં દુઃખો રડી જતા હતા. બિશપ સાહેબને એમાં જરાય વધી નહોતો.

મિ. એન્ડ્રૂઝ અને મિ. પિયર્સન દિલ પહોંચ્યા તે વખતે ત્યાંના હિંદી ગિરમિટિયાઓના દિલમાં ભારે બય પેદા થયો હતો. એ બંનેને એ હિંદી મજૂરો મોટે ભાગે 'તો એ જ સવાલ પૂછતા કે, "કેમ સાહેબો! આપ પોતે મજૂર-એજન્ટ છોને?" એને સમાધાનકારક હિતર મળી ગયા બાદ તેઓ અમારી સાથે વધુ વાતચીતમાં જોતરતા.

મિ. એન્ડ્રૂઝ અને મિ. પિયર્સને હકિલુ આફ્રિકામાં કરેલાં કામેથી દિલવાળા કેટલાય ગિરમિટિયા બાઈઓ એમને ઓળખતા તો થયા હતા જ. પછી તો દિલમાંના એમના કામથી એમનું નામ ચોતરફ વખણાઈ ગયું ત્યારે નો એ લોકો એમને 'હકકતાવાળા સાહેબો' ને નામે ઓળખવા લાગ્યા; અને બહુ બહુ દૂરથી એ લોકો એમની પાસે આવવા લાગ્યા.

દિલના હિંદીઓનું નૈતિક અધઃપતન થયેલું જોઈને એ બંને સાહેબોને અત્યંત દુઃખ જીવનું. એ બામત એમણે એમના પ્રથમ રિપોર્ટમાં જ જણાવ્યું છે કે : "દિલની હિંદુ સ્ત્રીઓનો સમાજ એક એવા હોઠકા જેવો છે કે જેને સુકાન નથી, જેનો રતબ ટૂટી ગયો છે, અને જે ખડકો તરફ ધસડાઈ રહી. અથવા તે એક એવી કુખીના જેવા છે કે જે એક મોટી નદીના જેવી વમનમાં ચક્રર ખાઈ ખાઈને નીચે બેસી જાય છે અને જેને કોઈ જ બચારી શકે તેમ નથી.

દિલની હિંદુ સ્ત્રીઓ એક પુરુષને છોડીને બીજો પુરુષ કરે છે. આમ ધણી બદલતાં એને જરાય શરમ નથી આવતી. હિંદુ 'પુરુષ-

સમાજ પણ છિન્નભિન્ન થઈ ગયો છે; અને મુખ્ય વાત તો એ છે કે એમનું આમજીવનનું સંગઠન મિલકત સુધાર્થ મર્યાદા છે, એ એવી રીતે રહે છે-સહે છે-હરે છે-ફરે છે કે જાણે મિલકત એકલા અટૂંકા જ ન હોય ! એમનામાં સામાજિક સંગઠનનું તો નામનિશાન પણ નથી રહ્યું. યાતિ જાતિ મિલકત નષ્ટ થઈ ગઈ છે. એની ખાલી જગા પૂરવાને બીજી કોઈ નવી સંસ્થા ઉદ્ભવી નથી. યાતિ જાતિનો નાશ થઈ જવાથી હિંદુ લક્ષ્મણિય પ્રમાણે કરેલાં લક્ષ્મણિય એમની શ્રદ્ધા ભેદી ગઈ છે. પત્ની એ એક વેચવા ખરીદવાની વસ્તુ જ બની ગઈ છે. એને માટે લોકો માંહોમાંહે લડે છે, આત્મહત્યા કરે છે, એક-બીજા ઉપર ધર્મ-દોષ કરે છે, એકબીજાનું ખૂન પણ કરી બેસે છે ! હત્યા, આત્મહત્યા અને ધોર અપરાધો કે જે પતિપત્નીની લગાઈનું કારણ બને છે, એનો આંકડો બપોરે છે. બપોરે પેદા કરે એવા એ મોટા આંકડા પરથી સાબિત થાય છે કે, ગ્રામીન હિન્દુ પદ્ધતિની આડાઓ, નિમ્મલ અને નિમ્મલ મિલકત દૂરી ગયાં છે, અને એ પુરાતન પદ્ધતિની કેવળ દૂરીદૂરી સ્મૃતિ જ બાકી રહી ગઈ છે. શિક્ષણ હિંદુ લોક પોતાની અવનતિ અને કુદરિયાને જાણે છે અને અનુભવે પણ છે. ”

૮ મનુષ્યોમાં દુરાચારોનું વર્ણન કરતાં એ કહે છે : “ ઓઝોની સંખ્યા ઓછી હોવાના સવાલ ઉપર વિચાર કરતાં, અમારું જ્ઞાન એક બીજા મુખ્ય વાત ઉપર આવી જાય છે; કે એનાથી નથી મનુષ્યપ્રમાણે અસહી કારણાર કઈ ગ્રીષ્મ ઉપર નિર્ભર છે તે વધારે સારી પડે સમજાય છે. કુદરિયાને જાણે અલગ અલગ ઓપુરોની ભરતી કરવાની જે યોજના કામમાં લેવાય છે. એને લીધે ૧૦૦ પુરે ૪૦ ઓઝોની ભરતી કરવાનું કામ કાળુ થઈ પડે છે. જ્યાં સુધી ૫૫૫ ઓઝોની ભરતી કરવામાં આવે ત્યાં સુધી ઓઝોની એ મોટા પુરાર્થને સેંકડે વાળાસદા નેટલી થઈ નથી. અંશનોતી

કાઠીઓમાંથી અમને મળેલી ખાતમી પરથી સમજાયું છે કે શરતમાંથી મનૂરોની પ્રથા સફળ રીતે ચલાવવા માટે ખરી રીતે ઘેરાની જ વધારે જરૂર છે, આ વિષય સંબંધી લખવું ઘણું તિરસ્કારમયું છે, છતાં અમારે લખવું પડે છે.

એ તો સહેલાઈથી સમજી શકાય તેમ છે કે જ્યારે કોઈ મનૂરથાણામાં એક બળવાન પુરુષ મનૂરે, એક સ્ત્રીનો આમલો કબજો કરી બેસે ત્યારે બાકી જે જીવાન સ્ત્રીઓ રહી જાય છે એમની સંખ્યામાં અને બાકીના પુરુષોની સંખ્યામાં બહુ મોટો તફાવત પડી જાય છે. કોઈ કોઈ વખત તો એ સ્ત્રીપુરુષોની સંખ્યાની સરાસરી એક સ્ત્રી પાછળ ચાર કે પાંચ પુરુષ આવે છે.

એક મનૂરકાઠીના માલિકને અમે કહ્યું : 'હવે બદમાસ સ્ત્રીઓની બરતી ન કરવી જોઈએ.' એ સાંભળીને તો એ લામસો તડૂકી જિજ્ઞાસુ : 'કેમ બસા ? હુમ્મી રડો વખર તો અમારી આ પ્રતિષ્ઠાબદ્ધ મનૂરપ્રથા ચાલી શકે જ નહિ.'

વિશેષમાં અમને ખબર મળી કે એક કાઠીના ઓવરસિયરે તો ખાસ નિયમ કરીને દરેક સ્ત્રી પાછળ અમુક અમુક પુરુષો નક્કી કરી દીધા હતા કે જેથી મનૂર લાઈનોમાં લડાઈટો ન થવા પામે. ખીજા શબ્દોમાં કહીએ તો નિયમબદ્ધ વ્યભિચારની જ ગોઠવણ કરી દીધી હતી. અમે પ્રથમ પ્રથમ જે મનૂર લાઈનો જોઈ તેને દેખાવ ભૂલી શકાય તેમ નથી. સ્ત્રી અને પુરુષો જાનેના ચહેરામાંથી એક સરખી ભયંકરતા ટપકતી હતી. આવી હાલતમાં નાનાં નાનાં બાળકોને જોતાં તો અમારું દુઃખ અસહ્ય બની જતું હતું. અમે એક કાઠી પરથી બીજી કાઠી પર જતા મયા તેમ તેમ ત્યાં બધેજ એવો જ સંદિગ્ધ દેખાવ નજરે પડવા લાગ્યો. એ પરથી અમારી ખાત્રી થઈ કે દુરાચારનો રોજ આ લોકોનાં હૃદય અને જીવનને સાવ ઠારી ખાય છે. અને એમ પણ માલમ પડ્યું કે કોઈ નવીન અને

અવધુનીય વાત આ સ્થિતિમાં હજી પણ વધારે જમાડો કરી રહી છે. માનો કે પાપનો એવો ઠાઠ મહારોગ ફેલાઈ રહ્યો છે કે જેનું કારણ જડતું નથી. એમને એવો અનુભવ થયો કે દિલ્હના પ્રવાસી દિલ્હીઓમાં દુરાચાર વટોળિયાની ચોં એક સાથે જોરથી ફેલાઈ રહ્યો છે. અને તે પરથી બીજા પણ લાગવા માંડી કે આ મહારોગ દિલ્હના અસહી વતનીઓમાં તો કંઈ નહિ ફેલાઈ જાય ?”

દિલ્હનો દક્ષિણ ભાગ તંદુરસ્તીની દૃષ્ટિએ સારો નથી. મિ. એન્ડ્રુસને એ ભાગમાં રહીને જ કામ કરવાનું ફિજીમાં ચિમારી હતું. કલકત્તાથી દિલ્હ જતાં પહેલાંનું જ એમનું સારું નોકોતું. ડાહ્યોના કારણે આવેલી અશક્તિ હજી આજુ જ હતી. એવામાં જ એમને દરિયાઈ સફર ખેડવી પડી. આ સફરમાં એમને દરિયો લાગ્યો, અને દિલ્હ પહોંચ્યા પછી એમને એવી જ હાલતમાં પારશ્રમ કરવો પડ્યો. આ કારણથી એ માંદા પડી જાય એ તો દેખીતું જ છે. પરિણામ એ આવ્યું કે એમની માનસિક નજગાઈ ખૂબ વધી ગઈ. આમ છતાં બનતી કાશિયપૂર્વક હાથ ધરેલી તપાસનું કામ પરિપૂર્ણ થયું, ત્યારે જ એ ગયા.

દિલ્હથી પાછા ફરતી વેગા સ્ટીમર જ એમણે મિ. પિયર્સનની મદદથી રિપોર્ટ લખવો કર્યો. વાઇસ-ફિઝીયો પાછા ફર્યા રોમની કોન્સિલમાં આ જાગત ઘોડા વખતમાં ચર્ચાવાની હતી. એથી તે પહેલાં રિપોર્ટ ઉપાઈ જાય એ ખૂબ જરૂરનું હતું. ત્યારે એમની સ્ટીમર એસ્ટેલિયાના સિડની બંદરે આવી પહોંચી ત્યારે એમને તાર મળ્યો કે “તમારા પિતાજી બદ્દ જ માંદા છે. એમના બચવાની આશા નથી.” આ તારથી એમને ખૂબ જ ચિંતા પેદા થઈ.

આ સંજોગમાં મિ. એન્ડ્રુસ કહે છે કે : “આ તાર મળ્યાં મારા મનમાં જ દક્ષિણ આફ્રિકાની પેલી પલ્લડ તાજી થઈ ગઈ.”

દક્ષિણ આફ્રિકાની મારી કામગીરીમાં મને મારા માતાજીના મૃત્યુ સમાચાર મળ્યા હતા. 'મેં' તરત જ વિલાયત તાર કરી દીધી અને મારું મેલમેનનું ઠેકાણું અડ્યું. સિડનીમાં મારે થોડા વધારે દિવસ રોકાવું પડ્યું કેમ કે મારે ત્યાં સી. એસ. આર. કંપનીના મુખીઆ સાથે વાતચીત કરવાની હતી. કંપનીના પ્રમુખ મિ. નોકસ સાથેની વાતચીતમાં મારે ઝગડો પડ્યો. મેં એને સાથેસાથી વાતો સંભળાવી દીધી; જે એને લાગી તો બહુ ખરાબ છતાં એ એ વાતોને જૂઠી પાડી શક્યો નહિ કે બચાવ પણ કરી શક્યો નહિ.

મેલમેનનું પહોંચતાં લગી મારા મનમાં ખૂબ ચિંતા રહ્યાં કરી. મને દહેશત લાગતી હતી કે ત્યાં પહોંચતાં પહોંચતાંમાં કંઈ પિતાજીના મૃત્યુનો તાર આવી પડ્યો. પણ તે પિતાજીની તબિયત સુધરી હોવા બાબતનો હતો એટલે મારા મનનો ઊંચાટ ટળ્યો. "

આવી રીતે ફિજીનું કામ કરીને મિ. એન્ડ્રૂઝ અને પિયસન દિંદ પાછા ફર્યા. એકાદ દિવસ કલકત્તામાં ફુલીપ્રયાના અંતનો અવિવરનાં દર્શન કરવા રોકાઈ તેઓ સીધા નિશ્ચય દિલ્હી ગયા. ત્યાં જઈને તેમણે પોતાનો રિપોર્ટ લોર્ડ હાર્ડિન્ગના હાથમાં મૂક્યો. રિપોર્ટ જોતાં જ લોર્ડ હાર્ડિન્ગે બોલ્યા : "આપના આ રિપોર્ટને આધારે હું વિલાયતની હિંદી ઓફિસમાં તાર કરીશ; અને એ ચરત-બંધી પ્રયાને બંધ કરવાને રજા માગીશ. પરંતુ એક વાત આપને કહેવા માગું છું, કે તે એ કે આપનો પણ એટલો બધો પ્રયત્ન છે કે આપે ખૂબ સાવધાનીથી આપની વાતો કંઈક ઘેટાડીને લખવી, વધારીને નહિ.

મિ. એન્ડ્રૂઝે હાર્ડિન્ગ સાહેબના કહેવા પ્રમાણે સાવધાનીપૂર્વક પોતાનો રિપોર્ટ લખ્યો. પરિણામ એ આવ્યું કે આજસુધીમાં ઠાઈ

પણ એ રિપોર્ટની વાત ખેટી છે એમ સાબિત કરી દેવાનું નથી.

ખીલ્તું તો શું ? પરંતુ ફિજી સરકારના અનેક અમલદારોને સુદાં એ રિપોર્ટની સમ્યાઈ સ્વીકારવી પડી હતી. બ્યારે રિપોર્ટ ઉપાઈ મળે, ત્યારે લોડ દાર્ડિંગે એનો સારી રીતે ઉપયોગ કર્યો.

મિ. એન્ડ્રૂઝ કહે છે : “ એ રિપોર્ટ ‘ અમે ’ રવ. મહાત્મા ગાંધીજીને અર્પણ કર્યો હતો; કેમ કે પોતાનું સારું ય જીવન પ્રવાસી હિંદીઓ મારે અર્પણ માર્ગે કર્યું હોય તો તે મિ. ગાંધીજીને એ જ હતા, એમ અમારા દિલની ખાતરી હતી.

તા. ૨૧ માર્ચ ૧૯૧૬ ને દિવસે વાલ્મીકીજીની મહાનિસ્રમમાં કુલીપ્રધાન બંધ કરવાનો નિર્ણય બહાર થયો; અને એ વખતે પાર વિનાનો આનંદ થયો. લોડ દાર્ડિંગે એ પ્રસંગના પોતાના બાવલમાં એક વાત એવી રીતે દીધી કે જોનો મર્મ અચારી તત્કાલીન આનંદની ધૂનમાં અમારા લક્ષ બદલે જતો, રહ્યો. એમણે કહ્યું હતું કે : “ કુલીપ્રધાને કાલમની બંધ કરવામાં હજી થોડો વખત લાગશે, પરંતુ જોનો અંત આવી જશે એ નો ચોક્કસ. ” અમને તે વખત એમ લાગેલું કે ‘ બહુ બહુ તો એ ચાર મહિનાની વાર લાગશે. ’ પરંતુ પાછળથી મારે જોની પાછળ ખૂબ જલ્દમત ઉઠાવવી પડી. ખીલ્તું વખત ફિજી પણ એટલા સારું જવું પડેલું અને ફરીથી ચળવળ પણ ઉપાડવી પડેલી.

દું માત્ર મનમાં ખૂનખૂન મલકાવા લાગ્યો કે ચાલો હવે સરતબંધી મુલાખીનો અંત આવી મળે. એ કવિસમ્રાટ સાથે ખુશીની ખુશીમાં દું મુકદેવ અને પિયલનની આપાતયાત્રા સાથે બપોલ મળે. હજારો બપોલીઓએ દિવસ રવીન્દનાથનું બારે સ્વાગત કર્યું. હજારો બપોલીઓ એમનાં હૃદય કરવાને ઉત્સુક હતા. એમના આ

સ્વામતના દિવસોમાં મને ફિજીથી એક પત્ર મળ્યો. એમાં લખ્યું હતું કે : 'સંસ્થાનિક ઓફિસ અને હિંદી ઓફિસ વચ્ચે એવી સમજૂતી થઈ છે કે હાલમાં પાંચ વરસ સુધી તો મજૂરોની બરતી કરવાનું કામ જેમનું તેમ ચાલુ જ રહેશે. એ પાંચ વરસ પછી શરતમાંથી પ્રથાનો અંત આવશે.' "

એ પત્ર વાંચીને મને જે ચયું એ તો હું જ નાણું. મેં એ પત્ર કવિવરને અને મિ. પિયર્સનને બતાવ્યો, બંનેએ કહ્યું : " હવે થઈ પશુ શું શકે ? અમારી સમજમાં નથી આવતું કે હવે તમે શું કરી શકશો ? "

પરંતુ મારા મનમાં તો વારંવાર એમ જ થયા કરતું કે જરૂર કંઈક તો કરવું જ જોઈએ. આમ તડે આવેલા વહાણને ખૂડવા તો ન જ દેવાય. ફુલાંગે જાપાનમાં હું માર્ગ પડી ગયો. મારે ઇરિપ-તાલમાં રહેવું પડ્યું. તખિયત સુધરતાં હું હિંદ પાછો ફર્યો. ગુરુદેવ અને મિ. પિયર્સન અમેરિકા ગયા. "

જાપાનથી પાછા ફરીને સૌથી પ્રથમ કામ મિ. એન્ડ્રૂઝ સાહેબે એ કહ્યું કે, એક પત્ર શ્રીમાન લોર્ડ એમ્સફર્ડને હિંદમાં ફુલીપ્રથા લખ્યો. એમાં એમણે સંસ્થાનિક અને હિંદી ચિરંજીવ મારે ચઢવઢ ઓફિસોની ગુપ્ત બેઠવણ કે જેમાં ફુલીપ્રથા ઈ. સ. ૧૯૨૧ સુધી ચાલુ રાખવાની હતી તે સામે વાંધો ઉઠાવ્યો. વાઇસરોય સાહેબનો જવાબ આવ્યો કે " આ બાબતમાં યોગ્ય વિચાર થશે. "

મિ. એન્ડ્રૂઝે સરકાર કંઈક કરશે, કંઈક કરશે એ આશાએ ત્રણ મહિના સુધી રાહ જોઈ. તે પછી એક પત્ર 'પાયોનિયર' માં છપાવ્યો. આ પત્રમાં એમણે સરકારના જવાબનાં વાક્યો ટાંકીને સરકારને ખુદી એવેન્જ ફેંકવામાં આવી.

એ પત્ર છપાયા પછી બે ચાર દિવસમાં જ હિંદુ સરકારે એક જાહેરનામું પ્રગટ કર્યું. એમાં જણાવવામાં આવ્યું કે, “હિંદીઓએ ધીરજ રાખવી જોઈએ. લોડર હાડિને કુલીપ્રધાનો અંત આણવાની વાત કરતી વખતે સ્પષ્ટ જણાવ્યું જ હતું કે કુલીપ્રધાનો અંત લાવવામાં હજી થોડો વખત લાગશે.” એ જાહેરનામા પરથી મિ. એન્ડ્રૂઝ સાહેબ કળી ગયા કે દાખમાં કંઈક કાળું છે. આવી રીતે કુલીપ્રધાને ધણી ફસાડા મુધો હજી જીવતી રાખવાનો સરકારનો ધરાદો છે. એટલે પછી એન્ડ્રૂઝ સાહેબે સમગ્ર હિંદુઓની જોરદાર ચળવળ ઉપાડવાનો નિશ્ચય કર્યો.

શાન્તિનિકેતનના શિક્ષકોને એમણે કહ્યું : “સરકાર પાંચ વરસ મુધો ચરતખંધી મજૂરોની શુલામીની પ્રધાને ચાલુ રાખવા માગે છે. મારાથી એ વાત સહન થતી નથી. તમે જાણ અને આજ્ઞા અને આશીર્વાદ આપો કે જેથી હું એ બાગત લોકમત ભગૃત કરી મારા કર્તવ્યનું પાલન કરું.” શિક્ષકોએ ઘણી ખુશીથી એમની એ દરખાસ્તને વધાવી લીધી. આ વખતે શુરહેવ મિ. પિયર્સનને લઈ અમેરિકા ગયા હતા એટલે મિ. એન્ડ્રૂઝને આગમમાં રહેવાની ખાસ જરૂર હતી, છતાં પણ શિક્ષકોએ એમને આ નવી ચળવળ માટે જવાની રજા આપી દીધી.

પ્રધાનથી એમણે એમની ચળવળ શરૂ કરી. પરંતુ કુળોન્નવશાલ્વ લાં પહોંચતાં જ એ માંદગીથી પટકાઈ પ્રયાગમાં ચલવલ્લો પડ્યા જણે ફરી પાછો કોલેરાનો દુગ્ધસો પ્રારંભ અને મિ. એન્ડ્રૂઝની ન થયો હોય એમ લાગવા માંડ્યું. જોવલેણ માંદગી પ્રયાગમાં એમનો શુકામ ડોઁ તેજ બહાદુર સુખને લાં દોઁ. એક જુદા દિવસ ડોઁ કે જેમનું નામ એનજી હતું એ એમનો હલાજ કરતા હતા રાતમાં

ફેટલીયે વાર એ ડોક્ટર મિ. એન્ડ્રૂઝને તપાસવા આવતા રહ્યા, પછી
ન્યારે એમની ખાતરી થઈ કે હવે જીવનું જોખમ નથી ત્યારે જ એ
સૂઈ ગયા. મિ. પોલકેન્પલુ એ વખતે એ જ મહાનમાં જિતયા હતા.
એ પણ મિ. એન્ડ્રૂઝની ચાકરી કરવા લાગ્યા. રાત ધણી વીતી ગયા
પછી મિ. એન્ડ્રૂઝની તબિયત જરા જરા સુધારા પર આવવા લાગી.
સવારે પુષ્કળ અશક્તિ હતી. મિ. એન્ડ્રૂઝ કહે છે : “મને ખૂબ જ
અશક્તિ હતી છતાં મને આશા હતી કે હું ચળવળના સમારંભ
વખતે હાજર રહી શકીય; પણ ન્યારે મેં આ વાત ડોક્ટરને કરી
ત્યારે એમણે ચોખ્ખીચટ ના પાડી. ઈશ્વરકૃપાથી એક અત્યુત્તમ
સુયોગ સાંપડ્યો. શ્રીમતી સરોજિની નાપડૂ એ દિવસે ‘પ્રયાગ પધાર્યા’
હતાં. મેં તરત જ તેમને સંદેશો મોકલ્યો કે, ‘આપ દિંદી શ્રીઓ
તરફથી કુશીપ્રયા ઉપર ભાવલુ કરજો.’ મારી એ વિનંતીને માન્ય
રાખી શ્રી. સરોજિનીદેવીએ જે ભાવલુ ક્યું તે ખૂબ મદદરનું હતું.
એનો એકેએક શબ્દ હૃદયમિત્રી પ્રભવસિત હતો. હું એ સમામાં
બઈ શક્યો નહિ. છતાં પથારીમાં પડ્યે પડ્યે દિશ્નની ચરતમંધી
શ્રીઓની સુક્તિ માટે એક પ્રાર્થના દિંદી શ્રીઓ માટે મેં લખી
કાઢી. જુદી જુદી ભાષામાં એ હપાર્થ મઈ. એકલા પ્રયાગમાં જ એની
૫૦ હજાર નકસો વહેંચાઈ. એ વખતે માથી મેજાનો અવસર હતો.
એટલે પ્રયાગમાં ધણી સ્વયંસેવકો પણ આવ્યા હતા. એ સ્વયંસેવકોએ
ખૂબ મદદ કરી. જેટલી અસર આ દેશી ભાષાની પ્રાર્થનાની થઈ
એટલી બીજા કશાની ન થઈ. થોડા જ દડાડામાં સંયુક્ત પ્રાન્ત
કુશીપ્રયા વિરુદ્ધ ખગલણી જિત્યો.

ચરતમંધી પ્રયાગ બંધ કરાવવા પ્રયાગમાં એક ‘એડ્ડી ઇડેન્ચર
લીગ’ સ્થાપવામાં આવી. પ્રાન્તના બીજાં સંદેશોમાં પણ આ જાતની
સમાચો સ્થપાઈ. અમારા દિશ્ન પ્રવાસના રિપોર્ટની હજારો પ્રેરો
હપાર્થ અને છૂટે હાથે વહેંચાઈ. આથી ચળવળમાં અમને બારે વર

મળ્યો. કલકત્તાના વર્તમાનપત્ર 'ભારતમિત્રે' અને એના સંપાદક શ્રી અંબિકાપ્રસાદ વાજપેયીએ અમને સૌથી વધારે મદદ કરી. અહીં મારે એ વાત કબૂલ કરવી જોઈએ કે, પ્રવાસના 'લીડર' પત્રે જે મદદ કરી એવી મદદ બીજા કોઈ અંગ્રેજ પત્રે કરી નહોતી. ઘર-આતથી તે અંત સુધી એણે દિલ મારે અંગ્રેજ પત્રોમાં ઠીક ઠીક ઘિલાપોહ ચાલુ રાખ્યો હતો."

મિ. એન્ડ્રૂ જો કે માંદગીને લીધે સભામાં હાજર રહી શક્યા નહોતા, છતાં પોતાનું વ્યાખ્યાન એમણે ત્યાં વાંચવા મોકલી આપ્યું હતું. એ વ્યાખ્યાનમાં એમણે એક હૃદયભેદક વાત જણાવી હતી.

એમણે લખ્યું હતું કે, "આજે હું આપને એક સાચી વાત સંભળાવું છું. એક લેડી રાતિની ને સારા ધરની હિંદી સ્ત્રીને સંધ્યા સમયે એક તાર મળ્યો કે તમારા પતિ બહુ બીમાર છે. પેલી સ્ત્રી એકદમ રોચન તરફ ચાલી નીકળી. રસ્તામાં લુચ્ચાઓએ એને ફસાવીને કલકત્તાની મજૂર પેઢી ઉપર મોકલી આપી. એ ત્રિચારી એટલી બધી હરી ગઈ હતી કે એને જે પ્રશ્ન પૂછવામાં આવે એના જવાબ પણ તે મોકસાઈથી આપી શકતી નહોતી. પરિણામ એ થયું કે એને જહાજ ઉપર ચડાવવામાં આવી. એ જહાજમાંના મજૂરોની ગીરદીમાં એનું ચારિત્ર બદલ કરવાના પ્રયત્નો થયા, એટલે એ અનાથ સ્ત્રી એક જંગાળી ગૃહસ્થને ઘરે ગઈ. એ ગૃહસ્થ દિલમાં જ કારકુની કરવા જતા હતા. એ બાણુ સાહેબને એ અનાથ સ્ત્રીએ પોતાની પીતક વાત કહી સંભળાવી. એ જંગાળી બાણુએ એ સ્ત્રીને એક ભલા સ્વભાવના વિચારિત મજૂરને ખાસ ભલામય કરીને સોંપી દીધી. ત્યારે જ પછી એ સ્ત્રી આખે રહે છેડતીથી બચી ગઈ. પરંતુ દરિયાઈ સફર પૂરી થઈ કે તરત જ એને એના રક્ષકોથી જુદા પડવું પડ્યું.

પેલા જંગાળી બાણુને ટાણુની ઉત્તરે નોકરી માટે જવાનું હતું અને એ રક્ષક એટલું દૂર હતું કે ત્યાં જવા માટે દરિયાઈ મુસાફરી

પણ કરવી પડતી હતી. આ દરમિયાન પેલી સ્ત્રીને કુલી લાઈનોમાં રાખવામાં આવી. અહીં પણ એને બધું કરવાના પ્રયત્નો થતા લાગ્યા. કેટલાય દહાડા સુધી પેલી અનાથ સ્ત્રીને દારુણ દુઃખ સહન કરવું પડ્યું. દૈવયોગે એક દિવસ પેલો જ બંગાળી બંદર પર તપાસ કરવાને આવી ચઢ્યો કે સુવાથી વહાણ આવી ગયું કે નહિ? એ દરિયાકાંઠે આંટા મારી રહ્યો હતો તેવામાં એકાએક કોઈ સ્ત્રી દોડી આવીને એના પગ આગળ આઘોટી પડી. એ પેલી જહાજવાળી જ હિંદી યુવતી હતી. એણી પોતાના ચારિત્ર-રક્ષણ માટે નાસાનાસ કરી રહી હતી. પેલા બંગાળી યુવકે હવે એને પોતાની સાથે લઈ લીધી; અને એની સાથે વિવાહ કરી નાખ્યો, કેમ કે એને બંધાવવાનો એ એક જ ઉપાય હતો. એ સ્ત્રીના ચરતમંધીના દેરા પેટ જેટલા રૂપિયા આપવાના હતા એટલા રૂપિયા એ બંગાળીએ પોતાના ખિસ્સામાંથી ગણી દીધા. આ જ એક નિકાલ એના ચારિત્ર-રક્ષણ માટેનો હતો.

બંગાળી યુવકનું આ નિર્ધાર સાચું જ ઉદારતાબધું હતું. પરંતુ પેલી સ્ત્રીના ફેટલા નસીબ તરફ તો જરા નિંદા કરો. અત્યાર સુધી એ ખિચારી રાતદિન પોતાના કુર્બાનિ ઉપર આંસુ સાંપી કરે છે. એને પોતાનો દેશ કે જેનાં ફરી વાર દર્શન કરવાની જરાય આશા રહી નથી એ જુલાબો નથી જુલાતો.”

કુલીઓની બરતો ધણુંખરું એ જ પ્રતિભામાંથી થતી હતી. એક તો સંયુક્ત પ્રાંત અને બીજો મદ્રાસ પ્રાંત. ‘મદ્રાસમાં કાર્ય’ એટલા માટે સંયુક્ત પ્રાંતમાં ચળવળ ઉપાડી પછી એ-ફ્રંક સાહેબ મદ્રાસ જાવડા.

બીમારીને લીધે એમનામાં હજી ધણી અશક્તિ હતી તો પણ એમણે મદ્રાસનું કામ એવી દશામાં પણ હાથ ધર્યું. આ સંબંધમાં મિ. એન્ડ્રૂસે કહે છે કે: “મદ્રાસમાં મને શ્રી. એની નિસેન્ટની બારે

મદદ મળી. એમનું સાદસ અને સક્તિ જોઈને મને આશ્ચર્ય લાગ્યું હતું. મદ્રાસનું એ દિવસનું પ્રભાત હજુ મને સાંભરે છે. મારી ત્રિપિત ગદ્ય જ ખરાબ હતી. મારાથી વાતચીત પણ મહા મુશ્કેલીએ થઈ શકતી હતી. ફિજમાં હિંદી ઓઓ સાંચે-જે જાતનું વર્તન ચલાવવામાં આવે છે એમાંની કેટલીક વાતો મેં એની બિસેન્ટને કહી એ સંભળીને એ કોથથી રાતાપીળાં થઈ કંપવા લાગ્યાં; પરંતુ એમણે આત્મસંયમપૂર્વકે આંખોને ઝટકાવ્યાં. એમને લાગ્યું કે જાણે એ પથ્થરની મૂર્તિની જેમ સ્થિર એમાં છે. જ્યારે મેં મારી વાત પૂરી કરી બારે શ્રી. એની બિસેન્ટ દહતાપૂર્વકે બોલ્યાં કે : મિ, એન્ડ્રુએ જે કહ્યું છે તે જો સાચું જ હોય તો આપણુ સૌને જેલમાં પુરાવું પડે તો તે બહેતર છે, પણ એ સરતજાધનવાળી કુલીપ્રધાને-એ મિરમિટિયા-ગીરીને તો કાંઈ પણ ધધાજે નાજુદ કરાવે જ છડશે."

શ્રી. એની બિસેન્ટે તરત જ શ્રી. ડસ્તુરમ આચરની મદદથી "સરતજાધી વિરુદ્ધ સભા" સ્થાપી. મોંઝા અને મિ. પિપર્સનના રિપોર્ટની વેલુગુ, તામિલ અને અંગ્રેજી ભાષામાં અનેક નકલો છાપી વહેંચવામાં આવી. થોડા વખતમાં મદ્રાસ પ્રાંતમાં પણ કુલીપ્રધા. વિરુદ્ધ બારે ચળવળ યર થઈ અર્ધ.

'વે' પછી હું પૂના ગયેલ ત્યાં જઈને સર આર. જી. બંદારકરને જાણી વાતો સંભળાવી. એ વાતો સંભળીને એ પૂનામાં મહાત્મા તિલક તો મળમળા થઈ ગયા. મહાત્મા તિલકનાં સાથે ઘોડચીત દર્શન કરવા પણ ગયેલ મિ. ફેલકરને પણ મળ્યેલ. મહાત્મા તિલકનું અદ્ભુત વેજ ભાળતાં જ 'લોકમાન્ય' સંબંધેનાં સાચાં અર્થ અને સમજાવે. એમણે મારી વાતો સાંતિથી સંભળી લીધી અને મારી ઉપાડેલી ચળવળમાં પૂરેપૂરી મદદ આપવાનું કબૂલ કર્યું. પૂનામાં સભા મળી. જેમાં

મુખ્ય વક્તા તરીકે લોકમાન્ય તિલક હતા અને પ્રમુખસ્થાને શ્રી. બાંકારકર બિરાજ્યા હતા. હજારો માણસો ત્યાં આવ્યા હતાં, પુનામાં પણ શરતજીન મજૂરો વિરુદ્ધની એક સભા સ્થપાઈ ગઈ. લોકમાન્ય તિલક એ સભાના મુખ્ય સંચાલકોમાંના એક હતા. ”

પુનાથી મિ. એન્ડ્રૂઝ સીધા અમદાવાદ ગયા. ત્યાં જઈને મહાત્માજીને તમામ વાત સમજાવી. મહાત્માજીએ અમદાવાદમાં મહાત્મા એમને કહ્યું: “ બીજા બધા કામ પડતાં ગાંધીજીની સાથે મૂકીને હું તમારી આ ચળવળ ઉપાદી લઈશ. ” પ્રેમાભાઈ દોલમાં મહાત્માજીના પ્રમુખપદે એક સભા બરાઈ. મિ. પોલક પણ તે વખતે ત્યાં હતા. મિ. એન્ડ્રૂઝે એ સભામાં નીચે પ્રમાણેનું એક જોશદાર શેલીમાં વ્યાખ્યાન આપ્યું હતું.

“ આજ સંખ્યા સમયે હું તમને ફક્ત એક જ સંદેશો સંભળાવવા આવ્યો છું. એ સંદેશને હું પૂર્ણ દેવતા અને વિશ્વાસપૂર્વક રજૂ કરીશ. હું જે કંઈ કહું તે આપ બ્યાનપૂર્વક સાંભળવા કૃપા કરશો. ફિજીમાં મેં મારી આંખો વડે જોયા કુટુંબની ગૃહસ્થી હિંદી સ્ત્રીઓને શરતજીની પ્રધાને લીધે અસહ્ય નિર્ભયતામયુ જીવન ગુજારતાં જોઈ છે, ફિજીમાં મેં મારી નજરેનજર અપવિત્ર અને પાપપૂર્ણ સ્થળોમાં બોળાંબટાક નાનાં નાનાં હિંદી બાળકોને આચડતાં જોયાં છે. મેં મારી સગી આંખોએ ફિજીના હિન્દી પુરુષોને પણ્યો કરતાં પણ નીચ જીવન ગાળતા જોયા છે. એટલા માટે હું આપ સૌને—અમદાવાદના બાઈઓને અને માતાઓને મનુષ્યતાને નામે અપીલ ગુમારું છું. આગ્રહભર્યો અનુરોધ કરું છું કે આપ આપનો અવાજ આ શરતજીની પ્રથા વિરુદ્ધ એટલો જોરથી ઊઠાવો કે, હિંદી સરકારને તરત જ એ ગુલામી પ્રથા બંધ પાડવાની ફરજ પડે. કુલીપ્રધાનો આ સવાલ ફક્ત બાપારી સ્વાર્થનો જ

સવાલ નથી, આર્થિક લાભ મા રોટાનો જ સવાલ નથી, બધકે આ પ્રશ્ન સ્ત્રીઓના સતીત્વપણાનો છે. સ્ત્રીઓની ધન્યતાનો છે, ભોજાં ભોજાં નાનાં બાળકોની રક્ષાનો છે, મનુષ્યોની સ્વતંત્રતાનો છે. આ દુરાચારભરી મનુર ગુલામોની પ્રથાની કમકમાડી હિપ્તવનતરી બધી વાતો જાણ્યા પછી પણ આપણે હિંદવાસીઓ આપણા દિગ્ગ પ્રવાસી ભાઈઓ અને બહેનોના આર્તનાદને ન સાંભળીએ, એમને મદદ કરવાને બકાર ન પડીએ, તો આપણે પણ એ પાપોના ભાગીદાર જરૂર થવું પડશે. એટલું જ નહિ, પણ બીજી પણ એક વાત હું કહું છું.

અને તે એ કે જો ભારત સરકાર દિગ્ગના હિંદી કુલીઓની કુદરત જાણવા છતાં હિંદીજનોના પોકારને ન સાંભળે, કુલીપ્રથાને બંધ ન કરે, તો ભારત સરકાર પોતે પણ ગુનેહગાર બનશે, જરૂર નીતિભ્રષ્ટ થશે. એ વાત મેં મદ્રાસમાં કરી હતી; અને એ વાતને હું અહીં પાછો બેવડાવું છું. હું સારી પેઠે જાણું છું કે મારા આ શબ્દો સરકારને કાને પહોંચશે; હું પણ ધન્ય છું કે એ શબ્દો સરકારને કાને જાય જ. હું ફરીથી કહું છું કે જો સરકાર કુલીપ્રથા જસદીથી બંધ નહિ કરે, તો એ આ દુરાચાર અને પાપની ભાગીદાર બનશે.

ગૂજરાતની માતાઓ અને અમદાવાદના સજ્જનો! આજ હું આપના આ સહેરમાં એ વાત રજૂ કરી દેવા માગું છું કે મેં જે નિવેદન આપની આમળ રજૂ કર્યું છે એ મિલકત પ્રમાણયુક્ત અને વિશ્વાસયોગ્ય છે. દુરાચારોને મેં મારી નજરે જોયા છે, મારો આત્મા એ કુલીપ્રથા જોઈને કંઈક ઊઠ્યો છે.

માતાઓ અને સજ્જનો!

'આ દુરાચારની વાતો જાણી લીધા પછી એક પણ હિંદી સ્ત્રીને દિગ્ગમાં બિચારપૂર્ણ જીવન જીવવા મોકલવામાં આવે તો એની

જવાબદારી હિંદુ સરકાર અને હિંદુવાસીઓની રહેશે; એની નિર્લજ્જતા એને માથે રહેશે. એનો ગુનો એને માથે રહેશે. રાજકારણમાં એક વખત એવો પણ આવે છે કે, જ્યારે રાજનૈતિક સિદ્ધાંત અથવા તે સુલેહ સમજૂતીની વાતને જાંચે અભરાઈ એ મૂકી દેવી પડે છે, અને પરમાત્માના સત્યને અનુસરીને કામ લેવું રહે છે, અને પરમાત્માની આજ્ઞા જ માનવી પડે છે. હિંદી રાજકારણમાં એવો સમય અત્યારે જ આવી પહોંચ્યો છે—રે ! એ આંખી બાંધીને પ્રસંગ આજે જ જોવો થયો છે.

ભારત સરકારને પણ મારી આ વાત કળૂપ રાખવી પડી છે. સાંબળો, સરકાર પોતાના તા. ૧૫ ઓક્ટોબર ૧૯૧૫ ના ઠંઠેરામાં પણ જણાવે છે કે :—

હિંદીઓનો એ દૃઢ વિશ્વાસ છે અને એમનો એ વિશ્વાસ પાઠે પાથે બંધાવા પામ્યો છે કે ગિરમિટિયા સ્ત્રીઓને મોટે ભાગે દુરાચરણી જીવન વિતાવવું પડે છે. એમનાં શરીર આર્થિક લાભચોથી અથવા અમલદારોના દબાણથી, સોગતી મજૂરો પણ નાના નાના અધિકારીઓના કબજામાં પૂરેપૂરાં આવી જાય છે.

અમદાવાદના સજ્જનો ! અને નગરની માતાઓ ! એ ગિરમિટિયા હિંદી સ્ત્રીઓ કે જેમના સંબંધમાં હિંદી સરકારે આવા ભયંકર શબ્દો લખ્યા છે. ઠંઠેરામાં આમેજ ક્યાં છે, તે કોણ છે ? એ આપણી જ બહેનો છે, શું આપ એ શબ્દોનો અર્થ જાણો છો ? શું આપ એનો બાવાર્થ જાણો છો ? સાંબળો, એની મતલબ એ છે છે કે, આપણી પ્રવાસી હિંદી બહેનોનાં શરીર મજૂર પેઢીઓ પર નિમાયતા વ્યવસ્થાપકોના પૃષ્ઠ રીતે કબજામાં રહેશે ! એ શબ્દોને માયનો એ કે થોડા ચાંદીના દુકકાઓ માટે તમારી બહેનોનાં સતીત્વ જોખમમાં આવી પડવાનો સંભવ છે. શું આપ એ વાતને સહન કરી શકો છો ? બીજા એક સાચી વાત હું આપને

કહી સંભળાવું છું. મારા દિગ્ગ પડેંચતા પડેલાં ત્યાં એક દુર્ધટના બની ગઈ હતી. વખારોના એક ઓવરસિયરે એક હિંદી સ્ત્રી ઉપર બળાત્કાર ગ્રામ્યો હતા. સરકારી નહેરાતમાં જે જાતના બનાવોનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે, એવા જ પ્રકારની આ દુર્ધટના હતી. એ ઓવરસિયર આ પડેલાં પછી આવી જાતનાં કેટલાંય દુર્ધટ્યો કરી ચૂક્યો હતો. અને એને કંઈ જ સજા કરવામાં આવી નહોતી. આ દુર્ધટનાની વાત હિંદી બાઈઓએ જ્યારે સાંભળી ત્યારે એમને કાયદો પોતાના હાથમાં લઈને એ લંડન ઓવરસિયરને શિક્ષા કરવાનો નિર્ણય કર્યો. ૧૯ હિંદીઓ એ ઓવરસિયરને પકડીને એક ઝાડીમાં ઉઠાવી ગયા. ત્યાં લઈ જઈને રોડી કાપવાની ઢરીઓ વડે એના દુકડે દુકડા કરી નાખ્યા. ત્યારપછી એ ૧૯ માણસો પોતાની મેજે જ ચાલ્યામાં હાજર થઈ ગયા. સરકાર તરફથી મુકદ્દમા ચલાવવામાં આવ્યો. સરકારી વકીલોએ એ વાત જાણવાને ખૂબ પ્રયાસ કર્યો, કે ઓવરસિયરનું મોત કયા માણસના મારવાથી થયું? પરંતુ એ ઓગણીસેય જણ કહેવા લાગ્યા કે, મેં એ લઈ જાને મારી નાખ્યો છે. દરેકને એમ કહ્યોનું મોરવ હતું.

મારા અનુભવનો એક પ્રીતો, કિરસો પણ સંભળાવું હું. દિગ્ગથી જે દિવસે હું નીકળવાનો હતો, એ દિવસે હું શ્રી. પિયર્સનની સાથે એક રજપૂતને મળવા ગયો. એ રજપૂત મારા કુળનો હતો. એને એક દગાબાજ આડતિવાએ 'તમને દિગ્ગમાં એક લશ્કરી દુકાડીમાં સિપાઈની નોકરી મળશે.' એવી લાલચ આપીને દિગ્ગ મોકલ્યો. જ્યારે અમે એને મળ્યા ત્યારે એ એક કેદખાનાની કોટડીમાં પુરાએલો હતો. એને ફાંસીની સજાનો કુકમ થઈ ચૂક્યો હતો. કેમ કે એણે એક સ્ત્રીની હલા કરી હતી એણે સ્ત્રીના ખૂનનો અપરાધ તો કર્યો હતો જ, એના હાથ લોહીથી ખરકાયેલા હતા એ સાચું, પરંતુ હું કહી શકું છું કે મેં એવા કાઈ ચહેરા જોયા નથી કે એ

રજપૂતના જેવો ધૈર્યપૂર્ણ અને શૌર્યપૂર્ણ હોય ! એણે મને પોતાની બધી હકીકત કહી સંભળાવી. એણે જણાવ્યું કે મેં પહેલાં હિંદી કોળમાં નોકરી કરી હતી; પરંતુ થોડા દિવસો માટે ખેતીનું કામ કરતા મારા બાઈને મદદ કરવા સારુ મેં સિપાઈગીરી છોડી દીધી. એ દરમ્યાન એક લુચ્ચો દલાલ મારી પાસે આવ્યો. એણે મને વચન આપ્યું કે 'હું' તમને ફિજીમાં એક બારે લશ્કરી નોકરી અપાવીશ. ' ખીજ વાર સિપાઈની નોકરીમાં જોડાવાના વિચારમાં હું હતો. એથી મેં એ દલાલની વાત ગ્રેજીર રાખી. પરંતુ ન્યારે હું ફિજીમાં આવ્યો, ત્યારે મને કહેવામાં આવ્યું કે, તમારે મજૂરોની ચાલીઓમાં રહેવું પડશે. પેઢીઓમાં પાંચ વરસ સુધી સામાન્ય ગુલામોની પેઠે કામ કરવું પડશે. મેં એનો પ્રત્યક્ષ વિરોધ કર્યો, પરંતુ બળજોરીથી મારે એમની આજ્ઞા માનવી પડી અને 'મિર-મિટિયા' તરીકે કામ કરવું પડ્યું; મારું સખત અપમાન કરવામાં આવ્યું. એ લોકો મારી મૂંઝો ખેંચતા હતા, મારી જાદોના વાળ તોડતા હતા. આ કહેતાં કહેતાં એ રજપૂતની આંખો ફાટી રહી હતી. એણે હાવભાવ દ્વારા પોતાના હાથે વડે ફાટી અને મૂંઝો ખેંચી કેમ કેમ કરીને એનું અપમાન કરવામાં આવ્યું હતું તે બતાવ્યું. આ અવર્ણનીય દુઃખદ અપમાનજનક સ્થિતિમાં રહેતાં રહેતાં એ રજપૂતની નૈતિક લામણીઓ ખીજ સરતબંધી કુલીઓની માફક બહેર મારી જાય અને એ પણ ખીજ અધમ મજૂરોથી પેઠે પર-સ્ત્રીને પોતાની ધરવાણી બનાવવા સારુ લડાઈ કરી બેઠો, તો તેમાં નવાઈ પામવા જેવું પણ શું છે ? જે સ્ત્રી માટે એ રજપૂતે ઝમઝડો કર્યો હતો એ સ્ત્રી એને પણ છોડીને ખીજ મજૂરના ઘરમાં પેઠી પરિણામે એ લઈ જનારા અને એ રજપૂત વચ્ચે મારામારી થવા લાગી, એટલામાં એ સ્ત્રીએ નફટાઈથી વચ્ચે પડીને રજપૂતને તમાચો ચોડી દીધો.

એ ઉવટના અપમાનથી એ રજપૂતનું લોહી એવું જીકળા

છાથું કે શેરડી કાપવાની છરીથી એણે તરત જ એનાં ધડ અને માથું જુદાં કરી દીધાં. આ આખી દુર્ઘટના આ પ્રકારની હતી. એથી જ એને ખૂનીઓની કોટડીમાં પૂરવામાં આવ્યો હતો. એ કોટડીમાં સજિયાની લગીવાળી બારી હતી, એની બહાર ઊભો ઊભો હતો એને ભેટો હતો. જો કે એ માથુસ ખરેખર ખૂની હતો, તોપણ મારા હૃદયમાં એના તરફ દયાની અને માનની લાગણી પેદા થઈ. એ વખતે મારા મગજમાં સૌથી પડેલો એ વિચાર આવ્યો કે આ બિચારા રજપૂતને કેવી બચાવ દયામાં રહેવું પડે છે! એ રજપૂતનો ચહેરો આવી દયામાં પણ વીરત્વભર્યો અને ઉદાર જણાતો હતો. ખરેખર! આ દોષ કુલીપ્રધાનો હતો, બિચારા ઇન્સાનનો નહિ. એને જોઈને કોટડીમાં પુરાયદા ભેટાં મારા હૃદયમાં એ તિરસ્કારભરી મજૂર પ્રયા પ્રત્યે પુષ્ટજ ક્રોધ આવ્યો તેની સાથે જ મારા મનમાં નિર્ધાર, કંઠી લીધો કે, 'આ કુલીપ્રધાને નાબૂદ કર્યા વગર કંપીને હું નહિ બેસું.' એ પછી એ રજપૂત મને એવું ગમ્યું, કે જે રજપૂતાનામાં હતું તેના સંબંધી વાત કરી. અત્યારસુધી તે રજપૂત મહારાણેલા જેવો જણાતો હતો. એનો ચહેરો રિંકો જણાતો હતો. પણ એના મોં ઉપર અચકિતનું કાઈ નિશાન જણાતું નહતું પરંતુ મેં જ્યારે એની સાથે એના ગામ સંબંધી વાત કરી, તે પૂછ્યું : 'હું હિંદમાં જન્મને તારા કુટુંબીજનોને મળું?' ત્યારે તે એ રજપૂતની આંખોમાંથી આવજી ભાદરવો વહેવા લાગ્યો. આંખોમાંથી આંસુ વહેવડાવતો વહેવડાવતો જ એ કહેવા લાગ્યો કે, 'સાહેબ! આપ એમને શું કહેશો? તેમને આપ મારી આ અવસ્થાની વાત કહેશો! અરેરે! જળ્યું આ જીવતર!'

એ સાંભળી મારી આંખોમાંથી પણ આંસુની ધારા વહેવા લાગી. બારીમાં હાથ નાખીને મેં એની સાથે મારા હાથ મેળવ્યા.

નમસ્કાર કરીને એક ક્ષણ પણ થોભ્યા વગર હું ત્યાંથી સીધો ન્યાયાધીશ અને ગવર્નર પાસે પહોંચી ગયો. એમની આમળ એ રજપૂત સંબંધે મેં જે કંઈ કહ્યું તે એમણે ખૂબ ધ્યાનપૂર્વક સાંભળ્યું. એ પહેલાં ન્યાયાધીશ અને ગવર્નર સાહેબને આ રજપૂતના સંબંધમાં જોઈએ તેવી સાચી માહિતી મળી જ નહોતી.

પરિણામે દિલ્હી મારા ઊપડી ગયા બાદ આમળના બંદરે મને ગવર્નર સાહેબનો તાર મળ્યો કે 'એ રજપૂતનો દાંસીનો કુકમ રહ ક્યો છે.' એ વાંચીને મારું અંતર આનંદથી થનમની ઊઠ્યું. પરંતુ તેની સાથે સાથે જ વિચાર આવ્યો કે, પાંચ વરસને પટે રહેવાને કારણે એના ચારિત્ર ઉપર કેવી માઠી અસર નીપજવા પામી છે ! એનો આત્મા કેવો કલંકિત થયો છે ! એ શરતબંધી કુલીપ્રથાએ —એ 'જૂઠું અને દમાગાજીભરી ગુલામીએ એના સચ્ચરિત્રને' કેવું બ્રષ્ટ કરી નાખ્યું છે ! ઈશ્વરકૃપાથી એને હવે જીવતદાન તો મળી ગયું છે, તો પણ એનું ચારિત્ર નષ્ટબ્રષ્ટ બનેલું હવે કેવી રીતે પાછું સુધરી શકશે ?

દિલ્હીમાં જે બાળકો જન્મે છે તેમની દયા છેક જૂંડી થાય છે. મેં એમની અવદશાને મારી આંખે જોઈ છે; એ બાળકો ખરાબ વાતાવરણમાં ઊછરે છે. એમની આર્ગળ એવા નકારા બતાવે બને છે કે, જે એમના ચારિત્રને હાનિકર્તા થઈ પડે છે. એ બોળાંબલાં બાળકોને કાને રાતદિવસ એવા અપવિત્ર શબ્દો પડે છે કે જે એમણે કદી પણ સાંભળવા જેવા હોતા નથી. એ બાળપણથી જ નકારી વાતો શીખે છે. નથી કોઈ એમને કેળવણી આપનારું કે નથી કોઈ એમના ઘરનું વાતાવરણ સુધારનારું ! ધર્મની વાતો પણ એમને કાંઈ સંબંધાતી નથી ! ધણી વાર તો એનુય બને છે કે બાળકો પોતાના માતાપિતાને કાંઈ તે પણ જાણતા નથી હોતાં. આનું કારણ એ કે મોટે ભાગે એમની માતાઓ એમને એક બોળરૂપ મણીને રવડતાં મૂકી દે છે.

આ બચ્ચાંની માતાઓ. આજ એક ધણી સાથે તો કાલે બીજા ધણી સાથે બ્યભિચાર કરતી કરે છે. કરી વાર હું પહું હું કે એમાં વાંક કેનો ? એ ઓએનો વાંક એમાં નથી જ નથી. એ યુરુએનો પણ વાંક એમાં નથી. બાળકેનો પણ એમાં અપરાધ નથી તો પછી વાંક કેનો-દોષ કેનો ? તો કે બધો જ દોષ સરતર્જનમાં બધિનારી કૃષીપ્રધાનો-કૃષીપ્રેધાનો જ.

ફિજીથી મારા પર પત્રો અને સારો આવ્યા કે, આ કુવિન કૃષીપ્રધા હજી પાંચ વર્ષ ચાલુ રહેવાની છે. સંડનથી મળેલી ખબર મુજબ પણ એ વાતમાં કંઈક કાળું-ધોળું હોવાનું જણાય છે. એટલે મને લાગ્યું છે કે 'હવે છાનામાના બેસી ગેલેવામાં સાર નથી, હવે મારે માટે તમામ વાતો જાહેરમાં ચૂકી દેવાનો વખત આવી પહોંચ્યો છે. તા. ૧૫ ઓક્ટોબર ૧૯૧૫ ના હંદેરામાં હિંદી સરકારે એ દુરાચાર, આત્મઘાત અને ખૂનોને માન્ય રાખ્યાં છે. એ વાતને બહુ વખત ઘર્ષ મયો છે, આજે તો ૧૯૧૭ નો ફેબ્રુઆરી આવ્યો છે.

હાજર રહેલા સભ્યોનો અને માતાઓ ! આપણી ખામોશની હવે હદ આવી પહોંચી છે. એ દુષ્ટ મુલામમરવાને હવે તો આપણે હરગીજ સહન ન કરી શકીએ. આપણા ધેરનો હવે તો અંત આવવો જોઈએ. ઓક્ટોબર ૧૯૧૫ થી ફેબ્રુઆરી ૧૯૧૭ ઘર્ષ તો પણ હજી નવીન હિંદી બહેનોને બ્યભિચારકાયું જીવન જીવવાને મોકલવામાં આવે છે, નવાં બાળકો અસિષ્ટ વાતાવરણમાં પેદા થયાં કરે છે. હિંદી માનવોની માનવતા અને સ્વાજિમાન નષ્ટ થયાં જ કરે છે. એટલા માટે આજ આપણે ત્રી બેમાં ચળીને એકી જવાને બીપણ ધોવણા કરીએ છીએ કે : "એ શુભ્રામી રિવાજનો તર- તમાં જ અંત આવી જવો જોઈએ."

મુબારકના 'ટાઇમ્સ ઓફ ઇન્ડિયા' પત્રે મિ. એન્ડ્રૂસના આ વ્યાખ્યાનની વિરુદ્ધ ખૂબ જખાળા કાઢ્યા. એણે લખ્યું કે : "મિ.

એન્ડ્રૂએ આવી રીતે હિંદી જનતાને બહેકાવી મૂકવી ન જોઈએ. "

હિંદની સરકાર પણ હિંદમાં મજૂરપ્રથાનું મંત્રીર વાતાવરણ જોઈ ગભરાઈ બેઠી. સર જ્યોર્જ બાર્નસે એક તાર દિલ્હીથી મિ. એન્ડ્રૂજના નામે ક્યો કે, " તરત દિલ્હી આવો. "

મિ. એન્ડ્રૂજ કહે છે કે : " દિલ્હી જતાં જ, મને સમજાઈ ગયું કે સરકાર મારા ઉપર હિંદુસ્તાન કાયદાના બહાના હેઠળ મુકદ્દમા ચલાવવા માગે છે. અગર તો પછી બીજા કોઈ પણ રીતે મારા બાપણો અટકાવવાનો ઇરાદો રાખે છે. સર જ્યોર્જ બાર્નસની મુલાકાતથી મને સમજાઈ કે સરકાર મારા કામોથી ખૂબ જ નાખુશ થઈ ગઈ છે. સરકારની માન્યતા હતી કે હું ચાલુ મદાયુદ્ધ વખતે જાતીય દ્વેષ ફેલાવી રહ્યો છું. મેં સર જ્યોર્જ બાર્નસનો ખ્યાન પર આપ્યું કે એપ્રિલ ૧૯૧૫ ના દિવસમાં સરકારે રીકાર્ડે છે કે, હિંદી ઓએને મજૂરચાલીઓમાં ધણું જ કુદ જીવન ગાળવું પડે છે. તો પછી સરકાર કેવી રીતે સંસ્થાનિક કચેરી સાથે જાંઘાઈ થકે કે અમારી હિંદી બહેનોને એવું કુદ જીવન જીવવાને હજી પાંચ વર્ષ લગી મોકલવાનું જારી રાખશે ? " મુદ્દમંત્રી સર જેમ્સ રબ્બુસને પણ હું મળ્યો. એમણે પણ મને કહ્યું કે, " તમારા આ કાર્યથી સરકાર ખરેખર નાખુશ થઈ છે. " એ જ દિવસે સાંજે મારે વાઇસરોયને પણ મળવાનું થયું. એ પ્રસંગે હું વાઇસરોય સાહેબના ઓરડામાં ગયો ત્યારે મેં સર જોર્જ બાર્નસ સાહેબને પણ ત્યાં બેઠેલા જોયા. યરુ આતમાં તો વાઇસરોય સાહેબે મારા આ પ્રચારકાર્ય માટે, અમેનોષ જ પ્રમટ ક્યો. પણ ન્યારે મેં એમને સધળી દહોકત સમજાવી ત્યારે એમને ખાતરી થઈ કે ખરેખર મજૂરપ્રથા નાખૂંદ થવી જ જોઈએ. અને તેની સાથે જ એમણે મને ઠાસ આપ્યો કે પ્રસંગ પ્રાપ્ત થતાં જ અમે તે બંધ કરી દઈશું. " આ પછી મેં પૂન્ય મદ્રાસ

મધીજી વાઇસરોયને મળીને આના સંબંધમાં ચર્ચા કરે એવી જોઈવશ્ય કરી.

મજૂરપ્રથા વિરોધનો પ્રચાર સારી રીતે થયો હતો. હું એનો નેતા બનવાની ઇચ્છા રાખતો નહોતો, કારણ નેતા થવું એ મારું કામ નહોતું. મહાત્મા ગાંધીજી અને વાઇસરોય વચ્ચેની વાટાઘાટ કંઈકે આશાજનક હતી. છતાં અમે અમારું કાર્ય કાણ મારે પણ દીધું મૂક્યું ન હતું. અમે સરકારને જણાવી દીધું કે '૩૧ માર્ચ' ૧૯૧૭ સુધીમાં મજૂરપ્રથા બિલકુલ નાબૂદ થવી જોઈએ. આ દિવસ પછી જો એક દિવસનો પણ વિલંબ થશે તો અમારે સત્યાગ્રહ આદરવો પડશે.' આજ અરસામાં દિલ્હીમાં એક મજેદાર વાત સાંભળી અને તે એ કે મેં દેશી ભાષાઓમાં જે પ્રાર્થના (પ્રચાર) કરી હતી અને એ રીતે એનો ખહોળો પ્રચાર થયો હતો એથી સંગઠન ખૂબ ગભરાટમાં પડી ગઈ હતી. માત્ર અંગ્રેજીમાં જ ને મેં 'મારું કાર્ય' થાણુ રાખ્યું હોત તો કદાચ સરકાર મને દિલ્હી બોલાવત પણ નહિ. કારણ 'મધીમેળા' પ્રસંગે દેશી ભાષામાં વ્યાખ્યાન આપ્યું એ સરકારને ધાસ્તીભર્યું લાગ્યું હતું."

ફિજીમાં મિ. એન્ડ્રૂઝ ન્યારે પહેલી વાર ગયા હતા ત્યારે ત્યાંથી પાછા ફરતાં એમણે એક યોજના ધડી કાઢી હતી. સમગ્ર કુટુંબોને ફિજીમાં મોકલવાની એ યોજના હતી. એ કુટુંબો અને તે પેઢીમાં જે વરસ મુખી કામ કરે. એક એક મહિના એમણે દરેક પેઢી ઉપર રહેવું જોઈએ. જે વરસ પછી એ મજૂરો સતત જ નવી ચોલાની ખેતીવાડી સ્વતંત્ર રીતે કરી શકે. પરંતુ મિ. એન્ડ્રૂઝે સને ૧૯૧૭ ના ફેબ્રુઆરીમાં મજૂરપક્ષની વિરુદ્ધ મગવળ શરૂ કરી. એ વખતે એ યોજના સંબંધમાં ચોલાની ખૂબો એમને

સમંજસ મઈ, અને એમની ખાત્રી થવા પામી કે, ‘ દિલમાં આ રીતે પણ મજૂરો મોકલવાથી પણ ચરતખંધનની ગુલામી પ્રથા તો આણુ રહેવાની જ. એથી દિલ પ્રવાસી ડિંદીઓ સ્વતંત્ર તો ન જ બની શકે. મિ. એન્ડ્રૂઝે પોતાની એ બૂલ છાપામાં જનરેડ કરી દીધી. આ પહેલાં અમે લખી જ ગયા છોએ કે મિ. એન્ડ્રૂઝ પોતાનો મત ફેરવવામાં નાનમ સમજતા નથી. એમને પોતાની બૂલ સમજતી કે તરત જ એ કબૂલ કરી લેતા હતા, એ વખતે મિ એન્ડ્રૂઝે ખીજ વાર દિલ જવાનું નક્કી કર્યું’.

મિ. એન્ડ્રૂઝ કહે છે કે : “ આ વખતે મારા મનથી મેં નક્કી કર્યું’ કે દિલ જઈને તરત જ હું મારી આ વિચારશાન્તિ પ્લાન્ટરોને એટલે જમીનદારોને જણાવી દર્શા. એટલું જ નહિ પણ આ પ્રશ્નો વધુ ઊંડો અભ્યાસ કરીશ. ચરતખંધીના રિવાજ સંબંધે હજી પણ ઝીણવટભરી તપાસ કરીશ. આ ખીજ સફરને મેં મારી પહેલી સફરની બૂથોના પ્રાપશ્ચિતરૂપ માનીશ.

એ વખતે કવિવર રવીન્દ્રનાથ તપાનથી તરતમાં જ દેશ પાછા ફર્યા હતા. હું ફક્ત એ જ દિવસ એમની સાથે રહી શક્યો. આ વખતે હિંદનો કિનારો છોડતાં મને બારે ઉચાટ થયો. મારી તંદુરસ્તી ખૂબ કથળી ગયેલી હતી. મારી દાર્દિક ઇચ્છા હતી કે હું ગુરુદેવ સાથે શાન્તિનિકેતનમાં રહી થોડા દિવસ એમના સદ્વાસમાં શાન્તિ મેળવું. પરંતુ એમના પાછા ફર્યા પછી એ જ દિવસમાં મારે દિલ જવું પડતું હોવાથી મને બારે ખેદ થતો હતો. તનમનની આવી દશામાં હું ઊપજો તો ખરો પણ કેલંબો પહોંચ્યો ત્યારે મને બારે ઈજ થઈ મઈ, પાણીનો બરેલો મોટો પડો હાથમાં લઈને હું દાદરેથી બેનરતો હતો તે વખતે મારો પગ લપસ્યો, ને ઘડો નીચે ગળડી પડ્યો, એના આંચકાથી હું પણ નીચે લથડી પડ્યો. ખાંચ

મિનિટ સુધી તો મને એવું જાતર ચયું કે ન પૂઠો વાત ! એવું થવા લાગ્યું કે, મારા શરીરનું એક અંગ જાણે લકવાથી સાવ બહેર મારી ચયું છે. પણ પછામણની લાંબેલી ચોટ કોડના હાકા ઉપર નડોતી, માત્ર કુલા ઉપર જ હતી, એટલું ઠીક હતું. ઠાલંબોમાં અમારું જહાજ એ દિવસ રોકવાનું હતું. વાગ્યું તે વખતે તો મેં ધારેલું કે ઠાલંબોના દવાખાનામાં જ મારે પથારીવસ રહેવું જોશે. પણ થોડી વારે જળ વળી અને મને ઠીક જણાવા લાગ્યું. હું એ જ જહાજમાં ફિજી જવા આમન આવ્યો. જહાજના ફોકટરે મારી દવા કરી. આખે રૂને આવી રીતે મારે પથારીવસ રહેવું પડ્યું.

આ ધડાના ધમસાણે આપું વરસ મારો કેડો ન ઊઠ્યો. પહેલાં તો મેં એમ ધારેલું કે, આ આફત મને કાપમની જ વળગી અર્ધ. પણ સારા નસીબે એમ ન થયું. એકાદ વરસે એ દઈ મદ્યું

હું બીજી વાર ફિજી પહોંચ્યો ત્યારે ત્યાંના જણે જ મામતો બદલાઈ ગયો હતો.

સર ત્રિવિદ્ય સ્વીટ એસકોટ સાહેબ મવર્નર હતા. પહેલાં તો એમણે મારી માથે માઢી દોરતી જેવો સંજોષ રાખ્યો. પરંતુ જ્યારે એમને ખબર પડી કે મારા કામથી એમના કારભારમાં રિસ્ક પડે એમ છે, ત્યારે એ મારાથી ખૂંજ નાખુસ બની ગયા એટલું જ નહિ પણ મને ફિજીમાંથી માંસડાં પોટલાં જંધાવવાની ધમકી આપવાને પણ ન ચૂક્યા. એમણે 'રેસનિંગ' સબ્બનો ઉપયોગ તો નડોતો કર્યો, પણ મારી આમન જે જે જાતો એમણે કરી હતી તેનું તાત્પર્ય તો એ જ હતું. સર ત્રિવિદ્ય સ્વીટ એસકોટ બહુ તેમ જ મિલ્લબના હતા. થડી થડીમાં એમને વાંક પડી જતું હતું એથી એમની પામે રહેનાર ફરેક અમસાર એમનાથી બીજા ગડેતા.

આ વેળા હું કેટલાક દલાલા સુધી તો જ્યોગ સુધિ ૩ જે

હિંદી ખ્રિસ્તી હતા તેમને ત્યાં રહ્યો હતો. એમના બે દીકરા જોડે અને માજરી અને ખૂમ વહાલા લાગતા હતા. સવાના હિંદીઓએ મારે માટે એક ઘર બાંહે રાખ્યું હતું. હું એમાં રહેતો હતો, પરંતુ મારું જન્મવાનું તો જ્યોર્જ સુચિતને ત્યાંથી જ આવતું હતું. સ્વામી રામમનોહરાનંદે પણ મારી સાથે બે ચાર દિવસ કામ કર્યું હતું, પરંતુ પાછળથી મને પોતાને એમ લાગ્યું કે મારે એકલે હાથે કામ કરવું ઠીક પડશે. મારી સફરના છેલ્લા દિવસોમાં સ્વામીજી મારા સામા પક્ષમાં બળી ગયા હતા. એમણે મારા સંબંધે ઘણા ગવ-જોળા ઉડાવવા માંડ્યા હતા. છતાં મેં એમની સાથે દોસ્તીનો સંબંધ ચાલુ રાખ્યો હતો, કેમ કે કોઈ પણ ફિજી પ્રવાસી બાઈની સાથે કંઈકો કરવાને હું ખુશી નહોતો. મારે ઉદ્દેશ તો પ્રવાસી બાઈ-ઓની અને તેટલી સેવા કરવાનો હતો, નહિ કે કોઈની સાથે ટંટો-ફિસાફ કરવાનો. હું ધણુંખરું પ્રવાસી હિંદીઓનાં મૂંપડાંમાં જ રહ્યો અને એમને ત્યાં જ જન્મનો રહ્યો. સરકારી દુભાષિયાઓ સાથે પણ હું રહ્યો હતો. કેમ કે તેઓ તો સારા માણસો હતા. એમની પાસેથી મને હિંદી પ્રવાસીઓના સંબંધમાં ઘણું જ જાણવાનું મળ્યું, એ નિઃસંદેહ. પ્રવાસી હિંદી સ્ત્રીઓ અને પુરુષો હવે ઘણી છૂટથી એમની રિયતિનું સર્વ વૃત્તાંત મને કહેવા લાગ્યાં. આમતેમ ખૂમ રખડવાથી અને હિંદી મજૂરોને ત્યાં જ મળ્યું તે ખાતા રહેવાથી મારી તબિયત વળી પાછી બગડી ગઈ. મને ખૂમ ચિંતા થવા લાગી. હિંદમાં હું સને ૧૯૧૧-૧૨ માં ટાલોઆ તાવથી પીડાતો હતો. ત્યારથી જ મારું શરીર એક રીતે લયડી ગયું હતું. તેથી હું સહેજ વધારે માદો ચાર્ક છું કે મને ઘણી ફિકર પેસી જાય છે, પણ મારી એ ફિકર પોતા માટે થતી નથી હોતી પણ બીજાંઓને માટે હોય છે. ફિજીમાં પણ એમ જ થયું. અંતે મારે દવાખાનામાં જવું પડ્યું. તે પછી હું ઓસ્ટ્રેલિયા ગયો. ત્યાંનાં મોટાં મોટાં શહેરોમાં મેં ફિજીની હિંદી બહેનોની કુદંશનું વર્ણન કર્યું. નેથી

ઑસ્ટ્રેલિયાની સીએના હૈથર્થા હિંદી બહેનો પ્રત્યે સહાનુભૂતિ પેદા થઈ. આ બહેનોએ મને ખૂબ મદદ કરી.

ઑસ્ટ્રેલિયામાં વધુ મુદત રહેવાથી બે લાભ થયા. એક તો (૧) મિસ પ્રીટ અને મિસ ક્રિકસન સ્વચરણથી દિલ્લ અર્થા, અને બીજો એ કે (૨) ઑસ્ટ્રેલિયાના સીમંડળ તરફથી મિસ ગાર્નહમને દિલ્લના હિંદી બાઈ બહેનોની કથાની સ્વતંત્ર તપાસ, કરવા માટે મોકલવામાં આવ્યા. મિસ ગાર્નહમની સ્વતંત્ર તપાસના નિવેદનથી બહુ સારો લાભ થયો. મેં મારા નિવેદનોમાં જે વાતો લખી હતી, તેને મિસ ગાર્નહમની સ્વતંત્ર તપાસના નિવેદનથી ખાસ ટોચ મળ્યા. આ ઑસ્ટ્રેલિયન બહેનોની પરોપકાર વૃત્તિને મને જે અનુભવ મળ્યો તે બ્રિટિશ સામ્રાજ્યના મારા સવળા અનુભવોમાં સર્વશ્રેષ્ઠ હતો.

શ્રિસજેન બંદરેથી હું હિંદ આવવા માટે છિપડ્યો. રસ્તે એક આવાડિયું જાવામાં રહી પડ્યો. મેં ત્યાંનું સુપ્રસિદ્ધ મંદિર જોયું. મસાયા રોડસમાં પણ ત્રણેક આવાડિયાં મળ્યાં, ત્યાં પણ મેં પ્રવાસી હિંદી મજૂરોની હાલત તપાસી.

મસાયાના હિન્દી મજૂરો સંબંધેની ત્રણ વાતોએ મારું ખાસ ધ્યાન ખેંચ્યું. (૧) એક જ વખત ઉપર ફેદરેટેડ મલાયા મદાસી મજૂરો સાથે કરતબંધી ચીના મજૂરોને સ્ટેડ્સમાં હિન્દી પણ કામે લગાડવામાં આવતા હતા. ચીનાઓ મજૂરોની દુર્દશા પેતાની બૈરીઓને સાથે લઈ જતા નથી. એથી એમના દુષ્ટ આચરણને દીધે મદાસી મજૂરોની સીએનાની ઇજ્જત ધારતીમાં રહેતી હતી. (૨) તામિલ મજૂરોને મેગેરિયા માલતો દોષ એવા જામમાં મોકલવાને લલચાવવામાં આવ્યા હતા. આ ચાલુઓમાં માર્ક વખત તો મરણ

સંખ્યાનું પ્રમાણ હજારે હોડસો સુધીનું થઈ જતું હતું. એને લઈ એ તામિલી મજૂરો ત્યાંથી બીજે લઈ જવાની ઇચ્છા કરે છે ત્યારે તેમને બળાતકારે ત્યાં જ રાખવાની ફરજ પાડવામાં આવે છે. (૩) જે જહાજોમાં એમને મદ્રાસ મોકલવામાં આવે છે અગર મલાયા રેલ્વેસમાંથી પાછા ફરવામાં આવે છે, એ બહુ જ મંદા હોય છે. હું પેતે એવા જ એક જહાજમાં પાછો ફર્યો હતો, અને મારી સગો આંખે એ જહાજની વર્ણવી ન શકાય એવી મંદકી અનુભવી હતી.

એન્ડ્રૂએ કુલીપ્રથા કેવી રીતે બંધ કરાવી ?

એ જણાવવાની જરૂર નથી કે મિ. એન્ડ્રૂ તનતોડીને કુલી-પ્રથા વિરુદ્ધ ચળવળ ન કરત તો ઇ. સ. ૧૯૨૧ સુધી તો મજૂરોની બરતી ચાલુ જ રહી હોત; સને વસાહતોમાં મજૂર ગુલામોની ગુલામી ઇ. સ. ૧૯૨૬ સુધી તો પૂરી ન જ થઈ હોત.

મિ. એન્ડ્રૂ કેવી રીતે એ કામ પાર પાડ્યું તે જણવાની જરૂર છે. એમણે સફળતા મેળવી તેમાં કઈ કઈ વાતોથી ખૂબ સહાયતા મળી તે તપાસીશું તો, પહેલી વાત એ જણાઈ આવશે કે એઓ કામ કરનારને સારી રીતે ઓળખી હોતા. ઘરતબંધનમાં મોટે ભાગે ગ્રામીણોએ ઝડપાઈ જતા હતા. બીજી વાત એ જણાઈ આવે છે કે મિ. એન્ડ્રૂ દિલો બાપા સુલેહાઈથી મોટી ચક્રના હતા. દિલો બાપાનું યાત્ર જે એમને ન હોત, તો એમની તપાસનું કામ મુશ્કેલ થઈ પડત. ત્રીજી વાત એ કે મિ. એન્ડ્રૂએ કુલીપ્રથા સંબંધી જે કંઈ લખ્યું છે તે પોતાની નજરે લેખેડું જ લખ્યું છે. બીજાંએને મેટિયા સંબંધેલી, પણ પોતાના જીવનનુભવ વખતની ગાંધી વાત તે લખતા નહિ એને લઈને જ એમનાં જાને નિવેદનોમાંથી એક પણ વાત એવી ન મીઝળે કે જેને કિંચ કરનાર જમર પાડે. એવી પાટી લખા નહિ જાતી, કિંજા પાડે એમને

ગાળો સંભળાવવામાં તો કંઈ જ બાકી રાખ્યું નહોતું. છતાં એમનાં નિવેદનોમાં કંઈ જ ખોડ કાઢી શકાઈ નહિ. એમને ફિજીના મજૂરોની કુદંશા સંબંધી સાચી માહિતી જોટલી એમને બીજી સફરમાં મળી શકી, તેટલી પહેલી સફરમાં મળેલી નહિ. ફિજીના મજૂરોની કુદંશાનાં એ ત્રણ ઉદાહરણ અહીં આપવા જેવાં છે : વાચનારને એથી ખ્યાલ આવશે કે કુલીપ્રથા કેટલી કુદ્દ હતી! મિ. એન્ડ્રૂઝે એને બંધ કરાવવા મહાભારત પ્રયત્નો કરીને હિંદની બારે સેવા કરી હતી, એમાં શક નહિ.

૬.

શરતચંદ્રી હિંદીઓના દુરાચારી જીવનનું વર્ણન કરતાં એ એમના બીજા નિવેદનમાં જણાવે છે કે : “ એ પાપકર્મ ફિજીમાં એટલું બધું વ્યાપક બન્યું છે કે જાણે દુરાચારનો દાઈ કોલેગ ફોટી નીકળ્યો ન હોય! કેટલાંક સ્થળોએ એવાં છે કે બધાંથી દુરાચારનો આ પક્ષેમ ફેલાય છે, અને એના સંસર્ગમાં આવનારને ત્રીકા પાડી કલંકિત બનાવે છે. મોટી મોટી મજૂર આસોમાંની પાવપૂજા પરિસ્થિતિએ તો છેક જ હદ મૂકી દીધી છે. પ્રત્યેક નવીન કુટુંબ જે હિંદમાંથી આવે છે, ને ફિજીની મજૂર આસોના વટોળામાં ઝડપાય છે તે પથ જોતજોતામાં એ રામનાં બોમબની જાય છે. રતિને કહેવામાં આવે છે કે તારે તારી અર્ધાંજનાને બીજા પુરુષ સાથે કુદ્દ જીવન માળવા મોકલવી પડશે; કેમ કે અહીં કેટલાય પુરુષો મલિયાણીઓ વસરતા છે. ફિજીમાં એવો રિવાજ છે. સરખાતમાં જે માણસો આ વાતમાં ‘ હા, ના ’ કરે છે તેમને કહેવામાં આવે છે કે આ હિંદુ-સ્તાન નથી, ફિજી છે ફિજી! બાઈ ફિજીમાં તો એમ જ કરવું પાશે. વાંદાઓનો પરણેલી સ્ત્રીઓ સાથેનો આવા પ્રકારનો જે સંબંધ એને ‘ દાસ્તી ’ કહેવામાં આવે છે. ફિજીમાં ‘ દાસ્તી ’ એટલે એ શબ્દનો પ્રયોગ અરામ જર્ણમાં જ થાય છે. ફિજી પ્રવાસી હિંદીઓની અંદર જે ધોર અપરાધ અને જીલ્લો મતા જણાય છે એ બધા

લગભગ આ 'દોસ્તી'ના સંબંધને લીધે જ હોય છે. બિચારી સ્ત્રીઓને એમના બેલમામ હવસના ભોગ બનવું પડે છે.

આ ઉતારાથી વાચકને સહજે કલ્પના આવી શકશે કે, મજૂરશાની ભરતી ઈ. સ. ૧૯૨૧ સુધી બે ચાલુ રહી હોત, ૧૯૨૬ સુધી ગિરમિલિયા હિંદી સ્ત્રીપુરુષોને ગુલામીમાં ચાલુ રહેવું પડ્યું હોત, તો તો હજી કેટલું જાણે કેટલીય હિંદી બહેનોનાં સતીત્વ બિચારથી બદબદતી આ પ્રથાના જોડા નીચે નષ્ટ થઈ હોત !

વિલાયતની સંરચાનિક કચેરીએ તો પોતાનો કહો ખરો કરાવવા માટે ક્યાંય નહોતી રાખી. અને આ તરફ હિંદી સરકાર પણ એના રુઆબમાં અંગર્થ જવાની અણીપર હતી તેવામાં જ મિ. એન્ડ્રૂઝે ન્યારે જાપાનમાં હતા ત્યારે સફરમાં દિલ્હીના પત્રો ઉપરથી એમને આ ખબર અચાનક મળી અર્ધ, અને તાબડોલ તે હિંદ દોડી આવ્યા ત્યાર પછી એમણે જે જંમ જમાવ્યો તેનું વર્ણન આગળ આવી જાય છે.

મિ. એન્ડ્રૂઝે એ વખતે મહાત્મા ગાંધીજી સાથે મળીને નક્કી કરી દીધું હતું કે, 'જેલમાં જઈશું પણ આ બિચારભરી કુસી-પ્રથાને તો ચાલુ રહેવા દઈશું જ નહિ.' વાઘસરોયે કોણ આપેલ કે કુસીપ્રથા બંધ કરવામાં આવશે છતાં એથી ભોગવાયા વગર મિ. એન્ડ્રૂઝ સાહેબે પોતાની ચળવળને જરાય ભોગી પડવા દીધા વગર ચાલુ જ રાખી. પોતે ફરી એક વાર દિલ્હી જઈ આવ્યા ખાદ સંગ્રામ માટે બહાર પડ્યું અને ત્યાં સુધી મહાત્મા ગાંધીજી એ ચળવળને ચાલુ રાખે. એવું એમણે એ વખતે કરાવ્યું હતું. પણ મહાત્માજીએ તો સંગ્રામના ત્રણેય માંડવા માટે તા. ૩૧ મે ૧૯૧૭ ને દિવસ નક્કી કરી દીધો હતો. મિ. એન્ડ્રૂઝને એ વાત નડી કે તા. ૩૧ મે સુધીમાં તો આંદોલન એક હજાર ઉપરાંત સ્ત્રી પુરુષોને દિલ્હીના કુદ વાતાવરણમાં ફેફસી દેશે એ જાણતમાં એમને જરાય

શક નહોતો. પરંતુ ઇશ્વરચ્છાએ કુદીઓનું બીજું કોઈ જહાજ ફિજ ગયું નહિ. એટલે એન્ડ્રૂ સાહેબના આત્માને પરમ આનંદ થયો.

ફિજ મયા પછી એન્ડ્રૂ સાહેબને પાછો ભારે શ્રમ કરવો પડ્યો. મળરકેથી માંડીને તે મોડી રાત સુધી એમને ખેતરોમાં અને મજૂર ચાલોમાં રજળવું પડ્યું. હિંદી મજૂરોની દુર્દશા જોઈને એમની આંખમાંથી આંસુ નીકળતાં હતાં. ફિજની એક ગિરમીટિયણ હિંદી બહેને તેા એન્ડ્રૂ સાહેબની પ્રવૃત્તિ વિષે નીચેની મતલબનું એક જોડકણું જોડી કાઢ્યું હતું. એ પરથી એમના પરિશ્રમનો સાચો ખ્યાલ મળે છે:—

ધન્ય છે માતાને આપના જેવા પનોતા પુત્રની, જાગી પડો છો પોતે. ત્રણ વાગે પથારીમાંથી. ઝાડે જંગલ જઈ આવી, રતનાદિથી પરવારીને, પ્રભુભજનમાં બનો છો દીન! પ્રાર્થના પૂરી કરીને. ચાહ નારતો કરી લઈ પરોપકારાર્થે નીકળી પડો છો, સ્વભાવે છો દયાળુ, દીન દુઃખિયાં સાથે વાતો કરો છો. માયાળુ હિંદે દુઃખો એમનાં પોતાનાં જ કરી લેો છો, કરી વાતો સુખદુઃખની, ધીરજ એમને દેતા જ રહો છો. વીર મળવા આપણા દુર્લભ, આ સ્વાર્થો દુનિયામાં, જે સમર્પો દે નિજ તન, મન, ધન પરાર્થે સર્વથા, જીવન મત છે આપનું, દીન દુઃખિયાનાં દુઃખદર્દ ટાળવાનું, વેડી કપ્પો ને જિંદા ઉજગરા જીવન આપનું ગાળવાનું. નિદ્રા તેા જાણે છે જ નહિ આપને, પરદુઃખજાનન એ રે, એન્ડ્રૂ સાહેબ! માનું છું હું મારા ધર્મના બાપુ તમોને. આપની આ ધર્મપુત્રીની આપ પણ ખજાર લેતા રહો છો, કદું છું ખચિત આપને પ્રતાપે જ જિમરી જઈ ચક્રયાં છીએ. દુભોગી અમેા ફિજના શરતગંધી હિંદી મજૂરો,

આ ભગવતી દેવી સ્વીકારે છે 'આપનું જ શરણું.
આપની મંગળમૂર્તિ તથા આપનાં પરોપકારી કૃત્યોનું,
સ્મરણ નિજ અંતરમાં લાવપૂર્વક સદાય કરતી.

ફિજીમાંની હિંદી બહેનોની દુઃખા ભેદને એન્ડ્રૂઝ સાહેબને
એકદમ આધાત પહોંચ્યો હતો. તા. ૪ થી મે ૧૯૧૮ નો દિવસ કે
જે દિવસે શ્રી. એન્ડ્રૂઝ સાહેબે ગિરમીટિયા હિંદી બહેનોની કચ્છ
કચની કહી સંબંધગતી હતી તે દિવસને આ લેખક તો હરગીજ નહિ
જૂથી શકે. એ કચની કહેતી વેળા એમના મુખ ઉપર ક્રોધ, કડુણા,
અને દયાના ભાવ તરી રચા હતા. આંખોમાં આંસુ વહેતાં હતાં.
એ વખતનો એમનો અનુપૂર્ણ ચહેરો જ્યારે જ્યારે મને માઠ આવે
છે ત્યારે ત્યારે મને 'રાષ્ટ્રોપ પચિક'નું નીચેનું પદ યાદ આવી જાય છે :—

“ સવા, ગર 'હિન્દ' સે ગુજરે, ન હમકો, તૂ મુલા દેના
હમારે ગમ, બલમકો યાદ મીં ઉનકો 'વિલા દેના
નહોમૈં જો વહાપ્પમકે વને મદહોશ ફિરતે હો
ઉન્હે ” એન્ડ્રૂઝ કે ઝાલુ પિલા દેના પિલા દેના ”

ફિજીની ખીજ સરકારમાં ફિજી સરકારની કાઉન્સિલનો ૫૪ મા
નંબરનો પત્ર એન્ડ્રૂઝ સાહેબને મળ્યો. એ પત્રમાં એવી મતલબનું
એક મહાન જાચકર વાક્ય હતું કે “ એક ચતુર્બંધી હિંદી ભોને
ત્રણ ત્રણ ચતુર્બંધી મરદોનો અને તે ઉપરાંત ખીજ ટેલસાય બદા-
રનાઓનો દવસ પૂરો કરતાં કરતાં ચાંદી અને પરમા જેવા અનેક
રોગોના ભોગ બનવું પડે એ તો સહેજે સમજી શકાય એવું છે. ”
સરકારની વ્યવસ્થાપક સમાના પોતાના નિવેદનમાંનું એ ખાસ
ધ્યાનમાં લેવાનું છે. બ્રિટિશ સામ્રાજ્યમાં રહેતા છતાં અને સુધરેલી
મણાતી આ વીસમી સદીમાં પણ અમારી માતૃભૂમિને કેરી યુનાની
દયામાં સડવું પડે છે, અને સરકાર હજી માલની આ ચતુર્-
બંધી મજૂરી માને ગિરમીટિયાગીરીથી લલનાઓનાં જીવન કેવાં બ્રષ્ટ
કરી દેરાયાં છે, એવું જીવંતજનનું હિંદાદરણ ત્રાચકને ઉપરના વાક્ય-

માંથી મળી રહેશે. ત્યારે સ્વતંત્ર ભારતને। સાચો ઇતિહાસ આલેખાશે ત્યારે જ આપણને ખરેખરો ખ્યાલ આવી શકશે કે આપણી પરાધીનતાને કારણે આપણી માતાઓનું તેમ જ માતૃભૂમિનું કેવું હાહાકારું અપમાન કરવામાં આવ્યું છે.

આ ઉપરનું વાક્ય મિ. એન્ડ્રૂઝને કુલીપ્રથમે અંત લાવવામાં ખૂબ સહાયમૂલ્ય થઈ પડ્યું. ફિજીયા પાછા ફરતાં જ એ હિંદી ગયા અને શ્રીમાન વાઇસરોય અને હિંદી પ્રધાન મિ. મોન્ટેગ્યુની એમણે મુલાકાત લીધી. ખતેને ફિજી કાઉન્સિલ પેપર '૫૪'નું એ વાક્ય બતાવ્યું. આ વાંચી મિ. મોન્ટેગ્યુએ એન્ડ્રૂઝ સાહેબને કહ્યું કે 'આટલું એક વાક્ય જ બસ છે. મારે બીજા કયા વધારાની જરૂર નથી.' આ પ્રસંગે એન્ડ્રૂઝ સાહેબે હિંદી પ્રધાનને ફિજીની સ્થિતિ સુધારવા સંબંધી કેટલીક સૂચનાઓવાળો એક પત્ર આપ્યો. મિ. મોન્ટેગ્યુએ વચન આપ્યું કે સુધારો કરવા પ્રયત્ન આદરવામાં આવશે. ત્યારપછી એન્ડ્રૂઝ સાહેબ શાન્તિનિકેતન ગયા. ત્યાં રહ્યાં રહ્યાં એમણે ફિજીના વિષયમાં બીજા એક રિપોર્ટ લખ્યો. 'મોડર્ન રિવ્યૂ'માં એ આખો રિપોર્ટ લેખોરૂપે છપાવ્યો. હિંદના મુખ્ય મુખ્ય પત્રોએ પણ એના ઉત્તારા પોતાની કટારોમાં લીધા હતા.

ચતુર્થથી દાસત્વની પ્રથા નાબૂદ કરાવવામાં એન્ડ્રૂઝ સાહેબને કેટલો પરિશ્રમ કરવો પડ્યો, ને કેવો આત્મભોગ આપવો પડ્યો તેનો સાચો ખ્યાલ તો બહુ થોડાંને જ હશે. લગભગ પુગમાં સમુદ્રમાં મુસાફરી કરવી એ લાડુ જમવાની વાત નહોતી. જર્મન જહાજોને વિનાશિકાઓ સમુદ્રમાં જ્યાં ત્યાં ધૂમાધૂમ કરી રહી હતી, જનનું ખરેખરું નેષમ હતું, મોતને હથેળીમાં લઈને જ પ્રવાસ કરવાનો હતો. આવા વખતમાં જહાજ પરના દીવાઓ પણ બળને લીધે છુટાવી નાખવામાં આવતા હતા. મુસાફરોને પણ માત્રમાં દરગિયાત તાલીમ (કવાયત) અપાતી. બધ પ્રસંગે પોતાનો જીવ કેવા પ્રકારે

ખચાવવો એની તાલીમ દરેકને ખાસ લેવી પડતી. કિશની નજીકમાં જ એક નાનકડી સ્ટીમરમાં મેસી એન્જીન સાહેબ કંઈ જતા હતા તેવામાં એક જર્મન જહાજે નજીકમાં જ દર્શન દીધાં. આ વખતે સમુદ્ર પણ તોફાને ચઢ્યો હતો એટલે સહુભાગ્યે આ સ્ટીમર જર્મનીની નજરે ચડી નહિ નીકર તો ખુદા જાણે એમની કેવો ભવપ્રદ દશા ઘડી હોય ! જોજે જ દિવસે એ જર્મન જહાજ પકડાઈ ગયું.

મિ. એન્જીન પોતે કાર્પના જ દાસ નહોતા. એ વાત એમને શર્તબંધીની પ્રથા નાખૂંદ કરાવવામાં ઘણી જ મદદગાર ઘડી પડી. એઓ પૂર્ણ સ્વતંત્ર હતા. જો તેઓ કાર્પ મહાવિદ્યાલયના મુખ્ય અધ્યાપક હોત, તો ભાગ્યે જ આવા કાર્યમાં આટલી છૂટથી ભેગાઈ શક્યા હોત. પોતાના સમયનો સફુપયોગ કરવા એ સાવ સ્વતંત્ર હતા. અવિવાહિત હોવાથી ગૃહસ્થાશ્રમની પણ એમને કશી જ જાનગ ન હતી. પૈસાટકા સંબંધમાં પણ ધંધરકૂપાથી દિશર કરવા જેવું ખાસ નહોતું. પોતાનો ખર્ચ અને અંત જરૂરિયાતો એમણે એટલી હદે ઘટાડી દીધાં હતાં કે તેમને આર્થિક મુશ્કેલીમાં કશાપિ મૂંઝાતું પડ્યું નહોતું. વળી, જ્યારે જ્યારે તેમને પૈસાની તંગી પડી ત્યારે ત્યારે રામભરૈસે તે મળી પણ આવ્યા. પોતે નિર્ધન રહેવા મામતા હતા તેથી જ તેઓ નિર્ધન હતા. બાકી લક્ષ્મી તો એમનું ઘર શોધતી આવે એમ હતું. પોતાની જાત પાછળ તેઓ આઝું ખર્ચ કરતા નહિ. પોતાની ચગવળ, મુસાફરી, પોષ્ટેજ, તાર તથા છતર સાવજનિક કામે લગાડે રૂપિયા પ્રતિવરે તે ખર્ચતા હતા, અને તે એમને મળી પણ રહેતા.

ધણખરૂં તો સભાઓમાંથી જ તેમને મદદ મળી જતી. એક બે પ્રસંગે જાદ કરતા તેમને પોતાના ચગવળના કાર્યમાં પૈસાની તંગી પડી નથી પોતાણુ જહું કામ પોતે જાતે જ કરતા હોવાથી એમને કાર્પનું પણ ઓઠું તાકતાં બેસી રહેવા વારો આવતો નહિ.

વાંચકોને આ સાંભળીને આશ્ચર્ય થશે કે કોક કોક વાર તો એન્ડ્રૂઝ સાહેબે પોતાના લેખની આઠ આઠ નકલો પણ જાતે જ કરી લીધેલી! એમણે કોઈ મદદનીશ કદાપિ રાખ્યો નહોતો. 'ટાઈપ રાઈટર' પણ છેક છેવટના ભાગમાં જ રાખેલું. પોતાના સાથીદારો પાસે પણ કામ ન લેતાં સ્વયં કરી લેતા.

બીમારીમાં પણ એઓ પોતાના લેખ અમર પત્ર જાતે જ લખવા પ્રયત્ન કરતા. પરિણામે તબિયત સુધરતા વિશ્વંજ થતો. માંદગીથી છેક જ અશક્ત બની જાય અને પચારીવણ બનવું પડે ત્યારે જ બીજા પાસે પત્ર લખાવતા. અસાધારણ પરિશ્રમ કરવાની એમની શક્તિ કુલીપ્રથા બંધ કરાવવામાં ઘણી મદદરૂપ નીવડેલી. વળી, એમની ખાસ ખૂબી તો એ હતી કે તેઓ કોઈ પણ રાજદ્વારી પક્ષ સાથે એને લગતો સંબંધ રાખતા નહિ. આથી પ્રસંગ પડ્યે નરમ-ગરમ બંને પક્ષો એમને મધ્યસ્થિતિ મદદ અવસ્ય કરતા, તેઓ પોતે નેતા બનવાની વિરુદ્ધ હતા. છતાં કુલીપ્રથા વિરુદ્ધની ચળવળ ચલાવવા માટે તેમણે નેતાગીરી પણ સ્વીકારી હતી. અને એના કારણે ખાસ એ હતું કે આ પ્રશ્ન પર ભારતના અન્ય નેતાઓ ઝાઝું ધ્યાન આપતા નહોતા. ગોખલેશ્વરે સૌથી પહેલાં જ આની વિરુદ્ધ ઝુંબેશ ઉઠાવી હતી એ ખરું પણ એમને ખાસ સફળતા મળી નહોતી. ઈ. સ. ૧૯૧૨માં આ પ્રથા વિરુદ્ધ કાઉન્સિલમાં એમણે જે પ્રસ્તાવ રજૂ કર્યો હતો તે સરકારે માન્ય રાખેલો નહિ અને ત્યારથી જ એ કોકડા પર ટોપલો ઢંગાઈ ગયો હતો. મિ. મેક્ડોનાલ અને લાલા ચિત્રનલાલે તો એ પ્રસંગે ઘૂંણાજનક પ્રથા ચિરંજીવી રહેવા બદલ પોતાના આશીર્વાદ પણ વરસાવ્યા હતા આવી દશામાં મિ. એન્ડ્રૂઝને આ ટોપલો ઉપાડવો પડેલો ને નેતાગીરી સ્વીકારવી પડેલી એ પોતે અંગ્રેજ હોવાને લીધે કોઈ સરજના પણ મળી ગઈ. બાકી કોઈ ભારતીય નેતા માટે તો ઓસ્ટ્રેલિયામાં દિગ્ગંજી કુલીપ્રથા

વિરુદ્ધ ભોક્ષ્યતા જન્યતા કરવાનું સંભવિત જ નહોતું.
આ કેસણે આટલું જાણ રાખવા જેવું છે કે:—

કુલીપ્રથા બંધ કરાવવી એ કાંઈ નાનીસૂતી વાત નહીં. સ્વાર્થોગોરા
જાવાન્ટરોને-જમીનદારોને આ ગુલામી પ્રચાલી થયેલા સાબ હતો.
એટલે આ કુષ્ટ પ્રથાને ચાલુ રખાવવા એ લોકોએ તનતોડ મહેનત
કરી છૂટયા હતા. હિંદા સરકારની પણ એ સમયે સંસ્થાનિક
જમીનદારોને હાનિ પહોંચાડવાની મરજી નહોતી. યુદ્ધના કટોકટીભર્યા
સમયમાં કિછના બબ્બે વાર પ્રવાસ ખેડવા, હિંદના ભોક્ષ્યતાને જન્યતા
કરવે. અને સરકાર પર પ્રભાવ પાડીને આ વિષયમાં એને દૃષ્ટિકોણ
જ પસંદાવી નાખવે એ કાંઈ રમત વાત નહોતી. એન્ડ્રૂઝ સાહેબ
ખીજ વાર કિછ ગયા ત્યારે એક કપ્તાન હરકેરાઈ જર્મને કહી
નાખેલું કે મિ એન્ડ્રૂઝ જો મારા જિલ્લામાં આવે તો હું એને
ગોળીથી માર મારું.” આ ધમકીની લેણ પણ પરવા કર્યા વગર
એઓ એ જિલ્લામાં પણ ગયા હતા જ. “સ્વતંત્ર હિંદ”ના ઇતિહાસ
જ્યારે લખાશે ત્યારે ઇતિહાસ-લેખકોએ નિબંધપાતપણે લખવું જ
રહેશે કે આ ગુલામી મુંખલાઓને લોડવામાં એન્ડ્રૂઝનો પ્રયત્ન અથાગ
હતો. કિછ એન્ટ્રોપિયાના એક અપરિચિત ડોક્ટર મિ. ક્રાન્સિસ
એલ. હાર્ડિન એમ. ડી. એ તો પોતાના તા. ૧૨-૧-૨૧ના પત્રમાં
મિ. એન્ડ્રૂઝને લખેલું પણ હતું કે:—

“આપણને બધાંને આપણા કામોમાં સફળતા મેળવવાનું સહ-
ભાગ્ય નથી સાપડતું. છતાં તો આપના જીવનમાં ખૂબખૂબ મોટી
સફળતાઓ મળી છે એ નિઃશંક. આપનું એ સૌભાગ્ય છે કે આપ
આપના કામોની સંપૂર્ણ સફળતા સ્વનગરે ભોળ થોડા ઓ. રિજમાંથી
ગુલામીની પ્રથા નાબૂદ આપે જ કરી છે. એ કાંઈ નજીવી વાત નથી.
હે પ્રભુ ! મને પણ આપના હર્ષનની તક મળે ! હું મારી બાલ્યા-
વસ્થામાં ગેરીસન, વીલ્સન, રોસ અને ઇલિઝાબેથ ક્રાઈર્ન નાખેલું

પરમેશ્વરના નામ માફક રમરણ કર્યો કરતો હતો. જીવિષ્મના નિષ્પક્ષ ઇતિહાસ લેખકો આપના કાર્યને પણ એવી જ જિંચી દેશાનું માનશે, એ નિઃસંદેહ છે. "

વાંચકોના મનોરંજન, માટે આ ઠેકાણે એક વિચિત્ર ઘટના ટાંકવી હિચિત લાગે છે. તા. ૨૫ મે ૧૯૧૭ના રોજ એન્ડ્રૂઝ સાહેબ આસ્ટ્રેલિયામાં પોતાની માતાની વર્ષગાંઠ જીજ્ઞવી રચ્યા હતા તે જ દિવસે ત્યાંના એક પત્રમાં રૅપ્પટરનો તાર એમના વાંચવામાં આવ્યો કે ' ભારતની સરકારે શતબંધીની પ્રથા હુમ્મશેને માટે બંધ કરી છે. ' મિ. એન્ડ્રૂઝ કહે છે કે ' એ તકે હું એકલો જ હતો. મારે માટે અત્યંત હર્ષની વાત હતી કે મારી માતાની વર્ષગાંઠને દિવસે જ મને આ માંમલિક સમાચાર સાંભળવાનું સૌભાગ્ય પ્રાપ્ત થયું. મારી માતાએ પોતાની બીમારીમાં પણ મને દક્ષિણ આફ્રિકાના પ્રવાસીઓની સેવા કરવાની અનુમતિ આપેલી એટલે આ વખતે જો મારી મા હયાત હોત તો તેને આનંદનો અવધિ જ ન રહેત તેની મને ખાત્રી છે. આ દાસત્વની બેડીઓ તોડવામાં મારી માતાની પ્રેરણા કાંઈ બાધી મદદમાર નીવડી નથી. "

હજીવંકના ગુલામોનો વેપાર નાબૂદ કરનારા બક્ષતન સાહેબના જીવનમાં પણ એક એવી જ ઘટના બની ગઈ હતી. એમણે વરસો સુધી ગુલામોની સ્વતંત્રતા માટે પ્રયત્નો કર્યો હતા. પ્રિસિલા નામની એક વિદુષી બાઈએ એમને એ કામમાં બારે મદદ કરી હતી. મરતી વખતે પણ એ બાઈએ બક્ષતન સાહેબને કહેલું હતું કે, " બાઈ! ગુલામોને સ્વતંત્રતા મળે એ માટે તમારાથી બનતું બધું જ કરી છૂટજો! " અને બક્ષતન સાહેબે પણ એની મૃત્યુ વખતની એ પ્રાર્થનાને હૃદયમાં કાતરી રાખીને, એની વાદગીરી ખાતર પોતાની પુત્રીનું નામ પ્રિસિલા પાડ્યું હતું. ઈ. સ. ૧૮૪૪માં જ્યારે એ પુત્રીને

સાક્ષરે વળાવી તે જ દિવસે છૂટકંડના બધા ગુલામોને સ્વતંત્રતા મળી ગયાની જાહેરાત નીકળી હતી. એ વખતે બહુસ્ટન સાહેબે પોતાના એક મિત્રને પત્ર લખ્યો. તેમાં લખ્યું હતું કે : “ બાઈ ! પુત્રી આજ સાક્ષરે ગઈ; અને તેની સાથે મારી બધી મુશ્કેલી પણ મુશ્કેલીઓ પાર પડી ગઈ છે. આજે છૂટકંડમાં એક પણ ગુલામ બાકી રહ્યો નથી. ” આમ બહુસ્ટન અને એન્ડ્રૂ સાહેબોની માફક બધા જ કંઈ નસીબદાર નથી હોતા; અને એમની માફક સૌને ફત્તેક મંડી પણ નથી મળતી; છતાં પોતાની ફરજ અડા કરવાનું ધ્યેય તો આપણ સૌનું જ હોવું જોઈએ. અંગ્રેજીમાં એક કહેવત છે કે : “ We cannot all command success but we will do better, we will deserve it. ” અર્થાત્ કે—સફળતા મેળવવી એ આપણા હાથની વાત નથી, પરંતુ આપણે એના કરતાં પણ વિશેષ ઉત્તમ કાર્ય કરી સફળતા મેળવીએ. અને તે એ કે આપણે આપણને પોતાને સફળતાના અધિકારી બનાવો છઈએ. ” આ આદર્શને સમુખ ગળીને આપણે સૌ માતૃભૂમિની પરતંત્રતાની બેડીઓ તોડવાનો પ્રયત્ન કરીએ, એ જ પરમકૃપાળુ પ્રશ્ન પાસે અમારી પ્રાર્થના છે.

આ વૃતાન્તની પૂર્ણાવૃત્તિ કરતાં પહેલાં અમારે એ જણાવવું જ રહ્યું કે માનનીય માલવીયાજીએ ગુલામી માનમોય માલખીયા-રિવાજ નષ્ટ કરવાના કાર્યમાં મિ. એન્ડ્રૂને જીની સહાય સારી સદાય કરી હતી. એવા તો કેટલાયે દિંદી મિત્રો એન્ડ્રૂ સાહેબને છે. પરંતુ માલવીયાજી જેવો માત્ર પરિચય એમને થોડા જ થોડા સાથે છે. એમ યવું તે પણ સ્વાભાવિક છે, કારણ કે સ્વ. મહાત્માજીએજીની પગે પાઈ પણ દિંદી નેતાએ પ્રવાસી દિંદીઓ માટે કંઈ પણ કર્યું હોય તો તે માલવીયાજીએ જ. પ્રવાસી દિંદીઓનું કામ કરતાં અને

આગળ વધીને પંખાની બાઈ ઝોની સેવા કરતી વખતે ફેટલીયે વાર એન્ડ્રૂ સાહેબને માલવીયાજીના સત્સંગનો લાભ મળ્યો હતો. માલવીયાજી માટે એમના હૃદયમાં પૂજ્ય લાભણી અને શ્રદ્ધા બરપટે હતા.

દિગ્ગથી પાછા ફર્યા પછી એન્ડ્રૂ સાહેબ દિલ્હી થઈને કલકત્તા ગયા હતા, અને ત્યાંથી તે કચિવર રવીન્દ્રનાથ પિતાજીનું મૃત્યુ સાથે શાન્તિનિકેતનમાં રોકાયા હતા. ત્યાં વિલાયતથી એક તાર આવ્યો. એ તાર એમના પિતાના મૃત્યુ સમાચારનો હતો. આ સંબંધમાં એન્ડ્રૂ સાહેબ કહે છે કે, “પિતાના મોતના દુઃખ સમાચાર મારે માટે નવાઈ ઉપજાવનારા હતા કારણ કે તેઓ બીમાર તો થઈ ચૂક્યા હતા. એમનું મૃત્યુ આશ્ચર્ય નજીક હશે એવી તો મને સ્વપ્નમાં પણ શંકા નહોતી. રવીન્દ્રનાથજીએ પોતે મને એ માતા સમાચાર સુણાવ્યા અને જે સાંત્વન એમણે મને આપ્યું તે તો હું જીંદગીભર જૂલો સહીશ નહિ. પિતાની ઉંમર આ વખતે ૮૫ વર્ષની હતી. મારી માતાના મરણ પછી એમને જીવન બોળાકુ લાગતું હતું. તબિયત પણે છેક લચડી મઈ હતી, જનાં છેલ્લા દિવસોમાં તેઓ કાબો લખીને શાંતિ મેળવતા રહ્યા, તેમાંનાં ફટલાંક કાબો મેં છપાવ્યાં છે ને બાકીનાં છપાવવાનો પ્રયત્ન કરીશ.”

પિતાના મૃત્યુના સમાચાર સાંભળ્યા પછી મિ. એન્ડ્રૂએ શાન્તિનિકેતનમાં રહી પોતાના સમયનો મોટો ભાગ મહાયુદ્ધના સંબંધમાં દિગ્ગ સંબંધે લેખો લખવામાં અને દિ. સરકાર કેટલાક વિચારો સાથે દિગ્ગ સંબંધી પત્રવ્યવહાર કરવામાં ગાળ્યો. એ ૧૯૧૮માં એઓ ફરી દિલ્હી ગયા. મદાત્મા અંધોજ પણ એ વખતે પુદ્ગ સમિતિના કાર્ય માટે દિલ્હી રોકાયા હતા. મિ. એન્ડ્રૂ કહે છે કે : “આ પહેલાં થોડા દિવસ

અમારું જ ઇચ્છાંડ અતે ઇટાલીની ગુપ્ત સલાહના કરારોની શરતોની ખબર મારે કાને આવી ગઈ હતી. સમાજવાદીઓએ એ ગુપ્ત સંધિ જાહેરમાં મૂકી દીધી હતી. આ સંધિ લંડનની સંધિને નામે જોળખાય છે. આ કરારોમાં તુર્કીને પૂરેપૂરું પાંગળું બનાવી દેવાનો નિરધાર કરવામાં આવ્યો હતો. અધમમાં અધમ સામ્રાજ્યનો આ જીવતોન્નમતો દાખલો હતો. આ સંબંધમાં મહાત્માજીને મેં કહ્યું : “ ઇચ્છાંડ પ્રત્યે સહાનુભૂતિ તે આપણે શી રીતે ધરાવી શકીએ ? ઇચ્છાંડ પોતાની હિંદી ઇસ્લામી પ્રજાની સાથે આવેા નફરત વિદ્યાસલાત રમી રહ્યું છે; ત્યારે આપણે એની સાથે કેવી રીતે સહાનુભૂતિ રાખી શકીએ ? ઇચ્છાંડે મુસલમાનોને એવો વાચકો કર્યો છે કે એઓ ખિલાફતમાં ડખલ કરશે નહિ. પરંતુ એણે આ ગુપ્ત કરારો કરીને પોતે લીધેલી પ્રતિજ્ઞાના ચૂરેચૂરો કરી નાખ્યા છે, અને ખિલાફતનાં મૂળ તો છેક ઊંડથી કાપી નાખ્યાં છે.”

યુદ્ધ દરમિયાન મારા હૃદયને ઇચ્છાંડની આ કુટિલનીતિએ બારે ઘેરો પહોંચાડ્યો, અને ઇચ્છાંડની સચ્ચાઈમાં વહેમ પડવા લાગ્યો. આ પહેલાં એણે ફ્રાન્સના બામલા પાડી દઈને એની સાથે જે સલાહ કરી હતી, તેનાથી પણ મારા હૃદયમાં અનેક ગતની રાંઠાઓ ઉત્પન્ન થઈ હતી.

રશિયા સાથે ઇચ્છાંડની આ સંધિ થવાને કારણે મારું મન ઇચ્છાંડનો પણ ન્યાયી છે અને જર્મનીનો અન્યાયી છે એ બાબતમાં હ્યુપ્પુ બંની ગયું. હું તો સરગ્રામથી જ પિ. રામસે મેંકેડોનનના મતને મળતો હતો, કે રશિયા પણ યુદ્ધ કરવાને માટે એટલું જ તૈયાર હતું; કે એટલું જર્મની. એટલે ઇચ્છાંડે કેઈ પણ સંજોગમાં રશિયાના ઝાર સાથે સંધિ કરવી જ નહોતી જોઈતી. છતાં તેણે એમ કયું. એટલે ઇચ્છાંડનું કાર્ય મને પ્રત્યક્ષને માટે અસંત

ખાતક જાણવા લાગ્યું. બીજી બાજુ જર્મનીનું બેલ્જિયમ, ઉપરનું આફ્રિકા અને પણ હું આતંત્ર અન્યાયી સમજતો હતો. આવી રીતે યુદ્ધ સંબંધી મારા વિચારો મસ મોટા ગોટાળામાં પડી ગયા હતા. આમ છતાં મને હજીયે આશા હતી કે, જર્મની ઠરતા, ઇંગ્લંડનો પક્ષ કંઈક ઓછો અન્યાયી હશે. પરંતુ ઇટાલી સાથેની એ અન્યાયભરી શુભ સંધિની વાત સાંભળ્યા પછી તે મારો એ રહ્યોસહો વિશ્વાસ પણ મિત્રદળ ઉપરથી જડી ગયો. હવે તો મને એ જર્મની જેટલું જ અન્યાયી લાગવા માંડ્યું.

આ બધી વાતોનો ખૂબખૂબ વિચાર કરી જોયા પછી મહા-રમાજીને મેં એ શુભ સંધિના કરારો બતાવ્યા અને કહ્યું : “ મહે-રબાનીથી આના ઉપર નજર ફેરવી જાઓ. સરકારની નીતિમાં મને હવે તો જરાય વિશ્વાસ નથી. છતાં આપ સરકાર ઉપર આટલો બધો વિશ્વાસ ધરાવો છો અને એના પ્રત્યે આટલી બધી સદાનુભૂતિ રાખો છો, તે કેવી રીતે એની સમજ મને નથી પડતી. મારા આ હિંમતો સાંભળીને મહારમાજીના હૈયામાં બારે મંચન જાગ્યું. એ વખત લગાઈનો હતો; અને ઇંગ્લંડ ઉપર આક્ર-તનું વાદળ ધેરાયેલું હતું. વાઇસરોયે હિંદીઓ આમળ મદદ માટે વિનંતી શુભરી હતી. માંધીજી મદદ કરવાનો નિશ્ચય કરીને જ દિલ્હીથી આવ્યા હતા. પરંતુ આ શુભ સંધિની વાત સાંભળ્યા પછી એમને બારે તિરસ્કાર આવ્યો. વાઇસરોય સાથેની મુલાકાતમાં ગંધી-જીએ પ્રગ્થું ત્યારે વાઇસરોયે એમને આ બાજતમાં સમજાવી દીધું કે, “ ઇંગ્લંડની વિરુદ્ધ આપ જે વાન કડો છો તે માનવામાં આવે એવી નથી. સમાજવાદીઓએ કદાચ એ શુભ સંધિની વાત ઉપજાવી કાઢી હશે પણ તે જૂઠી છે. સમાજવાદીઓ એવું કરે તો નવાઈ જોવું નથી. ”

૬

મહારમાજીએ વાઇસરોયનો આ પ્રધારો સાચો માની લીધો.

અને દિલ્હીથી પાછા ફરીને એમણે મામલ્-એ-મામીની-(૨૪૩૮)-
 લશ્કર માટે ભરતીના માણસો એકઠા કરવા માંડ્યા. અને સ્વપ્ને પણ
 ખ્યાલ નહોતો કે અહિંજાના પક્ષપાતી મહાત્માજી પોતે રંગરોની
 ભરતી કરાવીને લશ્કરમાં ધકેલશે. મેં આ જાણતમાં કંઈ નહિ તો યે
 વીસેક કામજો મહાત્માજીને લખ્યા હશે. પચાસ વાર એમને-આર્યના
 કરી હશે કે, “આપ રંગરોની ભરતી ન કરશો; પરંતુ મહાત્મા-
 જીએ મારી એ વાત જાં માની તે ન જ માની. આપ્તું વરસ હું
 શાન્તિનિકેતનમાં રહ્યો. એમરોબરમાં અને તાર મળ્યો : ‘મહાત્માજી
 અત્યંત ખીમાર છે.’ તરત જ હું અમદાવાદ ગયો. ત્યાં એમને મેં
 મરણ પધારીએ જોયા. કેટલાંય અહવાલિયાં સુધી હું એમની સાથે રહ્યો.
 એમને ખરાબર આરામ થયા પછી જ હું શાન્તિનિકેતન પાછો ફર્યો.

પંજબમાં મિ. એન્ડ્રૂઝનું કાર્ય

મૂહાત્મા ગાંધીજીએ પંજબથી પોતાના વર્તમાનપત્ર 'નવજીવન'ના તા. ૨-૧૧-૧૯ ના અંકમાં લખ્યું હતું કે : મિ. એન્ડ્રૂઝે પંજબની જે સેવા કરી છે તેનું અનુમાન કાઢવું અસંભવિત છે. તેમણે પોતાનું કાર્ય કોઈ પણ જાતનો દેખાડો ક્યો વગર ક્યું છે. 'જમણા હાથે કરેલું કામ, કાળો હાથ જાણવા ન પામે' એ કહેવત એન્ડ્રૂઝ સાહેબની બાબતમાં ત્રિસદ્ય સાચી ફરી છે મિ. એન્ડ્રૂઝની સેવા શુદ્ધ હોઈ ગુપ્ત રીતે કરેલા હોય જેવી છે એ વિષે મને મુશ્કેલી રહી નથી. જે ઠેકાણે જતાં બીજા આચાર્ય ખાસ એવે ઠેકાણે પણ એ પહોંચી ગયા છે." પંજબના આપત્તિકાળમાં મિ. એન્ડ્રૂઝે જે સેવા કરી છે એ હિંદના ઇતિહાસમાં સુવર્ણકાંડે અંકાર રહેશે એમાં મને જરાયે શક નથી.

પંજબમાં અત્યાચારનો આરંભ થતાં જ મિ. એન્ડ્રૂઝ ચાર્તરિંગ નિઠોતનનું પોતાનું ચાર્તરિંગનું જીવન રૂપાળી રીતે તે તત્કાળ પંજબની વહારે ફાડી ગયા હતા.

પંજબ તરફ તેઓ જતા હતા તેવામાં જ દિલ્હીના ભોટાએ એમને અધવચ્ચે જ રોકી લીધા. એ વખતે દિલ્હીની સ્થિતિ બધી સંકટમય હતી.

એટલા માટે એમણે દિલ્હીવાસીઓની આગા
 દિલ્હીમાં કાર્ય માનીને પ્રથમ ત્યાંથી જ કામનો આરંભ
 કર્યો. હકીમ અમલખાં, ડૉ. અનસારી અને
 સ્વામી શ્રદાનંદજી સાથે મળીને રાત્રિદિન એએ તનતોડ પરિશ્રમ
 કરવા લાગ્યા. એએ ઇન્ડિયન વર્તમાપત્રો એ વખતે સરકારને લશ્કરી
 કાયદો (માર્ચલ લો) અમલમાં આણવાની સલાહ આપના હતાં. એએ
 ઇન્ડિયન પત્રોમાં જે હકીકત આ વખતે છપાતી હતી તેને લખાવવા-
 વાળો કાર્ક બીજો જ હતો. એટલું તો નક્કી જ હતું કે પંજાબના
 કાર્ક હિન્દ અમલદારની પ્રેરણાથી આ કારસ્થાન ચાલતું હતું. લાહો-
 રના 'સિવિલ અને મિલિટરી એજેન્ટ'ની કટારે પણ એવી જ વાતોથી
 ભરત્યક રહેતી, પ્રવાસના સરકારી દલાલસમુ 'પાયોનિયર' પણ 'સિવિલ
 અને મિલિટરી એજેન્ટ'ના લેખોને જ અપનાવી લેતું હતું, આ સિવાય
 મોટા અમલદારોની પ્રેરણાથી બીજા પત્રો પણ આવી જ મતલબના
 લેખો છાપતા હતાં. એએ ઇન્ડિયન પત્રોનું માનવું એવું હતું કે
 દિલ્હીમાં 'માર્ચલ લો' લાગુ કર્યા વિના પંજાબમાં એની ચોક્કસ
 અસર થશે નહિ.

આ બધાનું પરિણામ એ આવ્યું કે દિલ્હીના વડા કમિશનર
 મિ. બેગનની કને દિલ્હીમાં માર્ચલ લો ચક્ર કરવાનો ફક્તો આવી
 પહોંચ્યો અને તેએ મરજીમાં ફાવે ત્યારે તેનો અમલ કરી શકે એમ
 હતું. આ સંબંધમાં એન્ટ્રેક સાહેબ કહે છે કે "દિલ્હીવાસીઓ અને
 ખૂબ કોપે બરામદા જણાયા. દિલ્હીમાં જે દુષ્ટતાઓ મની હતી
 તેનાથી તો લોકો રેલે બરામદા હતા જ, તેવામાં વળી પંજાબથી
 અલાયદારોના જે સમાચાર આવી પહોંચ્યા તેનાથી તો એ હેક જ
 હરોગઈ થયા હતા. મારો વિચાર દિલ્હીથી લાહોર અને અમૃતસર
 જવાનો હતો. પણ દિલ્હીમાં બધાએ મને આમલ કર્યો કે 'આપ
 દિલ્હીમાં જ રહી પડો અને અહીંની પ્રજા તથા અમલદારો વચ્ચેનું
 વૈમનસ્ય ટાળી આપો.' વસ્તુસ્થિતિનો વિચાર કરી જોતાં મારી પણ

ખાતરી થઈ કે હું દિલ્હીમાં રહીને દિલ્હીવાસીઓની કંઈક સેવા અવસ્ય કરી શકીશ. એટલે મેં પહેલાં દિલ્હીમાં જ રોકાવાનું યોગ્ય ગણ્યું. અહીં મારે આખો જ દિવસ અને રાત્રે પણ એક એક બે બે વાગ્યા સુધી જાગતા રહીને કામ કરવું પડતું. ઇશ્વરેજાણી મારે પરિશ્રમ સફળ બન્યો. દિલ્હીમાં માર્શલ લો લાગુ ન થયો.

દિલ્હીના આગેવાનોનો મત એવો થયો કે ‘મારે સિમલા જઈ વાઇસરોયને મળવું. એટલે મારે સિમલા જવું

સંધિ માટે પશું પણ વાઇસરોયે મને મુલાકાત ન આપી.

સિમલા પ્રયાણ છતાં હિંદી સરકારના અમલદારોને તો મેં માર્શ બજાવી સુણાવી દીધું કે મુસલમાનોના

પ્રશ્નનું સમાધાન કોઈ પણ હિસાબે થઈ જવું જોઈએ, અને ટકો સાથે સંધિ કરવામાં નરમાયભયું વર્તન રખાવું. જોઈએ. ખિલાફતનો સવાલ એ વખતે મારા મગજમાં ખાસ તરેવરી રહ્યો હતો, અને તેને માટે જ હું ખાસ દિલ્હી દોડી આવ્યો હતો. પરંતુ ત્યાં મને છેક જ નિરાશ થવું પડ્યું. સિમલાના મારા ફેરાને જરાય સફળતા ન મળી. એ પછી થોડેક દહાડે અફઘાન યુદ્ધનો ખ્યાલ થયો. એ વખતે હકીમ અજમલખાન અને સ્વામી શ્રદ્ધાનંદજીએ ફરી પાછું દિલ્હી જઈ વાઇસરોયને મળવાનું સૂચવ્યું. અને વાઇસરોયને એવી ખાતરી આપવાનું જણાવ્યું કે માર્શલ લો જો મોકૂફ રખાશે તો ડૉ. અનસારી અને સ્વામી શ્રદ્ધાનંદ—એ બેઉ હિંદુ—મુસ્લિમ આગેવાનો પંજબ પ્રાંતની શાંતિ માટે બંધાય છે. આ વખતે એ હકીકત વાઇસરોય આગળ જાહેર કરવાની તક તો મને મળી; પરંતુ વાતચીત દરમ્યાન એ બાબતમાં વાઇસરોયની બિલકુલ લાપરવાઈ જણાઈ. શૂદ્ધખાતાના પ્રધાન સર વિલિયમ વિન્સેન્ટ પણ આ બાબતમાં એટલા જ નીરસ અને બેદરકાર લાગ્યા. સર વિલિયમ વિન્સેન્ટ મને મળ્યા નહિ; પણ શૂદ્ધમંત્રી સર વિલિયમ મોરિસ સાથે પેટ ભરીને વાતો કરવાનો પ્રસંગ મને મળી ગયો. એમણે પોતે

તો મારી સાથે ખૂબ સહાનુભૂતિથી વાતો કરી; પરંતુ તેમની વાત-
ચીતના સાર રૂપે મને સમજાઈ ગયું કે સર વિલિયમ વિન્સેન્ટની
ધ્વજા પંજાબમાંથી મારાં જોઈ જઈ કરવાની જિલકલ નથી."

હોડ' એન્ડ્રૂસ સાથેની વાતચીતમાં એન્ડ્રૂસ સાહેબે પોતાની
પંજાબ જવાની ધ્વજા પ્રમટ કરીને પરવાનગી-
અમૃતસર યાત્રા માગી, 'લીડર, ઇન્ડિપેન્ડન્ટ, પત્રિકા, ન્યૂ
ઇન્ડિયા, હિંદુ' અને 'જંનાના' પત્રોએ તો
પંજાબની સાચી ખબરો મેળવવા માટે મિ. એન્ડ્રૂસને પોતાના પ્રાંત-
નિધિ તરીકે પણ નીમ્યા હતા; અને એ મતલબનો તાર પણ એમણે
વાઘસરોય સાહેબને મોકલી આપ્યો હતો અને તેમાં એન્ડ્રૂસને પંજાબ
જવા દેવા માટે પરવાનગી આપવાની વિનંતિ કરી હતી. રમણ
વાતચીત દરમ્યાન એ બાબતમાં વાઘસરોયે જે ભાવના ધ્રુવે હિંમ્મતવા
તેનો ભાવ મિ. એન્ડ્રૂસ એવો સમજાવા કે એમણે પોતાને પંજાબ
જવાની રજા મળી ગઈ છે. વાઘસરોયે એમને એમ પણ કહેલું કે,
"સાહેબ જઈને સર એડવર્ડ મેક્લિમન તથા સર માધકલ એડ-
વાયરને પણ મળવું,"

એટલે હવે પંજાબ પ્રાંતના મુખ્ય મંત્રીને તારથી ખબર કરી
ઈઈને બીજા જ ગાદીમાં એન્ડ્રૂસ સાહેબ પંજાબ જવા જીપડી ગયા.
અમૃતસર રોડના ઉપર પેટાંચર્તા જ એન્ડ્રૂસ સાહેબને જનરલ
ડાયરની ફાઇના માણસોએ અટકમાં લીધા. મિલિટરી પોલીસના
માણસોએ એમને પકડી જઈને જનરલ ડાયરના ઓફિસરને હવાને
કર્મ. એ અધિકારીએ મિ. એન્ડ્રૂસને કહ્યું કે-તમારે જનરલ ડાયરની
દબ્બામાં હાજર થવું પડશે. આજે દિવસ એમને સાચવવા 'લરકરી
પદેરો રહો. જાંદોથી સજા જાનેલા જે કુરોપિયનોને ખડો પદેરો
એમના પર મૂક્યો. સંખ્યાકાયે મિ. એન્ડ્રૂસ સાહેબના હાથમાં
પંજાબ પ્રાંત છોડી જવાનો હુકમ મુકવામાં આવ્યો.

આવી રીતની ધરપકડ ચવામાં અને પંજબ પ્રાંતમાંથી હમલ-પટી ચવામાં એન્ફ્રંક સાહેબનું બારે અપમાન ચર્ચુ હતું, છતાં પણ એની એમણે કાંઈ જ પસ્તા કરી નહિ. માતૃભૂમિની સેવા બળવતાં કદાચ જેલખત્રા જવું પડે તો તેને માટે પણ તેમની ઉમળકાબેર તૈયારી હતી.

ત્યાંથી દિલ્હી પાઠા ફરતાં એમને મહાત્મા ગાંધીજીનો તાર મળ્યો કે, “ પંજબ જશે નહિ. ” પંજબ પ્રાંતના મુખ્ય મંત્રીનો પણ તાર આવ્યો કે “ એ તો દેખીતું જ છે કે આપે અહીં દોડી આવવામાં બૂલ કરી છે. માર્ચલ લો ચાલતો હોય તેવા, પ્રવેશમા પ્રવેશ કરવા માટે લશ્કરી કાયદા પ્રમાણે જેને લશ્કરી અમલદારોની જ પરવાનગી મેળવવી રહે છે. પંજબ સરકાર માને છે કે જે આપ પંજબમાં વખરે રળએ પ્રવેશવાનો પ્રયત્ન કરશે તો લશ્કરી કાયદા પ્રમાણે આપની ધરપકડ થશે અને મુકદ્દમા પણ લશ્કરી કાયદા પ્રમાણે ચાલશે. ”

ચૂંકખાતા તરફથી તાર મળ્યો કે, “ આપે માની લીધું છે કે વાઇસરોય સાહેબે આપને પંજબમાં પ્રવેશ કરવાની પરવાનગી આપી છે, પણ એ વાત ખરાબર નથી. શ્રીમાન વાઇસરોય સાહેબે આપ પંજબ જવાના છો ત્યાંની સલાહ આપી હતી કે પંજબના ફેફ્ટેન્ટ ગવર્નર તથા સર એડવર્ડ મેકેનેનને પણ મળજો પરંતુ મહેરબાન વાઇસરોય સાહેબને એ વાત માન્ય નહોતી કે, આપે પંજબમાં પ્રવેશ કરવાની રીતસરની પરવાનગી મેળવી નહોતી. પંજબ સરકાર તરફથી જે હુકમ આપને પહોંચાડ્યો છે તેમા કશો ફેરફાર કરવાને વાઇસરોય સાહેબ અશક્ત છે. ”

આ ભાંજનકમાં નવાઈ જેવી વાત તો એ છે કે, “ તેમને પંજબ જવાની પરવાનગી નથી, એવો હુકમ એન્ફ્રંક સાહેબને પકડતાં પહેલાં કે પકડીને મુક્ત કર્યા પછી પણ કોઈ તરફથી પહોંચાડાયો નહોતો. ”

તો પછી ગૃહમંત્રીએ કેવી રીતે ગૃહિતં ગણી લીધું કે, એન્ડ્રૂઝ સાહેબને પંજાબ જવાની મનાઈ ફરમાવોઈ ચૂકી છે :

મારી પત્ની મદનમોહન માલવીયાજીએ એ સંબંધીમાં ઠાકુ-
નિસલમાં ચર્ચા ઉપાડી તે વખતના એમના વ્યાખ્યાનમાં એમનાથી
‘મિ. એન્ડ્રૂઝને બદલે ‘મિ. લૂમ’ એમ બોલાઈ ગયું. આ ચર્ચા
ફરમાન માનનીય માલવીયાજીને એ માટે કેવું લાંબુચોડું બાણ
કરવું પડ્યું હતું, કેટલી બધી જુદી જુદી વાતો સમજાવવી પડી હતી,
કેવી વિકટ પરિસ્થિતિમાં એમને બોલવાનું થયું હતું. એમના બાણ-
જીમાં વચ્ચે વચ્ચે ઝારા ઝાંધકારીઓએ કેટલાં બધાં વિધેના નાખ્યાં
હતાં ! આવી પરિસ્થિતિમાં માલવીયાજીના મુખમાંથી એન્ડ્રૂઝને બદલે
બૂલથી ‘લૂમ’ નીકળી પડ્યું હોય નો એમાં ખાસ નવાઈ પામવા
જેવું નહોતું. છતાં ચર્ચાનો જવાબ આપતાં ઓનરેબલ મિ. થોમસને
એ બૂલ પર તો બર ઠાકુનિસલમાં માલવીયાજીની ઠેકડી ઉઠાવી કે,
“માનનીય પંડિતજીએ સૌથી પહેલાં પંજાબમાંથી હાંકી કાઢવામાં
આવેલા જે એક ગૃહસ્થના નામનો ઉલ્લેખ કર્યો છે, તે ગૃહસ્થ
એટલા બધા જાણીતા છે કે પંડિતજી એમનું એકલસ નામ પણ
અમને બતાવી શક્યા નથી. પંડિતજીએ એનું નામ મિ. લૂમ હોવાનું
જણાવ્યું છે !”

મિ. થોમસનના દટાણનો માપનો એ હતો કે ‘મિ. એન્ડ્રૂઝ
દિલમાં એટલા બધા જાણીતા નથી,’ એના ઉપર નોંધ લખતાં
‘ટ્રિબ્યુને’ને લખ્યું હતું કે, ‘મિ. થોમસનને એ- સાંભળી કાઢાય
આશ્ચર્ય થશે કે મિ. એન્ડ્રૂઝનું નામ આખાએ દિલને ખૂણે ખૂણે
જમજોરે ચર્ચા થયું છે, એટલું જ નહિ પણ ઇંગ્લેન્ડમાં એમનું નામ
એટલું બધું જાણીતું થઈ ગયું છે કે મિ. થોમસનના ઠાકુ ખાદ.મી.
એસ. મિત્રનું નામ પણ એટલું બધું જાણીતું થઈ ગયું નહિ હોય !
સંસ્થાનામાં પણ એમના જેટલું ઠાકુ ઇન્ડિયન સિવિલ સર્વિસવાળાનું
નામ પણ જાણ્યે જ જાણીતું હશે અને આજના વધીને કદીયં-

કે, મિ. એન્ડ્રૂઝનું નામ હિંદ સાથે એવા નિકટ સંબંધથી જોડાયેલું છે કે જેને માટે બ્રિટિશ પ્રજાએ ગૌરવ લેવું જોઈએ. અને ‘પૂર્વ’ તે પૂર્વ અને પશ્ચિમ તે પશ્ચિમ : એ બંનેનો સંયોગ કદાપિ શક્ય નથી, એ જાતના પાશ્વર્યોના સિદ્ધાંતોનો ખંડનનું જ્વલંત દર્શાવતું આપણને મિ. એન્ડ્રૂઝમાં મળી આવે છે.”

આ સંબંધમાં જે વાતચીત વાઇસરોય અને એન્ડ્રૂઝ સાહેબ વચ્ચે થઈ હતી તે આ ઠેકાણે જણાવી દેવી ઠીક લાગે છે. એન્ડ્રૂઝ સાહેબે એ ગુપ્ત વાતો કોઈ વર્તમાનપત્રના અધિપતિને કે કોઈ ખબરપત્રીને જણાવી નહોતી, પણ બંગાળના એક સુપ્રસિદ્ધ આગેવાન સાથેની વાતચીતમાં થોડીધણી વાત કરી હતી ખરી. અને એ આગેવાને ‘નાયક’ પત્રના સંપાદકને તે કહી સંજળાવી હતી તે પર ‘નાયક’ પત્રના સંપાદકે પોતાના કારારમાં પ્રગટ કર્યું હતું કે : “શ્રીમાન વાઇસરોય સાહેબે કટાક્ષમાં મિ. એન્ડ્રૂઝને જણાવ્યું કે “હિંદમાં અંગ્રેજ નામધારી સર્વ કોઈનું જીવન પવિત્ર મનાય છે તેથી કોઈ પણ અંગ્રેજ ઉપર હિંદુસ્તાનીએ હાથ ઉઠાવવો એ લયકર ગુનો છે : એટલે હિંદમાંના અંગ્રેજ-જનોના રક્ષણ માટે મારાથી જનતું કરી છૂટીય. પંજાબમાં હ અંગ્રેજો માર્યા ગયા છે. આપ પણ એક અંગ્રેજ છો, છતાં આપ એ વાતને કેમ ભૂલી જાઓ છો તેની સમજ મને નથી પડી શકતી.”

એના જવાબમાં મિ. એન્ડ્રૂઝે કહેલું કે : “પરંતુ અમારી તરફથી—અંગ્રેજોની તરફથી—પણ ધણા ગુન્હા થયા છે.”

વાઇસરોયે પૂછ્યું : “કયા ગુન્હા આપણા લોકે કર્યા છે ?”

એન્ડ્રૂઝ સાહેબે ફટ દેતુંકેને જણાવી દીધું કે : “સૌથી પ્રથમ દોષ તો તમારે પોતાના હાથે જ થયો છે.”

વાઇસરોયે પૂછ્યું : “શો ?”

એન્ડ્રૂઝે કહ્યું : “જધા દિદી મેંજરાની વિરુદ્ધ જઈને આપે રામેટ બીધ—કાળો કાપડો પસાર કર્યો.”

ચીત કરો કે ન કરો તેની મને પરવા નથી. પણ એ સમા સાથેનો મારો સંબંધ તો કંદાપિ-હરગીઝ-નહિ છોડી શકું. અહીંનાં રિંદી મજૂરશ્રમ સંબંધેની મારી તપાસમાં તમે લોકો મને મદદ નહિ કરો, તો હું સ્વતંત્ર રીતે મારી તપાસ ચાલુ રાખીશ."

જમીનદારોની ખાતરી થઈ મઈકે આ એન્ડ્રૂઝ પોતાના સિદ્ધાંતોમાંથી ચળે એમ નથી. એટલે તેઓ નરમ પડી ગયા અને જણાવ્યું કે "હવે અમારાં કારખાનાંના મજૂરોની પણ તપાસ કરવાની આપને છૂટ છે."

સીસોની મજૂરોની સ્થિતિ સંબંધી જરૂરી તપાસ કરી પછી એન્ડ્રૂઝ સાહેબે જે નિષ્કર્ષો બાંધ્યા તે નીચે પ્રમાણે:—

- (૧) મજૂરો ઉપર જે દેવું ચડેલું છે તે બધું ૨૬ ગણાવું ભેઈએ એટલું જ નહિ પણ બવિધમાં કોઈ મજૂર દેવાના બોળને લીધે કારખાનાંની નોકરીના કાચમી બંધનમાં ફસાઈ ન પડે એવી ભવરચા રહેવી ભેઈએ. એ પણ એક ભૂતની ગુલામી જેવી પરિસ્થિતિ છે.
- (૨) મજૂરી બામનના કોઈ ગુન્હા બદલ મજૂરો ઉપર ફાગદારી મુકાદ્દા ચલાવી એમને જેલ ભેમા કરવાનો સિરસનો બંધ પડેલો ભેઈએ.
- (૩) મજૂરોનો પગાર વધારવામાં આવે. પગાર વધારવાને બદલે ચોખ્ખા આપવાનો જે રિવાજ છે તે નિષ્ક્રમ બંધ કરવામાં આવે.

એન્ડ્રૂઝ સાહેબને દિલ્લાનાંઓમાં જે જે અનુભવ થયો હતો તે એમના સીસોન સંબંધી કાર્યમાં મદદરૂપ થઈ પડ્યો. સીસોનના મવનદે પણ એમને એ સંબંધી ઘણી જ વાતો પૂછી હતી.

સીસોનથી પાછા રવાના થઈ એન્ડ્રૂઝ સાહેબે રવીન્દ્રનાથજી

આગળ પોતાની ઇચ્છા પ્રગટ કરી કે, “મારા પંજાવમાં તપાસનું કામ પંજાબી બાઈઓની સેવા કરવા હું દરેક વાર પંજાબ જવા માગું છું. કૃપા કરીને આપના આશીર્વાદ મને આપો કે જેથી મારા હેતુ હું સાધી શકું.” આઠા મેળવીને તરત જ એ પંજાબ જવા જીપડી મળ્યા અને સીધા લાહોર પહોંચી ગયા. એ વાત ધ્યાનમાં લેવા જેવી છે કે પંજાબી બાઈઓની સેવા માટે સૌથી પ્રથમ એ મહિનામાં જો કાંઈ પણ દિવસ આગેવાન પંજાબ પહોંચી ગયા હોય તો તે એન્ડ્રૂઝ સાહેબ જન્મતા.

પંજાબમાં એમણે બે મહિના વસવાટ કરીને જે સેવા કરી તે અમૂલ્ય હતી. એન્ડ્રૂઝ સાહેબના પંજાબ જવાથી પંજાબી બાઈઓને ભારે શાંતિ મળી; આપણાથી જુદી જાતના માણસોને સાચી શાંતિ આપવી એ કંઈ જેવું તેવું સરળ કાર્ય નથી. મિ. એન્ડ્રૂઝને આ કામમાં અત્યંત સફળતા મળી એનું કારણ એ છે કે, એમનું હૃદય પવિત્ર અને સાચી સહાનુભૂતિથી નીતરતું હતું. દુઃખી માણસોનાં દુઃખને તેઓ પોતાનાં જ દુઃખ સમજી લેતા હતા. અત્યાચાર પીડિતોના કડુણાજનક અવાજથી એન્ડ્રૂઝ સાહેબનું હૃદય વિધાઈ જતું હતું. દુઃખીઓનાં દુઃખ-દર્દ દૂર કરવાને માટે એઓ પોતે હમ્મરો માર્કલ દૂર દિશ, દક્ષિણ આફ્રિકા, સીમેન, પૂર્વ આફ્રિકા સુધી પહોંચી ગયા હતા. આટલે આટલે દૂર જનારને પંજાબ એ તો ધર અગણ્યા જેવું હતું. તેમાં વળી પોતાના દિવસ વસવાટનાં પ્રથમ દસ વર્ષ એમનાં પંજાબની ભૂમિ ઉપર પંજાબમાં ગુજર્થો હોવાને કારણે પંજાબની ભૂમિ ઉપર તો એમનો પ્રેમ પણ બારે હતો.

૧૮ મી જુલાઈ સુધી તો માર્કલ લોને લીધે એમને પંજાબમાં જવાની મનાઈ ચાલુ રહી. તે પછી એમને સીમેન જવું પડ્યું એટલે સીમેનથી પણ ફરતાં બારોબાર તેઓ પંજાબ જીપડી ગયા.

૨૩મી ડિસેમ્બરે લાહોર પહોંચી ગયા, ત્યાં સરચાતમાં તે એમણે લાહોરના વિદ્યાર્થી વર્ગ સંબંધમાં લેખો લખવા માંડ્યા. દર્નલ ફ્રાંક જોનસનને પ્રતાપે કેટલાય વિદ્યાર્થીઓને રફુલો અને કોલેજમાંથી કાઢી મૂકવામાં આવ્યા હતા. આ વિદ્યાર્થીઓને માત્રી અપાવવાનું કામ સૌથી પહેલું એન્ડ્રૂ સાહેબે હાથ ઉપર લીધું. તે પછી એ અમૃતસર ગયા. ત્યાં જઈને એમણે જલિયાનવાલા બાગમાં દર્શન કર્યા; અને પેલી નાની મલી પણ જોઈ કે જ્યાં ઓમળ ચર્ચને હિંદીઓને પેટ પર ચલાવવામાં આવ્યા હતા. એ બધું જોઈને મિ. એન્ડ્રૂ સાહેબના દિલને જે, આખાત પહોંચ્યો એની વેદનાને એ પોતે જ જણે. અમૃતસરમાં અનેક દહાડા કામ કર્યા પછી એઓ ગુજરાનવાલા ગયા. ગુજરાનવાલાના રહેવાસીઓ ઉપર જે દંડ લદાયો થતો, તે એમણે બહુ ઝોઝો કરાવ્યો. વિધવાઓ અને અશક્તો પાસેથી પણ જે કર દંડ તરીકે વસૂલ કરવાનો હતો તે એમણે સમૂગા રદ કરાવી દીધો. આ મહેરમાનીને લીધે એ શહેરનાં હજારો કુટુંબો એમનો પાડ માનવા લાગ્યાં.

તે પછી એઓ વજીરાગાદ, રામનગર, સાંગલા, લાયલપુર વગેરે અનેક શહેરોમાં હજારોમાં ફર્યા. ત્યાં જઈને લશ્કરી કામદાર અંગે ગુજરેલા અત્યાચારોની તપાસ ચલાવી.

દર દરના મામોમાંથી સંદેશ આવવા લાગ્યા કે “પાદરી સાહેબને અમારા ગામમાં મોકલો; અમે એમની આગળ અમારાં બર્ષા દુઃખ રહી અમારાં દેવાં દળવાં કરી દઈએ.” ગામડાના ભોળાં બહાં પંજાબી ઓપુરુષોએ એન્ડ્રૂ સાહેબ ઉપર પૂરેપૂરો વિશ્વાસ મૂકી દીધો. પંજાબમાં એન્ડ્રૂ સાહેબ સાથે કામ કરનારા, મારા એક પ્રતિષ્ઠિત મિત્રનું કહેવું છે કે “જલિયાનવાલા અને રામનગરમાં અનેક ઓઓ એમની પાસે આવતી હતી. એમના ચરણમાં

ભાવભેર માથું નમાવતી તથા ત્યાંથી વિદાય થી વખતે એમનાં વસ્ત્રોને સ્પર્શ કરી; આંખમાં આંસુ સાથે બોલતી કે “તું અમારો પ્રભુ છે.” એ સ્ત્રીઓની આવી ભાવભરી, ભક્તિનું કારણ માત્ર એ હતું કે, એન્ડ્રૂ સાહેબના મુખમંડળ ઉપર મંત્રીર શાંતિ અને આકર્ષક ધાર્મિકતાની પ્રભા ઝળહળી રહી હતી.”

એન્ડ્રૂ સાહેબની પંજમ યાત્રાની અનેક વાતો ધંસી ચિતાકર્ષક અને હૃદયવેધક છે. નમૂના દાખલ એકાઠ જે વાનોને અમે અહીં દેખાવીએ છીએ.

ન્યારે એ ગુજરાનવાલામાં હતા, ત્યારે એમણે સાંભળ્યું કે જે વખતે માર્સલ લો (લશ્કરી કાયદો) આલેલો હતો; તે વખતે લાહોર નજીક એક ગામડિયા શીખ જમીનદાર સાથે લશ્કરી ગેરાઓએ અત્યંત નીચ અને નિર્દયતાઓ વ્યવહાર આચર્યો છે. તરત જ એ પેલા શીખ જમીનદારને ત્યાં પહોંચી ગયા, અને એની તમામ હકીકત સાંભળી લીધી. હકીકતમાં જમીનદારે જણાવ્યું કે : “મારા ગામથી હાલેક માર્સલ ઝંટે કોઈકે તાર કાપી નાખ્યા હતા. કોણે એ કામ કર્યું હતું તેની મને સુદસ ખબર નહોતી ! ખીજે દિવસે લાહોરથી લશ્કરી સરંજામ બરેલી એક માડી આવી પહોંચી. સવાર થતાં પહેલાં જ ગેરા સિપાઈઓએ મારા ગામને ઘેરી લીધું. એ સિપાઈઓએ મને પકડી લીધો. પછી મને એક ઝાડ સાથે બાંધી દીધો. મારા પત્ન, કેડ અને દાસ કસકસીને બાંધી દીધા. એ પછી એમણે કોરડાઓનો નિર્દય માર મારવા માંડ્યો. એ કોરડાઓના અસહ્ય મારથી હું બેઝાન બની ગયો. મને ગાલવામાં આવેલાં દોરડાં ક્યારે ખોલવામાં આવ્યાં તેની મને કાંઈ જ ખબર નહીં ! ન્યારે મને બાન આવ્યું ત્યારે ગેરા સિપાઈઓએ મને દુકમ ક્યો કે : ‘જા ગામમાંથી જસો રૂપિયા દંડના એકડા કરી લાવ !’ સાદેમ !

આપ કદપના કરી જુઓ કે આ નાનકડા ગામમાંથી બસો રૂપિયા એકા કરવા એ કેઈ હાંસીખેલનું કામ છે? જ્યાં પરાણે પરાણે પણ ગામસોડાએ રૂપિયા બસોની માંસડી એકડી કરીને પેલા ગેરા સિપાઈઓને આંખી દીધી. જુઓ, સાહેબ! મારી પીઠ ઉપર અને એની નીચે પણ ફેરડાની નિશાનીઓનાં ચાકાં ફાપાયા છે. સરકાર તરફથી હું કેટલીયે વાર લડાઈઓમાં લડવા ગયો છું; અને મારી બહાદુરી માટે અને કેટલાંય પ્રમાણ-પત્રો મળ્યાં છે. મારી રાજસક્તિનું સરકારે અને આ ધનામ આપ્યું છે. જુઓ સાહેબ! જુઓ આ ફેરડાનાં નિશાન તો જુઓ! કેવું ફક્ક ધનામ આપ્યું અને સરકારે મારી રાજસક્તિનું!

એન્ડ્રૂએ સાહેબે પોતાની આંખે એ ચાકાં જોયાં, એ પછી પેસો શીખ એની બોળા બસી પંજળી બાપામાં બોલ્યો : “સાંભળ મર જો ઠાઈ અને જલ્દાજનું ભાડું આપે તો વિલાપત ભઈ, અને બાદશાદના મહેલમાં જઈ ધા નાખું કે, “હિયાડ, તારી આંખો અને જોઈ લે તારા અમલદારોનાં કરવડો!”

અભાચારની આ વાત સંભળીને એન્ડ્રૂ સાહેબનું મૈયું નરમ બની મ્હું, આંખમાં ઝંઝઝગિયાં આવી મયાં કેટલીય વાર સુધી તે એમનાથી બોલાયું સરખું નહિ ત્યાર પછી એ જરા બેખારો ખાઈને બોલ્યા : “જુઓ બાઈ! શુક્ર નાનકે ‘મંથસાદેન’ માં કમ્યું છે કે “ફરીફ, એ કેઈ તમને તમારો મારે તો તમે અને નમી પડજો અને એનાં ચરખાની રજ ‘લઈ નિજ મસ્તકે ચલાવજો. આ રીતે જ તમે પરમેશ્વરના મંદિરમાં પ્રવેશ કરી શકશો.”

મારે જુઓ બાઈ લંબરદારજી! તમે અને મારે કોલ તમારા

ઉપર ને અસાચાર ગુનયો છે. અંગ્રેજોએ ગુનયો છે. હું પણ એક અંગ્રેજ છું, અને અસાચાર ગુનરનારા અંગ્રેજો મારા ભાઈ છે. એટલે મારા ભાઈએના પાપનો ભોળો મારે માથે પણ છે. મારા દેશબાંધવોએ કરેલી કસૂર એ મારી પણ કસૂર જ છે. ગુરુ નાનકે મારી આપરાતી આચાર કરી છે, એટલા માટે હું ભાઈ! તમે મારો ગુન્હો માફ કરો ! ”

એવું કહીને એન્ડ્રૂ સાહેબે પોતાનું માથું જમીનદારના ચરણોમાં ઝુકાવી દીધું. અને એના પગની રમ માથે ચઢાવી ખરા દિલથી એની માફી ચાહી. આ જોઈને જમીનદાર પહેલાં તો અવાક થઈ ગયો; અને ઝટ પાછો હડી ગયો. અને એન્ડ્રૂ સાહેબને કહેવા લાગ્યો કે ‘ નહિ સાહેબ ! એવું ન કરો આપ. આમ કરો એ ઠીક નહિ. ’

એના જવાબમાં એન્ડ્રૂ સાહેબે આમહપૂર્વક જણાવ્યું : “ હું તો બસ એમ જ કરીશ. એમ કરવાની મારી ફરજ છે. મારા ભાઈઓએ ધણું પાપી કામ કર્યું છે. તેનું પ્રાયશ્ચિત્ત મારે કરવું જ રહ્યું. ”

એ સાંભળીને પેત્રો બયો ભોળો મામડિયો રડવા લાગ્યો, એન્ડ્રૂ સાહેબે એને પોતાને બળે વળગાડી દીધો. પેત્રો જમીનદાર હસકા ખાઈ ખાઈને રડી રહ્યો હતો; અને એનાં આંસુ એન્ડ્રૂ સાહેબની ખાંધ ઉપર ટપકી રહ્યાં હતાં. બહુ જ વારે એ ખોલી શક્યો. એણે કહ્યું : “ આટલે મહિને મારા છત્રને કંઈક ટાંકવળી છે. હવે મારે કંઈ જ જોઈતું નથી. હવે મારા હૈયાને સંતોષ મળ્યા ગયો છે. સાહેબ ! હવે મારી કંઈ જ ઈચ્છા બાકી રહી નથી, બસ હવે હું ખુશ છું. ”

મિ. એન્ડ્રૂએ કહ્યું : “ આપની ખાંધી રીસ શું ખરેખર ઊતરી ગઈ જમીનદાર સાહેબ ! ”

શીખે જવાબ દીધો : “ હાજી, બધી જ રીસ થું બિતરી મઈ છે. ”

એ દિવસથી શીખના દિલમાંથી સળગતો વેરાગ્નિ સર્વાંશે ફરી ગયો. અને એ પહેલાંની પેઠે જ ખુશમિજબજમાં રહેવા લાગ્યો.

બીજી વાત આ પ્રમાણે છે :

એન્ડ્રૂ સાહેબ લાહોર પહોંચ્યા, કે તરત જ એમના આમ-મનના સમાર્યાર આસપાસનાં મામોમાં ફેલાઈ ગયા. કેટલાય મામડિયા આમથી તેમથી એમને મળવા દોડી આવવા લાગ્યા. એ લોકોનું કહેવું થતું કે, “ પાદરી સાહેબ ! મામડાંના લોકો એટલા બુધા કરી ગયા છે કે બીજો કંઈ જો મામડાંમાં જશે તો તેની આગળ તેઓ કંઈ જ કહેશે નહિ. એટલા માટે પાદરી સાહેબ, આપ જ ચાલો. આપની આગળ પોતાનાં બધાં વીતકો લોકો બેઘડક કરી દેશે. ”

આવી જ જાતની મદનાઓ ફિજમાં પણ જતી હતી. ત્યાં એક દિવસ એન્ડ્રૂ સાહેબ પ્રાતઃકાળની ઈશ્વરપ્રાર્થના કરીને બેઠા હતા. એવામાં મદ્રાસી મજૂરોનું એક ટોળું આવી પહોંચ્યું, આવનાં બરાબર એ બધા મદ્રાસીઓ એન્ડ્રૂ સાહેબના પગમાં આજોડી પડ્યા, અને વિનંતી કરવા લાગ્યા. આપ નાણુઆની પાસેની મજૂર ચાલમાં આવીને જુઓ તો ખરા ! ” લતૌકામાં પણ એવું જ બનેલું એક હિંદુસ્તાની આખી રાત પગે ચાલીને એન્ડ્રૂ સાહેબની પાસે આવી પહોંચ્યો અને એમને કહેવા લાગ્યો : “ નદી તરફ જે સડક બંધ છે એની નજીકના એક કારખાનામાં બારે જુવમ મુગયો છે. મહેરબાની કરીને આપ ત્યાં ચાલો ! ”

ફિજમાં આવું તો કેટલીય વાર બન્યું હતું. પંજાબમાં પણ દરે એમ જ ચાલવા માંડ્યું. પોતાના એક આગળીનાની સાથે એક મામડિયું પંજાબી સ્ત્રી આવેલી. એણે જુદું વાર સગી પોતાના

ઉપર મુજરેલા સીતમોની વાત કંઠી મંભળાવી સાંભળીને એન્ડ્રૂઝ સાહેબે એને ખામ જવાનું કરાવ્યું. પછી થોડા દિવસ રહીને એ પેલી સ્ત્રીના ગામમાં ગયા, અને ત્યાં પેલી સ્ત્રીને મળ્યા. ગામવાળાએ એમને પોતાના અતિથિ તરીકે રાખ્યા. એન્ડ્રૂઝ સાહેબ ત્યાં રહ્યા, અને તેમને ત્યાં જ જમ્યા. ગામના લગભગ તમામ માણસો એમને મળવા આવી ગયા મોટી સંખ્યામાં. તો ગામની સ્ત્રીઓ જ આવેલી, અને એમણે એન્ડ્રૂઝ સાહેબને પોતાના કષ્ટ વિગતવાર વર્ણવી બતાવ્યા, તેના સાર એવો હતો કે:—

“ ખોસવર્થ સ્મિથ સાહેબે અમારા ધણીઓને દૂર મોકલી દીધા. પછી અમને બધાને એક ભોંત આમળ જીભા રાખ્યા. અમે શરમથી અમારો ધૂમટો નીચો ખેંચી લીધો હતો, અને અમારું મોં ભીંત તરફ ફેરવી નાખ્યું હતું પરંતુ સ્મિથ સાહેબે અમારો ધૂધટ ખોલાવી નંખાવ્યો. અમારામાંથી કેટલીકને સોટીઓ પણ મારી અમારી આમળ ન કહેવા જેવા બીભત્સ વેણે પણ કાઢ્યા. ”

આ સંબંધમાં મિ એન્ડ્રૂઝ સાહેબ કહે છે કે: “એ સ્ત્રીએ અત્યંત દુઃખ અને દોષની સાથે મને એમના ઉપર વીતેલા અત્યાચારોનું વૃત્તાંત સંભળાવી રહી હતી, એ વખતનું હૃદય મારાથી વિસરાવાનું નથી એમની વાતો સાંભળીને મારી ખાત્રી થઈ ગઈ કે એમણે કહેલી વાતો નિવૃત્ત સાચી છે. તેથી હોડ દંટર સાથેની મારી મુલાકાત વખતે મેં એમને વિનંતિ કરી કે “ થોડા દિવસ મળશે આપ કોઈ ગામમાં, જ્યાં લશ્કરી કાયદો વખતે અત્યાચાર મુજબો જ ત્યાં જઈ ચડજો, અને ગામના લોકોના મોંઢેથી એમનાં વીતકો સાંભળીને લા સહાનુભૂતિપૂર્વક તપાસ ચલાવશો, તો સાચી જૂઠી વાત જાણવી મુશ્કેલ નહિ પડે. ”

પંજગ સરકારના મુખ્ય મંત્રીએ મિ થોમસને પણ મેં એ જ

વાત કહી હતી. ગામલોડોના સંબંધી સાચી વાતો જાણવાનો સીધો ને સરળ માર્ગ આ જ છે. પરંતુ ચોક્કસને જવાબ દીધેયો કે “હંટર કમિટીને અડીચી કાઢી ગામમાં લઈ જવામાં બારે મુસ્લેલી લીધી થશે.” દુશ્મંત્યે હંટર કમિટીએ આવી રીતે કાઢી પણ ગામમાં જઈને કથી પણ તપાસ કરી જોઈ નહિ. મેં એ ગામોમાં રહીને જે જાણવા જેવી સાચી વાતો હતી ને સાધારણ તપાસ દ્વારા જાણી લીધી હતી. તે પછી મારા પૂર્વ આફ્રિકા ગયા જાદ થી, લાભમિલે પણ એ જ ગામમાં ગયા હતા. અને મારી ગેરલાજરીમાં એમણે જે કંઈ તપાસ કરી હતી, એથી મારી તપાસને ટોમ મળ્યો હતો. બનવાળેય છે કે મારા આગળ કહેવાયથી કાઢી વાનમાં કદાચ થોડુંક મીઠું મરચું પણ બમરાવાયું હોય, છતાં પેલી સીએને બીંત સાથે લીધી કરવામાં આવી હતી, તથા એમના ધૂમટા જગાતકારે બોલી નાખવામાં આપ્યા હતા; અને એમને ઘણી બારે મંદી માણાદેવામાં આવી હતી. એ વાતમાં તો મને લવચેસ સંદેહ નથી.”

આ કમનસીબ પટનાએ ભારતના ઇતિહાસમાં ચિરંમરણીય રહેશે. ત્યારે અમે સ્વનંત્ર ચર્ચણું, ત્યારે પણ અમને માફ આપ્યા વગર નહિ રહે કે પરાધીનતાને કાગળે અમારી માનાઓને અને બેનેને કેવાં કેવાં અપમાનો અને અત્યાચારો સહન કરવા પડ્યા હતા.”

યેના સમય પછી ‘આર્થ ગેઝેટ’ના સંપાદક શ્રી. પ્રુથ્વી-
ચંદ્રજીએ ‘પ્રમા’માં બાર્ડ પરમાનંદજીનો
માર્ગ પરમાનંદના સખતાં જણાવ્યું હતું કે “બાર્ડ
દુષ્ટકારા માટે પરમાનંદના છટકારાનો વચ્ચે મોટે ભાગે તો
પ્રયાત્ન શ્રી. એન્ડ્રૂસ સાહેબને હાથે જન્ય છે. બાર્ડ
પરમાનંદના છટકારા માટે એન્ડ્રૂસ સાહેબને

ફેટલી બધી ચિતાઓ સેવવી પડી હતી. તેનો ખ્યાલ બહુ ચોડાંકને જ હતો.

દુઃખીઓનાં દુઃખ જોઈને એન્ડ્રૂ સાહેબનું હૈયું એકદમ ઝચ્ઝચી ઊઠતું હતું. આ સંબંધમાં 'જન્મભૂમિ' છાપામાં શ્રી-એસ. વેંકટરમણ નામે મરાઠી શૃંગરચે લખ્યું હતું કે "મિ. એન્ડ્રૂનું હૈયું સંસારના એવા મહાન હૈવાંઓમાંનું એક છે કે જે ખીર્ણ સ્થળાંઓના દુઃખોનો અતુલ્ય પોતે જ કરવા માડે છે એમને ઋષિ જેવી યોગદૃષ્ટિ મળેલી હોઈને યાતિભ્રમના સંક્રાંત્ય કે કાળાગોરાના ભેદ વચ્ચે કંઈ દૂર સુધી જોઈ શકે છે. આપણી જાતિ, આપણા દેશ અને આપણી ભાવનાઓથી એ એટલા બધા તો આતંત્રીત થઈ ગયા છે કે તેઓ આપણા સવાલોના યથાર્થ મીમાંસા કરી શકે છે."

શ્રી. વેંકટરમણે સુંદર અલંકારિક ભાષામાં જે વાતો લખી છે તે મૂળે ખરેખર સાચી છે એમાં જરાય શક નથી. એથી પણ અધિક ખુખીની વાત તો એ છે કે એન્ડ્રૂ સાહેબ એમના હૃદયની મહાન ઉચ્ચ ભાવનાઓને પોતાની વાણીમાં ઉત્તમ રીતે રજૂ કરે છે કે, વાંચકની નજર સામે તેનું ચિત્ર આત્મેહમ ખડું થઈ જાય છે. એનું હૃદયરણ્ય જોઈને હોય તો ભાઈ પરમાનંદના સંબંધમાં એવો જ લખેલો લેખ છે. એ લેખ એમણે પોતે ત્યારે પંજાબમાં હતા ત્યારે દ્રિષ્ટ્યનતે માટે લખ્યો હતો, અને તે હિંદનાં બધાં છાપામાં છપાયા હતા. એ લેખનો ટૂંક સાર અહીં આપીએ છીએ.

એન્ડ્રૂ સાહેબ ભાઈ પરમાનંદજીને ઘેર જઈને એમની ઓરે મળ્યા-હતા. એમની હાલત જોઈને એમને ભારે દુઃખ ઊપજ્યું હતું. એ સંબંધમાં એમણે પોતાના લેખમાં લખ્યું હતું કે : "લાહોરમાં એવી ફેટલીય નાનો નાની અલીઓ છે કે જેની ગોચતજિયાની કાટ-ડીઓમાં તો સૂરનો પ્રકાશ કદી જ પ્રવેશી શકે નથી. એવી જ એક નાની અલીમાં, અને એવી જ એક પ્રકાશ વચ્ચેની નાનકડી

બોલીમાં બાઈ પરમાનંદજીની સ્ત્રી અને બે બાળકોને મળીને હજી
 હમણાં જ ચાલ્યો આવું છું; એ ઓરડી બહુ જ નાની હતી. એમાં
 ગરમીની બાફ મારતી હતી; અને અંધારું તો પૂછવું જ નહિ, એવી
 એક ઓરડી તે એ બિચારીનું ઘર હતું. ન એ ઘરમાં કોઈ ખતનો
 શયુગાર હતો કે ન કોઈ ખાસ સામાન હતો. નિર્ધનતાનું ત્યાં
 સામ્રાજ્ય વ્યાપેલું હતું. એ અંધારી બોલીમાં બાઈ પરમાનંદની
 સ્ત્રી બોલામાં એનું માંદું ઓઠરું લઈને બેઠી હતી. એની નજીકમાં
 બીજું ઓઠરું રખરખતું હતું. એ બીજું બાળક પણ બિલકુલ દુબળું,
 ચેતનહીણું અને ફિફુંફસ હતું. જે બાળક માના બોલામાં હતું, એ
 તાવથી તરફગ્યાં મારતું હતું. એની માએ મને કહ્યું : “ જ મહિના
 ઉપર મારી મોટી દીકરી તારથી મરી ગઈ એ અંધારમયો હતો !
 અજરાળા વગરની ઓરડી પરથી, અને કુટુંબની નિર્ધનતાભરી
 મરીબાઈ પરથી અનુમાન બાંધવાનું અંધરું નહેતું કે એ ઓઠરીને
 તાવની માંદગી શાથી આવી અને એ શાથી મરી ગઈ. એ મરીબાઈ
 માતાએ હયા ઉપજાવે એવા સ્વરે મને ક્યું કે : “ જુઓ સાહેબ !
 મારા આ ઓઠરાને પણ જીવે તો તો આવવા 'લાગ્યો છે. ” મારું
 હૈયું ભરાઈ આવ્યું અને મેં મનમાં વિચાર્યું કે તાવની બીમારીએ
 આ ઘરમાં કાપમનો પડાવ નાખી દીધો છે. પૂછપરછ કરતાં માત્ર
 પશ્ચું કે બાઈ પરમાનંદની પત્ની મરિને કુલ રૂપિયા ૧૭ માં પોતાના
 કુટુંબનો નિર્ગોદ ચલાવે છે. એ આર્થસમાગ્રની એક વતીકપુષ્પ
 પ્રાપ્તમરી સ્કૂલમાં માસ્ટરમીરી કરે છે. ધણી દિવસપૂર્વક એણે પોતાની
 સ્વાધીનતાનું રક્ષણ ક્યું છે. પરંતુ અનુમાન કરે કે એ અમળાને
 કેટલો બારે પાંચમ કઢવો પડ્યો હશે ! ચાર વરસ કરતાં વધારે
 મુશ્કેલી તેણી પોતાના કુટુંબનું પોષણ કરતી રહી છે. દરરોજ એ
 નિઃશાળમાં બજાવવા જાય છે. પોતાનાં ઓઠરાને પણ સાથે લેતી
 જાય છે. કેમ કે ઘર આગળ એમની સંગ જ રાખનાર કોઈ જ નથી.
 બાઈ પરમાનંદજી પદાર્થ મયા ત્યાં એમની પત્ની પાસે જ કંઈ

હતું તે બધું જ સરકારે જમ કરી લીધું હતું. ધરનાં ઝીણાં ઝીણાં વાસણો પણ ખૂંચવી લેવામાં આવ્યાં હતાં. ધણી વરસથી પરમાનંદની સ્ત્રી એ વાસણોને માંજતી હતી એટલે એ વાસણો એને ધણી વઢાલાં હતાં. પરંતુ અન્યાયી કાયદાને લીધે એનાં એ વઢાલાં વાસણો એની પાસે રહી શક્યાં નહિ. ઇડિયન પીનલ કોડ એક જંગલિયાત ભરેલો કાયદો છે, જેને આધારે રાજકીય યુનેગારોની સ્ત્રી અને બાળબચ્ચાંની તમામ ચીજો જમ કરી લઈ જવામાં આવે છે. બંધી મિલકત જમ કરવાનો એ કાયદો એટલો બધો અમાનુષિક છે કે જેને સૌ વરસ પહેલેથી દફનાવી દેવો જોઈતો હતો. એ કાયદો રાક્ષસીયુગનો છે; અને એ આજસુધી ઇડિયન પીનલ કોડ ઉપર કંઈક લગાડી રહ્યો છે. ન એમાં કંઈ સુધારો થાય છે, ન એને કોઈ રદ કરે છે. અને એ ઉધાડેછોગ પોતાના જંગલીપણાની છડી પોકારી રહ્યો છે. પોલીસ રાજ્યની જોહાડીથી બાઈ પરમાનંદના મામલામાં આ કાયદાનો પ્રયોગ સવિશેષ કઠોરતાપૂર્વક અજમાવવામાં આવ્યો હતો, એ કહેવાની જરૂર નથી.

આ જાતની શિક્ષાથી સરકારની ખારવૃત્તિ ખુલી થઈ જાય છે. સભ્ય મણાતી સરકારને માટે આવી જાતની શિક્ષા કરવી એ નામો-શીભર્યું છે. પરંતુ મામતો આટલેથી જ અટકી ગયો નહોતો. બાઈ પરમાનંદની સ્ત્રીએ એની સીધી સાદી વાણીમાં મને જણાવ્યું કે : “સ્વતંત્રતાપૂર્વક જીવન બતાવતી કરવા માટે હું લાડોરની નોર્મલ ટ્રેનિંગ સ્કૂલમાં દાખલ થવા ઇચ્છતી હતી; પરંતુ મારા પતિના નામની લાડકે મને અમલદારોએ ત્યાં પણ દાખલ થવા ન દીધો.” એ નિરાધાર અજાણના દુર્બોધેની તે કંઈ હદ છે ?

બાઈ પરમાનંદની સ્ત્રીની પાસે કેટલાક માનપત્રો છે કે જે બાઈ પરમાનંદને દક્ષિણ આફ્રિકામાં આપવામાં આવ્યાં હતાં. એ માન-

પત્રોને એણે ઘણા માનપૂર્વક સાચવી રાખ્યાં છે. મેં એ માનપત્રો
 જોયાં અને તેમાં નાતાલનાં નગરોનાં નામ વાંચ્યાં. હું પોતે દક્ષિણ
 આફ્રિકામાં જઈ આવ્યો છું એટલે એ માનપત્રોના સમારંભોનાં
 દરજ્જે ની કલ્પના અને સહેજે આંખો ચક્રે છે. મહાત્મા આધીજીએ પોતે
 પણ અને કશું હતું કે : " ભાઈ પરમાનંદની દક્ષિણ આફ્રિકાની
 મુસાફરી ખરેખર બહુ જ ઉત્સાહપ્રેરક હતી અને એમના સંદેશ
 અત્યંત ઉદારતાભર્યા હતા. "

ભાઈ પરમાનંદજીને દીકરો તો હું જાણખતો નથી, પરંતુ એમના
 વિષે મેં જે કંઈ જાણ્યું છે એ ઉપરથી અને એમને મળવાની
 આર્થિક શક્તિ વધી છે. એમને મળવામાં હું મારું સદ્માન્ય સમ-
 જીવ. ભાઈ પરમાનંદમાં કાવરતા અને નીચતાનું નામ નિશાન નહિ
 હોય એની તો મને ખાતરી છે. એમના વિચાર કદાચ કાનિષ્ઠાઓ
 જેવા હોય પણ ખરા. (એને માટે 'ન' તો મારી પાસે પૂરતા પુરાવા
 છે કે ન તો એવી કોઈ વાત પુરાવા સાથે એમની જામતમાં સામિત
 કરાઈ છે.) તો પણ મારી એટલી તો ખાતરી છે જ કે તેમનું
 ચારિત્ર સદા સ્વચ્છ અને પ્રામાણિકતાથી પરિપૂર્ણ રહ્યું છે. એમના
 રાજકીય વિચારો આદર્શવાદીઓ જેવા છે, શુદ્ધતા કે નીચતાભર્યા
 નથી. ઇતિહાસના અધ્યયન પછી એમણે જે માર એકઠો કયો છે,
 એમાં કંઈક પક્ષપાત જેવું જણાઈ આવે છે એ ખરું; પરંતુ માર્ક
 પણ પાકા દેશબક્તના વિચારોમાં આવો પક્ષપાત તો હોય એ બિન-
 કલ્પ સ્વાભાવિક જ છે જે કંઈ એમણે લખ્યું છે તે પ્રામાણિકતા-
 પૂર્વક લખ્યું છે; એટલે તેને સારુ એમને આવી કડક સખ ઠાક્યાથી
 શુ ઐતિહાસિક અથવા રાજનૈતિક સૂત્રો જ નહીં જવાનાં છે ?

ભાઈ પરમાનંદજીએ પોટું ખેરથી પોતાની પત્ની પર જે પત્રો
 લખેલા તે મેં જોયા. એ પત્રો પરથી પણ એમના ઉદાર ચરિત્રની
 સસતાનો ખ્યાલ આવે છે. એટલું જ નહિ પણ એ પત્રોથી એમની

માનસિક દષ્ટિ ડેટલી ચોખ્ખી હતી અને એમનું મન 'ડેટલુ બધું' ધાર્મિક હતું એની પ્રતીતિ મળી જાય છે એ પત્રોમા નીચતા કે દેવનો એ હરફ સરખો નથી. એનું પ્રત્યેક વાક્ય વીરતા, ઉદારતા અને સમ્યક્ધર્મથી ભરપૂર છે. જેનમાં એમને આતરિક આનંદ અને શાંતિ લાંબી ગયા છે અને કોઈ પણ જોલના સળિયા એમનાં એ આતરિક આનંદ ને શાંતિ એમની કનેથી જૂટવી લેવાને કેવળ અસમર્થ છે.

એ પત્રોને વાચતા મને રહી રહીને એ જ વિચાર આવતા રહ્યા છે કે, વર્તમાન હિંદના બાઈ પરમાનંદ જેવા ઉદારહૃદયી જીવી ઠાટિના વિદ્વાનને હવેકા યુનેમારોની સાથે જીવતા સુધી કાળા પાણીએ મોકલી દેવા એ ડેટલુ નિરચક, ડેટલુ મૂર્ખાઈભર્યું, અને ડેટલુ બધું હલકટ છે? આવા બણેવાગણેના માણસ પાસે રાતદહાડો થંટી દળાવવી એ ડેટલું બેવકૂફીભર્યું છે. આખો દહાડો થટી દળો, રાત વીતી કે ફરીથી થટીએ દળો, ફરી થટીએ દળો—બસ થંટી જ થટી પીસ્યા કરો. 'એ થંટી પીસવાના બ્યર્થ, નિરચક, અને મોંભાયા વગરના કામથી કદી પરવાર જ નહિ.' પ્રભુએ માણસને હ્રિદય ઠાટિનું મગજ આપ્યું છે અને માણસો એ મગજનો દુરુપયોગ કરી ગયા છે.

અરુણ, રાજનૈતિક યુનેમારોને જે સજા ઠોકવાની હોય તે ઠોકી દીધા પછી એની તમામ મિલમત જપ્ત કરીને એની નિ સડાય ઓ અને છોકરાને પણ શિક્ષા કરવી એ કઈ માણસાઈભર્યું કામ છે? રાજનૈતિક આદર્શવાદીઓને માટે શું વર્તમાન સમ્યક્તા ઠોર્ડ બીજો ઉપયોગ નથી વિચારી શકતી?

બાઈ પરમાનંદ ઉપર હિંદ સરકારના ધારા પ્રમાણે ઈ સ. ૧૯૧૫માં મુકદ્દમા ચલાવવામાં આવ્યો હતો એમની વિરુદ્ધ જે

સાબિતીઓ હતી તે એટલી બધી લૂંટી હતી કે સરકારી વફાવત મિ. બેવન પેટમેને પંજાબ સરકારને બાર્ડ પરમાનંદ ઉપરનો મુકદ્દમા કાઢી નાખવાની સલાહ આપેલી. મને ખાતરી છે કે બાર્ડ પરમાનંદે સમ્યક્ અને પ્રામાણિકતાપૂર્વક પોતાની દરજ્જા જાહેર ન કરી હોત તો, એમને આ સજા કેઈ પણ રીતે ચર્જ ન થક. સર અલી હમીદ, આ મુકદ્દમા સંબંધમાં એટલા બધા ચિંતાતુર હતા કે, તેઓ સરકારને એમને છોડી દેવાની સલાહ આપવા ઇચ્છતા હતા, એની મને પોતાને પણ ખબર છે.

સરખાતથી અંત મુખી બાર્ડ પરમાનંદ પોતાની અંગત ખાતોમાં બિલકુલ બેપરવાઈભર્યું વર્તન ચલાવતા રહ્યા હતા. એમની બે બેપરવાઈને લઈને જ અમેરિકામાંના હિંદી સરકારના જ મત્સ-સેએ એમને ફસાવી પાડ્યા હતા. મહાપુરનો હવે અંત આવી ગયો હતો; એટલે મને આશા રહેતી હતી કે પંજાબ સરકાર રાજનૈતિક ગુનેગારો સંબંધી ફેર વિચાર કરવાની તક ઝડપી લેશે. બાર્ડ પરમાનંદના છૂટકારાથી હિંદીઓને જેટલો સંતોષ થશે એટલો બીજા કોઈના છૂટકારાથી નહિ થાય; એ તો નિર્વિવાદ. "

બાર્ડ પરમાનંદ સંબંધી લેખો તો ઘણા લખાયા હતા, પરંતુ પાછળથી એ બધું ચાંત થઈ ગયું હતું. એન્ડ્રૂ સાહેબના આ કરેણાગનક લેખના છપાવાથી સમાચાર પત્રોએ ફરી પાછી એ ચર્ચા ઉપાડી લીધી. એ બાબતમાં એન્ડ્રૂને એને માટે કેટલીય વાર સરકારી અમલદારોને મળવું પડ્યું હતું. આખરે પંજાબના સરકારી અધિકારી સર એડવર્ડ મેટલીંગનની શિક્ષારસથી બાર્ડ પરમાનંદ છૂટી ગયા. છૂટ્યા બાદ વખત મળતાં તેઓ ચાંતિનિકેતનમાં એન્ડ્રૂ સાહેબનાં દર્શન કરવાને આવ્યા હતા. મયા એ વખતે એમણે કયું હતું કે :
" એન્ડ્રૂ ખરેખર તપસ્વી છે; અને એમણે મારા ઉપર મસ મોટા ઉપકાર કર્યો છે. " દિગ્વિજયના સંપાદક ગાયુ કાલીનાથરાયને જોઈને

સમ ઠોકાર્થ ત્યારે પણ એન્ડ્રૂ સાહેબે બારે જહેમત ઉઠાવેલી. એન્ડ્રૂના પ્રયત્ન વગર કાલીનાથ બાણુનો છૂટકારો અસંભવ હતો. એમાં તો જરાયે શક નહિ. એ સંજોગમાં વર્તમાનપત્રોમાં એમણે છૂટે હાથે લેખો લખવા માંડ્યા. થોડા દહાડા વીત્યા પછી મિ. ઓડ-વાયરે એમના એક લેખમાં ખાસ ટકોર કરી હતી કે, “ એક સંપાદકને માટે જોટલી ચળવળ હિંદુસ્તાનીઓએ કરી એટલી બીજા કોઈને માટે નથી કરી. ” એમની એ ટકોરમાં સંપાદકનો ‘શબ્દ-પ્રયોગ ખાસ કાલીનાથરાયને ઉદ્દેશીને હતો અને ચળવળ ચલાવનાર એ પ્રયોગ શ્રી. એન્ડ્રૂ સાહેબને ઉદ્દેશીને હતો, એ કહેવાની બાગ્યે જ જરૂર પડેલી હોય.

લાલા લજપતરાયે ન્યૂયોર્કથી તા. ૨૮ જુલાઈએ એક હજાર રૂપિયા કાલીનાથરાયના મુક્કમાંમાં મદદ કરવા માટે મોકલતાં મહાત્મા ગાંધીજીએ લખ્યું હતું કે : “ મહેરબાની કરીને મિ. સી. એફ. એન્ડ્રૂને લખી દેજો કે, પંજાબીઓ માટે એ જે પ્રશંસનીય કાર્ય કરી રહ્યા છે, એને માટે હું એમનો આભારી છું. એમ કરવું મારા માટે ધૃષ્ટતાભર્યું છે; છતાં હરી પણ એમ જરૂર ચાહું છું કે મિ. એન્ડ્રૂ મારા હૃદયના બાવોને સમજી જાય. પરમાત્મા કરે ને ઇગ્ગ-ડની બૂમિ એમની કોટિની અલ્લસવાળા અનેક આત્માઓ પેદા કરે ! ”

કોણ એવો દિંદી હશે કે જે આ વાતમાં સાક્ષાત્તની સાથે “ તથાસ્તુ ” નહિ કહે ?

જે વખતે મિ. એન્ડ્રૂએ પંજાબમાં કામ ઉપાશ્રું હતું તે વખતે, દક્ષિણ અને પૂર્વ આફ્રિકાના વસાહતી દિંદી-પંજાયથી વિદાયગીરી ઝોની રિયલિટી તદ્દન ખરાબ ચત્રી જતી હતી. અને આફ્રિકાની મહાત્મા ગાંધીજીએ મિ. એન્ડ્રૂને કહ્યું :
 મુસાફરી “ તમારે કે મારે દક્ષિણ આફ્રિકા જવું પડશે. ” મિ. એન્ડ્રૂએ જવાબ દીધો “ જો આપની એવી જ મરજી હોય તો જવાને માટે મને તૈયાર

સમજો. " મહાત્મા ગાંધીજીને પંજાબમાં પ્રવેશ કરવાની પરવાનગી મળી ગઈ હતી; અને માનનીય પં. માલવીયાજી અને પં. મોતીલાલ નહેરુ પંજાબમાં પહોંચી પણ ગયા હતા. એથી જ મિ. એન્ડ્રૂઝે પંજાબ છોડી આફ્રિકા જવાનું નક્કી કર્યું."

તા. ૧૫ નવેમ્બરે એમને વિદાયમાન આપવા લાહોરના એડમે હોલમાં એક ઘણી મોટી સભા ભરાઈ. એ સભામાં ફેટલાલ માણસો ભેગાં થયાં હતાં. આખો હોલ ખીચોખીચ ભરાઈ ગયો હતો. ફેટલાલ માણસોને જગાના અભાવે પાછા ફરવું પડ્યું હતું. એ સભામાં ખૂબી એ થઈ હતી કે સેંકડો પંજાબી સીએ એકઠી થઈ ગઈ હતી. ઉપરની એલેરીમાં સીએની એટલી જમી કંઈ જામી હતી કે સીએના ભારથી એ ગેલેરી નળે તૂટી પડશે. એ સભાના પ્રમુખસ્થાને પં. માલવીયાજી હતા. એમણે પોતાના બાપણમાં કહ્યું કે : "મિ. એન્ડ્રૂઝ હિંદના સાચા મિત્ર છે. એમણે આપણા આપત્તિ કાળમાં આપણને ઘણી બારે મદદ કરી છે."

મિ. એન્ડ્રૂઝની પંજાબની સેવાઓ બદલ એમને ધન્યવાદ આપવાની તથા એમની તરફ કૃતજ્ઞતા દર્શાવવાની દરખાસ્ત સભા સમક્ષ રજૂ કરતાં મહાત્મા ગાંધીજીએ એક બહુ જ મહત્વનું બાપણ કર્યું.

એ બાપણ મિ. એન્ડ્રૂઝના ચરિત્ર ઉપર સુંદર પ્રભાવ પાડે છે. મહાત્માજીએ કહ્યું કે : મિ. એન્ડ્રૂઝ મારા સહોદર બાઈ સરખા છે. એટલે એમને માટે કંઈ પણ કહેવું એ મારે માટે કઠણ છે. અમારા બંને વચ્ચે જે પવિત્ર સંબંધ છે એ મારા મોલવાના માર્ગમાં અટકાવ કરે છે. છતાં એટલું તો હું કહી શકું છું કે મિ. એન્ડ્રૂઝ એક સાચા અંગ્રેજ હોઈ એમણે એમનું જીવન હિંદને અર્પણ કરી દીધું છે. પોતાનાં કાચે દારા આપણને નળે એમ કહી શકા છે કે :—

“ અંગ્રેજો આપના ઉપર જીલમ કરી રહ્યા છે, એમ જણવા છતાં મારી આપને બલામણુ છે કે આપ એમના ઉપર દેષ ન રાખશો, મારા તરફ જોજો. ” એટલે આપણે જો મિ. એન્ડ્રૂઝનું સાચું સન્માન કરવા ઇચ્છતાં હોઈએ તો તો આપણે એમના પ્રેમનું અનુકરણ કરવું રહ્યું. આપણો પ્રેમ આંધળો અલ્પમત ન હોવો જોઈએ. આપણો પ્રેમ એવો હોવો જોઈએ કે જેવો પ્રહારે પોતાના પોતાના પિતા તરફ કયો હતો. મિ. એન્ડ્રૂઝનું જીવન આપણને એ જ શિખવાડે છે કે અન્યાય અને અત્યાચારનો દહતાપૂર્વક વિરોધ કરવા છતાં પણ અત્યાચારીઓ પ્રત્યે આપણે દેષ ન રાખીએ. ધણીય દિદીઓ કરતાં મિ. એન્ડ્રૂઝે હિંદની જારે સેવા બજાવી છે. એમણે પોતાના જાતબાઈઓની નિંદા કરવામાં પણ કંઈ બાધી નથી રાખી. પરંતુ એનો અર્થ એવો તો ન જ સમજવો જોઈએ કે, અંગ્રેજો પ્રત્યે એમને ઓછો પ્રેમ છે. મિ. એન્ડ્રૂઝની પેઠે આપણે પણ અંગ્રેજો તરફ અથવા સરકારની તરફ દેષ ન કરતાં, ન્યાય અને આત્મગૌરવ માટે સંગ્રામ કરી શકીએ છીએ.

મિ. એન્ડ્રૂઝે પોતાના આત્માને નિઓવીને એનું તત્ત્વ હિંદુસ્તાનને અર્પણ કરી દીધું છે. મિ. એન્ડ્રૂઝ કોઈ સાધારણ અંગ્રેજ નથી. તેઓ બહુ મોટા વિદ્વાન છે; જિજ્ઞાસુ જેવા એમનો જન્મ થયો છે. તેઓ કવિ જ અને ધર્મશાસ્ત્રી પણ છે. એમની ઇચ્છા હોત તો એ પોતાની જીંદગી એશિયાતમમા ગાળી શકત; અમર જો એમની ઇચ્છા હોત તો કોઈ મોટી કોલેજના પ્રિન્સિપાલ પણ બની શકત. જિજ્ઞાસુ હોદ્દાર ખાદરી થવાનું પણ એમને માટે કપરું ન હતું. પરંતુ મિ. એન્ડ્રૂઝે ધનવૈભવને નમસ્કાર કરી દીધો છે. પદવીની પણ એમણે કદી પરવા નથી કરી. નિઃસ્વાર્થ વૃત્તિથી હિંદની બલાઈ માટે જ એ જમણુ કરી રહ્યા છે.

એવા અંગ્રેજ તરફ આપણી શી ફરજ છે ? " જ્યાં સુધી અંગ્રેજ જાતિમાં એક પણ એન્ડ્રૂઝ વિદ્યમાન હોય, ત્યાં સુધી આપણે અંગ્રેજ જાતિ સાથે દેવ હરગીજ ન કરી શકીએ. જો આપણે અંગ્રેજો સાથે દેવ કરીશું તો મિ. એન્ડ્રૂઝ તરફ આપણી જે માનવૃત્તિ છે, એ પવિત્ર નથી રહી શકવાની. અંગ્રેજો સાથે દેવ કેળવવા જતાં તો મિ. એન્ડ્રૂઝની સેવા સ્વીકારવાનો આપણને અધિકાર જ ન રહે એ વાત તો સાફસાફ સમજી શકાય તેમ છે.

ત્યારે હવે સવાલ એ રહે છે કે જલિયાનવાલામાં જેવી કતલ થઈ છે, અંગ્રેજ સિપાઈ જેવી રીતે આપણને બાંહે-લાતો મારે છે, આત્મહત્યામાં એમની પાસે બેસવા દેતા નથી, અને અંગ્રેજ અમલદારો બધા અધિકાર પોતે જ વાપરવાની ઇચ્છા રાખે છે તથા અંગ્રેજ વેપારી હિંદનો મુખ્ય વેપાર જે રીતે પોતાના હાથમાં જ રાખે છે; એવી રીતના બનવા છતાંય આપણે એમના ઉપર જરાય ક્રોધ લાગ્યા વગર શી રીતે રહી શકીએ ? આ મુશ્કેલી પણ એવી જ રખડ છે. જે જે હિંદમાં નબર કરીએ છીએ તે તે હિંદમાં દેવ, ક્રોધ, તિરસ્કાર અને અસત્યની જ ભરપટ જણાય છે. હિંદી હિંદી તરફ દરદમ્ભેષ પ્રેમની નજરથી નથી જોતો, તો અંગ્રેજો તરફ પ્રેમની નજરે જોવાની વાત જ ક્યાંથી કરવાની ?

આ બધી શંકાઓમાં નાસ્તિકવાદ ભર્યો છે. શુદ્ધિવાદથી ઈશ્વરનું અસ્તિત્વ સ્વીકારવાથી ઈર્ષા આસ્તિક બની શકતું નથી. જે માણસમાં ઈશ્વર તરફ શ્રદ્ધા છે, તેનામાં પ્રેમ અવશ્ય દેવો જ નોંધાશે. ઈશ્વર તરફ શ્રદ્ધા હોવી, અને પ્રેમ ન દેવો; એ બંને વિરોધી વાતો છે. આસ્તિકતાનો અર્થ સત્ય, પ્રેમ વગેરે ગુણો જ છે. જો એ ગુણો આપણમાં એકદમ પૂરેપૂરા પ્રકાશિત થઈ જાય, તો સમજી મેળો ? આપણે પોતે ઈશ્વર બની ગયા, આ સત્યનો સ્વીકાર કરી એની

તરફ મોટ માંડીને જ આપણે ચાલવું, એવો ઉપદેશ મિ. એન્ડ્રૂઝનું જીવન આપણને આપી રહ્યું છે. મિ. એન્ડ્રૂઝના પ્રાયશ્ચિત્તનો એ જ અર્થ છે, અને એમની ગૂઢ તપશ્ચર્યાનો મર્મ પણ એ જ છે. મિ. એન્ડ્રૂઝને હિંદીઓનાં મકાનોમાં ક્ષત્રિઓના કલાકો સુધી શાંત બેસી રહેતાં મેં જોયા છે. આપણા લોકોએ એમની અવમણના કરી હશે. છતાં એમણે કંઈ પણ વખતે ક્રોધ કયો નથી. આપણે ત્યાં એમને જે કંઈ લૂપ્તસૂકું મળ્યું છે તે એમણે સંતોષપૂર્વક ખાધું છે. મહાત્મા ગાંધીજીની ધરીજરની નોટિસ પરથી એકાએક દક્ષિણ આફ્રિકા જતાં આપણે એમને જોયા છે. કંઈ પણ જાતના બકવાડ કે ધાંધલ વગર એમણે બારે તપશ્ચર્યા કરી છે. દક્ષિણ આફ્રિકા વગેરે દેશોમાં એમણે આપણે માટે જે કાર્ય કર્યાં છે તેનાથી તેઓ આપણે માટે તપોમૂર્તિ જેવા બની ગયા છે. મિ. એન્ડ્રૂઝના આ કામોથી આપણે એમને ઓળખતાં થયા છીએ. પરંતુ ખીજા જે તપશ્ચર્યા એમણે ગુપ્ત રીતે કરી છે તે જોનાથી પણ વધારે કિંમતી છે.

મિ. એન્ડ્રૂઝની ખાતર પણ આપણે અંગ્રેજોનો દેષ ન કરવો જોઈએ. એટલું જ નહિ, પણ આપણે જો કાર્યસિદ્ધિ મેળવવી હોય તો તો આપણું એ કર્તવ્ય જ કરે છે કે, આપણે અંગ્રેજોનો દેષ ન કરવો. જરા પણ ક્રોધ વગર, ધૈર્યપૂર્વક, પરિશ્રમ અને સચ્ચાઈની સાથે જો આપણે આપણા કર્તવ્યનું નિરંતર પાલન કરતા રહીશું તો અંગ્રેજોને એમના દોષોને આપણી ઉપર અજમાવવાનો અવસર જ નહિ મળે. જેવી રીતે મિ. એન્ડ્રૂઝ એકલા હોવા છતાં પણ પોતાનું કાર્ય કરી શકે છે, એવી જ રીતે એક હિંદી પણ એમને માર્ગે ચાલીને અનેક કામો કરી શકે, અને હિંદની ઉન્નતિનો વેગ વધારી શકે.”

મહાત્માજીની આ દરખાસ્તને ગંમાળાના સુપ્રસિદ્ધ નેતા શ્રી.

સી. આર. દાસ, લાહોરના શ્રી. મણુપતરાય બેરિસ્ટર, તથા અમૃત-
સરના લાલા ગિરધારીલાલ વગેરેએ ટેકા આપ્યો હતો.

શ્રી. મણુપતરાયજીએ કહ્યું હતું કે "મિ. એન્ડ્રૂએ અત્યાચાર
પીડિતોનાં ધરોમાં જઈને સૌને શાંતિ આપી ઉત્સાહવંતાં બનાવ્યાં
છે. મને બરાસો છે કે, જ્યારે વર્તમાનયુગનો ઇતિહાસ લખાશે ત્યારે
ભારતનાં બાવિ બાળકો મિ. એન્ડ્રૂએ એક કાચિની પેઠે ઘાદ કરશે
હિંદુસ્તાનમાં જે કંઈ અગ્નિને ચાલુ જમાનામાં અગ્નિજ્વલતિની
આપણે દેશી રાખી હોય તો તે મિ. એન્ડ્રૂ જ છે.

આ પ્રસંગે મિ. એન્ડ્રૂએ જે બાવણ કહ્યું હતું તે એમના ઉચાર
હાથની સાક્ષી પૂરે છે. એમણે મદમદ કંઈ કહ્યું હતું : "બાઈઓ!
કેટલાક મહિનાઓથી આપની માથે મગીને રિંદી તથા પંજાબમાં
કામ કપો પછો આજ મારા આફ્રિકાપ્રસ્થાનને સમયે આપને અતિમ
નમસ્કાર કરવાનું મને અત્યંત દુઃખ થઈ પડ્યું છે. એથી હું બેચાર
દબ્બો જ આપની સેવામાં બેસી છડીશ.

નેટલા દિવસો મુધી મેં અહીં કામ કહ્યું. તેટલા દિવસોમાં
કેટલા જરૂરી વિષયોને ધોરીને મેં પંજાબની વિવાદમસ્ત વાતો
સંબંધમાં માડું મો ગિસમુલ જામ રાખ્યું છે, પરંતુ હું હવે ફક્ત
આફ્રિકા જઈ રહ્યો છું અને ત્યાંથી પાછા ફરનાં જોડામાં જોડા
મારેક મહિના લાગશે. એથી હું કંઈ પણ કલા વચર માથે જઈ
તો સેતોને ઠીક નહિ લાગે. એટલે આડીઅરળી વાનો ક્યાં વચર હું
મુખ્ય વાત ઉપર જ આવી જઈ છું. જે જાગૃતમાં મારી માન્યતા
અંશિપતમાં આવી છે :—

મારી હદ માન્યતા છે કે બિનવાર્તા જવાનાં મને તેવાં કારણો
કેમ ન દોષ, છતાં પણ અમુનમર અને જીવન રસને એ અગ્નિને
જૂન ફરીને સોજોએ કાવરતા અને અંગીપણું જ પ્રદર્શન થયું છે.

એમનાં એ કામોનો જવાબ કોઈ પણ રીતે થઈ શકે એમ નથી. દેવળો સળમાવી મૂકવાની બાજતમાં પણ મારો એવો જ મત છે. પરંતુ સૌથી હલકટ અને ઘાતકી હુમલો મિસ શેરવુડ ઉપર કરવામાં આવ્યો તે છે. મિસ શેરવુડને આગળનારા સૌ કિંદીઓ એના ઉપર પ્રેમ રાખતાં હતાં. એ બધી બાઈ પ્રજા ઈશ્વરી સાચી અતુષાચિની હતી. એનું ખૂન કરવા માટેનું આક્રમણ એ તો ખરેખાર બાયલા-પણું જ હતું. પરંતુ કિંદીઓને હાથે થયેલાં આ પાપોના જવાબમાં એક શબ્દ પણ ઉચ્ચારવાને જેમ હું અસમર્થ છું, તેમ જસિમાન વાલા બાગની ઇરાદાપૂર્વક કરાયેલી કતલની પણ હું ઘુલ્યા કરું છું.

ગાંડીની કતલે મારા દેશના ઇતિહાસમાં જે કાળો ડાઘ પાડ્યો છે, તે અમૃતસરના આ ડાઘ કરતાં જરાય મોટો નથી. મોકોને મોઢેથી સાંભળેલી કોઈ ઉઠાંગ વાત હું આપને સંમળાવતો નથી, પરંતુ ખૂન ખૂન તપાસ પછી, અને ખૂન ખૂન ચોક્કસી કંપી પછી જ મારો મત બધાંયો જે તે જ આપની આગળ હું રજૂ કરું છું તે એ છે કે અમૃતસરની કતલ સાથે સંબંધ ધગવતી સર્વ વાતોનો એળ મેં ઘણા પ્રપત્નપૂર્વક જોયો છે, અને છેવટે એ નિર્ણય ઉપર હું આવ્યો છું કે, એ કતલ એટલી શરમભરેલી છે કે તેનું વર્ણન કરી શકાય એમ નથી. અમૃતસરની આ કતલનો જવાબ કોઈ પણ પ્રકારે થઈ શકે એમ નથી એ અક્ષર્ય છે અને એને કોઈ પણ બાને માફ કરી શકાય એમ નથી. આ વાતોની ચર્ચા કરતાં લશ્કરી કાયદા સંબંધે પણ કંઈક કહેવું પડે છે, જે માણસોને પેટ ચનાવવામાં આવ્યા હતા, એમને મેં મારી આંજોએ જોવા છે. જે બાનદ કરવાને માટે જેમને નાગા કરવામાં આવ્યા હતા, એમને હું મળી ચૂક્યો છું. જેમને ધૂજમાં પેતાનાં પેટ રમકડાં પડ્યાં હતાં, એમની સાથે હું વાતોચ્ચિતો કરી આવ્યો છું; અને જાહેર લોકો વચ્ચે જેમને ઠારગા ફટકારવામાં આવ્યા હતા, એમને પણ હું મળી આવ્યો છું. અમારા

ખ્રિસ્તી ધર્મની માન્યતા પ્રમાણે તો માણસને ઈશ્વરની આકૃતિનો બનાવવામાં આવ્યો છે. એ માણસોના શરીર ઉપર પંખખમાં ન કરવા જેવાં સેંકડો કામ કરવામાં આવ્યાં છે. પોલીસ તથા લશ્કરની પશુતાભરી શક્તિ દ્વારા મનુષ્યોની મનુષ્યતાનું સલાનાય કાઢવાને જે નીચતાઓમાં કૃત્યો બહીષ્કાર કરવામાં આવ્યાં છે, તે પણ મારા દેશના નામને બલિયાનવાદા બામની ક્તાલ કરતાં બરાબર છે. બટી લગાડનારાં નથી, એમ હું માનું છું.

અસાતિના આખરી દિવસોમાં જે અત્યાચાર થયા હતા, એના સંબંધી અંગ્રેજની નજરે મારા આ વિચાર છે. મારા દિલ સાથી-ઓની સાથે કામ કરતી વખતે હંમેશાં મને એ અત્યાચારોની યાદ સતાવતી રહી છે, અને મેં જે હર્ષ સેવા કરી છે એ દક્ષા એના પ્રાયશ્ચિત્તરૂપે જ કરી છે.

સાહેબમાંના મારા વસવાટ દરમ્યાન હું દરરોજ પ્રાતઃકાળમાં સૂર્યોદય નિહાળવા બગીચામાં જતો રહ્યો છું. અને ત્યાં એકાન્તમાં બેઠો બેઠો મારાં દૈનિક કામો પર વિચાર કરતો રહ્યો છું. એવી રીતે આજના વિચાર વખતે મને બાઈબલવાળું એક વાક્ય યાદ આવી મથું છે : “પરમાત્મા ન્યાયી અને અન્યાયો સૌને પોતાના સૂર્યનો અકાશ આપે છે. જેવી રીતે સ્વર્ગમાં પરમાત્મા પૂર્ણ છે એવી રીતે તમે પણ પૂર્ણ બનવાનો પ્રયત્ન કરો !” એ શબ્દો પ્રભુ ઈશુના છે.

એ શબ્દો એમણે પોતાના શિષ્યોને “જાલો લેવો અમરતિરસ્કાર કરવો એ મનુષ્યનું કર્તવ્ય નથી, પરંતુ ધર્યા કરવી અને પ્રેમ કરવો એ મનુષ્યનું કર્તવ્ય છે” એ ઉપદેશ આપતી વખતે ઉચ્ચાર્યા હતા.

એનાથી ઘણાં વર્ષ પહેલાં હિંદમાં મહાત્મા ગુરુ કે જેમણે મનુષ્યસમાજની સેવા અને સહાયતાને માટે અવતાર લીધો હતો,

તેમણે પણ આવો જ ઉપદેશ આપ્યો હતો. આજે લાહોર છોડતી વખતે એ જ ઉપદેશ ઉપર મારી નજર ફરી છે.

ધાતે સારા કરવા માટે અને એની અંદરના સર્વ સદાને મટાડવા માટે અંદરથી ખૂબ જીંડાઈ સુધી સાફ તો જરૂર કરવો પડે છે. પરંતુ તે સાથે એ વાત અવશ્ય ધ્યાનમાં રાખવી રહે છે કે શબ્દક્રિયાનું અંતિમ ધ્યેય ધાતે ડખોળ્યા કરવાનું નથી પણ મલમપટ્ટી દ્વારા ફેંકવાનું છે.

શુભરેલા અત્યાચારોની તપાસ તમે અત્યારે કરી રહ્યા છો. એ વખતે બહો સેવાની વૃત્તિને તમારા દિલમાં સ્થાન ન આપશો, દ્રેષની અંધકારમય રાત્રિમાં ન ભટકશો, પરંતુ ઈશ્વરીય પ્રેમના પ્રકાશમય માર્ગનું આપ અનુસરણ કરજો; એ જ મારી આપ સૌને નમ્ર પ્રાર્થના છે. ”

પૂર્વ આફ્રિકામાં મિ. એન્ડ્રૂઝનું કામ

નવેમ્બર તા. ૨૩ સને ૧૯૧૯ ના રોજ એન્ડ્રૂઝ સાહેબ પૂર્વ આફ્રિકા જવા સારુ મુંબાઈથી બિડગા. તા. ૩૦ મી નવેમ્બરે એ મોઆસા પહોંચ્યા. ત્યાં પહોંચતાં જ એમને આર્થિક કમિશનને રિપોર્ટ વાંચવા માટે મળ્યો. એ રિપોર્ટમાં હિંદીઓના ચારિત્ર ઉપર ધણી તિરસ્કારભર્યા આલેખો કરવામાં આવ્યા હતા. એ રિપોર્ટ વાંચીને મિ. એન્ડ્રૂઝે કેટલાક દિવસ સુધી પૂર્વ આફ્રિકામાં રહેવાનું નક્કી કર્યું. ત્યાં એ ધણી રમણે કર્યા; અને અનેક લેખો પૂર્વ આફ્રિકાના વસાહતીઓના હિત માટે લખ્યા. આ લેખોને લીધે હિંદી જનતાનું ધ્યાન પૂર્વ આફ્રિકાના પ્રશ્નો તરફ ખેંચાયું.

એન્ડ્રૂઝ સાહેબનું પૂર્વ આફ્રિકા સંબંધીત કાર્ય એટલું બધું મહત્ત્વમયું છે કે આ જીવનકાળમાં એને યથોચિત ન્યાય આપી શકાય તેમ નથી. મારો વિચાર પૂર્વ આફ્રિકાના પ્રવાસી હિંદીઓ એ સંબંધમાં એક સ્વતંત્ર પુસ્તક લખવાનો છે. એનાથી વાચકોને પૂર્વ આફ્રિકામાંના એન્ડ્રૂઝ સાહેબના કાર્યને વધારામાં વધારે આવી સકશે.

“અહીં એક વાત જતાવવા જેવી છે. અને તે એ કે એન્ડ્રૂઝ સાહેબ ન્યાં પણ વિદેશમાં જાય છે ત્યાં એ પોતે હિંદી મનુષ્યોને

જરૂર મળે છે, અને એમની દસાની તપાસ કરે છે, પૂર્વ આફ્રિકામાં પણ એમણે રેલવેમાં કામ કરનારા પંજાબી મજૂરોની કુદૃશા સ્વ-નજરે નિહાળી હતી. પંજાબમાં પંજાબી બાઈઓ ઉપર જે અત્યાચાર સરકારી કાયદા વખતે થયા હતા એનું તપાસકાર્ય જે માસ સુધી કર્યા પછી મિ. એન્ડ્રૂઝને પૂર્વ આફ્રિકા જવું પડ્યું હતું એટલા માટે પૂર્વ આફ્રિકામાં પણ પંજાબી બાઈઓની ખરાબ દશા જોઈને એમને ખૂબ જ લાગી આવ્યું. નૈરોબીમાં પણ તેઓ અત્યંત મંદા ધરોમાં ગહેતા હતા એમને ચાટે દવા વગેરેની કંઈજ બચવર થા નહોતી હતા તે દવાખાનાની દાલત બહુ જ ખરાબ હતી કિમ્બ કે જે વિક્ટોરિયા ન્યાંકા સરોવરની પાસે છે, ત્યાંના મજૂરોની સાથે પણ અયોગ્ય વર્તન ચતાવવામાં આવતું જણાયું.

યૂગાપિયન લોકો પોતે તો જીવી જમીન ઉપર રહેતા હતા પરંતુ હિંદીઓને નીચી જમીન ઉપર કે ત્યાં મનેરિયાતું જોર કામનું રહેતું ત્યાં રહેવું પડતું યૂગાપિયને સ્વચ્છ પાણી મળતું ત્યારે હિંદી મજૂરોને સરોવરનું મદુ પાણી પીવાને મળતું હતું એન્ડ્રૂઝ સાહેબ પોને આ અત્યાચારથી પિડાતા મજૂરોના મદા ધરોમાં ગયા ત્યાં એમની સાથે બેસીને વાતોચીતો કરી, અને બની તેટલી મદદ એમને કરી. હિંદી મજૂરો મને તો હાવરામાં કામ કરતા હોય, કે મદ્રાસમાં, સીનેનમાં કે ફિજીમાં, મલાયામાં કે પૂર્વ આફ્રિકામાં પણ તેઓ બધા જ એન્ડ્રૂઝ સાહેબને ઝાળખે છે અને એન્ડ્રૂઝ સાહેબ એમને ઝાળખે છે.

યુગાવડામાં એન્ડ્રૂઝ સાહેબ મંદા પડી ગયા, અને ત્યાં ક પાસાના દવાખાનામાં એમને કેટલાક દિવસ સુધી રહેવું પડ્યું ૧૩ મી જુન્યુ આરીએ એ પ્રિટિય પૂર્વ આફ્રિકામાંથી રવાના થયા એક આવાડિયુ તેઓ પોર્ટુગીઝ પૂર્વ આફ્રિકાના બેરા નામના રવાને રવા ત્યાં એઓ સુપ્રસિદ્ધ સિધી વેપારી આન દસિદ સદાનીને ત્યાં જિતરેલા પોર્ટુગીઝ પૂર્વ આફ્રિકાના હિંદીઓએ એમનું જે બારે સ્વાગત કર્યું,

એ જોઈને ત્યાંના ગ્રામ લોકો અચંબામાં પડી ગયા એક વાર એક રેલવે સ્ટેશન ઉપર મેલગાડી અધી કલાક વધારે થોભાવવામાં આવી હતી. કારણ કે મિ. એન્ડ્રૂઝ એ ગાડીમાં દક્ષિણ આફ્રિકા જતા હતા અને એ સ્ટેશનના લોકોને એમનું સ્વાગત કરવું હતું. સ્ટેશન ખૂબ દબા-બાધી શણગારવામાં આવ્યું હતું. શ્રી. આનંદસિંહને અનેક અંગ્રેજોએ પૂછ્યું કે : "આ ગૃહસ્થ કેણ છે કે જેમના સ્વાગતને માટે દિંદીઓ આદેશો બધા પ્રયત્ન કરી રહ્યા છે ?" ત્યારે આનંદસિંહે એમને એ જવાબ આપેલો કે : "અમારા દિંદીના સર્વોચ્ચ દિંદી એ જ છે."

આ બનાવ શ્રી. આનંદસિંહ ન્યારે ચાન્તિનિર્દેશન પધારેલા ત્યારે સ્વમુખે કહેતો. વધાગમાં તેઓએ એમ પણ કહ્યું કે : એન્ડ્રૂઝ સાહેબ દિંદીઓના બારે શુભચિંતક હોવાથી કેઈ પ્રોપિયન કલામ તેમની સાથે અથોમ વર્તન ચલાવી બેસે એવો અને ડર હતો. તેથી અમે ચાર જણે એમની સાથે રેલવેમાં દૂર દૂરની ખુસાહરી કરી હતી. પરંતુ અમારી આ ધાર્તીઓ એમને મથવા દીધી નહોતી."

નવાઈ જેવી વાત તો એ છે કે આવી જ જાતનો બનાવ દિલ્હીમાં પણ બનેલો. દિલ્હીના એક ગ્રામએ ધમકા આપી હતી કે "મિ. એન્ડ્રૂઝ જો અમારા નિસ્વામાં આવશે તો અમે એમને ગ્રામથી જ વોંધી નાખીશું." પરંતુ મિ. એન્ડ્રૂઝ એ ધમકાને હસી કાઢીને એ નિસ્વામાં ગયા હતા.

મિ. એન્ડ્રૂઝને પોતાની જાત માટે કશી જ ચિંતા નહોતી. પરંતુ 'જા'ના ભાગતવાસીઓ એમને માટે અત્યંત ચિંતાગ્રસ્ત હતા. દિલ્હી પાછા ફરેલા અનેક દિંદીઓએ અને કહ્યું હતું કે : "અમે એન્ડ્રૂઝ સાહેબનો સાથ કરી હેમતા નદિ, કેમ કે અમારા મનમાં એ વાતની બીજ સદાય રહ્યા કરતી કે ગ્રેને દિલ્હીના કેઈ ગ્રામો એમને ક્યાંક નુકસાન કરી બેસે !"

મિ. એન્ડ્રૂઝ ન્યારે સંકટના વાલવચં નામના મગીન મટોરલામાં

કામ કરતા હતા, સારે પણ આવા જ પ્રકારના બનાવો બનેલા. એમના મહોલ્લાને અડીને જ એક એવો મહોલ્લો હતો કે જેમાં ગુંડાઓની જ વસ્તી હતી. મને તેની વસ્તુ ઝૂંટવી લેવી એ તો એમને માટે રમત વાત હતી. મિ. એન્ડ્રૂઝ વાલવર્થના એ મહોલ્લામાં રહીને જ્યારે પણ જવા નીકળતા, ત્યારે મિ. એન્ડ્રૂઝને જાણ થવા દીધા વગર એકાદો માણસ એમની પાછળ પાછળ હમોશા જતો. મિ. એન્ડ્રૂઝ પાછળ ફરીને જોતા ત્યારે કોઈને કોઈ માણસ એમની પાછળ ચાલતો જણાઈ આવતો. એમ કરવાનું કારણ પૂછતાં એ કહી દેતો કે “મારે એ જાણ કંઈ કામ છે. એટલા માટે હું પણ એ માર્ગે આવું છું.” આવા બનાવો વારંવાર બનવા લાગ્યા એટલે મિ. એન્ડ્રૂઝને કંઈક વહેમ પડ્યો. એમણે એક દિવસે પોતાની પાછળ ચાલનાર માણસને કહ્યું : “સાચેસાચું કહો કે તમે મારી પાછળ પાછળ કેમ આવો છો ?” એ માણસે જવાબ દીધો : “સાચી વાત તો એ છે કે અમને બંધાને કર રહ્યા કરે છે કે બદમાસોના આ મહોલ્લામાં કોઈ બદમાસ આવતો વખતે હેરાન કરી બેસે. એટલા માટે અમે અંદરોઅંદર ગોઠવણ કરી રાખી છે કે, આપને એ મહોલ્લામાં એકલા નહિ જવા દેવા. એથી જ આપને કલા વગર અમારા-માંથી કોઈને કોઈ આપની પાછળ પાછળ ચાલતો રહે છે.”

પ્રસંગોપાત મહાત્મા ગાંધીજીના જીવનની પણ એક એવી જ ઘટના અહીં યાદ આવે છે. મ. ગાંધી દક્ષિણ આફ્રિકામાં હતા ત્યારે કેટલાક કુદ માણસો એમને મારી નાખવાને તકસીલ દતા. તે વખતે મિ. કેલનબેકે કે જે એક જર્મન હતો, અને જે મહાત્માજીને મિત્ર હતો એ એક પિસ્તોલ લઈને મહાત્માજીની પાછળ પાછળ ફરતો રહેતો હતો. પિસ્તોલ એ છુપાવીને રાખતો હતો, એની ખબર મહાત્માજીને પડી મઈ મહાત્માજીએ કેલનબેકને કહ્યું : “મારી રક્ષાને માટે આપ આવું કદી ન કરો.” સારથી મિ. કેલનબેકે પિસ્તોલ રાખવાનું છોડી દીધું.

પોટુગીઝ આફ્રિકાથી રોડેસિયા થઈને મિ. એન્ડ્રૂઝ દાનસવાલ પહોંચ્યા. આ વખતે મિ. એન્ડ્રૂઝનો ધણો વખત મામડામાં રહેતા દિંદી પ્રવાસીઓની રિયાત જોવામાં જતીત થયો. કેપટાઉનમાં પણ એ પૂરું એક અઢવાડિયું રોકાયા. અહીં એમણે એકિસાટિક કમિટીન આગળ હેખિત સાક્ષી આપી. એમાં એમણે દક્ષિણ આફ્રિકાના ગરીબ પ્રવાસી દિંદીઓને એમની સ્વેચ્છાએ દિંદમાં પાછા ફરવાની સલાહ આપી હતી. પરંતુ યુનિયન મરકારના ખંધા અધિકારીઓએ 'સ્વેચ્છાપૂર્વક' પરત પ્રવાસ'ની એ નીતિના એલા નીચે દિંદીઓને દક્ષિણ આફ્રિકામાંથી સદંતર ધોલી કાઢવાની જ વેતરણ કરી. એ વાતનો મિ. એન્ડ્રૂઝ ધોર વિરોધ કર્યો.

ખરું જોતાં તો મિ. એન્ડ્રૂઝ voluntary repatriationની દાને સ્વેચ્છાપૂર્વક પાછા ફરવાની નીતિનું સમર્થન કરવામાં ભારે બૂલ કરી હતી પરંતુ જ્યાં એમને એમની બૂલ સમજાઈ ગઈ કે તરત જ એમણે પોતાની એ બૂલ કબૂલ કરી લીધી. અને વર્તમાનપત્રોમાં એ વાત જાહેર પણ કરી લીધી. વાયકોને જણાવવું જોઈએ કે મિ. એન્ડ્રૂઝ જુદી આદમી નહોતા. એ પોતાની બૂલ કબૂલ કરવામાં અને એને સુધારવામાં હંમેશાં તત્પર રહેતા.

માર્ચ ૧૯૨૦ માં દક્ષિણ આફ્રિકાથી નીકળેલા મિ. એન્ડ્રૂઝ એપ્રિલમાં દિંદ આવી પહોંચ્યા. આરતો
 મિ. એન્ડ્રૂઝનું જરાખર તેઓ ગુરુદેવ રવીન્દ્રનાથ સાથે ગુજરાત
 ચાલુ કાર્ય કાઢિયાવાડને પ્રવાસે નીકળી પડ્યા. તે પછી
 એ માસમાં શ્રી. રવીન્દ્રનાથ ત્રિવ્રાવન ગયા,
 એટલે શાન્તિનિકેતન આશ્રમની સપથ જાવરમાનો ભાર મિ. એન્ડ્રૂઝ
 પોતાને માથે ઉપાડી લીધો. જ્યાં તે દરમ્યાન વચ્ચે વચ્ચે એમને
 : જુદાં રથોએ જવું પડેલું.

જુલાઈ ૧૯૨૦ માં સ્વ. પં. સત્યનારાયણજી કવિરાનના ચિત્રની

ઉદ્ધાટન ક્રિયા કરવા ફીરોજખાન જવું પડેલું. ત્યાં તેઓ પં. નોતા-
રામજીને ત્યાં ઊતરેલા. એ વખતે અનેક મામડિયા લોકો આશુનાશુવી
એમનાં દર્શન કરવા આવ્યા હતા. એમની આગળ પ્રવાસી હિંદીઓ
સંબંધી એક ભાષણ પણ એમણે આપ્યું. ફીરોજખાનનાં નમરજનો
એમની રહેણીકરણીથી ખુશ ખુશ થઈ ગયાં. અત્યારે પણ ત્યાંનાં
ધણીં માણસો કહે છે કે : “એ-ફૂઝ સાહેબ તો ખરેખર એક
‘અંગ્રેજ સાધુ’ છે. એવો સજ્જન અંગ્રેજ અમે બીજો કોઈ જ
નેયો નથી.”

તે પછી એ સિંધ અને ગુજરાતને પ્રવાસે નીકળેલા, આ
પ્રવાસ દરમ્યાન એમણે દરિયાપારના હિંદી વસાહતીઓ સંબંધી ધણીં
વ્યાખ્યાનો કર્યાં હતાં. સિમલા પ્રાંતના નિરુણમી મજૂરોની સ્થિતિ
જોવા એમને ડોહનક પણ જવું પડેલું. પૂર્વ આફ્રિકાના હિંદીઓ
સંબંધી વ્યાખ્યાનો આપવા એમને કેટલીયે વાર મુંઝાઈ જવું પડ્યું
હતું બિહારના વિદ્યાર્થી મંડળના પ્રમુખ તરીકે પણ એ ચૂંટાયા
હતા. એ સંમેલન ડોહનકજામાં ભરાયું હતું. ત્યાંજ એમને ભાષણ
ખૂબ જ વિદ્વાતમયું હતું. મુંઝાઈના વિદ્યાર્થી મંડળના પણ એ પ્રમુખ
ચૂંટાયેલા.

સિંધુઆના દળમે મજૂરોની હાલતને પણ એમણે જ-શન
પાડી હતી. હિંદી મજૂરોનાં હિલ એ જે ઝડપથી છૂટી ભેના એ
જેઈને ખરેખર આશ્ચર્ય ઊપજે છે. વધારે પડતી અકાળકૂટને કારણે
એઓ દાવરામાં ચાંદા પડી ગયા અને ત્યાંના દવાખાનામાં ખાટકા-
વરા જનવું પડ્યું. એ વખતે ડોહટરની ઘણી મના છતાં પણ તેઓ
સિંધુઆના ધણા મજૂરોને પોતાના ઓરડામાં જ બેસાડી રાખતા.
પોતે સાન મજૂરો તો એમના ખાટકા ઉપર પણ ચઢી બેઠેલા માલમ
પાતા. સિંધુઆમાં કામ કરનારા ધરમ કરીયરો સાથે એમને ખાસ

દોસ્તી થઈ ગઈ હતી. ધણી પ્રેમપૂર્વક એમને એ છાતીએ ચાંપતા હતા. કેમ જણે એ વૃદ્ધી એમના બાળગોઠિયા ન હોય !

સિધુઆનો ઝઘડો સમાપ્ત થયા પછી એમને લખ્ખનો જવું પડ્યું. ત્યાં ઓ. આર. આર. રેલવેના હજારો માણસો હડતાલ ઉપર ભીતર્યા હતા. એક સભામાં લગભગ ૨૦૬ માણસો કે જેમને વૃદ્ધ હોવાનો કારણે નોકરી ઉપરથી છૂટા કરવામાં આવ્યા હતા, તેઓ એન્ડ્રૂઝ સાહેબ પાસે આવ્યા અને કહ્યું : “સાહેબ ! અમારા માટે પણ કંઈ કરજો !”

મિ. એન્ડ્રૂઝે ધાર્યું હોત તો ખુશીથી એ લોકોને કહી શકત કે : “હું તમારા એ ઝઘડામાં પડવા મામતો નથી. પહેલાં મને સુખ્ય ઝઘડાનો નિકાલ કરવા દો !” પરંતુ મિ. એન્ડ્રૂઝની પ્રકૃતિ જ એવી હતી કે એમના મુખમાંથી એવા શબ્દો નીકળી શક્યા જ નહિ. ખરા તાપમાં એ લોકો સાથે તેઓ જાતે દવાખાનામાં ગયા, અને ત્યાં જઈને એમની આંખની પરીક્ષા કરાવી. જો કે એને માટે એમને આમથી તેમ કેટલાય ધક્કા ખાવા પડ્યા. ધણી વખત પણ બગડ્યો. છતાં એમના એ સમભાવથી પેલા ડોસાઓ તો ખુશ ખુશ થઈ ગયા; અને એક સભામાં તો એમણે કહી પણ નાખ્યું કે “એન્ડ્રૂઝ સાહેબ આપ જ અમારા પિતા છે; આપે અમારી સાથે ધણી સારો વર્તીવ રાખ્યો છે.”

આવા પ્રેમભર્યા વર્તીવને કારણે એકંદર ઝગડાનો નિકાલ કરવામાં એન્ડ્રૂઝ સાહેબને બારે સફળતા મળી ગઈ.

લખ્ખનો પછી એ રેલવે બોર્ડના અધિકારીઓને મળવા સિમલા ગયા. ત્યાં બોર્ડે એમને વિનંતિ કરી કે, આપ ઈ. બી. એસ. આર્ટુની હડતાલ પાડનારાઓ સાથેના ઝઘડાનો પણ નિકાલ કરાવી આપો. એ માટે એમને કંચનપાડા જવું પડ્યું. આ વખતે એમને હાથે એક

બૂલ થઈ ગઈ સાધારણ રીતે એમનો નિશ્ચય એવો હતો કે કોઈની પણ ચિદ્વીયપાટી કે સિદ્ધરસ વગર તેઓ સોધા મળૂંરો અથવા હડતાલિયાઓમાં પહોંચી જતા, અને પોતાના સરળ સ્વભાવ તથા નિષ્કપટ સ્વચ્છ અને મનોહર સાદાઈથી તરત જ એમને વશ કરી લેતા. પરંતુ આ પ્રસંગે રેલવે બોર્ડે એમને કહ્યું હતું કે ‘પહેલાં કલકત્તામાં ઈ. બી. એસ. આર. ના એજન્ટને મળી લેજો.’ તે મુજબ મિ. એન્ડ્રૂઝ ખૂબ જ થોડેલા હતા. કેમ કે એમને કેટલાય દિવસથી આરામ નામે મળ્યો નહોતો. એટલે કંચનપાડા જવા સારુ ટિકિટ લેવાને એ જિજ્ઞાસા ત્યારે એજન્ટે કહ્યું કે “આપ ટિકિટ લેવા જવાની તરફી શા માટે જિજ્ઞાસો છો? હું આપને પાસ મંગાવી આપું છું.” થાક્યાપાક્યા તો એ હતા જ. એટલે એજન્ટની એ દરખાસ્ત એમણે ઝટ સ્વીકારી લીધી અને કહ્યું : “વારુ ત્યારે આપ પાસ કાઢી દો !”

રેલવેનો પાસ લઈને એ કંચનપાડા ગયા. એમને સ્વપ્ને પણ ખ્યાલ નહોતો કે આ પાસ વાપરવાનું શું પરિણામ આવશે? એમને રેલવે પાસ સાથે કંચનપાડા જિતરતા જોયા, એટલે રેલવે કામદારોને વહેંચ પડી ગયો કે એ રેલવે કંપની તરફથી દલાલ બનીને આવ્યા છે એટલે એ કંપનીના જ પક્ષપાતી હશે. બસ થઈ રહ્યું. આ કાષ્ઠનિક વહેંચથી પ્રેરાઈને રેલવે કામદારો એમનો ડમરો ને પમરો અણવિશ્વાસ કરવા લાગ્યા.

એન્ડ્રૂઝ સાદેજ સરચ્ચાતર્થ તો સમજી પણ શક્યા નહિ કે કામદાર લોકો મારા વિરોધી શા માટે બની ગયા છે? પાછળથી માલમ પડ્યું કે બધો મામલો પેલા પાસે જ બમાડી નાખ્યો છે, સત્કારવાને બદલે રેલવે કામદારોએ એમનું અપમાન કરવા માંડ્યું. મિ. એન્ડ્રૂઝ વિચારતા હતા કે પાસ લીધાની બૂલ સુધારવાનો કોઈ

મોક્ષો મળે તોજ કામ પાર પડે. એવો મોક્ષો એમને તરત જ મળી ગયો.

એક સખા ભરાવાની હતી, પેતે પણ એમાં ગયા. ત્યાં એક જાંચી બેઠક બનાવવામાં આવી હતી. તેમાંની સારી જગ્યા એક મોલવી સાહેબે અને એક સ્વામીજીએ શકી લીધી હતી. કાંઈએ એન્ડ્રૂઝને સારી જગ્યા ઉપર બેસવાનો વિવેક પણ ન કર્યો. એન્ડ્રૂઝ સાહેબ પણ એવા કાંઈ વિવેકની રાહ ન ભેટતાં પેના સ્વામીજી અને મોલવીના પગ પાસેની જગ્યા ઉપર જ બેસી ગયા. એ વખતે એ લોકોએ મિ. એન્ડ્રૂઝને અપમાનનક શબ્દો પણ સંભળાવ્યા, એટલું જ નહિ પણ મિ. એન્ડ્રૂઝ તરફ હથારી કરીને પેના સ્વામીજીએ તે પોતાના બાપલુમાં કહી નાખ્યું કે : “ જુઓ આ ગોરા લોકો જ અમ ગરીબ દિંદીઓનું લોહી ચૂસી રહ્યા છે, મરીને ઉપર અત્યાચાર ગુમરીને એ પોતે મોજ કરે છે. ” મિ. એન્ડ્રૂઝને કંપનીના દલાલ સમજીને સ્વામીજી ન જાણે કેટલાંય અપમાનસૂચક વચનો સંભળાવી ગયા. મોલવી સાહેબે પણ એમના મોલને ટોળા આપ્યો. આમ છતાં મી એન્ડ્રૂઝ સાહેબ તે એ લોકોનાં ચરણો આમળ બેઠા બેઠાં રિમત કરી રહ્યા હતા. અને ધણી ધૈર્ય પૂર્વક પોતાની આ પ્રશંસા સંભળ્યા કરતા હતા. એમણે એ અપમાનને નહારું ન માન્યું. પોને જરાય કીધે બરાબ નહિ. જિલ્લપણે એમણે તે એ મોલવી અને સ્વામીજી પ્રત્યે સલૂકાર્ષભર્યું વર્તન દાખવ્યું. પરિણામ એ આવ્યું કે સખાજનોને પોતાની બૂલ સમજાઈ ગઈ. એમણે પોતાના અપરાધ માટે મિ. એન્ડ્રૂઝની માફી પણ માગી. મતલબ કે એન્ડ્રૂઝ સાહેબ પોતે એટલા બધા નમ્ર હતા, અને પોતાની જાતને એટલી બધી સામાન્ય ઠાંટિની માનતા હતા કે, એમને એમનું અપમાન યોગ્ય લાગ્યું જ નહિ. પરિણામે અપમાન કરનારને પોતાને જ શરમાવું પડ્યું.

એજંટ પાસેથી રેલ્વે પાસ ગેજવવાની જે બૂલ કરી હતી, તે એમણે આ રીતે સુધારી લીધી. સૌને એમના ઉપર વિશ્વાસ આવ્યો. અને એથી જ ઝગડાનો અંત લાવવાનું કામ સરળ બન્યું.

એન્ડ્રૂ સાહેબ કંચનપાડામાં હતા તે વખતે એમને આસામના

મજૂરોની દુર્દશાના સમાચાર મળ્યા હતા. પરંતુ

આસામની દુર્ઘટના એક કામ પૂરું કરી વગર બીજાને હાથમાં લેવાનું

અને શાંદપુરમાં કામ ઠીક નહોતું ગણ્યું, પણ કંચનપાડાનું કામ પૂરું

થયું કે તરત જ તેઓ કંચનપાડાથી સીધા

ખેલપુર જવા રવાના થયા, પરંતુ જ્યારે એ નેહાટી સ્ટેશન પહોંચ્યા ત્યારે

ત્યાંના જે મજૂરો કોલેરાની બીમારીથી મરવા પડેલા જણાયા. એટલે

તરત જ તેઓ ખાડીમાંથી પ્લેટફોર્મ ઉપર કીતરી પડ્યા, અને પેલા

બંને મજૂરોને તાત્કાલે દવાખાને પહોંચાડી દીધા. તે પછી તેઓ

પાછા ગાડીમાં બેસી ગયા, છતાં એ બંને મજૂરોની કુલુલ્લસાનું

ચિત્ર એમની આંખો સામેથી આધું ખસ્યું જ નહિ. બન્ને સ્ટેશન

સુધી પહોંચતાં પહોંચતાં એમના હૃદયને એટલું બધું દુઃખ થયું

કે એમણે ખેલપુર જવાનો વિચાર જ માંડી વાળ્યો. બધો પ્રોત્સાહ

બદલી જાયો. કલકત્તા થઈને સીધા શાંદપુર રવાના થઈ ગયા.

આગળ જતાં એન્ડ્રૂ સાહેબે આસામના મજૂરોનું જેટલું કામ

કર્તું એટલું બીજા કોઈએ જ કર્યું નથી, જેટલો પરિશ્રમ એમણે એ

કામ પાછળ ઉઠાવ્યો એટલો બીજા કોઈએ જ ઉઠાવ્યો નથી. પરંતુ

એ બધો બોલો ઉપાડવાનો દૃઢ નિશ્ચય તો એમણે નેહાટી અને

બન્ને સ્ટેશન વચ્ચે મળેલી ૨૦-૨૫ મિનિટમાં જ કરી નાખ્યો

હતા. મોટામાં મોટાં કામો હાથ ધરતાં પણ એન્ડ્રૂ સાહેબને માત્રો

કંઈ વિચાર કરવો પડતો નહોતો. જે કામ પાછળ મહિનાના મહિના

વીતે એમ હોય તેવાં કામોનો આરંભ કરવાનો નિશ્ચય પણ તેઓ

બહુ જ યોડી મિનિટમાં કરી નાખતા.

વહેલી સવારે એ ચાંદપુર પહોંચ્યા ત્યારે એમને ખબર મળી કે રાત્રે ગુરખા સૈનિકોએ યજ્ઞહીન મળૂરો ઉપર ઘણી નિર્દયતા-પૂર્વક આક્રમણ કર્યું હતું. ગુરખા સિપાઈઓથી ઘવાયેલી એક સ્ત્રી અને બાળકોને એમણે સ્વનજરે જોઈ. એમને જોતાં જ એમનું લોહી ઊઠ્યું ઊઠ્યું, અને એમની સેવા કરવાનો એમણે દૃઢ નિશ્ચય કરી લીધો. લાગણ તેઓ મળૂરોના વાસમાં ઊપડી ગયા. તેમને આવેલા જોતાં જ એંકડો ઓપુરુષો મળૂરો એમને પ્રે. પાવા બહાર નીકળી આવ્યાં. સ્વયંસેવકોએ તેમને તેમ કરતાં ખાળવાનો પ્રયાસ કર્યો. કેમ કે એટલા બધાં ટોળેટોળાં ધસી આવતાં હતાં કે એન્ડ્રૂઝ સાહેબને વખતે કંઈ વાગી નય, એવી બીક રહેતી હતી. પરંતુ ઊલટલા લોકોએ સ્વયંસેવકોનું ન માન્યું.

દીન દુઃખીઓની વચ્ચે કામ કરતા એન્ડ્રૂઝ સાહેબના ચહેરા ઉપર સમ્યાઈ અને કુશુળતા જે ભાવો ઝળકતા હતા, તે એટલા બધા પ્રભાવશાળી અને આકર્ષક હતા કે, સરળ માણસોના વિશ્વાસ તરત જ એમનામાં બેધાર્જ જતો.

ચાંદપુરમાં એમણે કેવી રીતે રાતદહાડો પરિશ્રમ કર્યો. કેવી રીતે હાર્નિસિંગમાં જઈને સરકારી અમલદારો પાસેથી મદદ મેળવવા પ્રયત્ન કર્યો, કેવી રીતે એમને નિરાશ થવું પડ્યું, અને ફરીથી કષ્ટ-કષ્ટમાં જઈને એમણે વ્યાખ્યાન આપ્યાં વચેરે વાતો વર્તમાન-પત્રોમાં છપાઈ હતી. હું અહીં કેવળ એક જ દસ્ખનું વર્ણન કરીશ.

એન્ડ્રૂઝ સાહેબ પોતાનું કામ પૂરું કરીને ચાંદપુરથી ક્ષણવા પાછા ફર્યા, ત્યારે ઈન્ડિયન એસોસિએશનના મકાનમાં એમનો અનુ-ભવ સાંભળવાને એક સભા રખાઈ હતી. એના પ્રમુખરવાને બી. રયામચંદર આવતા હતા.

એન્ડ્રૂઝ સાહેબે શ્રાવણમાં સરકારની હાલતની નીતી બારે નિંદા

કરી. તાર પછી એમણે એ બતાવ્યું કે, રેલવે અને સ્ટીમરની હડતાનો
પણા દિવસ ચાલુ રાખવાને લીધે ઘણા મજૂરો કોલેરાની ખીમારીથી
ચાંદપુરમાં મરી ગયા છે. હાંના વખત સુધી હડતાલ ચાલવા દેવાની
નીતિનો એમણે ઘોર વિરોધ કર્યો. પરંતુ લોકો હડતાલના પક્ષમાં
હતા. તેથી એન્ડ્રૂઝના બોલી રહ્યા પછી અનેક વક્તાઓએ એન્ડ્રૂઝની
વાતોનું ખંડન કર્યું. એકે તો એમ પણ કહ્યું કે ‘જે ત્રીસ કરોડ
માણસોના બસા માટે ૩૦૦ નેટલા મજૂરો મરી ગયા તેમાં શું થઈ
ગયું ?’ સાંભળનારાઓમાંનો મોટો બાગ મિ. એન્ડ્રૂઝના સામા પક્ષનો
હતો. એમણે વિરોધી વક્તાઓના કથનને તાળીઓથી વધાવી લીધાં.
પ્રમુખનો મત મિ. એન્ડ્રૂઝની તરફેણમાં હતો; એથી જ્યારે પ્રમુખ
મહાશય બોલવા ઊભા થયા ત્યારે લોકોએ ખૂબ કટાક્ષો કર્યા. છેવટે
એન્ડ્રૂઝ સાહેબ આખરનો જાણ્ય દેવાને ઊભા થયા.

હાજર રહેલા લોકો ઘણા ઉશ્કેરાયેલા હતા, અને બધા મિ.
એન્ડ્રૂઝ શો જવામ દે છે તે સાંભળવા હિત્તુક હતા. ઘણી નમ્રતા-
પૂર્વક એમણે પોતાનો ઉત્તર કહી સંભળાવ્યો.

એમણે કહ્યું કે : “જે મહાશય એવો તર્ક કરે છે કે ૩૦
કરોડને માટે ૩૦૦ મજૂરો મરી ગયા તો શું થયું ? તેઓ ઘણી
મોટી ભૂલ કરે છે. મારું હિંદ તો એ હિંદ હોય કે જે પોતાનાં ૩૦
દીનદુઃખિયાં મજૂરોની ખાતર પોતાનાં ૩૦ કરોડ સંતાનોનો ભોમ
આપી સંસારમાં અમર બનતાં પાછી પાની ન કરે.”

તે પછી એમણે હાથ જોડીને દયા ઉપગ્રવે એવા શબ્દોમાં
કહ્યું : “એ મજૂરોને ધર સુધી પહોંચાડવાને અને એમને જરૂરી
સગવડ મેળવી આપવાને માટે હું કાલે જ જોરખપુર, પ્રયાગ અને
શાથી પહોંચી જઈશ. આપ સૌની આગળ હાથ જોડીને મારી એ જ

પ્રાર્થના છે કે, આપ આપણા આ ગરીબ દુઃખી બાઈઓને એવી જ રીતે મદદ કરજો, કે જેવી રીતે આપે અત્યાર સુધી કરી છે.”

અનેક અઠવાડિયાંના સતત પરિશ્રમને લીધે નિઃશ્વસ યાત્રી અયેલા એન્ડ્રૂ સાહેબ એજ હાથ જોડીને અશ્રુ ઊમરાતી આંખોએ ઊભા હતા. એને દીનદુઃખિયાં મજૂરોની મદદ માટે સલાખનોતે આજીજી કરતા હતા એ દસ્ય મારી આંખો સમક્ષ આજે પથ્થુ રમી રહ્યું છે, કદાપિ એ શુલાવાનું નથી.

એ દસ્યે સમાનાં સ્પર્ગ બદલી નાખ્યાં. વિરોધીઓનો વિરોધ ઓસરી યો. બધાંએ મિ. એન્ડ્રૂના કાર્યમાં મદદ કરવાની સહાનુભૂતિ પ્રગટ કરી.

એ પછી એઓ ગોરખપુર, પ્રવાગ અને કાશી ગયા. ત્યાં એમણે આસામથી પાછા ફરેલા મજૂરોની સાથે સારું વતન કરવા સંબંધમાં બ્યાખ્યાનો આપ્યાં. એ બધા દિવસોમાં એમના પત્રમાં બારે વેદના થતી હતી, અને અહીંથી તરફી જવા આવવામાં તેમને બારે કષ્ટ પડ્યું હતું.

એન્ડ્રૂ સાહેબના આસામ સંબંધી આ કાર્યની પ્રશંસા કરતાં જ મહાત્મા ગાંધીજીએ એમને માટે ‘દીનબંધુ’ સંબંધનો પ્રયોગ કર્યો હતો. અને એ વિરૂપણ મિ. એન્ડ્રૂને માટે નિઃશ્વસ બંધ બેસતું છે એમાં તો જગત સંકા જેવું નથી.

‘ઈમ્પ્રિસમેન્ટ’ પત્ર મારફતે મિ. એન્ડ્રૂનાં આસામ સંબંધી બાવણોની વાતો વિલાયત પહોંચી, ત્યારે પાર્લીમેન્ટમાં ખગમગાટ મચી યો. સર ફેરિફ હોમે તો મિ. એન્ડ્રૂનાં બ્યાખ્યાનોને રાજ દોહી કરી તેમને ‘માત્ર કહેવાના જ સમજાવ’ તરીકે ઓળખાતી દિશાથી તાત્કાલે દેશનિકાલની કરાવીને વિલાયત બેગા કેમ ન કરી દેવા એવો પાર્લીમેન્ટમાં સચાલ પૂછ્યો. મિ. ફેરિફ હોમે આમ કરીને પોતાનાં અમાન, મૃદતા અને અસમ્મતા જ પ્રવચાર કર્યો છે.

સર ફેડરિક હોલ અને એના જેવા બીજા એંગ્લો ઇન્ડિયનોને ખ્યાલ સરખો નથી કે મિ. એન્ડ્રૂઝ પોતાનાં કાર્યો દ્વારા ઇંગ્લેન્ડનું કેટલું બધું બહુ કરી રહ્યા છે.

અંગ્રેજ ભતિ તરફ જે થોડીકણી લાગણી હિંદીઓના હિતમાં હજી પણ કંઈક બાકી રહી છે, તે મિ. સી. એફ. એન્ડ્રૂઝ જેવા હિંદુસ્તાની સન્માનને લીધે જ રહી છે, એ દરગીજ ન જુલાવું જોઈએ.

એન્ડ્રૂઝ સાહેબ પૂર્વ આફ્રિકાવાસી હિંદી જનતા માટે કામ કરી રહ્યા હતા, તે વખતે પુંગાડા પ્રાંત તરફ જતી વખતે રોયલ હિપર કોર્ટ દુષ્ટ ગેરાએ એમના હિપર હુમલો કર્યોની વાત 'કોનિસલ' માં પ્રગટ થઈ હતી. આવી રીતે પોતાના જાતબાઈઓ દ્વારા અપમાનો સહીને પણ ભારતમજ્જા એન્ડ્રૂઝ આપણી માતૃભૂમિની સ્વાધીનતાને માટે બૂઝતા રહ્યા હતા, એ શી જુલાવ ?

હિંદી વસાહતીઓની ખાતર તેમણે જે વાર ફક્ત આફ્રિકાનાં, એ ફિજીનાં પૂર્વ આફ્રિકાનાં અને એક એક સીયોન, મલાયા, એસ્ટ્રેલિયા, અને ન્યૂઝીલેન્ડનાં ચક્રર લગાવ્યાં હતાં.

પરંતુ એ બધાં કામો એન્ડ્રૂઝ સાહેબ દરરોજનાં ૧૪ કલાક પ્રમાણે શાંતિનિકેતનમાં જે એકધારી સેવા કરતા હતા, તેને મુકાબલે કંઈ જ વિચારમાં નહોતું.

મદાંમાં માંધીજીએ એમના સાહેબના બાપણમાં કહ્યું હતું કે :
" એન્ડ્રૂઝ સાહેબે ગુપ્ત રીતે જે કામ કર્યું છે, એ અત્યંત કિંમતી છે. " મદાંમાંજીનું કહેવું બિલકુલ સાચું છે. એન્ડ્રૂઝ સાહેબ હિંદી સ્વતંત્રતા માટે કોર તપ કરતા હતા એ રીતે પોતાના જાતિમાઈઓને દાણે થતાં પાપોનું આચરિત કરતા હતા. જ્યાં ફેડરિક હોલ

જેવા સ્વાર્થી અંગેજો એમને હિંદમાંથી દેશનિકાલ કરાવવાની ઇચ્છા રાખતા હતા !

એક વાર પ્રવાસી હિંદીઓ ઉપર ગુજરેલા અત્યાચારના સમાચાર ફિજીથી આવેલા. રાતના બાર વાગ્યા સુધી એ સંબંધી લેજો લખ્યા ક્યો. ત્યારપછી ચાર પાંચ વાગ્યે વહેવા ઊડીને એ લેખોની પોતાને હાથે નકલો કરીને બધાં વર્તમાનપત્રોને મોકલી આપી. લખતાં લખતાં આંગળીઓમાં દર્દ થઈ આવ્યું. કમરમાં અસહ્ય પીડા ઊપડી છતાં દીનબંધુ એન્ડ્રૂઝ જેતું નામ તે આગમ લેવાની વાત રીના કરે ! એન્ડ્રૂઝ સાહેબ એક જમરદગત લેખક હતા.

એમની આવી અડીતોડ પ્રવૃત્તિ પર સને ૧૯૧૪ માં મહાત્મા ગાંધીજીએ એમને વિલાયતમાં ટકાર પણ કરેલી કે : “આટલો બધો પરિશ્રમ કરીને મૃત્યુને આપ પામે ખેંચી લાવો છો.” છતાં એમની એ ટેવ ન મઈ તે ન જ મઈ. તંદુરસ્તી ખરાબ અને શરીર નબળું બની ગયા છતાં પણ વગર કંટાળે એ સતત કામ કરતા રહેતા. પરથી એમની ઇચ્છારીક્ષા કેટલી બધી સખગ હતી, એનો સરસ ખ્યાલ મળી ગય છે.

નવાઈ પામવા જેવી વાત તો એ છે કે અંશક હાલતમાં એમની કામ કરવાની શક્તિ એટલે જ નહીં જતી, ઇનફ્લુએન્સાથી અત્યંત પીડાતા હોવા છતાં પણ એમણે કપ કામગીરો મોકલી મોકલી લેખાલેખા ! અને એ કામગીરો કંઈ સામાન્ય કામગીરો નહોતા. કેટલાક તો ખૂબ જ મહત્વપૂર્ણ વિષયો પર હતા. દરરોજના એવા વીસેક પત્રો તો એમને લખવા જ પડતા. દિંદના જુદા જુદા ભાગેશમાંથી અને પ્રવાસી હિંદી બાઈઓના જે પત્રો એમની પાસે આવતા હતા એની સંખ્યા ઘણી મોટી હતી પોતે દરેક પત્રનો જવાબ રેતને હાથે જ લખતા એમનો દરરોજનો પત્રવ્યવહાર જોનારને સહેજે

ખ્યાલ આવી જતો કે મહાપુરુષ થવું એ પંથુ કેટલું બધું આશ્વજનક છે.

કોઈ પૂછતું કે અમુક પુસ્તકનું કેકાણું શું છે? કોઈ પૂછતું કે રાડેસિયાની (આફ્રિકાના) રફૂલોના ઇન્સ્પેક્ટરનું નામ શું? કોઈ પૂછાવતું કે, “હું અમેરિકા જવા ઇચ્છું છું કઈ રીતે જાઉં?” કોઈ પોતાની ગરબા જોટાળા જરી અંગ્રેજી કવિતા સુધરાવવા મોકલતું અને કોઈ પોતાના પુસ્તકની પ્રસ્તાવના લખવાને વિનંતી કરતું એ બધી બાબતોના જવાબ એન્ડ્રૂઝ સાહેબ પોતાને હાથે જ લખતા. આશ્રમનું કામ પણ કંઈ ઓછું નહોતું પહોંચતું. આશ્રમની આર્થિક વ્યવસ્થાની ચિંતા પણ એમને જ કરવી પડતી.

પ્રવાસી હિંદીઓનું કામ તો એમણે પોતાની મેજે જ ઉપાડી લીધેલું. એકલા એન્ડ્રૂઝ સાહેબે પ્રવાસી હિંદીઓને માટે જેટલું કામ કરેલું તેટલું તો એક સંસ્થા પણ ન કરી શકે. સાચી વાત તો એ છે કે એમણે પોતાની જાતને જ એક સંસ્થા જેવી બનાવી દીધી હતી. સરકાર પણ એ વસાહતીઓના સલાહોમાં સલાહ પૂછતી. તબિયત બગડેલી હોવા છતાં પણ જ્યારે જ્યારે સરકારનું તેહ આવતું ત્યારે ત્યારે એ તત્કાળ હાજર થઈ જતા.

એક દિવસ એવો નહોતો જતો કે જ્યારે એન્ડ્રૂઝ સાહેબે માતૃભૂમિ ભારતની સેવાનું કોઈ ને કોઈ કાર્ક કર્યું ન હોય. એ મહિનો એવો નહોતો જતો કે જ્યારે એમને માતૃભૂમિની સેવા નિમિત્તે પ્રવાસ ન એડવો પડ્યો હોય!

આટલાં બધાં મહાન મનજવાગાં અને આટલાં બધાં ઉદાર દેવાગાં માણસો પૃથ્વી પર વિરલ જ નીપજે છે. વિદ્વાત તેમ જ ઉત્કટ માનવ સમાજ પ્રેમ, પરમાત્મા એવા વિરલ જ પુરુષોને જ પ્રદાન કરે છે, આપણે બધા એન્ડ્રૂઝ તો નહિ જાની શકીએ તથાપિ આપણી પ્રાર્થના તો જરૂર એ જાની રહે કે—

■ હે પરમાત્મા ! અમારાં હૃદયમાંથી દુનિયાની આળ-
પ'પોળો દૂર કરી દે, ધન કમાવાની ધૂનમાં જ અમારું
જીવન એળે ન જવા દેશો ! સ્વાર્થમય ઝલકાઓમાં જ
અમારો અમૂલો અવસર ખરબાદ ન થવા દેશો ! અમે
સ્વતંત્ર બનીએ અને મુક્ત રહીએ અમારી ચોતરફ
સ્વતંત્ર આકાશ હોય. અમારી સામે એક આદર્શ હોય,
અને એની વેળી ઉપર અમારી સર્વ શક્તિ અને જીવન
અર્પણ કરવાને માટે અમે સદા સર્વદા તત્પર રહીએ.
એનાથી વિશેષ અમારે કંઈ જ ન જોઈએ. ॥

એન્ડ્રૂઝ સાહેબની વિચારસરણી

આ પ્રકરણને આપણે ત્રણ ભાગમાં વહેંચી નાખીશું :

(૧) ધાર્મિક વિચાર (૨) રાજનૈતિક વિચાર (૩) મધ્યસ્થ વિચાર.

એન્ડ્રૂઝ સાહેબ ધર્મે ખ્રિસ્તી હતા, દુનિયાના મહા પુરુષોમાં તેઓ ઇશુને સર્વશ્રેષ્ઠ માનતા. ભગવાન શુદ્ધને બીજે ધાર્મિક વિચાર નંબરે માનતા. એન્ડ્રૂઝ સાહેબના આ વિચારો સાથે અમે સહમત નથી. કેમ કે અમારી માન્યતા પ્રમાણે ભગવાન શુદ્ધ સર્વશ્રેષ્ઠ છે. તથાપિ અમે એને માટે મિ. એન્ડ્રૂઝનો કશો વાંક કાઢતા નથી. તેઓ ખ્રિસ્તી હતા, એટલે એમને ઇશુને સર્વ શ્રેષ્ઠ માનવાનો સંપૂર્ણ અધિકાર હતો.

આમ છતાં એન્ડ્રૂઝ સાહેબના ધાર્મિક વિચારો અત્યંત ઉદાર છે. તેઓ છદ્દી નહોતા. એમના ધાર્મિક વિચારોમાં જે પરિવર્તન થયું હતું તે જ અમારા આ કથનને પુરવાર કરે છે. બાઈબલને એ અત્યંત પૂજ્ય નજરે જોતા છતાં એને એ તદ્દન ચંકા વગરનું તો નહોતા જ માનતા. ચમત્કાર કિંવા અદ્ભુત કાંયોમાં એમને મુદ્દલ વિશ્વાસ નહોતો. કવિતાની રીતે એ અદ્ભુત કામોને ઠીક ગણતા. પરંતુ ઇતિહાસની નજરે તેમ નહોતા ગણતા. ઇશુની અલૌકિક ઉત્પત્તિમાં પણ એમને વિશ્વાસ નહોતો. બાઈબલને રફસો અને

આવા 'ધર્મવીરો'ના જીવનમાં આભજમીનનો તદાવત હતો. એન્ડ્રૂઝ સાહેબ એવા માણસોમાંના નહોતા કે જે ધાર્મિક અથવા રાજનૈતિક ક્ષેત્રમાં અંગત સ્વાર્થ માટે આમથી તેમ દોડાદોડ કરે. ખીમ શબ્દોમાં કહીએ તો એન્ડ્રૂઝ સાહેબ ધાર્મિક કિંવા રાજનૈતિક ક્ષેત્રમાં કીર્તિ મેળવવા ખાતર જ જૂઠળા નહોતા. એમનું વર્તન એટલું શુદ્ધ હતું કે, શુદ્ધતાનો ફક્ત રાખનાર ભક્તભક્ષાને સાચી શુદ્ધતા કહેને કહી શકાય, તેના પદાર્થપાદરૂપ બની રહે. આપણામાં એક મોટી ત્રુટી એ છે કે પરજાતિના આપણા શુભચિન્તકો રાજ-કીર્તિની મારફત ધાર્મિક ક્ષેત્રમાં પણ આપણી સાથે પૂરેપૂરા સંમત હોય એવી અપેક્ષા ધરાવીએ છીએ એ તે શી રીતે બની શકે? જુદી જુદી જાતોના સંસ્કારમાં સ્વાભાવિક રીતે જ ભિન્નતા હોય. વંશપરંપરાના એ સંસ્કારોની છાપ જૂંસી નાખવી એ કંઈ સહેલ વાત નથી. એટલે વિભતિઓ પાસે વધારે પડતી આશા રાખવી એ આપણે માટે ઠીક ન ગણાય.

એન્ડ્રૂઝ સાહેબ જ્યારે પ્રથમ વાર હિંદુ આવ્યા, ત્યારે તેઓ માનતા હતા કે ક્રિશ્ચિયન બન્યા વિના હિંદુનો ઉદ્ધાર થવો શક્ય નથી. પણ પાછળથી એમને જેમ જેમ અનુભવ થતો ગયો તેમ તેમ પોતાના એ વિચાર કેવળ જૂલભરેલા હતા એની ખાતરી થઈ મઈ અને સમજાઈ ગયું કે હિંદુ ટોટીના ક્રિશ્ચિયન ધર્મ અને હિંદુ ટોટીના હિંદુ ધર્મમાં કાંઈ ફરક નથી એનો સચોટ દાખલો તેવા જઈએ તો એન્ડ્રૂઝ સાહેબનું ખુદનું જીવન જ છે. હિંદુ ધર્મના હિંદુ અદર્શોમાં એમને પૂર્ણ અદા હતી. આર્ચમંત્રના ઉત્તમ કાર્યો પ્રત્યે એમની પૂરી દિલસોજી હતી. સ્વામી બ્રહ્મચર્યની સાથે એમને ગાઢ સંબંધ હતો. ક્રિશ્ચિયન ધર્મના ઉપદેશકપદે હતા ત્યારે પણ તેમના વિચાર સાવ સંક્રમિત ન હતા. એટલે સ્વામી રામતીર્થના અમેજી બાપ્તિસ્માનો જ્યારે પ્રગટ થયો, ત્યારે એ બાપ્તિસ્માનોની

ભૂમિકા એન્ડ્રૂઝ સાહેબે લખી આપી હતી. એ ભૂમિકાના પદનથી પાઠકને સહેજે ખ્યાલ આવી શકશે કે એન્ડ્રૂઝ સાહેબ પહેલવા જ નિષ્પક્ષપાતી બનવાનો મહાભારત પ્રયત્ન કરતા રહ્યા હતા. ઈ. સ. ૧૯૧૦ માં આર્યસમાજીએ પર પતિમાળાનો મુકદ્દમા ચાલતો હતો, અને અમલદાર વર્મ 'આર્યસમાજ' અને 'સત્યાર્થપ્રકાશ'ને રાજદ્રોહી ઠેરવવાની પેરવી કરતા હતા, તે વખતે પણ એન્ડ્રૂઝ સાહેબે સ્વામીશ્રી દયાનંદ માટે અને એમનાં પુસ્તકો સંબંધે પોતાનો સ્પષ્ટ આભિપ્રાય જણાવી દર્શને આર્યસમાજનું હિત સાધ્યું હતું. એમણે સાફસાફ લખ્યું હતું કે :—

“ મારે જલદીથી કહેવું જ પડશે કે સ્વામી દયાનંદના ઉપદેશ તથા એમના ‘સત્યાર્થપ્રકાશ’ના મંત્ર પર જે કટાક્ષો કરવામાં આવ્યા છે તે તદ્દન અયોગ્ય છે. આ કટાક્ષો કરનારા એ વાત સાવ વીસરી જાય છે કે સ્વામીશ્રીએ પોતાના પુસ્તકમાં હરેક બાબતમાં વૈદિક સમયના આદર્શોનું વર્ણન કરવાની કોશિશ કરી છે. વર્તમાન રાજ્ય તથા રાજનૈતિક વાતો સાથે કાંઈ પણ જાતની નિસબત એમણે રાખી નથી. સ્વામી દયાનંદના જીવન સંબંધી જેટલા મંથો મને મળ્યા છે, એ બધા મેં ધ્યાનપૂર્વક વાંચ્યા છે; અને લાઠે સ્વામીશ્રીને ઝોળખે છે, તથા એમના સંબંધી કંઈ પણ કહી શકે એમ હું, એ સૌને હું મળી ચૂક્યો છું. એમના આચરણ અને ઉપદેશ સંબંધી મેં મારી સ્પષ્ટ માન્યતા નક્કો કરી લીધી છે અને તે એ કે તેઓ મન અને મગજથી ધાર્મિક અને સામાજિક સુધારક હતા. વર્તમાન રાજનૈતિક વિષયો પરત્વે એમણે એટલી હદ લગી જ લખ્યું છે કે જેટલું ઉચ્ચ શ્રેણીના અને ઉદાર હૃદયી ધાર્મિક સુધારકો માટે સમાનના અંતર્ગત રાજનૈતિક વિષયાના સંબંધમાં લખવું હિત ગણાય !

મારા કિશિવન ધર્મના સંબંધમાં એમણે કંઈક કહ્યાં વચનોનો

પ્રયોગ કર્યો છે; એથી મને અત્યંત દુઃખ થાય છે. પરંતુ આજ તેઓ જીવતા હોત તો તેઓ એ શબ્દોને જરૂર પાછા ખેંચી લેત. મારો દૃઢ વિશ્વાસ છે કે તેઓ સત્યનું એક દૃઢ ચિત્તે અનુસંધાન કરનારા હતા.

હરદાસના ગુરુકુળ માટે મારા મનમાં જિંવામાં જિંચો આદર-ભાવ છે. આશા છે કે હું એને તરતમાં જ જોઈશ; અને મારી જાતે જ એનો અનુભવ કરીશ. મારા અંગ્રેજ અને અમેરિકન મિત્રો કે જેઓ ગુરુકુળ જોઈ આવ્યા છે એમની સાથેની વાતચીત ઉપરથી મેં ગુરુકુળ સંબંધી જે કંઈ સાંભળ્યું છે, એથી મારો વિશ્વાસ મજબૂત પામ્યો છે કે ગુરુકુળ ફક્ત ધાર્મિક પાયા ઉપર જ ચલાવવામાં આવે છે. એના કોઈ પણ અંશમાં વર્તમાન રાજનીતિના વાતાવરણનો સંબંધ નથી." એ પછી ધણે વરમે એ ગુરુકુળ કામઠી મયા હતા. ત્યાં થોડા દહાડા રહ્યા પછી હતા. શાન્તિનિકેતનના મંદિરમાં પણ એ મોટે ભાગે ઉપાસના કરતા રહેતા.

કલકત્તામાં ઉજવાયેલા સ્વામી વિવેકાનંદના જન્મોત્સવ પ્રસંગે એમને પ્રમુખ બનાવવામાં આવ્યા હતા. નામપુર કોંગ્રેસની સાથે અખિલ ભારતવર્ષીય ગો પરિષદ બરાઈ એના પ્રમુખ તરીકે પણ એમની જ ચૂંટણી કરવામાં આવી હતી. પરંતુ એ નિમિત્તે એ જો નામપુર જાય જ તો તો કોંગ્રેસમાં પણ હાજરી ભરવી પડે; એટલા માટે એમણે જો પરિષદનું પ્રમુખસ્થાન લેવા ના પાડી દીધી હતી. એટલે પછી શ્રી. લાલા લજપતરાયને પ્રમુખ બનાવવામાં આવ્યા હતા.

એન્ડ્રૂ સાહેબે રેવરન્ડની પદવી છોડી દીધી હતી તે થાયી ! એની પણ લોકોને ખબર નથી. એનું રેવરન્ડની પદવી કારણ એ હતું કે એન્ડ્રૂ સાહેબ શાન્તિ-કેમ છોડી દોષા ? નિકેતન આશ્રમમાં આવી મયા બાદ

દર રવિવારે તેઓ પ્રાર્થના કરવા માટે બહાવાન જતા હતા. એક રવિવારે કે જેને ટ્રિનિટી : રવિવાર કહે છે, - એ રવિવારે તેઓ બહાવાન ગયા. ત્યાં એમને તે દિવસે ખ્રિસ્તીઓના પુસ્તકમાંથી નીચે લખેલી બાબત વાંચવાની હતી.

“ જે ઠોઠ માણસ ખ્રિસ્તી ધર્મ ઉપર વિશ્વાસ નહિ રાખે, તો એનો આત્મા હંમેશને માટે નષ્ટ થઈ જશે. ” આ શબ્દો મિ. એન્ડ્રૂઝના હૈયામાં અનેક વરસથી ખૂંચતા હતા. એથી દેવળમાં જઈને એ શબ્દો ફરીને એમને વાંચવા પડે નહિ, એ માટે એ પ્રયત્ન કરતા હતા. એ ખ્રિસ્તી ધર્મમાં પવિત્ર મણાતા. એ ટ્રિનિટી રવિવારે પણ એમણે એ શબ્દો અદ્દર ઉઠાવી દીધા.

શ્રી. એન્ડ્રૂઝ સાહેબનું હૃદય મૂળથી જ શુદ્ધ હતું અને શ્રી. રવીન્દ્રનાથ ટાગોરના સત્સંગથી તે એાર શુદ્ધ બની મધું હતું. એથી જ એમને ઉપરના શબ્દો ખૂબ ખૂંચતા હતા. ધણાય પાદરીઓ એ શબ્દોના અર્થ સમજે છે; છતાં તેને એવડાબા કરે છે. પણ બાવી નાની નાની બાબતો તરફ પણ એન્ડ્રૂઝ સાહેબનું ધ્યાન જતું અને એમને એ ખૂંચતી. તેઓ કહી નાખતા હતા કે આ વાક્યો ગૂનાં અને ઐતિહાસિક છે, હાલના સયોગોમાં એનો શાબ્દિક અર્થ ન લેવો જોઈએ; છતાં મિ. એન્ડ્રૂઝનો આત્મા આ શબ્દોની વિરુદ્ધ પોઠારતો હતો.

એક વખત એ સ્વ. રવીન્દ્રનાથ સાથે જમવા બેઠા હતા. એ વખતે ગુરુદેવનું શાંત મુખમંડળ જોઈને એમના દિલમાં વિચાર સૂરી આવ્યો કે : “ મારા અંતઃકરણને થોડું પણ અપવિત્ર રાખીને હું ગુરુદેવના સત્સંગનો અધિકારી ન થઈ શકું. ”

એ દિવસે જ એમણે હાપામાં લખી મોકલ્યું કે : “ મેં રેવરન્ડની પદવી છોડી દીધી છે. હું હવે પાદરી રહ્યો નથી. હવે બિવિધ્યમાં મને ઠોઠ રેવરન્ડ ન કહે કે ન લખે. ”

એ વખતે એમણે પોતાના પૂજ્ય પિતાજીને પણ લખી નાખ્યું. પિતાજી પધારીવશ હતા, એમનું હૃદય નમળું હતું. તોપણ એમણે આ સમાચાર એમને મોકલવાનું ચોખ્ખું ધાયું. જેવી રીતે એમણે અવિમાર્ષિ સંપ્રદાય છોડતી વખતે પિતાજીને સ્પષ્ટ શબ્દોમાં જણાવી દીધું હતું કે : “આપના સંપ્રદાયમાં મારો વિશ્વાસ નથી રહ્યો.” એવી રીતે એમણે આજ પણ કયું.

પિતાજીને પત્ર લખ્યા પછી ચારપાંચ અઢવાડિયાં સુધી એમને ચિંતાતુર રહેવું પડેલું. એમને એવા વિચાર આવવા લાગ્યા કે, ‘મેં રેવરણ્ડની પદવી તજી દીધી છે એથી પિતાજીના અશક્ત હૃદયને બહુ ભાર પોતો પડેલો.’ એમનો એ પત્ર વાંચીને એમના પિતાજીને કુઃખ તો અત્યંત ઊપજેલું. એન્ડ્રૂએ ખતાવેલાં કારણો સાથે તેઓ સદમત નહોતા થઈ શક્યા. તોપણ એમણે પોતાના તરફથી આથીવાંદો સદેશ મોકલી લખેલું હતું કે : “હું ખાતરી રાખું છું કે પરમેશ્વર તમારા જીવનને સીધે માર્ગે લઈ જઈ રહ્યો છે.”

રેવરણ્ડની પદવી છોડવાનું પરિણામ એ આવ્યું કે, ધણી ખ્રિસ્તીઓએ એ દિવસથી એમને ખ્રિસ્તી માનવાનું જ મૂકી દીધું ! આર્ટ્રેલિયા, આફ્રિકા તથા ઉગ્ગંડના ખ્રિસ્તી સમાજમાં તો એ વાત ફેલાઈ ગઈ કે “મિ. એન્ડ્રૂ ‘નાસ્તિક’ બની ગયા છે.” ખ્રિસ્તી સંપ્રદાયની ત્રેમાસિક પત્રિકાને તો એ કારણથી જ એમના મેળો છાપવાનું બંધ કરી દીધું !

દિંદ તેમજ ઉગ્ગંડનાં ચિંતનનાં પત્રો એમના મેળો ઉપર ક્યાંક સુધી અવિશ્વાસ આજુતાં રહ્યાં. હજી પણ ટેટલાય ટેટોના ખ્રિસ્તીઓનો એવો ખ્યાલ છે કે : “મિ. એન્ડ્રૂને પરમાત્મામાં વિશ્વાસ નથી.”

મિ. એન્ડ્રૂએ આર્ટ્રેલિયામાં સી. એસ. આર. કંપનીની વિડુલ થીર મળવળ ઉપાડી હતી તે વખતે ટેટલાય ગેરાઓએ એમને જાણ્યો

કરવાને માટે જાતજાતની અફવાઓ ઉડાવી હતી. પણ એન્ડ્રૂ સાહેબે એ વાતની જરાય પરવા નહોતી કરી. પોતાના ઉપર કરાયલા કટાક્ષોનો જવાબ સરખો નહોતો આપ્યો. બિલટાનું એમણે એમ કહેલું કે : “આ કટાક્ષોના જવાબ તરીકે હું સાચું ખ્રિસ્તી જીવન જીવતો રહીશ.”

એક વાર ખ્રિસ્તીઓની એક સભામાં એઓ પૂના ગયેલા તે વખતે કેટલાય કમબક્ષીલના ખ્રિસ્તીઓએ એમના પર દમાધુ ચલાવેલું કે : “તમે ખ્રિસ્તી છો એમ સ્વમુખે જાહેર કરો.” એ વારે એમણે એવો જવાબ આપેલો કે, “મારાં કમોઘી જો એ પ્રમદ થતું હોય કે હું ક્રિશ્ચિયન છું; તો મારી જીભથી એ જાહેર કરવા માટે જુઓ પાડવાની મારી મરજી નથી.”

ડબલ્યુ. ટી. રોકેક ધણું કરીને એ જ કલા કરતા કે, “લોકોને ખ્રિસ્તી બનવાનું કહેવાને બદલે બગવાન ઇશુના જેવું જીવન જીવવાનું કહેતા રહો !” મિ. એન્ડ્રૂ પણ એ જ મતના હતા. તેઓ વાતો થોડી કરતા પણ કામ વધારે કરતા. તેઓ બીજાને ઉપદેશ આપી આપતા; પણ પોતે બગવાન ઇશુના ઉપદેશાનુસાર ચાલવાનો પ્રયત્ન બાંહે કરતા.

પુત્રી થવા જેવું એ છે કે હિંદીઓએ એમના સંબંધમાં એવી ઠાઈ ભૂલ કરી નથી. બિલટાના તેઓ એમ માને છે કે ‘હિંદમાં સાચો ખ્રિસ્તી જો ઠાઈ હોય તો તે એક એન્ડ્રૂ સાહેબ જ છે.’ ખ્રિસ્તીઓ તો એમને પોતાના આદર્શરૂપ માને છે. એન્ડ્રૂ સાહેબના પ્રભાવથી પ્રભાવિત થઈને અનેક હિંદી ખ્રિસ્તીઓ રાષ્ટ્રીયતા તરફ વળ્યા હતા.

આ દૃષ્ટાંતોથી વાંચકોને એન્ડ્રૂ સાહેબના અંતઃકરણની વિશુદ્ધતાનો આજો ખ્યાલ આવી શકશે.

એમના ધાર્મિક વિચાર એટલા ગંધા ઉચ્ચ ઠાટના છે કે

નેના થગી પડોંયવાની ધર્મ' સંબંધી કુદ અધ્યાઓની મનસ ન
નથી. સેા વાતની એક વાત તો એ જ છે કે એન્ડ્રૂસ સાહેબ એક સાચા
'અમેજ સાધુ' છે.

‘અગ્રેજ સાધુ’ છે.
આપણે દિદીએ સાધુઓની ન્યાત, જાત કે વર્ણભેદને લેતા
નથી, પણ તેમના તરફ શ્રદ્ધા અને ભક્તિભાવ ભરી નજરે જ નોંધ આ
છીએ. તો શું એ રીતે શ્રી. એન્ડ્રૂસ સાહેબ આપણી શ્રદ્ધાને પાત
ન શકાય ?

ન જણાવ !
 એ-રૂઢ સાદેગના રાજનૈતિક વિચારો જણાવનાં પદોમાં એ
 વાતો પ્રથમ જણાવી દેવાની જરૂર છે; એક
 રાજનૈતિક વિચાર તો એ કે એ પોને રાજનૈતિક નહોતા. પોષિ-
 દિશ્વ થાને રાજકારણ એમનામાં નહોતું. રાજ-
 નીતિને પણ એઓ નરી ધાર્મિક નજરે જ જોતા હતા. રાજનૈતિક
 વિષયો ઉપર એમને જે કંઈ લખ્યું છે, એ કેવળ ઇતિહાસ અને
 વિચારની દૃષ્ટિએ જ લખ્યું છે.

વિચારણી દર્શાવે જ સમજી શકાય છે.
બીજી વાત એ છે, ધી. એન્ડ્રૂઝ સાદેખના રાજનૈતિક વિચારોમાં
એવી કાન્તિ મર્મ મર્મ હતી. જે વખતે એમણે દિલ્હી પદે પદે
પ્રથમ મુલાકાતે તે વખતે તેઓ પાસા સામાન્યવાદી હતા પરંતુ પછી
જયારે પાસા સમજવાની બની ગયા હતા. અનુભવે એમની એ માન્યતા
હતી હતી મર્મ હતી કે દિલ્હી આગ્રા રથાન-પ્રમુખ રથાન નિર્દિષ્ટ
સામાન્યની જગત જ છે.

સામાન્યની વધારે જ છે.
એ જાગૃત હતા એ વખતે એમના પિતાજી એમને શિક્ષક
સામાન્યનું મોરચું જાણવા ગયા હતા. એટલે એમની માતા
તે એવી જ વધારા પામી હતી કે શિક્ષક માત્ર જાણી જ
એક દેવી માત્ર છે. પિતાજીએ એનું શબ્દ બજાવેનું કે, શિક્ષક
માત્ર જાણે છે. હા ઉપર કહે એટલે ઉચારે જાય છે. જા જાણે
એક વાર જાણ્યામાં જાણુ જાણી વખતે એ-ફક્ત એટલે એટલું
કે : "હું જાણું છું. જાણી જાય છે. જાણી જાય છે."

હતી; એટલે મારા વિચારો એક રીતે પાકટ થઈ ગયા હતા. મને રૂઝમા, કોલેજમાં, કે વિદ્યાલયમાં કર્યાંય હિંદ સંબંધી સાચી વાતો બતાવવામાં આવી જ નહોતી. મારા વડીલોના હિંદ સંબંધી જે વિચારો હતા, તે જ વિચારો લઈને હું હિંદમાં આવ્યો હતો. એટલે મારી રગેરગ સામ્રાજ્યવાદી વિચારોથી ભરેલી હતી. આધેડ ઉંમરે હું હિંદ આવ્યો. આધેડ ઉંમરે પછી કોઈ પણ માણસના વિચારોમાં ફેરફાર થવાનું અત્યંત મુશ્કેલ છે. મારા આત્મા સાથે મારે કેવું ધુલ્લું ખેલવું પડ્યું છે એનો ખ્યાલ હું આપને થી રીતે આપું ? હિંદીઓ મને કહેતા હતા કે, “બ્રિટિશ સામ્રાજ્યમાં હિંદ દિનપ્રતિદિન અધિકાધિક ગરીબ, પરાધીન અને અસંતુષ્ટ બનતું જાય છે.” ત્યારે હું પરાણે મારા મનને મનાવતો કે, “ના, ના. હિંદીઓનું આ કથન ખરાબર નથી.” આ પ્રમાણે કેટલાય વહાડા હું સસની વિરુદ્ધ ઝગડતો રહ્યો. અને મારે મારી હાર કબૂલવી પડી; અને સત્ય ઘટનાઓએ મારા વિશ્વાસમાં ધરમૂળનો ફેરફાર કરી નાખ્યો. ત્યારથી મારી ખાતી થઈ ગઈ કે હિંદીઓનું કહેવું સાચું છે, અને મારા દેશવાસીઓનું જૂઠું. પછી તો હું આમડાંઓમાં ઘૂમ્યો અને આમડાંની હાલત મેં મારી નજરે ભેઈ. હિંદમાં હું જેટલું ફર્યો છું એટલું ભાગ્યે જ ખીજે કોઈ અંગ્રેજ ફર્યો હશે ! હું હિંદીઓનાં ઘરોમાં રહેતો. એમને ઘેર એમની પેઠે જ જમતો, અને ઘણાંપણ એમના જેવાં જ કપડાં પહેરતો. હિંદીઓ મારી સાથે એવી ચાંપ-લાઇમરી વાતો નહોતી કરતા કે જેવી “સાહેબો”ની સાથે સામાન્ય રીતે તેઓ કરે છે. હિંદીઓ મારી ખુશમત નહોતા કરતા કે મને રીઝવવાની દાનત નહોતા રાખતા. પણ ખરેખરી વાતો જ મને કઢી સંબળાવતા. એટલે રહતે રહતે મારી પ્રતીતિ થઈ ગઈ કે, હિંદ એક ભયંકર રોગથી પિડાઈ રહ્યું છે, અને એ રોગ હવે તો અસાધ્ય બનતો જાય છે.”

મિ. એન્ડ્રૂઝના આ વિચારોનું આ પરિવર્તન ધણા જણને

આઓ છું એ સિવાય બીજો કોઈ જ માત્ર અને ઉપયોગી જણાયો નહિ. આ અનિવાર્ય નિર્ણય ઉપર પહોંચ્યા પછી સામાન્ય લોકોની સાથે મારો એ છેવટનો નિર્ણય જાહેર કરી દેવાની મારી ફરજ સમજું છું.

હિંદનાં વર્તમાનપત્રો માટે “પૂર્ણ સ્વતંત્રતા”ના વિચાર કંઈક નવા છે એવી અને ખબર છે. છતાં બહુલાં હિંદીઓના હૃદયમાં પૂર્ણ સ્વતંત્રતાના ભાવો તો લાંબા સમયથી વિદ્યમાન છે એની પણ મને ખાતરી છે. એમના એ ભાવો હજી સુધી જે કે દબાવેલી સ્થિતિમાં જ રહ્યા છે, છતાં મારી ખાતરી છે કે પૂર્ણ સ્વતંત્રતાના એ ભાવો હિંદમાં જ્યારે પૂરેપૂરા ફેલાઈ જશે, ત્યારે અમે અમારી પાછલી વાતોને સંભારીને આશ્ચર્ય પામીશું, અને કહીશું કે “બ્રિટિશ સામ્રાજ્યનું અંતર્ગત સ્વરાજ્ય તથા એવી જ જાતના બીજા સિદ્ધાંતોનાં રમકડાં સાથે અમે આટલા દલાડા સુધી શા માટે બેસી રહ્યા? બ્રિટિશ સામ્રાજ્યમાં રહેવાના સિદ્ધાંતને આટલો વખત અનુસર્યા, એ પણ હદાય અમારી શુદ્ધામીનું જ એક લક્ષણ હતું!”

ભાવિ ઇતિહાસ લેખકો પોતાના ઐતિહાસિક પુસ્તકોમાં લખશે કે “એક વાર હિંદીઓ પૂર્ણ સ્વતંત્રતાને જાણે દોમરૂક્ષની જ વાતોથી સંતુષ્ટ હતા, અને બ્રિટિશ સામ્રાજ્યની પ્રજા હોવાનો ગર્વ માનતા હતા. એ કેવી આશ્ચર્યની વાત છે.” જે બ્રિટિશ સામ્રાજ્યની જન-હાયામાં રહેવામાં તેઓ સતોષ માનતા હતા, તે આખરે તો પરદેશી-ઓનું જ સામ્રાજ્ય હતું, એનો ખ્યાલ સુદાં તેમને પડેલાં તો નહોતો! દમજાં દમજાંથી ‘સ્વાધીનતા’નો સજ્જ સામાન્ય વાપરમાં આવવા લાગ્યો છે. માત્ર માનવું ચોક્કસ છે કે વર્તમાન સમયમાં તો અમારે માટે એક જ ખ્યાલ સંતોષ આપે એમ છે, અને તે એ છે કે ‘પૂર્ણ સ્વતંત્રતા’-‘સંપૂર્ણ સ્વાધીનતા’. એ જ અમારું અંતિમ ખ્યાલ જની રહેવું જોઈએ.”

આમજ વધીને મિ. એન્ડ્રુએ લખ્યું છે કે “૨૦”ઓગસ્ટ ૧૯૧૭ માં બ્રિટિશ સરકારે, જાહેર કર્યું હતું કે “હિંદને બ્રિટિશ સામ્રાજ્યના એક ખાસ અને જરૂરી ભાગ તરીકે, જવાબદારીવાળું પૂર્ણ સ્વરાજ્ય આપવાનો અમારો ઉદ્દેશ છે.” પણ એ ઉદ્દેશની સફળતાથીયે હિંદની વિટંબણાઓનો અંત આવે તેમ નથી. એ વિટંબણાઓને-મુશ્કેલીઓને દૂર કરવાનો એકનો એક માર્ગ તો એ જ છે કે હિંદ આ સામ્રાજ્યની બહાર નીકળી જાય. “નાન્યઃ પન્થા વિચિત્રે”—એ સિવાય બીજો કોઈ માર્ગ જ નથી.

બ્રિટિશ સામ્રાજ્યથી છૂટા થવાનો ઉદ્દેશ સ્વીકારવાનું પોતે શા માટે ઉત્તરોત્તમ ગણે છે. એનાં કારણો પણ શ્રી એન્ડ્રુએ સાહેબના જ શબ્દોમાં સાંભળી લેા:—

(૧) હિંદનો સંબંધ બ્રિટિશ સામ્રાજ્ય સાથે કાયમનો ચાલુ રાખવાથી હિંદની ઉન્નતિ એટલી શીઘ્રમાત્રી નહિ બને કે, એટલી જ સામ્રાજ્યથી છૂટા પડવાથી બનશે. હિંદના વેપાર ઉદ્યોગધંધાનો અથવા તો આર્થિક સ્થિતિનો હું જેમ જેમ વિચાર કરું છું તેમ તેમ મારી એ માન્યતા દૃઢ બનતી જાય છે કે પૂર્ણ સ્વાધીનતા પ્રાપ્ત થયા વગર એની કોઈએ તેવી ઉન્નતિ થઈ શકે એમ નથી, એવી જ રીતે હિંદના સાહિત્ય, સંગીત અને કળાકૌશલ્ય ઉપર પણ હું તમારે વિચાર કરું છું તમારે પણ હું એવા જ નિષ્કર્ષ ઉપર આવી પહોંચું છું. સમાજ સુધારો, આંતરિક વ્યવસ્થા, તથા ધાર્મિક એકતાનો વિચાર કરતાં પણ મારે એ જ નિષ્કર્ષ ઉપર આવવું પડે છે કે બ્રિટિશ સામ્રાજ્યની પરાધીનતામાં જકડાયેલા હિંદની સર્વાંગી ઉન્નતિ થવી અશક્ય છે—અશક્ય છે.

(૨) હિંદની વસ્તી ૩૨ કરોડ છે. (મૂળ લેખ લખાયો ત્યારે એટલી હતી. હાલમાં તો એ ચાલીસ કરોડની હદે પહોંચી ગઈ છે.)

હિંદીઓનો જૂતકાળ ઔરવંશયો વીતી ગયો છે. એની સમ્યક્તા એના સંસ્કારો અતિ પ્રાચીન છે. એવા ઔરવંશતા અને પ્રાચીન દેશના કરોડો માણસોના સ્વભાવ અને પ્રવૃત્તિ તેનાથી ઘણે દૂર પડેલા ઇંગ્લંડ દેશના અલ્પસંખ્યક રહેવાસીઓના સ્વભાવ અને પ્રવૃત્તિને અનુરૂપે જ નથી, એ તો બિલકુલ અસંભવિત વાત છે.

ઇંગ્લંડનાં હવાપાણી, જાતિ, ભાષા, સમ્યક્તા અને ધર્મ હિંદ કરતાં જુદો જ છે. એટલે હિંદીઓની પ્રકૃતિ ઇંગ્લંડનાસીઓની પ્રકૃતિને અનુરૂપ તો હરગીજ ન જની શકે. હિંદ પોતે એક મહાદ્વીપ છે. એ સ્વતાઃ સંપૂર્ણ અને સમૃદ્ધ છે; એટલે એ હંમેશને માટે બ્રિટિશ સામ્રાજ્યના વિસ્તારના એક સામ રૂપ ન જ જની રહે એ જ વાતને અમે બીજી રીતે એમ રજૂ કરી ચકીએ, કે જે ભારતીય સંસ્કૃતિ પ્રાચીન સમયથી અત્યાર સુધી 'ધર્મ', વિદ્યા-બુદ્ધિ, કળા, કૌશલ્ય વગેરે ક્ષેત્રોમાં ઉચ્ચ કોટિના પ્રતિભાષાળી પુરુષો પેદા કરતી રહી છે. એ સંસ્કૃતિ અંગ્રેજ જાતિનું વર્ચસ્વ સંસારમાં વિસ્તારવાના એક સાધનરૂપ જ જની રહે.

(૩) અંગ્રેજ લોકોની વસાહત ન્યૂ ગ્રીયેન્ડ, દક્ષિણ આફ્રિકા, દક્ષિણ આફ્રિકા, ઉત્તર આફ્રિકા વગેરે દેશોમાં કાયમને માટે થઈ ચકે. કેમ કે એ સ્થળો સમશીતોષ્ણ કટિબંધમાં આવેલા છે, અને વળી ખાલી છે; પરંતુ એશિયાનો દક્ષિણ પૂર્વભાગ કે જે મોટે ભાગે ઉષ્ણ કટિબંધમાં આવેલા છે, અને જેની વસ્તી ઘણી જ વધી ગઈ છે, તે અંગ્રેજ જાતિના વિસ્તારને માટે ઉપયોગી થાય એમ નથી, અને વળી એવો વિસ્તાર લાભદાયક પણ નથી.

(૪) હિંદ બ્રિટિશ સામ્રાજ્યમાં આવું રહે તેનો એક જ અર્થ થઈ શકે; અને તે બીજો કંઈ જ નહિ પણ હિંદ હંમેશાં પોતાના આદ્યોને માટે વિદ્યાપનના જ ડાયા સામું જોવા કરે. બ્રિટિશ

સામ્રાજ્યનું કેન્દ્રસ્થાન તો વિભાવતમાં જ રહેવાનું. એટલે હિંદ ત્યાં સુધી બ્રિટિશ સામ્રાજ્યના એક ખાસ અને જરૂરી ભાગ જેવું જ રહ્યા કરશે ત્યાં સુધી તેને પોતાના આદર્શોને માટે વિભાવતના મોં બાણી જ તાકતા રહેવું પડવાનું. બહારના ભ્રમંકા અને દંભભરી મધમાળની વાતોથી લોભાઈને કાઈ ભલે એમ કહેવું ફરે કે બ્રિટિશ સામ્રાજ્ય સાથેનો સંબંધ ચાલુ રાખવાથી હિંદને આ લાભ થશે, પેસે લાભ થશે, પરંતુ વસ્તુતઃ તો હિંદમાં પરાધીનતા-વિભાવતનું મોં તાંકી રહેવાની પરાધીનતા—તો ચાલુ જ રહેવાની.

“બ્રિટિશ સામ્રાજ્યનો એક ખાસ અને જરૂરી ભાગ” એનો ખરો અર્થ તો આ જ છે. ઓસ્ટ્રેલિયા અને કેનેડાવાળા એવી તામેદારીનો અનુભવ ભલે કરતા રહે કેમ કે ત્યાંના રહેવાસીઓ અંગ્રેજોના કુટુંબીઓ છે; પરંતુ હિંદીઓ માટે તો અંગ્રેજો સદા વિદેશી જ છે; અને હંમેશાં વિદેશી જ રહેવાના છે. એટલે હિંદીઓને તો એમની અધીનતા જરૂર ખટકતી રહેવાની.

બ્રિટિશ સામ્રાજ્યનું કેન્દ્ર હિંદીઓની નજરે હંમેશાં પરદેશી જ ગણાવાનું. એટલે હિંદીઓને એ હરગીજ નહિ રચવાનું. આ બધાં કારણોને લીધે હિંદીઓને “પૂર્ણ સ્વાધીનતા”માં જેટલું ઓરવ જણાશે, તેટલું “સામ્રાજ્યની અંદર સ્વરાજ્ય”માં કદાપિ નહિ જણાય.

(૫) ઓસ્ટ્રેલિયા, કેનેડા, અને ન્યૂઝીલેન્ડ એ ત્રણ દેશો વિભાવતને પોતાની માતૃભૂમિ કહી શકે છે. એ ત્રણે દેશ વિભાવતની પુત્રીઓની સમાન છે; અને જેવી રીતે પુત્રી કુટુંબમાં બળી શકે છે એવી રીતે એ દેશો પણ સામ્રાજ્યના અંગ બની રહી શકે છે, પરંતુ વિભાવત અને હિંદનો સંબંધ માતા અને પુત્રીના જેવો કદાપિ કહી શકાય એમ નથી.

હિંદભૂમિ અનેક સંસ્કારોની માતા છે. પ્રાચીન સમયમાં પોતાની બુદ્ધિ અને અનુભવને લીધે હિંદભૂમિ ઠેટલાંચ રાષ્ટ્રોની માતા થઈ

ચૂકી છે. એટલે વિદ્યાપતની પુત્રી તો એ કદાપિ જની શકે નહિ. ઠાઠ પણ સામ્રાજ્યનું સંઘર્ષન સ્વાભાવિક અને માનવી દંતનું ત્યારે જ ગણાય કે જ્યારે એનો સંબંધ પોતાના બિજા બિજા ભાગોમાં એવો હોય કે જેવો એક કુટુંબના માણસોનો પરસ્પર સંબંધ હોય છે. અંથવા જેની રીતે શરીરનો સંબંધ પોતાના જુદા જુદા અંગો સાથે હોય છે, પરંતુ હિંદ અને વિદ્યાપત વચ્ચે એવો ઠાઠ સંબંધ નથી. બંને દેશોના ઇતિહાસમાં એટલી જ બિજલતા છે કે જેટલી દક્ષિણ દ્રુવમાં અને ઉત્તર દ્રુવમાં, અને પાશ્વિક જગતી વિદ્યાપતે આરંભથી જ હિંદને પોતાનું તાબેદાર બનાવી દીધું છે.

(૬) માણસોની વસ્તીના આંકડા ઉપર નજર નાખતાં પણ એમ લાગે છે કે બ્રિટિશ સામ્રાજ્યનો સંબંધ હિંદ સાથે કાંતો વખત ટકી ન શકે. રેખાગણિતના નિયમો પ્રમાણે પણ ઠાઠ નાની ચીજ મોટી ચીજનો ભાગ જની શકે, અને નહિ કે મોટી વસ્તુ નાની વસ્તુનો. ૪૦ કરોડ માણસો ઉપર સત્તા ભાગવાનું કેન્દ્ર લંડનમાં રાખવામાં આવે અને એ કેન્દ્રની ચોતરફ ૪૦ કરોડ માનવીઓ ચક્કર મારતા રહે (પછી બહેને હિંદને હોમરુલ નામનું પોતાનું આમલું ચક્કર ફાં ન મળી જાય) તો પણ આ કદંગી ગતિ કેવી રીતે સમવડવાળી અને સહેલી ગણાઈ શકે? ૪૦ કરોડની વસ્તી ઉપર રાજ્ય કરનાર મુખ્ય સત્તા હંમેશા માધ્યમ દૂર લંડનમાં રાખવી એ એટલી જબ્બીલટી વાત છે કે જેટલી પૃથ્વીના ચારે તરફ સૂર્ય ફરવાની વાત છે!

(૭) કાયમની તાબેદારી એ જ નૈતિક અધઃપતનનું કારણ છે. સર જોન સીલીનું એ ઐતિહાસિક વાચ્ય બિલકુલ સાચું છે કે, એક વિદેશી રાજસત્તાની પરાધીનતા કરતાં વ્યક્તિનું કારણ નૈતિક અધઃપતનનું ખીન્નું ઠાઠ જ નથી હોઈ શકતું.

પરદેશી રાજસત્તાને લીધે શાસિત જાતિની અતિમાં કૃત્રિમતા આવી જાય છે, અને શાસિત જાતિનાં માણસો એવડી ચાલ ચાલવાને ટેવાઈ જાય છે. વિદેશી જાતિનું શાસન શાસિતોના આચરણની સમ્યક્ષ, ઇમાનદારી અને નિર્ભયતાનાં વહેણને નષ્ટ કરી નાખે છે. બહુ જ ઓછા ભણેલા દિંદીઓ એવા હશે કે જેમને વિદેશી શાસનનાં ભયંકર પરિણામોનો કંઠે અનુભવ ન મળ્યો હોય ! પરદેશી સત્તાથી લોકોને જે માન અપમાન સહન કરવાં પડે છે એની ખોટ રૂપિયા પૈસાથી પુરાતી નથી; અને રૂપિયા પૈસા એ અપમાનોનો ઇલાજ પણ નથી. પરદેશી શાસન મગજની શુદ્ધામી પેદા કરે છે. પોતાના આત્મભજન દ્વારા શુદ્ધામી ભર્યા બાલ વાતોચરણથી પર રહી શકે અને એની ખૂણાઓથી જન્મી શકે, એવાં મનુષ્યોની સંખ્યા તો ગણીમાંની જ હોય છે.

વાઇસરોય અને તેની કાઉન્સિલને જે અનિયંત્રિત અધિકારો મળ્યા છે, એને ઠેકાણે 'સામ્રાજ્યની અંદર સ્વરાજ્ય'નો સિદ્ધાંત ભલે અત્યુત્તમ જણાતો હોય, પરંતુ બ્રિટિશ સામ્રાજ્યમાં રહેવાથી ભારતની પરિસ્થિતિમાં શુદ્ધામી પરાધીનતા, પરાશ્રય કે વિદેશીપણાના ભાવ ધૂસ્યા વગર ન જ રહે, એની તો મને ખાતરી છે. હું અંગ્રેજ છું; અને અંગ્રેજ હોવાને લીધે મારા દેશી ભાઈઓની પ્રગતિને જોટલી હું સમજી શકું છું, એટલી ખીળ ઠાઈ પણ દિંદીજનને સમજવી મુશ્કેલ છે. બ્રિટિશ જાતિના શાસનમાં જે તાબેદારીનો ડંખ છે એને ઢાંકવાને ચાલ તેટલાં થોંગડાં મારવામાં આવે, કે મખમલના ઓઢા ઓઢાડવામાં આવે, છતાં અંતે તો એ શાસિત-જાતિની અધોજાતિનું કારણ બન્યા વગર નહિ જ રહે.

(૮) ભારત ન્યાં સુધી બ્રિટિશ સામ્રાજ્યની અંદર રહેશે, ત્યાં સુધી પરદેશી લોકો એનું લોહી ચૂસ્યા જ કરવાના. ભારતની લશ્મી

વિવાયત ઘસડાતી જ રહેવાની. એટલે જોવા ને તેવા જ નિર્ધન રહેવાના અને જોર જનતા જવાના.

(૬) અત્યારે તો દુનિયામાં ચારે તરફ “ગેરી જાતિઓની પ્રભુતા”નો ‘ધર્મ’ રચપાઈ રહ્યો છે. ગેરા લોકો સમજે છે કે અમે જીયા છીએ, કાળા માણસો દેશીઓ નીચા છે. હું પોતે ગેરી જાતિનો છું. છતાં સૌની સમક્ષ હું બેધક્ક જાહેર કરું છું કે “હું ગેરી જાતિઓની પ્રભુતાના ધર્મ”નો ઘોર વિરોધી છું.”

હિંદી નેતાઓની આગ્રા પ્રમાણે હું દિશ્વ, એસ્ટ્રેલિયા, ન્યૂ ઝીલેન્ડ, પૂર્વ આફ્રિકા અને દક્ષિણ આફ્રિકાની મુસાફરી કરી ચૂક્યો છું. બ્રિટિશ સામ્રાજ્યની પ્રજા હોવા છતાં પણ ત્યાં હિંદીઓની કેવી દુહંધા છે તે પણ નજરે જોઈ ચૂક્યો છું. સાચી વાત તો એ જ છે કે હિંદીઓ માટે બ્રિટિશ સામ્રાજ્યના નામરિક યવાનો કંઈ જ અર્થ નથી. ગેરા લોકો દરેક સ્થળે હિંદીઓનો દેશ કરે છે. ત્યાં સુધી હિંદ બ્રિટિશ સામ્રાજ્યમાં રહેશે, ત્યાં સુધી આ હાલત બિલકુલ સુધરવાની નથી. એટલા માટે સામ્રાજ્યથી બહાર નીકળી જવામાં જ હિંદનું રેપ છે.

આ સિવાય એન્ડ્રૂઝ સાહેબે એમની લેખમાળામાં બીજાં કેટલાંક કારણો પણ બતાવ્યાં છે. આ વાત અમે ફરીથી અહીં ઉલ્લેખ વવા માગીએ છીએ. કે એન્ડ્રૂઝ સાહેબ નહોતા કેઈ રાજનીતિય કે નહોતા રચ્યો એમણે પોતાના સિદ્ધાંતોને કાર્યના રૂપમાં અનુભવવા કેઈ રાજનૈતિક કાર્યક્રમ !

! શ્રી એન્ડ્રૂઝ પ્રત્યે સંપૂર્ણ માનજીવિ હોવા છતાં અમારે કહેવું પડે છે કે કેઈ રાજનૈતિક કાર્યક્રમ રચવાનું તેમનું મનુ જ નહોતું. એવી ચોંચતા જ એમનામાં નહોતી.

અમારે હું કહી ચૂક્યો છું તેમ રાજનીતિને પણ તેઓ ધર્મની

દૃષ્ટિએ જ નિદાણતા હતા. એમણે એક જગ્યાએ લખ્યું છે કે રાત્રિની શાંતિમાં અને પ્રભાતની ઉપાસનામાં બગવાન ઈશ્વરના આ શબ્દો મારા મનમાં ગૂંજતા રહે છે કે “જેવા વર્તનની આશા તમે. પોતાને માટે બીજાઓ પાસે રાખતા હો તેણે જ વર્તન તમે એમના પ્રત્યે પણ દાખવો !” પ્રાર્થના વખતે હું મારા મનમાં એ જ કહી રહ્યો છું કે, “તમે અંગ્રેજ છો, તમને તમારી સ્વતંત્રતા અત્યંત ખારી છે, તમે ક્યે મોટે હિંદીઓને આ સ્વતંત્રતાથી દૂર રહેવાને માટે કહી શકો !”

મિ. એન્ડ્રૂઝ ડેઈ રાજનૈતિક કાર્યક્રમ ઉપજવી શકે તેમ નહોતું એ વાત સાચી; છતાં એ બાબતના એમના વિચાર મંબીરતાપૂર્વક મનન કરવા જેવા છે. શ્રી એન્ડ્રૂઝ એવા મર્યાદા ગાંઠવા માધુસેમાંના એક હતા કે જેઓ હિંદની રાજનૈતિક પરિસ્થિતિ ઉપર ઔસિક વિચાર પ્રમદ કરી શકે. એ પંડે બ્રિટિશ સામ્રાજ્યના જુદા જુદા ભાગોમાં ફરી આવ્યા હતા. એથી એમનું પ્રત્યેક કમન અધિકાર-પૂર્વકનું હતું.

ચરમની વાત તો એ છે કે આપણે ત્યાં બહેલા મહેલા કેટલાય હિંદીઓ એવા છે કે જેઓ પર્યાપી ડેઈ દિવસ બહાર નીકળ્યા નથી હોતા અને જેમને બ્રિટિશ સામ્રાજ્યમાં હિંદીઓને કેવા કેવા અપમાન સહન કરવા પડે છે એનો રસ પણ અનુભવ નથી હોતો એવા હિંદીઓ. પણ મિ એન્ડ્રૂઝના પૂર્ણ સ્વરાજ્યના સિદ્ધાંતનો વિરોધ કરતા નજારો. પરંતુ “પૂર્ણ સ્વાધીનતા”નો સિદ્ધાંત હિંદને માટે ડેઈ નવો સિદ્ધાંત નથી તે અને નજારી દેવું જોઈએ. એન્ડ્રૂઝે એને પ્રથમ પ્રચારમાં મૂકવાનો હવો કદાપિ કર્યો નહોતો. સ્વદેશી ચળવળના જમાનામાં શ્રી. અરવિંદ થોપ અને બાણુ બિપિનચંદ્ર રાજ પણ એ જ સિદ્ધાંતના અનુયાયીઓ હતા.

એન્ડ્રૂ સાહેબ રાજનૈતિક કાર્યોમાં ભાગ લેતા તે પણ માનવ-સમાજ-સેવાના ઉચ્ચ ઉદ્દેશથી જ. નેતા થવું, અથવા યેન કેન પ્રકારે જનપ્રિય બનવું એવો એમનો ઉદ્દેશ જ નહોતો. કેટલાક મુશિક્ષિત સારા માણસોને મોઢેથી પણ અમે સાંભળ્યું છે કે, “ગોરા લોકો ઉપર કદી વિશ્વાસ ન કરવો” જોઈએ. અમારી અવકિતનું માપ કાઢવાને તેઓ અમારી વચ્ચે હિંદુઓના સ્વામમાં આવે છે. જુઓ અમુકે પહેલાં હિંદુ, બહુ કરવાનો ટાંખ કર્યો હતો, પરંતુ હવે એના વિશ્વાસઘાતથી હિંદને કેટલું બહુ નુકસાન થઈ રહ્યું છે. પ્રથમ જેમથે એને માથે ચઢાવ્યા હતા તેઓ જ હવે પસ્તાવો કરી રહ્યા છે. ટ્રી બંધી રિવિતિમાંથી એનું કેવું પતન થયું છે! મારે જો જો! ભૂલેચુકે પણ ગોરાઓનો વિશ્વાસ કદી ન કરતા!”

એવા મહાશયોને અમારું એ નિવેદન છે કે લોકોના શિર ઉપર ચઢી જઈને મોટા બની જવું, અને નેતા બની બેસવું; એવો જ જેમનો ઉદ્દેશ હોય છે તેવાનું પતન થઈ શકે. પરંતુ શ્રી. એન્ડ્રૂએ તો ઈ. સ. ૧૯૦૫ ની સાક્ષી જ કે જ્યારે એમણે સેન્ટ સ્ટીફન્સ કોલેજના પ્રિન્સિપાલ બનવાની ના પાડી હતી ત્યારથી જ એવો નિશ્ચય કરી નાખ્યો હતો કે નેતાગીરી કદી સ્વીકારવી નહિ. એમનો એ નિયમ ત્યારથી બરાબર પળાતો રહ્યો હતો. જોણે પોતે પોતાની મેળે જ અત્યંત નમ્ર બનવાનો માર્ગ પકડ્યો હોય, એનું પતન સંભવે જ શી રીતે?

મારપાંચ વરસ તો કોંગ્રેસમાં હર વખતે એમની સેવાઓ માટે ધન્યવાદ આપતો એક દુરાવ લાગટ આવતો રહ્યો હતો. જો કે કોંગ્રેસની ઈ. સ. ૧૯૦૬ ની બેઠક સિવાય બીજી એક વાર તેઓ કોંગ્રેસમાં હાજર રહ્યા નહોતા. ફિજી, પૂર્વ આફ્રિકા વગેરેના વિશ્વોદ્યોગ એમની વાત પ્રમાણપુક્ત માનવામાં આવતી. એટલે કોઈ મહાસભામાં

એમણે હાજરી આપી હોત તો એમને પુષ્કળ માન મળત એમાં શક નહિ.

કોંગ્રેસ બંધારણના ફેરફારના ઠરાવ પર લાપણ કરતાં મહાત્મા ગાંધીજીએ ત્યારે કહ્યું કે : “મિ. એન્ડ્રૂઝ હિંદે પૂર્ણ સ્વતંત્રતા મેળવવી એ પક્ષના છે, એ હિંદનો સંબંધ બ્રિટિશ સામ્રાજ્ય સાથે બિલકુલ રાખવા માગતા નથી.” ત્યારે શ્રીતાઓએ ખૂબ તાળીઓ પાડી એમના શબ્દો વધારી લીધા હતા.

હરેક મહાસભા અને રાજનૈતિક સભાઓના નિમંત્રણો એમને મોકલવામાં આવતાં હતાં. પરંતુ પ્રત્યેક વખતે એ એમ જ કહેતા કે : “મારું કામ હિંદની સેવા કરવાનું છે, આગેવાન બનવાનું નહિ. હિંદનું હિત ઇચ્છનાર અંગ્રેજને મારે ફક્ત એક જ રસ્તો છે અને તે તાણે રહીને સેવા કરવાનો, બીજો કોઈ જ નહિ.”

અસહકારની ચળવળની ઉત્પત્તિ ૩ કારણોને આધારી હતી :

(૧) ખિલાફત. (૨) પંજાબ. (૪) સ્વરાજ્ય.

ખિલાફત ચળવળને શ્રી. એન્ડ્રૂઝ સાહેબનો પૂર્ણ ટોકો હતો. ટર્કિશ સલ્તાના સંબંધમાં એમણે એક મુદ્દર લેખમાળા લખી હતી. એમાં એમણે સામ્રાજ્યવાદીઓની ઠીક ઝાટકણી કાઢી હતી. છતાં આર્મિનિયા અને અરબસ્તાનના રહીશો ફરીથી ટર્કીના તાબામાં જાવ એ મતના એ નહોતા. એટલે પોતાના બાળ્યનો નિષ્ઠુર પોતે જ કરવાની હિમાયત કરનારા હિંદીઓને તેઓ આર્મિનિયા અને અરબસ્તાનના રહેવાસીઓના પ્રશ્નોનો વિચાર-વાચ અને સમાનતાની દૃષ્ટિએ કરવાની ટકોર કરતા.

પંજાબ સંબંધોના શ્રી. એન્ડ્રૂઝ સાહેબે ‘કરેલા કામની વાત ને આગળ આવી ગઈ છે. પંજાબના દુભોગી જનાર સંબંધી હિંદી નેતાઓના જેવા વિચારો હતા. તેવા જ એન્ડ્રૂઝ સાહેબના પક્ષ હતા.

પરંતુ એક વાતમાં એમનો મતભેદ હતો અને તે એ છે કે જલિયાન-વાલાનું સ્મારક બિશુ કરવાની તરફથી તેઓ નહોતા. એ સંબંધમાં તેઓ કહેતા કે “આવા સ્મારકથી દ્વેષભાવ કાયમનો બંધાઈ જશે અને એમ થાય એ જાગ્યે જ યોગ્ય નહાય.” આ ઠેકાણે એ પણ ધ્યાનમાં રાખવા જેવું છે કે એન્ડ્રૂઝ સાહેબે એંગ્લો ઇન્ડિયનોના સ્મારકોના પણ એવા જ કટ્ટર વિરોધી હતા. એ કહેતા કે “બ્લેક હોલનું સ્મારક, દિલ્હીમાં નિકલસન તથા લાહોરમાં લોરેન્સના પૂતળાં અને કાનપુરના કૂવાનાં સ્મારકો એ સઘળાંને ખતમ કરી નાખવાં જોઈએ.”

આ સંબંધી પોતાના વિચારો એમણે લોકો આગળ જાહેર પણ કરી દીધા હતા. શ્રી. રવીન્દ્રનાથની પેઠે એમણે પણ જલિયાન-વાલા બામના સ્મારકનો પ્રખર વિરોધ કર્યો હતો. પંજાબમાં બે મહિના સુધી અખંડ પરિશ્રમ કરી પછી જ્યારે એ આફ્રિકા ગયા હતા એ વખતે એમણે પોતાના બાવજીમાં કહ્યું હતું કે :

“આપને મારી એ વિનંતી છે કે આપ દેવની અધકારમય શક્તિમાં ન જાટકશો, પરંતુ ઈશ્વરીય પ્રેમના પ્રકાશમય માગંડું અનુસરણ કરજો !”

આ શબ્દો મિ. એન્ડ્રૂઝ જેવા સાધુચરિત્ર મનુષ્યને મોટે સવિશેષ શોભે છે એમાં તો જરાય શક નહિ. મહાત્મા ગાંધીજીના શબ્દોમાં કહીએ તો મિ. એન્ડ્રૂઝના જીવનનો ઉપદેશ એ છે કે તેઓ અન્યાયી અને અત્યાચારનો કટ્ટર વિરોધ કરતા હતાં અન્યાયી અને અત્યાચારી ઉપર દ્વેષ ન રાખતા.

એ સિવાય મિ. એન્ડ્રૂઝે જે સેવાકાર્ય ક્યું હતું એથી એમને એ સંબંધમાં બોધવાનો પણ હક્ક પહોંચતો હતો, અને વળી બ્લેક હોલ વગેરે સ્મારકોના પણ એ વિરોધી હતા એટલે જલિયાનવાલા સ્મારકનો પણ વિરોધ કરે એ એમને મટે નિલકુલ સ્વાભાવિક અને

તક'સંગત હતું. આ બધી દલીલો છતાંએ અમે શ્રી. એન્ડ્રૂઝ સાહેબના વિચાર સાથે મળતા થઈ શકતા નથી. જલિયાનવાલા બાગનું સ્મારક તો ચતું જોઈએ, એવું અમારું માનવું છે. અમને સ્વતંત્રતા મેળવવા માટેની આવશ્યક પ્રેરણાએ હંમેશાં આપતું રહેશે, અને સ્વતંત્ર થયા પછી પણ પરાધીનતાના દિવસોમાં અમારી માતૃભૂમિનાં સેંકડો નિરપરાધી દેશબંધુઓના પ્રાણ વિદેશી સત્તાધીશોએ કઈ રીતે લીધા હતા, તેની યાદ આપતું રહેશે.

વિદેશી વાંઓની હોળા કરવાના પણ એ વિરોધી હતા. એમનું માનવું હતું કે એ કપડાં હંડીમાં ટાંકે મરનાર મરીબોને વહેંચી દેવાં જોઈએ.

સ્વરાજ્ય સંબંધી એમના વિચારોનું અત્રે પુનરાવર્તન કરવાની જરૂર નથી.

મુખાર્થ છાત્ર સંમેલનના પ્રમુખ તરીકે એમણે ઠળવણી સંબંધી અસહકારને વધાવી લેતાં જે બાપણ ક્યું હતું તેને 'ટાઇમ્સ ઓફ ઇન્ડિયા' એ બિલકુલ બેદરકારી ગણાવી લખ્યું હતું કે "કમ-અક્ષય લોકોના ટોળાનું માનસ સમજવાને કાવો કરનાર એક આદમીને, ઉચ્ચેરાઈ જાય એવા વિદ્યાર્થીઓની આમળ નાહકની વક્તાબાજી કરતો જોઈને કુખ થાય છે. મિ. એન્ડ્રૂઝ જેવા માણસો પોતાનામાં લોકોને બચાવવાની શક્તિ રહેલી છે એ વાતથી મદાંધ બની જાય છે. જે ઉત્કૃષ્ટતાથી પ્રેરાર્થને વિદ્યાર્થીઓએ ધાંધલ મચાવી મિસિસ ગિસેન્ટને બોલવા દીધાં નહોતાં એ જાતની ઉત્કૃષ્ટતા એ મિ. એન્ડ્રૂઝ જેવા વક્તાઓના બેદર બાપણને જ આભારી છે."

અસહકારની ચળવળને એન્ડ્રૂઝ સાહેબનો હાર્દિક ટેકો હતો,
૨૦

છતાં વ્યાવહારિક રીતે તો એ એમાં વિલક્ષણ બળ્યા નહોતા. એ વિષયમાં “સ્વતંત્ર સમાલોચક” તરીકે જ રહેવાનું એમણે ઉચિત ગણ્યું હતું. છતાં દુઃખી અને પીડિતોને સહાયતા કરવાના કામોમાં સરદારને સાથ આપવામાં તેઓ ક્યારેય પાછા પડ્યા નહોતા, કે એમાં ખોટું ચામ છે એમ કદી માન્યું નહોતું. જિલટપણે દિલ્લ તથા આફ્રિકા વગેરેના પ્રશ્નો ઉપર તો એમણે સરકારની મદદ લેવાનું જ ગણ્યું હતું. મતલબ કે સમાજસેવાના કાર્યને જ તેઓ સર્વદા સર્વોચ્ચ સ્થાન આપતા, અને નહિ કે રાજનીતિને.

એ વાત ખાસ ધ્યાન રાખવા જેવી છે કે એન્ડ્રૂઝ સાહેબ અહિંસા ધર્મના ધણા પક્ષપાતી હતા. મહાત્માજીની વેળાએ ખૂબ વિચાર કર્યો પછી એઓ એવા નિશ્ચય પર આવ્યા હતા કે : “મારી માતૃભૂમિ ઇંગ્લંડ પર પણ હુમલો કરી ન થયો હોય, પણ હું જમારવા કાપવાની સામે મારી કાપીને મારા દેશની રક્ષા નહિ જ કરું.”

જે વખતે મ. ગાંધીજીએ સરકારને મારે મુજરાતમાં રાંમઢે બરતી કરવાનું શરૂ કર્યું હતું એ વખતે પણ એમણે અનેક વખત એની વિરુદ્ધ લખ્યું હતું.

વર્મેન્સની સંધિને એમણે અન્યાયયુક્ત ગણાવી હતી; અને સંધિ હિતસર પાળવાના પગલાનો પણ વિરોધ કર્યો હતો. ટર્કીની વિરુદ્ધ જે સંધિ સેવનમાં થઈ હતી એની વિરુદ્ધ પણ એમણે ધણું લખ્યું હતું. ક્યારેક એમણે કોનોટના સ્વાગતની વિરુદ્ધમાં પણ એમણે લખ્યું હતું.

હિંદના વર્તમાનપત્રોમાં એમણે “સ્વતંત્રતાની અવિલંબ આવસ્થા” એ નામની એક લેખમાળા લખી હતી. એના અંત ભાગમાં એમણે લખ્યું હતું કે “હિંદના ઇતિહાસના આ નાણુંક તત્કાળા, કે જ્યારે પરાધીનતા અને પરવશતા અમને હોરાનપરવાન

કરી રહી છે, ત્યારે સુમાએ આપણને એક એવી વ્યક્તિ મળી ગઈ છે કે જેણે આપણા લોકના જૂના રિવાજો અને રીત રસોને અચ્છી તરેહ હયમયાવી નાખીને ઘોષણા કરી છે કે : “સ્વતંત્ર બની જાઓ, શુનામ ન રહેશે !”

સાચું છે કે મહાત્મા ગાંધીજી જ્ઞાવામુખી દ્વારા ભાગદોડ અને સંકાર ખૂબ પ્રમાણમાં થશે પરંતુ નવું મકાન બાંધના પહેલાં જેમ જૂના મકાનને પાડી નાખવું પડે છે, તેમ અહીં પણ અતે તો નવીન ભાવ, નવીન ઉત્સાહ અને નવીન ચેતન પ્રમટ થવાનું જ રહેય મુખ્ય બની રહેશે એનું અતિમ પરિણામ સંકારક નહિ પણ ક્રિયાત્મક-ચંચળાત્મક આવશે .....મને એ વાત સ્પષ્ટ જણાય છે કે મહાત્મા ગાંધીજી રાગનાં મૂળ કાપી રહ્યા છે. એ રાગીને દવા પાઈ પાઈને રાગમુક્ત કરનાર વૈદ્ય કરતાં કાંઈ મુઝીને દુષિત અંગને કાપી કાઢનાર સર્જન (ડોક્ટર) જેવું કામ કરી રહ્યા છે કાંઈ જેમ જેમ જીંડેા જનો જાય છે, તેમ તેમ રાગી પણ પ્રમાણમાં વધારે ચેતનવતો બનતો હોય એમ જણાય છે

હિંદના લોકો હવે એ વાત સમજવા લાગ્યા છે કે વિદેશીઓનું રાજ્ય ચાલુ રહે એમા મદદ કરવી એ શરમની વાત છે મં ગાંધીજી જેવા સમરન રાષ્ટ્રને એક બાવથી બાવનાશીય બનાવી દે, એવા નરમુગ્ધ માનવજાતિના હતિહાસમા કવચિત જ જન્મે છે તેથી આપણા જેવા સામાન્ય લોકોનું કર્તવ્ય તો એ જ છે કે, ઈશ્વરાત અવસરનો પૂરેપૂરો લાભ ઉઠાવીએ. આપણામા આધ્યાત્મિક શક્તિ ઉત્પન્ન થવાથી પરાધીનતાના દુર્મતિચક્રથી આપણે છટી થકીશું, ત્યારે જ હિંદનો આત્મા મુક્ત થઈ શકશે "

અન્થ

એન્ડ્રૂ સાહેબના લખેલાં ત્રણ પુસ્તકો છપાયાં છે. (૧) ઉત્તર

ભારત (૨) ભારતીય જાગૃતિ (૩) માતૃભૂમિ તથા અન્યપદ.

પહેલું પુસ્તક ઈ. સ. ૧૯૦૮ માં લખાયેલું અને એમાં ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં ખ્રિસ્તીધર્મનો પ્રચાર કેવી રીતે થયો તેનો મતોરંજક ઇતિહાસ લખાયો છે. ૨

બીજું પુસ્તક ઈ. સ. ૧૯૧૦-૧૧ માં લખાયું હતું. એનો વિષય નામ ઉપરથી સ્પષ્ટ સમજાય એવો છે. એ બંને પુસ્તકોમાં કેટલીક વાતો એવી છે કે જે આપણને જીવાવામાં નાખી દે. પરંતુ આપણને એ પુસ્તકો વાંચતાં એ વાત ધ્યાનમાં રહેવી જોઈએ કે એ પુસ્તકો ખ્રિસ્તી દષ્ટિએ લખાયાં છે. વળી, એ વાત પણ ધ્યાનમાં રાખવા જેવી છે કે એ પછી તો મિ. એન્ડ્રૂઝના વિચારોમાં ખૂબ જ પરિવર્તન થવા પામ્યું હતું. એ પુસ્તકોની ખૂબી એ છે કે એમાં રાષ્ટ્રીયતા તરફ પરિપૂર્ણ સહાનુભૂતિ પ્રગટ કરવામાં આવી છે.

ત્રીજા પુસ્તકમાં મિ. એન્ડ્રૂઝની સુંદર અંગ્રેજી કવિતાઓ છે. અંગ્રેજી ભણનાર વાંચકો માટે એમાંની બેએક અહીં ઉતારીએ છીએ:

The awakening

There is a call to the Nations of the East,

It is the Voice of God !

Awake, awake, the night is past,

ye sleeping ones !

Arise, arise, lift up your heads,

ye dreaming once !

Your ancient glory shall return,

And your high star of destiny more

brightly burn,

There is a call to the Nations of the East,

The Voice has sounded forth !

કરશે પ્રતાપ પાછો તમારો પ્રાચીન પ્રકાશવંતો,
મળશે ફરી નબો દેશે સિતારો તમ સૌભાગ્યવંતો. ૧

■ પૂર્વ જાતિઓના કિતનો એક સુખદ સંદેશ
ને પ્રકટ કરે છે વિશ્વવાણી સ્વર બીંચે વિશેષ.
પહેલ પ્રથમ જાપાની દીપે સાગર પર એ ફેલાયો,
પછી સાનહે હિમાલય શૃંગે પ્રકાશ એનો ઝીંપ્યો.
ફેલાતાં ફેલાતાં એ તો ભારતભરમાં બ્યાપ્યો,
ત્યાંથી છેક ઈરાન લગી પણ પ્રકાશધુંજ એ ધાયો. ૨

■ પૂર્વ જાતિઓના કિતનો એક સુખદ સંદેશ
કે “દેખાડી દો જગમાં સૌને નિજ સરવ અશેષ :
બાંધવ ત્રણ પ્રત્યેક બધુંનું પ્રેમ સમેત મુકાવો,
બગિની બગિનીને પણ નાચોમિત પદ અપાવો;
માતૃભૂમિ એણી રીતે દહ બની પોષારો,
સત્ય ધર્મની રક્ષા કરતી પાપ પંકને ધારો.” ૩

■ પૂર્વ જાતિઓના કિતનો એક સુખદ સંદેશ
કે “શ્રદ્ધા ભક્તિભાવથી પૂજશે સત્ય અને સર્વેશ,
તો અનન્યુબી ગિરિવરો સમ અચળ અનન્ય બનીને
અભૂત પાયે સ્થિર થઈ મૂળ બિંડાં જમાવીને
ખોંખારતો હોબો ધારો દીપોત્તમ મદાન એટિપાને
દેવતો પમ બુનજ પર ને ચડાયો સિર નમધુમદ.” ૪

એમની બીજ એક કવિતા Indian Women in Fiji—
‘શીજની ભારતીય સ્ત્રી’ નામની છે, તે પણ ઉત્પાદો વખત નથી
રહી શકાતું.

Indian Women in Fiji
They are toiling, toiling, toiling

In the dense rank sugar-cane
And their hearts are burning burning
With a dull and smouldering pain.
They are weeping, weeping, weeping
For the homes left for behind
And their cry comes fainter fainter
On the distant south sea wind.
They are mute with sullen silence
Over wrongs so dark to tell
And the memory haunts and haunts them,
Of an evil black as hell.
They are dying, dying, dying
Unblest, unloved, unknown
Ah God in heaven, in heaven
Make their dumb cry thine own.

અર્થાત્ કે—દિગ્ગાં શેરડીઓથી ઉભરાતાં ખેતરોમાં,
ગિરમીટિયા હિંદી બહેનો પરસેવો નીચળતા શરીરે કામ કરી રહી
છે. તેઓનાં હૃદય શ્રમ અને વિરહના દુઃખથી શેકાઈ રહ્યાં છે. ધણે
ધણે દૂર આવેલાં પોતાનાં ઘરખ્યાર માટે—કુટુંબપરિવાર માટે ખૂરતી
ખૂરતી અનર્થજ અશ્રુ તે વહેવડાવે છે. એમના આકંઠના પડખા
દક્ષિણ મહાસાગર પર વહેતી પવન લહેરીઓ હિન્દને કિનારે લઈ
આવે છે. એમના પર શુભરતા અકથ્ય અત્યાચારો મૂળે મોઢે સહન
ક્યાં વગર તેમનો છૂટકો નથી. એની માદ-એનાં સ્મરણો એમને
ઘોર નરકયાતના સમ સતત સતાવ્યા કરે છે. ભારતની એ લલનાઓ
મરી રહી છે, ખૂરી રહી છે. નથી એમના પ્રત્યે કોઈની શુભાશા-
શુભ ભાવના કે અનુરક્તિ.

એમની યાદ સરખી કાઢીને હશે કે ! અરેરે ! એ જમતાત ! સ્વર્ગમાં બિરાજતા એ પરમકૃપાળુ પરમાત્મા ! એમની એ મૂળી ચિચિયારીઓને તું તારી કાં ન કરી લે !

આ પુસ્તકો સિવાય શ્રી. એન્ડ્રૂઝ સારંગે ચર્તબંધી સંજ્ઞાથી લખેલા 'રિપોર્ટ' પણ વાંચવા જેવા છે. એનો હિંદી અનુવાદ 'પ્રતાપ' કાર્યાલયમાંથી મળી શકે છે. પ્રથમ રિપોર્ટ એમણે મિ. પિયર્સનની મદદથી લખ્યો હતો. ત્યારે બીજો રિપોર્ટ પોને જાતે લખ્યો હતો. પહેલી વાર બંને જણ સાથે ગયા હતા. બીજી વાર એન્ડ્રૂઝ સાહેબ એકલા ગયા હતા.

એ ઉપરાંત 'ગોડન' રિવ્યૂ ' વગેરે પત્રોમાં પણ ઘણા લેખો એમણે લખેલા. આ લેખોમાં ' ભારતીય ઇતિહાસ અને વર્તમાન સમયની એની ઊંઘવણી ' તથા ' રાષ્ટ્રીય સાહિત્ય અને ઇલાકોસમ્ય ' ના લેખો વાંચવા જેવા છે. પહેલો લેખ સપ્ટેમ્બર ૧૯૦૬ ના ગોડન' રિવ્યૂ અને બીજો એમાં જ એ જ વરસના નવેમ્બરના અંકમાં છપાયો હતો.

' Intermediate need for independence ' યાને 'સ્વાતંત્ર્યની તત્કાળ આવશ્યકતા' એ નામની એમની પ્રસિદ્ધ લેખમાળા ગણેલ એન્ડ્રૂઝ દ્વારા તરફથી છપાઈ છે, જે વેચાતી મળી શકે છે. બીજું એક પુસ્તક ' To the students ' યાને વિદ્યાર્થીઓને એ નામક પણ છપાયું છે. તાત્પર્ય કે એન્ડ્રૂઝ સાહેબ ઉચ્ચશિક્ષાના સાહિત્ય સેવક હતા એમનું જીવતર બન કમાવા માટે નહોતું. એમનો દાખલો ખાખમાં રાખીને આપણે માનવસમાજ અને માનુષાણી સેવાને આપણા જીવનમાં રહાન આપીએ તો !

રહેણીકરણી અને સ્વભાવ

જીવનચરિત્રના લેખકો પૈકી ખુટાકે એક સ્થળે લખ્યું છે કે : “મનુષ્યના ગુણ અવગુણની યથાર્થ બાજ એના પ્રસિદ્ધ કામોમાંથી નથી મળતી. બસકે એનાં નાનાં કામો, એક નાનકડી વાત, અથવા તો કંઠા મસ્કરીથી, અસલી ચરિત્ર ઉપર જે પ્રભાવ પડે છે; તે રણક્ષેત્રમાંના એના મોઢામાં મોઢા બૂદ અને પુઢોથી પણ નથી પડી શકતો.”

ખુટાકેનું કહેવું અક્ષરેઅક્ષર સાચું છે. લોકસમૂહ આગળ જતી વખતે માણસમાં કંઈક કૃત્રિમતા તો આવી જ જાય છે; ત્યારે એના દૈનિક જીવન બ્યવહારમાં એ એની સ્વાભાવિક સ્થિતિમાં જ હમેશાં હોય છે. એટલે એના દૈનિક જીવનની નાની નાની બાબતોમાંથી જ એના અસલી સ્વભાવનો પત્તો મળી શકે છે.

દૈનિક કાર્યક્રમ : મિ. એન્ડ્રૂઝ દરરોજ પાંચ વાગ્યે જાડતા અને શૌચાદિથી પરવારી જઈને ઇશ્વર પ્રાર્થના કરતા. પ્રાર્થના પછી કોઈ કોઈ વખત ફરવા જતા. ત્યાંથી પાછા ફરીને વિદ્યાર્થીઓની સમૂહ પ્રાર્થનામાં ભાગ લેતા. લગભગ સાડા ૩ વાગ્યે પોતાનું લખવાનું કામ શરૂ કરી દેતા, તે છેક નવ વાગ્યા સુધી ચાલતું. વચ્ચે વચ્ચે કોઈ વર્ગમાં અંગ્રેજી ભણાવવા પણ તેઓ જતા.

૧૧ વાગ્યે ભોજન કરીને ક. ૩-૨૦ મિ. સુધી પત્રો વગેરે વાંચતા. દિવસે એ સૂતા મુદ્દલ નહોતા; વાચન લેખનમાં જ અપોરતો સમય પસાર કરતા.

પાંચ વાગ્યે મહર્ષિ દેવેન્દ્રનાથના શ્રેષ્ઠ પુત્ર ઋષિવર દિગ્દેન્દ્રનાથ પાસે જતા; શ્રી. દિગ્દેન્દ્રનાથ રવીન્દ્રનાથના મોટા ભાઈ થાય. શાંતિનિકેતનમાં એમને સૌ 'બડાદાદા' યાને 'મોટાભાઈ' ના નામથી બોલાવે છે. એવો એક પશુ દહાડો નહોતો જતો કે મિ. એન્ડ્રૂઝ નિકેતનમાં હોય અને 'મોટાભાઈ' પાસે ન ગયા હોય. મિ. એન્ડ્રૂઝ સાહેબ પોતે કહેતા કે : 'મારા જીવનને ધન્ય માનું છું કે 'બડાદાદા' પાસે બેસીને મારું જીવન વિતાડવાની તક મને મળી છે.'

'બડાદાદા' ની ઉંમર ૮૪ વરસની હોવા છતાં એમની સુદ્ધિ નેવીને તેવી સતેજ છે. પોતે મોટા સાહિત્યસેવક છે. ઉચ્ચ ડાહિયા કવિ છે. દરેનસાહેબના જાંડા અભ્યાસી છે. એમનો સાત્તમ એક અમૂલ્ય ચીજ છે. એમની સાથે બેસી એમની વાતો સાંભળવી એ આધ્યાત્મિક જ્ઞાનનો અભ્યાસ કરવા બરાબર હતું. એન્ડ્રૂઝ ઉપર એમને ખૂબ ભાવ હતો.

મિ. એન્ડ્રૂઝને આશ્રમ બહાર ક્યાંક જવાનું થતું ત્યારે 'મોટાભાઈ' થી એમનો વિયોગ સદન થઈ ચકતો નહિ. એન્ડ્રૂઝ સાહેબ ગુજરાત હિંદની મુસાફરીએ જવા રોકેશને વિદાય થયા, તે જ અરસામાં પૂછ્યું : 'એન્ડ્રૂઝ ક્યાં ? ક્યારે પાછા ફરશે ?'

એન્ડ્રૂઝ સાહેબ મુસાફરીમાં હોય ત્યારે 'બડાદાદા' ઠગુજાનના કામગીરી સખી પોતાનો રોડ કાઢવતા. નાના બાળકના જેવો વિશુદ્ધ પ્રેમ એન્ડ્રૂઝ ઉપર દાખવતા.

'બડાદાદા' પાસેથી પાછા ફરીને, એ ભોજન કરતા. દર વાગ્યે સૂઈ જતા. કામનું બારણું વધારે હોય તો રાત્રે ૧૨-૧ વાગે ઊઠી પંખ પાડતું.

વધારે પડતો પરિશ્રમ કરવાને કારણે ધણી વાર એ માંદા પડી જતા. ‘અશક્ત અવસ્થામાં લખવા વાંચવાથી તંદુરસ્તી બનશે છે.’ એ જાણવા છતાંયે એ સ્વાસ્થ્ય ઉપર જોઈએ ‘તેવું’ ધ્યાન આપતા નહોતા. એ વારંવાર માંદા પડી જતા હતા તેથી મદાત્મા માંધીજીએ એમને લખ્યું હતું કે, “મારા જન્મને મિત્ર કેલનબેક કહેતા હતા કે, જન્મનેસેનામાં કોઈ સૈનિકના પગમાં પીડા થવી એ બહુ જ મોટા ગુનો ગણાય છે. તમે પરમાત્માની ફાજના સૈનિક છો, એટલે તમારું વારંવાર માંદગીમાં સપડાવું એ મારે અપરાધરૂપ છે.”

શ્રી. એન્ડ્રૂઝના મિત્રો વારંવાર લખ્યા કરતા કે ‘બીજું’ તો કંઈ નહિ, પણ આપ માતૃભૂમિ હિંદનો જ ખ્યાલ કરીને આપ આપની તનિષ્ઠ ઉપર વધારે ધ્યાન આપતા રહો.’ પરંતુ એ બધું લખવું નકામું હતું. એમને કહેતાં સંકેત નથી થતો કે કામ આમળ સ્વાસ્થ્ય પર ખિલકુલ ધ્યાન ન આપવું એ એન્ડ્રૂઝ સાહેબનો મોટામાં મોટો અવગુણ હતો. આપણે એમના ગુણોનું અનુકરણ કરવું જોઈએ, અવગુણોનું નહિ.

આમે, વાચકો! એન્ડ્રૂઝના શાંતિનિષેધનના વસવાટના એક દશ્યનું નિરીક્ષણ આપણે કરીએ.

પ્રાતઃકાળનો વખત હતો. શીતળ મંદ પવન વાતો હતો. સૂર્ય-નારાયણ ઊમવાની તૈયારીમાં હતા. વિશાળ શાલવૃક્ષની નીચે શાંતિ-નિષેધનના વિદ્યાર્થીઓ અને અધ્યાપકો, ઈશ્વર પ્રાર્થના માટે એકત્ર થઈ રહ્યા હતા.

‘વેલુ-કુંજ’ તરફથી કોણ આવી રહ્યું છે? અંગ પર ખાદીનો ઝબ્બો છે, ખાદીનું ધોતિયું છે, રંગે ચેત છે, હસતો ચહેરો છે, મોટી દાદી છે, આંખોમાંથી નરી ‘સન્માર્થ’ અને સહાનુભૂતિ’ નીતરી રહી છે, આપ ઝાળખી ગયા હશે કે એ જ મિ. એન્ડ્રૂઝ છે.

પ્રાર્થના પૂર્ણ થાય છે. મિ. એન્ડ્રૂઝ એમના 'વેલ્ફેર' રહે-
 ઠાણમાં પાછા ફરે છે. વાંસના ઝાડોની ધટામાં નાનકડું એવું એક
 ઘર છે. એમાં નથી કોઈ શલુમાર સામાન કે નથી કોઈ જાતની
 ખાસ ટાપટીપ. ઓરડો સાદાઈનો નમૂનો છે. સાહિત્યસેવક તપસ્વીની
 એ કુટિર છે. વર્તમાનપત્રોનો દમઝો વળ્યો છે. પુસ્તકો આમ તેમ
 વિખરાયેલાં પડ્યાં છે. આ તે શું કહેવાય ? ફિજ, પૂર્વ આફ્રિકા
 અને દક્ષિણ આફ્રિકાના પ્રવાસી બુધ્ધિઓ મારે ઉત્તમ પ્રકારની સેવા
 કરનાર પોતાના ઓરડાને વ્યવસ્થિત નથી કરી શકતા ? પોતાના લેખોને,
 વર્તમાનપત્રોમાં આકર્ષક રીતે સફાઈખંધ ગોઠવી હાવી શકનારથી
 પોતાનો નાનકડો ઓરડો નથી સંભાળી શકતો ? ઓરડામાં ત્રણ
 ચાર ખુરશીઓ અને પુસ્તકો ગોઠવવાના ઘોડા પણ છે. પણ એક
 એ ખુરશીઓ તો બેસવા જતાં ધડાકા ધડને નીચે આવી જાય
 એવી છે. એક ખુરશીને દોરડી બાંધીને ગોઠવી રાખી છે. મેજ ઉપર
 લૂગડાનો ટુકડો સરખો નથી. એના ઉપર માનાપિતાની છબીઓ
 ગોઠવેલી છે. તેમની આગળ શાંતિનિકેતનના વિદ્યાર્થીઓએ ભેટ આપેલાં
 ફૂલો છે. એ જ ટેમલ ઉપર ખડિયો, હોલર, ચપ્પુ, ચોપડીઓ,
 છાપાં, લખેલા લેખો, અને નાનકડી પેટીનો પણ ખડકો છે !

સમાચારપત્રોની આ મરગડમાં કોઈ કોઈ વખત એમનાં
 ચરમાં ગ્રુમ થઈ જાય છે. ચરમાં શોધનાં શોધતાં એ પૂઠે છે 'ક્યાંવ
 મારા ચરમાં તો નથી જોવામાં આવ્યાં ?' આવા ગોટાળામાં ચરમાં
 જડવાં સહેલાં ક્યાંથી હોય ? કોક કોક વાર તો ઓ. રવીન્દ્રનાથનો
 કોઈ પત્ર ક્યાંક મૂકીને પછી તેનું સ્થાન બૂધી જાય છે.

એમની સ્મરણશક્તિ ખૂબ તેજ છે. ત્રણ વરસ પહેલાં ફિજમાં
 જોયેલો થીપ ફરી મગો જતાં એ તરત કહી દેતા કે "અમુક
 નિર્લક્ષ્યની અમુક કુશનના અમુક ખેતર ઉપર મેં આપને જોવા

હતા." એ શીખ કે જેની સાથે એન્ડ્રુને વાતચીત સુદાં થઈ નડેલી, તેને એ ઝટ ઝાળખી કાઢે છે, તે જોઈ એ શીખ પણ અચંચામાં ગરક થઈ જાય છે.

એક ખીજ દિવસ પ્રવાસી બાઈને એમણે કહેલું; આપનું ધર ફિજમાં અમુક મેરીના વાંક ઉપર છે. હું અત્યારે પણ એ ઘેર જઈ શકું એમ છું. હું એ ધરને બૂલ્યો નથી હોં કે ! " પરંતુ પાંચ જ મિનિટ પહેલાં મૂકેલાં ચરખાંને એ બૂલી જાય છે ! કેવું આશ્ચર્ય !

કલકત્તાની કોંગ્રેસ બાદ સપ્ટેમ્બર ૧૯૨૦ માં મહાત્મા ગાંધીજી શાન્તિનિકેતન ગયા હતા. એમનો ઉતારો શ્રી. રવીન્દ્રનાથને બંજરે હતો. ત્યાં વાતચીત કરતાં કરતાં મિ. એન્ડ્રુનાં ચરખાં ખોવાઈ ગયાં. કલાક પછી આવ્યા અને મહાત્માજીને કહ્યું : " મારાં ચરખાં ખોવાયાં છે. અહીં તો નથી ? " બોલાના શોકતઅલીનાં ચરખાંનું ધર ત્યાં પડેલું હતું. મહાત્માજીએ મિ. એન્ડ્રુને કહ્યું : " જુઓ, આ તો નથી ? " મિ. એન્ડ્રુએ ચરખાં કાઢીને પહેરી લીધાં ને બોલ્યા " હા, બસ આ જ છે. " ત્યાર પછી એમણે એ ચરખાંના ધરમાં વાળી મૂકેલો એક તાર જોયો. વાંચતાં માલમ પડ્યું કે એ તાર તો શોકતઅલીનાં નામનો હતો. ત્યારે જ એમને સમજ પડી કે " આ ચરખાં મારાં ન હોય ! "

મહાત્માજી, કરતૂરખા અને ખીજ જે ત્યાં બેઠાં હતાં તેઓ બધાં જ ખડખડાટ હસી પડ્યાં. પછી કરતૂરખાએ એક ચરખાંનું ધર બતાવીને કહ્યું : " જુઓ આ ચરખાં તો તમારાં નથી ? " ચરખાંનું ધર ખોલીને જોયું તો એમાં ચરખાં નહોતાં. મિ. એન્ડ્રુ ચરખાઈ ગયા. બધાં ફરીથી ખૂબ હસ્યાં. એ જોઈને મિ. એન્ડ્રુએ કહ્યું : " મારાં ચરખાં ખોવાઈ ગયાં છે. તમે બધાં હસી રહ્યાં છો, એમાં હસવા જેવું શું છે ? "

મહાત્માજીએ હસીને જવાબ આપ્યો : “ તમારાં ચરમાં ખોવાઈ ગયાં છે, અમારાં નહિ. અમારે માટે તો એ હસવા જેવી જ વાત છે.”

ઝોરડામાં તાળાનું નામનિશાન નહોતું. અભરાઈ જેના ઉપર કપડાં મૂક્યાં હતાં તે ખુલ્લી હતી, પેટી પણ ખુલ્લી જ હતી. એમાં શ્રી. રવીન્દ્રનાથના કાગળો હતા, જેને મિ. એન્ડ્રૂઝ ખૂબ કિંમતી સમજતા હતા. રૂપિયા, પૈસા ને નોટ પણ ઘણી વખત ખુલ્લા જ પડી રહેતા. એમની આ ટેવ મદિના જે મદિનાની કે વરસ વટોગ નહોતી. પણ વરસો લાગતની-દિવસો આવ્યા ત્યારની હતી. એમણે પોતાની ડાઈ ઓળખે તાળું વાસ્યું નહોતું ! છતાં નવાઈની વાત છે કે ડાઈ વખત એમનું કંઈજ ખોવાયું નહોતું.

એમની ટપાલ પણ ટેમ્પલ ઉપર જ પડી રહેતી. વિદ્યાર્થીઓ અને અધ્યાપકો એને વાંચતા. જેને જે વાંચવું હોય તેને તે વાંચી લેવાની છૂટ હતી. મિ. એન્ડ્રૂઝે ડાઈ વાત છુપાવવા જેવી નહોતી. જેવી રીતે મિ. એન્ડ્રૂઝનું દેખેસોને માટે ખુલ્લું હતું તેવી રીતે એમને ઝોરડો પણ સૌને માટે ઉપાડો જ રહેતો. ડાઈ વખત નાનાં નાનાં ઓકરો એમના ઝોરડામાં દોડી આવતાં, શાંતિનિકેતનનાં બાગીકાને પથરી ટિકિટો સંમતી રાખવાનો શોખ હતો. મિ. એન્ડ્રૂઝ ઉપર પરોવથી ધણી પત્રો આવતા.

એકાદ ઓકરો આવીને કહેતો “ સાહેબ, ટિકિટ ? ” એને ટિકિટ આપે છે. પાંચ દસ મિનિટ પછી બીજો આવે છે ને કહે છે ‘ સાહેબ, ટિકિટ ? ’ એને પણ ટિકિટ આપે છે. પાંચે ત્રીજો આવે છે. એવી રીતે દર પંદર બાગીકો થોડે થોડે અંતરે આવીને એમને વખત જમાડે છે.

એક વાર દિલ મગાસી દિંદોબોના અગિયાર સંનંતી મેંમ એ લખી રહ્યા હતા. એવામાં ડાઈ સાદબી ઓકરો કે જે પહેલાં ટિકિટ

લઈ ગયો હતો તે ફરીથી બીજી ટિકિટ લેવા આવ્યો. પોતે અંબીર થઈને પૂછે છે : “આ છોકરો પહેલાં ટિકિટ નહોતો લઈ ગયો?” એમની એ વખતની ગંભીરતા જોઈને એવું લાગતું હતું કે માનો કે ફિજ પ્રવાસી હિંદીઓનું અવિધ્ય આ બાળકના ટિકિટ લઈ જવા મા ન લઈ જવા ઉપર અવલંબે છે.

કદી કદી સાહેબનો વૃદ્ધ સ્વર્ગીયો જવરો દિલગીર થઈને કહે છે : “આ છોકરો ખૂબ તોફાન કરે છે, આદેમ ! આપ કોઈનેય ટિકિટ આપશો નહિ.” ફિજના મિત્રજી એના જમીનદારોને રોકડો જવાબ પરખાવી દેનાર એન્ડ્રૂઝ સાહેબ જવરો આગળ ચૂપ થઈ જાય છે ! એક વાર લોડ્ઝ એમ્સફર્ડે નારાજ થઈને એમને પૂછ્યું, “અંગ્રેજો શો અપરાધ કર્યો છે ?” ત્યારે મિ. એન્ડ્રૂઝે તરત જ એમના મોં ઉપર ઝાડી દીધું કે : “પહેલો અપરાધ મહેરમાન આપે જ કર્યો છે કે બધા હિંદી સંબોના મત વિરુદ્ધ જઈને કાળો કાયદો પાસ કર્યો !”

લોડ્ઝ એમ્સફર્ડે જેવાને આમ રોકડું પરખાવી દેનાર એન્ડ્રૂઝ સાહેબને વૃદ્ધ જવરો નારાજ થઈને પૂછતો કે : “આપે ખાવાનું માખણ બીજાને કેમ મોકલી દીધું ?” ત્યારે પોતે જણે એક મોટા યુનેગાર ન હોય તેમ શ્રી. એન્ડ્રૂઝ મૂઝા જતી જતા !

એમનો એરડો સૌને જ મારે ખુલ્લો ! બિખારી બિખારી પથ ત્યાં વગર રોકડો કે પહોંચી શકતું. એક વાર એક બહુ જ ધરડો ને ગાંડા જેવો માખણ બીજા માગતો માગતો ત્યાં પહોંચી મયો. એનું કાળું શરીર મેલને લીધે એર કાળું જણાતું હતું. એના અંગ પર એકમાત્ર નાનીશી લગાડી હતી. બાકીનું આખું જ શરીર ખુલ્લું હતું. એ એવી બાપામાં કંઈ કહેતો હતો કે તે શ્રી. એન્ડ્રૂઝ મુદ્દલ સમજી શકતા નહોતા, તેને એમણે પોતાનો નવો ખેસ આપી

દીધે. એ પેલા બિખારીએ લઈ લીધે. ત્યાર પછી પણ એ બિખારી કંઈક બખડતો રહ્યો. એનું કારણ શ્રી. એન્ડ્રૂથી સમજી શકાયું નહિ. એટલે મને કહ્યું “એને માટે કંઈક પૈસા લઈ આવે.” હું મારા ઝોરડામાં પૈસા લેવા ગયે. પાછો જઈને જોઈું છું તો શ્રી. એન્ડ્રૂ પેલા માંડા બિખારીને પોતાની છાતી સાથે બિખારીને વઢાલથી ભેટી રહ્યા છે ! એ જોઈને હું તો ક્યારે જ ગયે. એન્ડ્રૂ સાહેબની આંખોમાંથી પ્રેમનાં આંસુ ટપકતાં હતાં. મને જોઈ એ આનંદમાં આવી ગયા અને ધણી ભોળપણ સાથે હસીને બોલ્યા : “આ ડોસાને મળવાથી મને ધણી આનંદ થયો. એ બિચારો માંડા છે.” એ માંડા પણ ખૂબ રાજી થઈ હસતો હતો. બંને એક બીજાની બોલી સમજતા નહોતા, પરંતુ બંનેનાં મન એક બીજાના દિલની વાતો સમજી શકતાં હતાં.

એ દેખાવ જોઈને મને વિચાર આવ્યો કે : “આ માંડા બિખારીની પેઠે એન્ડ્રૂ સાહેબ પણ માંડા જ છે. કેમ કે પ્રેમની પરાકાષ્ઠાનું નામ માંડપણ છે.” કદાચ આ પુસ્તક શ્રી. એન્ડ્રૂના હાથમાં આવી જાય અને કંઈ એ વાત લખે તો હું એમને પ્રાર્થના કરીશ કે એ “માંડા” વિશેષણ માટે મને કૃપા કરે.

દિલના એક બાગમાં કપડાંની પેટી હાવરા રોટન ઉપર ચોરાઈ ગઈ. એ દાનિ-નિજેતનમાં આવ્યો. એણે શરેમાં કપડાં પહેરેલાં હતાં, એને શ્રી. એન્ડ્રૂએ પોતાનાં શ. ૩૦-૪૦ નાં કપડાં આપી દીધાં.

ખપોરનો વખત હતો. સખ્ત તાપ પડતો હતો. દાનિ-નિજેતનના વિદ્યાર્થીઓ અને અખ્યાપકો આરામ કરી રહ્યા હતા. પણ શ્રી. એન્ડ્રૂને આરામ કેવો ? નહોતો. ઝોરડામાં પંખો કે નહોતો ખસતો દીધો ? ખમીસ એમનું પરસેવાથી તરબોળ થઈ રહ્યું હતું. ખખા ઉપર શરૂ

હવે. પણ એ તો પોતે લેખ લખવામાં મરગૂંધ !

સાંજના ચાર વાગ્યા છે. કામગીરી અને કલમ લઈને પોસ્ટ એક્સિસ બણી દોડતા જઈ રહ્યા છે. પોસ્ટ નીકળવાનો સમય થઈ ગયો છે; પરંતુ પત્રો લખવાનું કામ હજી પૂરું થયું નથી.

રાતનો એક વાગ્યો છે. શાંતિનિકેતનમાં શાંતિ છે. વીજળીની બતીઓ ક્યારનીયે બંધ થઈ ગઈ છે. પણ વેલ્કુન્નમાં પ્રકાશ જણાય છે. ટેમલ ઉપર ફાનસ ચૂકીને મિ. એન્ડ્રૂ પોતાના લેખ લખી રહ્યા છે કેમ ! કાલે રૂપ મી તારીખ છે; અને મોડર્ન રીબ્યુતા સંપાદકે આજના અંક માટે ન્યૂઝિસેન્ડના પ્રવાસી હિંદીઓ સંબંધી એક લેખ માગ્યો છે.

ફિજીયા પાછા ફરેલા માણસોને મળવા એ મટિયાણુજી કે જે કલકત્તામાં ખિદરપુરની નિકેટમાં છે ત્યાં ગયા હતા. મટિયાણુજી જેવી બાગ્યે જ બીજી ગંદી જગા હોય ! ફિજીની મજૂરચાલો પણ એના કરતાં સારી હશે. પોથી જમીન, ખરાબ પાણી, સડો ઉપર મંદકી અને હવામાં ખરાબમાં ખરાબ ધુમાડો જણાય છે ! એને તાવની જનની કહીએ તો ખોટું નહિ. ૪૦-૪૨ પ્રવાસી હિંદીઓ એને લીધે મરી ગયા !

એન્ડ્રૂને આવતા જોઈ ફિજીયા પાછા ફરેલા બધા પ્રવાસીઓ “પાદરી સાહેબ આવી ગયા, પાદરી સાહેબ આવી ગયા !” એમ ચોક્કસતા ભેગા થઈ ગયા. એન્ડ્રૂ સાહેબ એમની સાથે જ બીની-નરમ જમીન ઉપર બેસી ગયા. લાંબો વખત વાતચીત થઈ. પરિણામે એમને કોલેરા લાગ્યું પડ્યો. આથી તેઓ ૮-૧૦ દિવસ સુધી માંદા રહ્યા. ઘણી અસહિત આવી ગઈ. તોપણ એ તો કહેતા હતા કે “ફિજીયા બીજું વહાણ આવશે ત્યારે હું તેમને મળવાને ફરીયા ખિદરપુર જવાનો જ.”

બિહારના છાત્ર સંમેલનના પ્રમુખ તરીકે એમની ચૂંટણી થઈ હતી. એટલે ડાહ્યનમંજ જવાને માટે એ હાવરા રોયને પહોંચ્યા. બીજા વર્ગના ડબ્બામાં જ્યાં એમની જમા હતી ત્યાં ફેટલાક જોરા પણ બેઠા હતા. એમાંના એક જોરા જેની કિમ્મર પચાસેક વર્ષની હતી તે દારૂના નશામાં ચકચૂર હતા.

લશડિયાં ખાતો ખાતો તે મિ. એન્ડ્રૂની પાસે આવ્યો, અને એમને ખબર હાથ ચૂકીને હંજલડા વિનાની વાનો કરવા લાગ્યો.

દિલ્હી દેશનિકાલ સચેલ દરપાલ મદાગજ અને કર્જલ અદ-મદખાને એન્ડ્રૂ સાહેબની મુલાકાત કરાવી આપવા માટે મારે પણ હાવરા રોયને જવું પડ્યું હતું એ દારૂડીઓની દાલન ભેળંને અમારાથી હમરાતું ખાળી ચકાચું નહિ; પરંતુ એન્ડ્રૂ સાહેબ તો બિલકુલ મજીગ હતા થોડી વાર પછી પેલો દારૂડિયો નશાના ઘેનમાં પોતાના ડબ્બાથી ૫૦ પગલાં દૂર માખમેની બીડમાં ક્યાય ચાલ્યો ગયો. માઠી છૂટી જવણી હતી. અમે વિચાર્યું કે ચાતો સારું થયું, નહિ તો ગત્રે એ શ્રી. એન્ડ્રૂ સાહેબને જંપરા ન દેત હું દિલ્હી માણ્યો સાથે વાતચીત કરી રહ્યો હતો. થોડી વારમાં અમે ભેળું તો એન્ડ્રૂ સાહેબ એનો દાઘ ઝાલીને પોતાના ડબ્બામાં ખેંચી લાવ્યા અને ડબ્બામાં બેસાડી પણ દીધો.

માઠી ચાલવા લાગી. અમે પાછા ફર્યા. પરંતુ અમારા ધનમાં એ બીક તો ગદી જ મઈ કે જાજ આખી રાત એ ધમાક મચાવશે અને મિ. એન્ડ્રૂને મૂરા નહિ દે. અમારી એ બીક સાચી નીચી ડાહ્યનમંજથી મિ. એન્ડ્રૂને એક હામજ સંતિનિશિનના પ્રમુખ અખાપક શ્રી. જાત્રુ જગદાનંદરાવને નામે આવ્યો, તેમાં લખ્યું હતું કે:—

આખી રાત જગ્યા પછી હું સોન ઇસ્ટ બેન્ક સ્ટેશન ઉપર સવારે ચાર વાગ્યે પહોંચ્યો. જગવાનું કારણ એ હતું કે મારા ડબ્બામાં ત્રણ દારૂડિયા ખલાસીઓ દારૂ પીને બેડા હતા, એ મુશ્કાઈ જઈ રહ્યા હતા. એક તો મારા માથા ઉપરના પાટિયાની બેઠક ઉપર સૂતો હતો. દારૂના ઘેનમાં એ વારંવાર નીચે સરકી આવતો હતો; પરંતુ સાંકળ મજબૂત પકડેલી હોવાથી એ પડતાં રહી જતો હતો. મને ખ્યાલ છે કે ઓછામાં ઓછા સો વખત એના પગ મારા માથા ઉપર આવ્યા હશે.

આ ત્રણમાંથી એકે જરાક ઓછો પીધો હોવાથી તે જરા બાનમાં હતો. એ માથુસ પેલા ઉપરવાળાને જોરથી ધક્કો મારતો અને કહેતો : “એ જોન, સરખો બેસ. નીચે સૂતેલા સારા માથુસની જાંઘમાં તું ખલેલ પહોંચાડે છે ! એ જાંઘના ઇન્ડે છે ! એ જોન, જીક તો ખરા !” પરંતુ એ બંને જોન શું કરવા સાંભળે ? એ તો શરાબમાં ચકચૂર હતો. એને ધક્કાની કંઈજ અસર થતી નહોતી. માડીમાં ચઢતાં પહેલાં જ એમણે ઠાંસી ઠાંસીને દારૂ ઢોંચ્યો હતો, છતાં ‘ટ્રેનમાં પણ એક વધુ ખાટલી ગટગટાવી નાખેલી.’

મારું અનુમાન છે કે એન્ડ્રૂઝ સાહેબે ક્યા લાવીને જે દારૂડિયાને બચે છેતરી જોળી લાવી પોતાના ડબ્બામાં પાછો લઈ આવ્યા હતા એ મહાશય આ જોન જ હશે !

ચાર વાગ્યે માડી સોન ઇસ્ટ બેન્ક સ્ટેશન પહોંચી, ત્યાં મિ. એન્ડ્રૂઝનું સ્વાગત કરવાને આવેલા વિદ્યાર્થીઓએ વંદેમાતરમનો મનનમેદી અવાજ ક્યો. ડબ્બામાં જે જોરા હતા તે વંદેમાતરમનો અવાજ સાંભળીને ચમકી જીક્યા. એ સંમંધમાં શ્રી. એન્ડ્રૂઝ સાહેબે પોતાના પત્રમાં લખેલું કે, “મારા દેશબંધુઓએ કદાચ એ વખતે મને

પેટ ભરીને બાંઓ હશે. કેમ કે મારે લીધે જ એમની મીઠી શીંધને ખસેલ પહોંચી ગઈ હતી. ”

શાંતિનિકેતન આશ્રમના સુયોગ્ય અધ્યાપક શ્રી. સંતોષચંદ્ર મજમુદાર કહે છે કે : “ મિ. એન્ડ્રૂઝને શાંતિનિકેતનમાં જોડાવાને હજી એક જ મહિનો થયો હતો ત્યાં તે આશ્રમ જોવાને બે અંગ્રેજો આવ્યા, એ અંગ્રેજો શાંતિનિકેતન સંસ્થાની પ્રશંસા કરતા હતા, પરંતુ બંગાળી લોકોની નિંદા કરતા હતા. મિ. એન્ડ્રૂઝ એ વખતે પણ ધોર્તાત્યું અને પહેરણ પહેરીને રહેતા હતા. એ જોઈને જમતી વખતે એ બેમાંથી એકે કહ્યું : “ મિ. એન્ડ્રૂઝ આ પોસાકમાં આપને આરામ તો લાગતો હશે. પરંતુ ઉધાડા રહેવામાં તમને જરાય ધરમ આવતી નથી શું ? ”

એ સાંભળીને મિ. એન્ડ્રૂઝે મોં લાલચોળ બની મથું છતાં એ મમ ખાઈને શાંત રહ્યા. બીજી વાર એ બે અંગ્રેજ ગૃહસ્થો એન્ડ્રૂઝના ઓરડામાં જમવા માટે આવ્યા, સારે મિ. એન્ડ્રૂઝે એક માત્ર ખેસ જ ઓઢેસો હતો, અને પહેરણ કાઢી નાખ્યું હતું. કહેવાની જરૂર નથી કે, મિ. એન્ડ્રૂઝે આ કામ પેલા અંગ્રેજોના કટાક્ષના જવાબમાં જ કર્યું હતું.

અમારા મહેમાન બનીને અમારી સાથે જ અમારી જાતિની નિંદા કરવી એ પેલા અંગ્રેજોની અસંખ્યતા જ મજાવ.

આવી નાની નાની વાતો ઉપરથી વાચકને શ્રી. એન્ડ્રૂઝ સાહેબની રહેણીકરણોનો ખ્યાલ આવી શકશે. બાકી તો કાંઈ પણ જીવન ચરિત્રના લેખકને માટે ચરિત્રનું નિરૂપણ જોમનું તેમ કરવું કષ્ટ છે; કાંઈ અનુષ્ઠન આનેદ્વય ચિત્ર ચીતરવાનું એક ચિત્રકારને માટે જોટલું કષ્ટ છે એટલું જ મારા કામમાં મને ટેલી સફળતા વરી છે, એનો નિર્જન્ય તો શ્રી. એન્ડ્રૂઝ સાહેબના સાધીએ.

અને મિત્રો જ કરી શકે. છતાં હું એક વાત તો કહીશ જ કે કેટલાકે માને છે કે મિ. એન્ડ્રૂઝ વિદ્વાન છે; કેટલાક કહે છે કે એ મહાન વિચારક અને લેખક છે, સારે વળા કેટલાકનું કહેવું છે કે એઓ ક્ષિતિશ સામ્રાજ્યના પ્રજાત પુરુષોર્માના એક છે.

પરંતુ આ લીટીઓનો લખનાર સ્ફૂરેલ લેખક તો બસ એ જ કહેશે કે એન્ડ્રૂઝ સાહેબની માણસાઈ એમની વિદ્વતા, વિચારશક્તિ, લેખનકળા, તથા પ્રસિદ્ધિને કારણે ટપી જાય છે. એન્ડ્રૂઝ સાહેબ ખરેખર એક મહાન નર હતા.

શ્રી. એન્ડ્રૂઝના જીવન ઉપર એક દષ્ટિ

કુંદાચ દાર્ઠ પૂછે કે એન્ડ્રૂઝના જીવનનો સાર શો છે? તેણે લાગણી અને કહીશું કે: “સચ્ચાર્ઠ અને સહૃદયતા.” આ બંને ગુણો જોડાયા સારી રીતે એમના જીવનમાં વસાવેલા હતા. એટલા આ પુસ્તકમાં ચળવળ ન કરી શકવા બદલ લાગણી છોડો.

એન્ડ્રૂઝ સાહેબનું જીવન સ્વચ્છ દર્પણ જેવું એમનું હતું જે બાવો એમના અંતરમાં હતા તેજ બહારના જીવનમાં પણ હતા. થોડી વારની વાતચીતમાં જ એમની સચ્ચાર્ઠના ખ્યાલ આવી જતો. આ બાબતનું એક મનોરંજક ઉદાહરણ જણાવું જેવું છે.

‘લશ્કરી કાયદા’ જોડી ગયા પછી શ્રી. એન્ડ્રૂઝ સાહેબ કામ કરવાને માટે પંજાબ ગયા. ત્યારે પંજાબના એક જિંયા હોદ્દાદારે એમને બલામજી કરેલી કે “અમુક પોલીસ ઇન્સ્પેક્ટરને અરજ મળી લેજો!” એ પ્રમાણે શ્રી. એન્ડ્રૂઝ એને મળવા ગયા. શ્રી. એન્ડ્રૂઝે વિદાય લીધા પછી એ પોલીસ અમલદાર કે જે અંગ્રેજ હતો, તેણે ચાલતાના અંગ્રેજ મિત્રોને જણાવી દીધું કે: “શ્રી. એન્ડ્રૂઝ સંબધી તમે જાણો છો તે કહો પરંતુ મારી વેળા ખાતો થઈ ચૂક્યો છે કે અને મારા જીવનમાં એવો બીજો કેઈ જ માણસ મળ્યો નથી કે જેના દેવાની સચ્ચાર્ઠ આવી રીતે લક્ષ્યાર્થ બની હોય!”

અત્રે એ વાત સહમાં લેવા જેવી છે કે થોડા જ દહાડા પહેલાં લશ્કરી કાયદાના અમલ દરમિયાન મિ. એન્ડ્રૂઝને મિલિટરી પોલીસે પકડીને પંખખથી 'પાછા' પકેલી દીધા હતા. એ સિવાય હિંદીઓ સાથે સહાનુભૂતિ રાખવાને કારણે પણ ગોરા લોકોનો ભાવ એમના પરથી મોટે ભાગે ઊતરી ગયો હતો. એવે વખતે અને એ દશમાં પંખખના એક ગોરા પોલીસ અમલદારનો ઉપરોક્ત અભિપ્રાય ખાસ મહત્વનો હરે છે.

લોકો કહે છે કે સચ્ચાર્થ નિર્ભયતાનો સાથી છે. ફિજીના ગોરા અમલદારને ચોખ્ખે ચોખ્ખી વાત મોઢામોઢ કહી સંભળાવવી એ કંઈ જેવું તેવું સાહસ નહોતું. તેમ મહાશક્તિશાળી સી. એસ. આર. કંપનીની વિરુદ્ધ આરટ્રેલિયામાં ચળવળ ઉપાડવી એ પણ જેવી તેવી નિર્ભયતા ન મળ્યા. દર વરસે કરોડો રૂપિયા નફા કરનારી આ કંપનીના પ્રભાવનો ખ્યાલ રૂકત એક જ વાતથી આવશે કે આરટ્રેલિયાનું કોઈ છાપું એની વિરુદ્ધ લેખ છાપતું નહોતું. અને ફિજીની સત્તાધીશ સરકાર ખરી રીતે તો એ કંપની જ હતી.

વાચકો આગળ જોઈ જ મયા છે કે 'બા' પ્રદેશના ગોરાઓ મારફતે ગોળીથી માર્યા જવાની ધમકી માથાપર ઝંખમી રાખીને એમને એ જિલ્લામાં કામ કરવું પડ્યું હતું.

મેલબોર્નના એક જાણીતા પ્રેક્ષકે 'ફિજી એપ્રિલ ૬ કે 'ના લેખક મિ. બર્ટનને કહ્યું હતું કે "મિ. એન્ડ્રૂઝ ખૂબ નિર્ભય માણસ છે. જે જાતની સુરક્ષામાં ઊતરીને એ પોતે ફિજી મયા છે એવી રીતની સુરક્ષા વહોરી લઈને ખીજે અંગ્રેજ લાગ્યે જ પત્યો હોત."

લોડ એમ્સફોર્ડને એમણે જે વાતો કહી હતી, તે તો આપણે વાંચી મયા હોય. કહેવાય છે કે, હિંદી મંત્રી મિ. મોણ્ટેગ્યુએ પોતાની સુધારાની યોજના સંબંધમાં પૂછ્યું કે, "મિ. એન્ડ્રૂઝ! 'રિફોર્મ' રકીમ સંબંધી આપનો મત શો છે?" ત્યારે મિ. એન્ડ્રૂઝે જવાબે દેતાકે

જવાબ દઈ દીધો હતો કે, “રોમ નગરમાં આમ લાગી છે, ત્યારે આપ આનંદની વાંસળી વગાડી રહ્યા છો !” એ સાંભળીને મિ. મોવટેગ્યુને ધણે અચંબો બિપજેલો અને કહ્યું કે, “એમાં આપનો શો મત છે ?” મિ. એન્ડ્રૂએ જવાબ દીધો : “હિંદીઓ ઉપર વધારેમાં વધારે અત્યાચાર પોલીસો મારફતે જ થાય છે. આપની સ્કીમ ચાલુ થયા પછી પણ પોલીસના એ અત્યાચારો જેમના તેમ ચાલુ જ રહેવાના છે. એ અત્યાચારોની આગળ આપની રિફોર્મ સ્કીમની કશી કિંમત રહેવાની નથી અને એટલે જ મેં આ વાક્યનો પ્રયોગ કર્યો છે.”

મિ. એન્ડ્રૂમાં જો સચ્ચાર ન હોત તો કદાપિ તેઓ હિંદીઓના વિશ્વાસપાત્ર ન બની શકત; ખાલી વિદ્વતા કે સહાનુભૂતિથી કામ સરતું નથી. હૃદયને માટે સૌથી વધારે આકર્ષક વસ્તુ સચ્ચાર જ છે. સચ્ચારની સાથે સહૃદયતાનો જો મેળ હોય તો તો સોતું અને સુમધ બેમાં થયા જેવું બની જાય છે. દેવયોગે મિ. એન્ડ્રૂના ચરિત્રમાં આ બંને વસ્તુઓનો સુમેળ મળી આવે છે. પંજાબના અત્યાચારો સંબંધી જે ગિનસરકારી રિપોર્ટ મહાત્મા ગાંધીજી તથા અન્ય સંજ્ઞનોએ લખ્યો હતો એમાં મિ. એન્ડ્રૂ માટે એવા સંજ્ઞન કે જેમની સચ્ચાર ઉપર કોઈ વહેમ ન આણી શકે, એમ લખવામાં આવ્યું હતું.

હિંદમાં મિ. એન્ડ્રૂ જ એક એવા અગ્રેજ હતા કે જેમના ઉપર હિંદીઓને અધિક વિશ્વાસ અને અનોક સહાનુભૂતિ હતી. હિંદ અને હિંદીઓ ઉપર સહાનુભૂતિના કારણે શ્રી. એન્ડ્રૂ ઉપર કેટલાય અગ્રેજો દાઝે બળતા હતા, તેથી મિ. એન્ડ્રૂ ન્યારે પંજાબમાં કામ કરી રહ્યા હતા, અને ભરકરી કામદાના અત્યાચારથી પીડિત પંજાબી બાઈઓની સેવા કરી રહ્યા હતા, એ વખતે કલકત્તાના ઇન્સિડમૅન પત્રે લખ્યું હતું કે :—

“મિ. શી. એફ. એન્ડ્રૂના કામ ઉપર દીઠા દીપ્પણી કરવાની

જરૂર નથી, કેમ કે એ પંખજમાં નિષ્પક્ષતાની પરીક્ષા કરવા નહોતા ગયા, પરંતુ એક રાજદારી સમાના એજન્ટ બનીને ગયા હતા. જે પત્રો એમણે દિંદી તંત્રીપણા નીચે ચાલતા પત્રોમાં છપાવ્યા છે, એનાથી તો એમ જણાય છે કે ઘેરમાં ઘેર ગરમ દળના દિંદીઓની અંદર જેવો પક્ષપાત તથા સરકારી અહેવાલોમાં જેવો અવિશ્વાસ જણાઈ આવે છે તેવો જ પક્ષપાત મિ. એન્ડ્રૂઝમાં પણ છે. અને ઘેર ગરમ દળવાળાની પેઠે તેઓ પણ સરકારી હકીકતમાં અવિશ્વાસ આણે છે. મિ. એન્ડ્રૂઝને અમે એક સલાહ પૂછીએ છીએ : એમને વિદ્યાર્થીઓનો તો બહુ જ અનુભવ છે. તો શું મિ. એન્ડ્રૂઝનો ખ્યાલ છે કે એક સેક્રેટેન્ટ ગવર્નરના કગતાં વિદ્યાર્થીઓમાં અધિક સહપ્રિયતા અને જુએદારીનું બાન છે ? એવો ખ્યાલ અમર જે એન્ડ્રૂઝનો ન હોય તો પછી એ અમલદારોના અહેવાલો કરતા બાળકોની વાતોને વધારે મહત્ત્વ શાને આપે છે ? એ બાળકોને એમના પોતાના ગુનાઓ બદલ જ અધિકારીઓએ સજા કરી હતી.....

વિદ્યાર્થીઓ માટે મિ. એન્ડ્રૂઝનું દિલ દુખે છે ત્યારે અમૃતસર અને કાસુરમાં માર્યા ગયેના એ અભાગી યુરોપિયનો બદલ મિ. એન્ડ્રૂઝના દિલમાં એવી લાગણી ઉત્પન્ન થયેલી નથી જણાઈ. કેવું આશ્ચર્ય !

એ છાપાએ પોતાના લેખમાં વળી એમ પણ લખ્યું હતું કે, પંખજમાંનું મિ. એન્ડ્રૂઝનું કામ બંધ થઈ જવું જોઈએ, એના ઉપર ટીકા લખવી નહામી છે.

ફેબ્રુઆરી ૧૯૨૦ માં મિ. એન્ડ્રૂઝે દક્ષિણ આફ્રિકાથી તાર કરેલો કે, “ઈ. સ. ૧૯૧૩ પછી અહીંની સ્થિતિ બહુ જ ખરાબ બની ગઈ છે. પ્રત્યેક અધિકાર બચમાં છે.” એ વખતે મુળકના ‘ટાઈમ્સ’ છાપાએ પોતાના અગ્રલેખમાં મિ. એન્ડ્રૂઝની વિરુદ્ધ કંઈ કંઈ વાતો લખી હતી.

ટાઈમ્સે એમના કચનને અસલની છપાધિ આપીને લખ્યું હતું

૬ : અમર એ માનવામાં પણ આવે છે કે મિ. એન્ડ્રૂસો તાર દક્ષિણ આફ્રિકાના પ્રવાસી હિંદીઓની વાસ્તવિક સ્થિતિને સંક્ષિપ્તમાં પ્રગટ કરે છે, તો પણ અત્યારે હવે હિંદી જનતાને બડકાવીને હિંસા અને દેશ તરફ દોરવાની એમની પ્રવૃત્તિ તો અસમ્યક્તા, અપરાધ અને દુષ્ટતાની જ પ્રવૃત્તિ ગણાય.”

‘ટાઈમ્સ’ મિ. એન્ડ્રૂસના તારને ‘ઉન્મત્ત પ્રલાપ’ તરીકે ઓળખાવ્યો હતો. અને એમને યુનિયન સરકારના કમિયનના રિપોર્ટની રાહ જોવાનો ઉપદેશ કર્યો હતો.

હવે તો એ રિપોર્ટ પ્રગટ થઈ ગયો છે અને મિ. એન્ડ્રૂસનાં અનુમાનો બિલકુલ પ્રમાણભૂત થયાં છે. એટલે સુધી કે ‘ટાઈમ્સ’ ને પણ લખવું પડ્યું છે કે ‘સરકારનો એ રિપોર્ટ અન્યાયયુક્ત છે!’ દુઃસ્વી મિ. એન્ડ્રૂસની વાતને ‘ઉન્મત્ત પ્રલાપ’ કહેવાનું કારણ એ હતું કે અંગ્રેજ હોવા છતાં પણ હિંદી જનતાના એ વિશ્વાસપાત્ર હતા.

ફિજીની સી. એસ. આર. કંપનીએ તો પોતાના રિપોર્ટમાં એટલે સુધી લખ્યું હતું કે મિ. એન્ડ્રૂસ એ પક્ષના ફક્ત છે કે જેને હેતુ હિંદીમાંથી પ્રિવિલેજ સત્તાના મૂળ લીએડી નાખવાનો છે!’ ફિજીના જમીનદારોના મંડળે પણ એવું લખ્યું હતું કે : “ મિ. એન્ડ્રૂસ એક એવા માણસ છે કે જે પોતાની જિંદગી માણસ જાતમાં અસંતોષ પેદા કરવામાં જ ખર્ચે છે, અને ફક્ત પડાવી થોડાંકણો કુસંપકે વિદેશ હોય તેને ઓર વધારી કે છે.” ફિજીના જમીનદારોને આટલા નાનકડા ફકરામાં આટલું બધું બૂઝાણું કાંસી કાંસીને બરી દેવા બદલ આપણે મુગારકગાદી જ આપવી ધટે.

પૂર્વ આફ્રિકાના વર્તમાનપત્ર ‘ઈસ્ટ આફ્રિકન લીડર’ મિ. એન્ડ્રૂસને “ હિંદીઓના પગારદાર ચળવળિયા ” તરીકે ઓળખાવ્યા હતા. ત્યારે વસ્તુતઃ તો શ્રી. એન્ડ્રૂસે પોતાના વાપર માટે દિંદ પાસેથી એક પાર્થ પણ લીધી નહોતી. ઊલટાના પોતાના વેસ

પ્રવાસી દિંદીઓના લાભાર્થે એમણે ખચ્ચો હતા. દક્ષિણ આફ્રિકાની ધમાલ ચાલતી હતી એ વખતે એમણે પોતાના મજવામાંથી રૂ. ૪૫૦૦] ગોખસેજીને સત્યાગ્રહમાં મદદ તરીકે આપ્યા હતા. એવા નિઃસ્વાર્થી મનુષ્યને પમાર લેના કહેવો એ કેવી લગાડખાજ છે !

વળી જે સમયે ફિજીના ભારતવાસીઓ માટે પૈસાની જરૂર ઊભી થઈ અને ડોઈ હિંદી સંસ્થા તરફથી મિ. એન્ડ્રૂઝને એ માટે મદદ ન મળી ત્યારે એમણે વિલાયતમાં વસતી પોતાની કુંવારી બહેનો માટે રાખી મૂક્યા હતા તે પૈસા ફિજી મોકલી આપેલા ! અને પોતાની એ બહેનોને લખી નાખેલું કે, “ ફિજીની હિંદી બહેનોની હાલત અતિસય ખરાબ છે તેથી તમારે માટે રાખી મૂકેલા રૂપિયા મેં ત્યાં મોકલ્યા છે. આશા છે કે તમે મારા એ કામને યોગ્ય ગણીશો. ”

ન્યાં ન્યાં મિ. એન્ડ્રૂઝ જતા લાં લાં એમની પાછળ છૂપી પોલિસના માથુઓ પણ જતા. આમ છતાં હિંદી સરકારને એ વાતની તો ખાતરી જ હતી કે એકમેક વચ્ચે તડગેડ કે મેળ રચાપી આપવાની શક્તિ એન્ડ્રૂઝ સાહેબના જેટલી ખીખ ડોઈનામાં જ નથી. હાવરાના મજૂરોની તકરારનો નિવેડો પણ એમણે જ કપ્યો હતો. હિંદી મજૂરોનો પણ એમના ઉપર કેટલો બધો વિશ્વાસ હતો, એનું એક દર્શાવત ગણવા જેવું છે. લિલુઆમાં એએક મહિનાથી ૧૫ હજાર માણસો દડતાલ ઉપર હતા. એને લીધે રોજ કંઈને કંઈ કુર્ષદના બનતી હતી. હડતાળિયાઓ ડોઈ દહાડો માડીઓ ઉપર પર્યટ નાખતા હતા, તો ડોઈ દહાડો કાર્પવરને હેરાન કરતા હતા. ઝગડાનો અંત આણવાને મિ. એન્ડ્રૂઝને કલકત્તા જવું પડ્યું હતું. તેવામાં એક સાંજે એમને ખબર મળી કે ૫૦૦ મજૂરો લાડીઓ લઈને ચુરખા સિપાઈઓને મારવા બિપજા છે. એ જલદી જલદી રોજાની વચ્ચે પહોંચી ગયા. પેલા મજૂરોએ એમને આ પહેલાં કદી જોવા નહોતા. છતાં

એક પેટી ઉપર ચઢી જઈને મિ. એન્ડ્રૂએ પોતાનું ઝોળખાણ આપ્યું. અને પોતે દક્ષિણ આફ્રિકામાં મહાત્મા ગાંધીજી સાથે કેવી રીતે કામ કર્યું હતું તે કહી સંભળાવ્યું.

પછી પેલા મજૂરોને કહ્યું : “હું આપને મદદ કરવાને આવ્યો છું એ ખરું પણ જો આપ હિંસા કરશો તો હું આપને કેઈને કોઈ પણ રીતે મદદ કરીશ, નહિ.” એ વાત સૌએ ધ્યાનપૂર્વક સાંભળી. તે પછી એમણે મજૂરોને પૂછ્યું : “તું આપ મને વચન આપી શકે છે કે તમે હિંસા નહિ કરો?”

સૌએ કહ્યું : “હા, અમે વચન આપીએ છીએ.”

એટલે પછી એન્ડ્રૂ સાહેબે મોટે ઘાંટે પડકાર આપ્યો કે : “બોલો, મહાત્મા ગાંધીજીની જય” સૌએ હેંઠપૂર્વક એ ઝીંઝી લીધી અને પોકાર કર્યો : “મહાત્મા ગાંધીજીની જય.” પછી તો બધા મજૂરો હસતે મુખડે મિ. એન્ડ્રૂની પાછળ પાછળ ચાલી ગયા.

રસ્તામાં મિ. એન્ડ્રૂ કોઈની લાડીને ખંખે ઉપર જોતા તો તેની પાસે જઈને હસતા હસતા કહેતા : “બાઈ! આ ઠીક નથી.” બસ, એટલું સાંભળતાં એ પોતાની લાડી ઝટ દેવાને નીચી નમાવી બેતા.

પાછળથી મિ. એન્ડ્રૂને એક બિંચા હોદ્દેદાર અમલદારે કહેલું : “પણ ખરું કે, જો એ લોકો એ સમયે ગુરખાઓ ઉપર હુમલો કરવા બધા હોત, તો કેટલાય જણ માર્યા ગયા હોત.”

તે જ સવારે હડતાળિયાઓએ ગુરખા સિપાઈઓને દમારી દીધા હતા. એટલે એમના અમલદારે એમને મજૂરો બીજી વખત હુમલો કરે તો જોળીતાર ચત્તાવવાની પરવાનગી આપી હતી. આવી રીતે એન્ડ્રૂ સાહેબની હાજરી તેમ જ કુનેઠથી પ્રાણદાન થતી બચી મચેલી મજૂરોનું જો રાજી મારવા માટે ફરી રહ્યું હતું, તે દશ મિનિટમાં જ ચાલ પડી ગયું. મિ. એન્ડ્રૂને માનવ સ્વમાત્ર સાડું

જ્ઞાન હતું. તેઓ બીજાના હૃદયના તારને સહાનુભૂતિથી રેખાને અદ્ધ-સફળતાપૂર્વક ઝલ્લઝલ્યાવી શકે છે.

મજૂરોની હડતાલને સફળતાપૂર્વક અંત આણવામાં સૌથી વધારે પ્રભાવ ડાઈ વાતનો બે પડ્યો હોય તો તે એ બીનાનો કે શ્રી. એન્ડ્રૂઝ સાહેબ કોલેરાની માંદગી પછીની અશક્તિમાંથી હનાશ થયા નહોતા છતાં ઝાઝાની બીમારીને લીધે અને ડોક્ટરની સખત મના છતાં પણ દવાખાનું છોડીને પરમારા મજૂરોની સભામાં મયા હતા.

થોડાં વરસ પહેલાં મદ્રાસના મજૂરોની હડતાલનો ઝગડો પણ મિ. એન્ડ્રૂઝે જ પતાવ્યો હતો ત્યાં એ મજૂરોની સાથે જઈને વસ્યા હતા. એમની સાથે વસવાથી જ એ ઝગડાનો અંત આવેલો.

આ પ્રકરણ પૂરું કરતાં પહેલાં એન્ડ્રૂઝ સાહેબના જીવન પર ખાસ પ્રકાશ પાડનારી એએક વાતો જણાવવા જેવી છે. માતા મૃત્યુશય્યા ઉપર પડ્યા હતા. દક્ષિણ આફ્રિકામાં હિંદીઓ ભાત ભાતનાં દુ.ખ કષ્ટ વચ્ચે સત્યાગ્રહ સત્યાગ્રમાં એલી રહ્યાં હતાં; અને ત્યાંની સરકારના અત્યાચારોના વૃત્તાત 'તાર' દ્વારા હિંદીમાં આવ્યે જતા હતા. એવે વખતે મિ. એન્ડ્રૂઝે હિંદુસ્તાનીઓની વિપત્તિના સમાચાર માતાને લખીને પુછાવેલું કે "શું હું વિશ્વાસત આવીને આપની સેવાચાકરી કરું?" નિઃસ્વાર્થ જવાબમાં માનવપ્રેમી માતાએ જણાવેલું કે : "જાઓ, હિંદીઓની સેવા કરો, અને જ્યાં સુધી તમારું કામ પૂર્ણ ન થાય ત્યાં સુધી પાછા ન ફરશો." દક્ષિણ આફ્રિકાની કામગીરી દરમ્યાન જ માતાનું મૃત્યુ થઈ જવા છતાં ધીર હૃદયી એન્ડ્રૂઝ સાહેબે દક્ષિણ આફ્રિકામાં પોતાનું કામ જેમવું તેમ ચાલુ જ રાખેલું, અને જનરલ રમ્પ્સ સાથે આખરની સુલેહ ન થઈ ત્યાં સુધી યાંત્રિ નામે બોગવેલી નહિ. વિશ્વાસતેને કિનારે ઊતર્યા પછી પણ શ્રી. ગોખલેજીને સંપૂર્ણ સમાચાર કહી સંબળાવ્યા પછી જ પોતાના ઘર બેગા થયેલા !

બીજી વાર એમનું ફિજી જવાનું થયું, સારે વહાણમાં લપસી જવાથી એમને બારે ઈંજલ થવા પામી હતી. ફિજી પહોંચ્યા પછી એ માંદા પણ પડી ગયા હતા. તોપણ એ લંગડાતા લંગડાતા સ્થા પગપાળા કરતા હતા; અને દીનહીન, પતિત હિંદીઓની હાલતનું નિરીક્ષણ કરતા હતા. એ મુસાફરી પૂરી કરીને એ દિંદથી પાછા ફર્યો ત્યારે એમણે પિતાજીને તાર ક્યો : “હું સુખરૂપ પાઉં આવી પહોંચ્યો છું.”

જવામમાં વિદ્યામતથી હિતર આવ્યો : “તમારા પિતા મૃત્યુ પામ્યા છે.” આ દુઃખઝનક સમાચાર જાણ્યા પછી પણ એમણે એક દિવસ માટે પણ પોતાનું ફિજી સંબંધીનું કામ બંધ નહોતું રાખ્યું. હિંદના નેતાઓને એ જોમના તેમ મળતા રહ્યા, અને એમને હિંદના પ્રવાસી બાઈઓની સ્થિતિની રામકલાણી સંભળાવતા રહ્યા. દિવસો સગી અમને પોતાના પિતાના મૃત્યુ ઉપર ચાર આંધ્રુ વહાવવા જોટલી કુરસદ પણ નહોતી મળી.

સુપ્રસિદ્ધ કોમવેલ્હે પોતાના ચિત્રકારને કહ્યું હતું કે જુઓ, મારું ચિત્ર જેમ હોય તેમ જ ચીતરતો. એક મિ. એન્ડ્રૂઝની થોડીક ડાહ્ય કે ધાનું નિશાન સરખું છોડી દીધું તો નબળાઈઓ તમને એક રાત્રી પાઈ પણ નહિ મળે. એ જ આદર્શનું અનુકરણ કરીને મેં પણ મિ. એન્ડ્રૂઝના ગુણદોષ બન્ને આ પુસ્તકમાં આકેષવાની યોગ્યતા રાખી છે. એમના ચરિત્રની ઊજળી બાજુની જેમ કાંબી બાજુ પણ રખે રીતે દર્શાવો.

ઠેવળ વખાણના જ શબ્દોનું પ્હારટર ચોંપડીને પોતાના ચરિત્રનાલકને વાચકો સમક્ષ રજૂ કરનારા લેખકો ખરી રીતે તો એ ચરિત્રનાલકનું અપમાન જ કરે છે એમ હું માનું છું. મિ. એન્ડ્રૂઝના ચરિત્ર પ્રત્યે મને સંપૂર્ણ બક્ષિભાવ છે. આ પુસ્તકનું લેખનકાર્ય

એ પણ મારી સદ્વૃત્તિની જ નિશાની છે. છતાં પણ મારી એ હાદિકંઠ મક્તિને હું મારી સમાલોચક શુદ્ધિ પર પડેા નહિ પાડવા દઉં.

સાધારણ માણસોની પેઠે મિ. એન્ડ્રૂઝમાં પણ શુશ્રુષા બંને હતા. તદ્દાવન રક્ત એટલે જ હતો કે દોષના ત્રાજવા કરતાં શુભનું ત્રાજવું બારે હતું. તેથી એમના શુભને આપણે વખાણીએ તેમ એમના દોષને વખોડવા પણ રહે છે.

મિ. એન્ડ્રૂઝમાં એક દોષ તો એ હતો કે એમની પ્રવૃત્તિઓ આવેશપૂર્ણ હતી. અર્થાત્ એમનામાં મનોવેગનું પહેલો લોષ પ્રાબલ્ય બંદુ હતું. તેઓ એકદમ ઉરોરાર્થ જતા. સ્વ. કવિવર રવીન્દ્રનાથ કહેતા હતા કે, અન્ય મનુષ્યો પહેલાં વિચારે છે ને પછી કાર્ય આરંભે છે, ત્યારે મિ. એન્ડ્રૂઝ આરંભ કર્યા પછી જ વિચારવા બેસે છે.

આમજનતા એટલે કે જનસમાજની સેવા કરવામાં આ દોષ નાનોસૂતો ન કહેવાય મનોવેગના આવેશમાં ને આવેશમાં કોઈ કામ કરવાની પ્રતિયા એ લઈ બેસતા, અને પછી એ પ્રતિયાનું પાલન કરવામાં એમને બધો સમય બ્યતીત થતો, ને નાહકને ચિંતામાર વહેંચે પડતો.

ફિજીના કામ વખતે પોતાના સ્વભાવની આ નિર્બંજતાને લીધે એમને બધું સહન કરવું પડેલું. ત્યાં કોઈએ એમની પાસે આવીને કહ્યું કે, 'આ જગ્યાની હાલત ખરાબ છે' બસ થઈ ચૂક્યું. મન મારવું અશક્ય થઈ પડ્યું. તરત જ એ પૂછવા મંડી ગયા. 'ત્યાં આગગાડી કેટલે વાગ્યે જાય છે? કયો વખત મળશે? સૌથી પહેલી જતી ગાડીમાં જ ચાલો !'

દક્ષિણ આફ્રિકામાં પણ આવું તો બધી વાર બનેલું. એક

ખીજ વાર એમનું ફિજ જવાનું થયું, ત્યારે વહાણમાં લપસી જવાથી એમને ભારે ઈજ થવા પામી હતી. ફિજ પહોંચ્યા પછી એ માંદા પણ પડી ગયા હતા. તેપણુ એ લંગડાતા લંગડાતા ત્યાં પત્રપાળા કરતા હતા; અને દીનહીન, પતિત દિંદીઓની દાસતનું નિરીક્ષણ કરતા હતા. એ મુસાફરી પૂરી કરીને એ દિંદી પાછા ફર્યા ત્યારે એમણે પિતાજીને તાર ક્યો : “હું સુખરૂપ પાડે આવી પહોંચ્યો છું.”

જવાબમાં વિધાયતથી ઉત્તર આવ્યો : “તમારા પિતા મૃત્યુ પામ્યા છે.” આ દુઃખજનક સમાચાર જાણ્યા પછી પણ એમણે એક દિવસ માટે પણ પોતાનું ફિજ સર્વથીનું કામ બંધ નહોતું રાખ્યું. હિંદના નેતાઓને એ જેમના તેમ મળતા રહ્યા, અને એમને હિંદના પ્રવાસી બાઈઓની સ્થિતિની રામકહાણી સંભળાવતા રહ્યા. દિવસો સગી અને પોતાના પિતાના મૃત્યુ ઉપર ચાર આંધુ વદાવવા નેટલી કુરસદ પણ નહોતી મળી.

મુમ્તસિલ કોમલે પોતાના ચિત્રકારને કશું હતું કે જુઓ, મારું ચિત્ર જેમ હોય તેમ જ ચીતરત્તે. એક મિ. એન્ડ્રૂસની યોદ્ધીક ગાય કે બાનું નિયાન સરખું હોડી હાથે તે નષ્ટભાઈઓ તમને એક રાત્રી પાઈ પણ નહિ મળે. એ જ આદર્શનું અનુકરણ કરીને મેં પણ મિ. એન્ડ્રૂસના મુલકોય જન્મે આ પુસ્તકમાં આજેખવાની યોજના રાખી છે. એમના ચરિત્રની ઊજળા બાજુની જેમ ઝાંખી બાજુ પણ ૨૫૯ રીતે દર્શાવે.

જેવળ વખાણના જ સંદેહનું પ્યારટર ચોંટીને પોતાના ચરિત્ર-
ને વાચકો સમક્ષ રજૂ કરનારા લેખકો ખરી રીતે તે એ ચરિત્ર નાખનું અપમાન જ કરે છે એમ હું માનું છું. મિ. એન્ડ્રૂસના ચરિત્ર પ્રત્યે મને સંપૂર્ણ અગ્નિભાવ છે. આ પુસ્તકનું લેખનશૈલી

એ પણ મારી સફલિતિની જ નિશાની છે. છતાં પણ મારી એ દાર્દિંક ભક્તિને હું મારી સમાધાયક શુદ્ધિ પર પડેલો નહિ પાડવા દઉં.

સાધારણ માણસોની પેઠે મિ. એન્ડ્રૂઝમાં પણ ગુણદોષ બંને હતા. તકાવન ફક્ત એટલો જ હતો કે દોષના ત્રાજવા કરતાં ગુણનું ત્રાજવું ભારે હતું. તેથી એમના ગુણોને આપણે વખાણીએ તેમ એમના દોષોને વખોડવા પણ રહે છે.

મિ. એન્ડ્રૂઝમાં એક દોષ તો એ હતો કે એમની પ્રવૃત્તિઓ આવેશપૂર્ણ હતી. અર્થાત્ એમનામાં મનોભેગનું પહેલો દોષ પ્રાબલ્ય બહુ હતું. તેઓ એકદમ ઉશ્કેરાઈ જતા. સ્વ. કવિવર રવીન્દ્રનાથ કહેતા હતા કે, અન્ય મનુષ્યો પહેલાં વિચારે છે ને પછી કાર્ય આરંભે છે, ત્યારે મિ. એન્ડ્રૂઝ આરંભ કર્યા પછી જ વિચારવા બેસે છે.

આમજનતા એટલે કે જનસમાજની સેવા કરવામાં આ દોષ નાનોસૂનો ન કહેવાય મનોભેગના આવેશમાં ને આવેશમાં કોઈ કામ કરવાની પ્રતિયા એ લઈ બેસતા, અને પછી એ પ્રતિયાનું પાલન કરવામાં એમનો ધણો સમય બતીત થતો, ને નાહકનો ચિંતાભાર વહેવો પડતો.

દિલ્હીના કામ વખતે પોતાના સ્વભાવની આ નિર્જળતાને લીધે એમને ધણ સહન કરવું પડેલું. ત્યાં કોઈએ એમની પાસે આવીને કહ્યું કે, ‘આ જગ્યાની હાલત ખરાબ છે’ બસ ચર્ચ ચૂકવું. મન મારવું અશક્ય ચર્ચ પડ્યું. તરત જ એ પૂછવા મંડી ગયા. ‘ત્યાં આગમીડી કેટલે વાગ્યે જાય છે? ક્યો વખત મળશે? સૌથી પહેલી જતી ગાડીમાં જ આશે!’”

દક્ષિણ આફ્રિકામાં પણ આવું તો ધણી વાર બનેલું. એક

મહાશયનો પત્ર આવેલો. એનો ઉત્તર તરત આપવાનું બની શક્યું નહિ. રાત્રે એમને યાદ આવ્યું કે ઉત્તર આપવાનો રહી ગયો. તેથી સવારે બિહત્તા બરાગર પોસ્ટ ઓફિસમાં પહોંચ્યા, ને એ ગૃહરથને જરૂરી તાર કપો. વળી યાદ આવ્યું કદાચ એ માણસ ત્યાંથી ચાલ્યો ગયો હશે તો ? એટલે તરત જ બીજો તાર બીજા સરનામાથી કપો. થોડી વાર વિચાર કર્યા પછી વળી ત્રીજો તાર કરવા પ્રવૃત્તતા હતા.

ઉશ્કેરાયા વચર પહેલો જ તાર જો પુખ્ત વિચારપૂર્વક કપો હોત તો એમને એટલી બધી તકલીફ અને પૈસાનું પાણી ન કરવું પડત.

એક મહાશય એમને પૂછ્યામાછ્યા વચર એમનાં ટેલેગ્રાફ પુસ્તકો લઈ ગયેલા, એમાંથી થોડો ભાગ એઓ પોતાના લેખમાં ઉતારવા માગતા હતા, બ્યારે એમને ખબર પડી કે રાજાખાખાઈ પુસ્તક લઈ ગયા છે, ત્યારે એ ઉશ્કેરાઈ ગયા. ને મબગતા દર્શના દર્શના એમને ધેર દોડી ગયા.

બ્યારે પુસ્તક મળ્યું ત્યારે એમને ખૂબ ચાતિ ધઈ. સાચી વાત તો એ છે કે અનેક રીતે એમનો સ્વભાવ બાળક જેવો જ હતો. લોહો હદે છે કે ઉગર વધવા છતાં મિ. એન્ડ્રૂની છુદ્દિમાં વિકાર નામે પેડેનો નહિ. મોટપણમાં પણ એ બાળક જેવો જ ઓલિવા ગયા હતા.

મિ. એન્ડ્રૂમાં ત્રીજો એક દોષ એ હતો કે પોતાના લેખમાં

‘‘યોડુ’’ ‘‘થર્લુ’’ ‘‘મીકુ’’ ‘‘મરચુ’’ તો એ બમરાવના જ કથનાના પૂરમાં એ પોતે તખ્તાય અને વાચીને પણ તાણી જાય છે. એમના પત્ર લેખો વાંચ્યા પછી એમ કહેવું પડશે કે એમની બાવનાચીકના કોર તકની કોઈ પર કાઢી નથી રહી શકતી. મનુષ્યતા અને સહૃદય

તાની પરાકાષ્ટા એમને તકથી દૂર ધસડી જાય છે. વધારે પડતા કુરુણાના બાવ એમને અપરાધીના અપરાધો તરફ આંખમીંચામણાં કરાવે છે. લોકો બાલે એને ગુણ કહે પણ ખરી રીતે તો એ એક દોષ જ છે. કોઈ ગુનેગારે ગુનો કર્યો હોય તો તેના ઉપર દયાની લાગણી રાખવાથી તેનું ગુનાદિતપણું કંઈ ઓછું થતું નથી.

મિ. એન્ડ્રૂઝ સાહેબમાં મનુષ્યોના ગુણો પારખવાની તીવ્ર દૃષ્ટિ હતી ત્યારે દુર્ગુણો જોવાની મુદ્દલ નહોતી.

ત્રીજો દોષ સ્વં સત્યનારાયણજી કવિરત્ને એક ઠેકાણે લખ્યું છે કે :

મુજને મળે હસીને જે, હું નિરંતરનો તેનો ચેલો;
નિરખતો રહું ગુણ જ બસ ગુણ, પ્રકૃતિ પ્રજા ! એવી પ્રેરો.

કવિરત્નનું આ પદ શ્રી. એન્ડ્રૂઝને ખરાખર લાગુ પડે છે. કોઈ એમને મળવા જતું તો મુજાકાત પડી તરત જ એમ કહેતા કે, “બસ એ એક શુદ્ધ સોતું છે;” ‘સર્વોત્તમ’ વગેરે વિશેષણોનો પ્રયોગ એ ખૂબ છૂટથી કરતા. કોઈ પણ લેખકમાં આ જાતનો દુર્ગુણ હોવો યોગ્ય નથી.

મનુષ્ય સ્વભાવ ઉપર વધારે પડતો વિશ્વાસ રાખવો એ એમનો ચોથો દોષ હતો. વાલ્મીકીમાં ત્યાં દરિદ્ર, ગેર અને ઉઠાઉગીર રહેતા હતા, ત્યાં એમણે એવો નિયમ કર્યો હતો કે બધા ઉપર

ચોથો દોષ

અણુવિશ્વાસ આજુવા કરતાં, બધા ઉપર વિશ્વાસ લાવવો સારો છે. એ નિયમ પ્રમાણે એ ઠેક સુધી ચાલેલા.

એમને દગો દેવો એ કામ સરળ હતું, બધા ઉપર ખરોસો રાખવાથી કષ્ટ સહન કરવાના પ્રસંગ આવી પડતા. અમારા એક મિત્ર જે મિ. એન્ડ્રૂઝ સાથે પંજાબમાં કામ કરી આવ્યા હતા,

તેમણે એક વાર કહેલું કે : “ મિ. એન્ડ્રૂઝ એવા સાધુ . પુરુષ છે કે એ ગૂંચવણભર્યા મામલાની જોઈએ તેવી પરીક્ષા કરી શકતા નથી.” એમનું આ કથન મોટે ભાગે સાચું છે.

કાઈ વિષય પોતાનો મત નક્કો કરતી વખતે તેઓ એક છેડા પરથી બીજા છેડા સુધી ચાલ્યા જતા. બધી પાંચમો દોષ વાર સુધી આમથી તેમ ગડમથક કર્યા કરતા. અને પછી બહુ વારે એ પોતાનો મત બદલે કરતા. આ દેવને દોષ બધે ન ગણાય પણ ત્રુટિ તો એક ખરી જ.

એમની શક્તિ ઉપરાંતનું કામ માથે લઈ લેના, એ એમનો છઠ્ઠો દોષ ગણાય. લીધેલું કામ કરવા જતાં છઠ્ઠો દોષ , સ્વાભાવિક રીતે જ વચમાં ભૂલ કરી બેસતા; અને પછી એ ભૂલ સમજતાં તરત મારી માગી લેતા. આવી રીતે વારંવાર મારી માગવી એ શોભારૂપ નજ ગણાય. વાતનેતિક નેતા એ કેદાપિ નહોતા બની શક્યા, તેનું કારણ મુખ્યત્વે આ જ હતું.

પરંતુ સૌથી મોટો દોષ એમનામાં એ હતો કે એ એમના વ્યક્તિત્વનો પોતાનાથી અધિકારતા પુરુષની સાતમો દોષ : આમળ પ્રભાવ પાડી શકતા નહોતા. મહાત્મા માંથીજ અથવા કવિસમ્રાટ રવીન્દ્રનાથ સામે એમનું વ્યક્તિત્વ સજીવ નહોતું રહી શક્યું. એવાઓની આમળ એમનું વ્યક્તિત્વ બધી વાર તો નિર્જીવ પ્રામોદિનના જેવું બની જતું. જો કે બધી વાર એમણે મહાત્માજી અને કવિવરનો વિરોધ પણ કર્યો હતો, અને એમનો અસીમ પ્રેમ જ એમના આ દોષનું કારણ હતું. એમ પણ હું માનું છું, તથાપિ એ દોષ સંતપ્ય તો દરમીજ ન ગણાય.

એન્ડ્રૂઝ સાહેબની સાથે રહેલા અનેક જણનું કથન છે કે જે

પરમાત્માએ શુદ્ધ મનુષ્ય હૃદય મિ. એન્ડ્રૂઝને બદલું છે તેવું હૃદય તેા સમ્યક્ચિત્તા સતી સાધ્વી હિંદી સત્તારીઓમાં જ મળી આવે છે.

શ્રી. એન્ડ્રૂઝ સાહેબના ચરિત્રનો અભ્યાસ કરવાની અનેકાનેક તક મને મળી છે, પરંતુ ઉપરોક્ત સાત તુટિઓ સિવાય બીજી કોઈ તુટિ મને એમનામાં જણાઈ નથી. એમના અસાધ્ય શુભોની સાથે સાથે એમની આ તુટિઓ—આ નબળાઈઓ પર દષ્ટિપાત કરતાં કરતાં અંગ્રેજ કવિ ગોલ્ડસ્મિથની એક કાવ્યપંક્તિ મને માદ આવી ગય છે કે : "Even his failings lean to virtue's side," યાને 'તુટિઓ પણ એની સધળી સદૃશ્ય તરફ બૂકતી."

મહાત્માજીએ એમના લાહોરના આપણમાં કહ્યું હતું કે : 'મિ. એન્ડ્રૂઝ અન્યાય અને અત્યાચારોનો પોર મિ. એન્ડ્રૂઝના વિરોધ કરે છે છતાં અન્યાયી અને અત્યાચારી ચરિત્રની કૂંચી ઉપર દેશ નામે નથી રાખતા; એવું કારણ એ છે કે તેઓ આસ્તિક છે, ઈશ્વરમાં એમને દૃઢ વિશ્વાસ છે.'

મિ. એન્ડ્રૂઝ પોતે પણ કહે છે કે : ધાર્મિકતા અને આસ્તિક બુદ્ધિ મને મારી મા તરફથી વારસામાં મળેલી છે. જીવનભરમાં મેં પરમાત્માનો અણુવિશ્વાસ આપ્યો નથી.

એમની ૫૦ મી વર્ષગાંઠ વખતે દક્ષિણ આફ્રિકાના પ્રવાસી હિંદીઓએ ઉત્સવ ઊજવ્યો હતો. એ વખતે એમણે પોતાના આપણમાં કહ્યું હતું કે : "રાજનૈતિક કાયોથી દૂર—સુદૂર બાગી જઈને કોઈ શાંતિમય ઠેકાણે મારી વાનપ્રસથ અવસ્થા ધાર્મિક ભક્તિમાં ગાળવાની ઈચ્છા છે."

શ્રી. એન્ડ્રૂઝ સાહેબની ભક્તિ તથા પ્રકારના મનુષ્યો વચ્ચે

BHAVAN'S LIBRARY

N B—This book is issued only for one week till_____

This book should be returned within a fortnight from the date last marked below

[illegible]